



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1987



*Styrelsen for Selskabet for Danmarks
Kirkehistorie:*

Professor Jacob Balling
Afdelingsleder Knud Banning, formand
Lektor Carsten Breengaard
Professor K. E. Bugge
Lektor Th. Lyby Christensen
Adjunkt Knud B. Christoffersen, revisor
Professor Troels Dahlerup
Professor Svend Ellehøj
Professor Leif Grane
Lektor Jørgen I. Jensen
Lektor Martin Schwarz Lausten, næstformand
Sognepræst Christian de Fine Licht, sekretær
Cand.mag. Eva Louise Lillie
Professor P. G. Lindhardt
Professor Otto Norn
Arkivar Erik Nørr
Stud.theol. Alice Pontoppidan, kasserer
Landsarkivar Anne Riising
Lektor Jørgen Stenbæk
Professor Anders Pontoppidan Thyssen
Provst Carl Trock

Kirke
historiske
samlinger
1987

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Knud Banning, Carsten
Breengaard, Christian de Fine Licht
og Eva Louise Lillie.

Kirke
historiske
samlinger
1987

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-00-3

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat.

Indhold

Hvis du vil have penge mand, svøm! Om en dobbelttydig indskrift på Stadil kirke og dens internationale og lokale kontekster. Af Niels Haastrup	7
Hvorfor Vilh. Beck ikke blev grundtvigianer. Af Elith Olesen	27
På Vei mot Religionsfrihet under Kristian IV. Af Johs. J. Duin ...	81
Rigshofmester Corfitz Ulfeldts katolske forbindelser. Af Vello Helk	121
Breve fra Gustav Brøndsted til Valdemar Ammundsen. Af P. G. Lindhardt	141
»At betragte Guds Ord« – om allegorier i 1700-tallets kirkeinventar. Af Carsten Bach-Nielsen	153
Biskop Martensens optegnelser om visitatser i Alsted herred. Af Henning Heilesen	183
Der var to præstemord i Karlebo. Af Mogens Wellendorf	199
Kanniketestamenter fra dansk senmiddelalder som social- og kulturhistorisk kilde. Af Per Ingesman	203
1986 – en oversigt. Af Leo Kamstrup Olesen	233
Register	273
Forfatternes adresser	285

Hvis du vil have penge mand, svøm!

Om en dobbelttydig indskrift på Stadil kirke og dens internationale og lokale kontekster

af Niels Haastrup

Gamle indskrifter kan tit vække dybe tanker, som f.eks. hos Martin A. Hansen, der i Orm og Tyr fortæller om TIRAD, der ristede sit navn i kirkemuren (Hansen 1952). Ole Wivel har gjort sig lignende tanker om netop Stadil, kirken med det gyldne alter. I digtet *Stadil ved Fjorden* (Wivel 1952) lyder strofe 4-6:

Stumme fiskersjæles
aldrig stilnede storm
lod sig dog en gang knuge
sammen til lysfyldt form

Klar som en stivnet bølge
og stærk som brændevin
er kvaderkirkens lille
plumbe helgenskrin.

Muren er raa men prydet
af hellige dyr og tegn.
De døde bandt sig med hammer
og mejsel til denne egn.

Og der er faktisk tegn, en indskrift, på kirkemuren i Stadil.

I TRAPs DANMARK (Bd. IX,1, pag. 472, 5. Udg.) læser man under *Stadil*:

»Endelig er der i skibets sydside en kvader med majuskelindskrift, hvis bogstaver er ganske tydelige, men uden klar mening« (forkortelser opløst).

I det flg. skal gives en rimeligt sikker tolkning og placering af denne indskrift, samt en vurdering af de mere usikre muligheder for en sammenhæng mellem denne og andet lokalt materiale, som den foreslåede tolkning aktualiserer: et middelalderligt relief på samme væg, det berømte gyldne alter, en runeindskrift i Staby (Bilag 3), og ikke mindst et gammelt sagn og en folkevisse, der begge er belagt i det 16. århundrede.

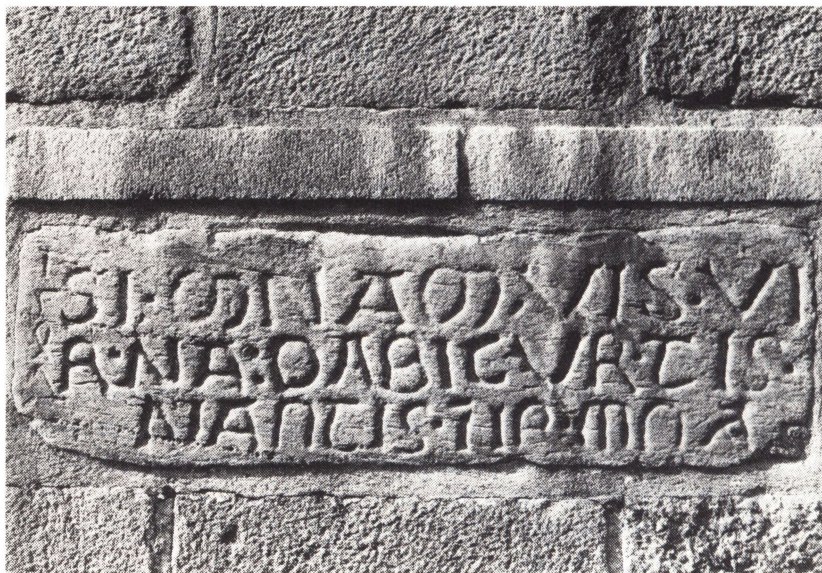


Fig. 1. Majuskelskrift på sydfacaden i Stadil kirke. (Foto Anders Bæksted, 1964, neg. nr. 80494).

Indskriften

Indskriften læser jeg således:

SI MNAM VIS VI(-)
R NA DABITUR TIB(I)
NANTIS IN IR MNA

Datering

Bogstaverne er majuskler, dvs. lige store »storbogstaver«, hvoraf nogle dog er forstørrede små bogstaver fra den såkaldte uncialskrift, – det gælder *t*-erne og de to sidste *n*-er i linje tre. For en datering er kun *b*-formen afgørende. Det ottetalslignende *B* i DABITUR er først registreret i indskrifter ca. 1200 (Bæksted, 1968, pag. 27-28).

De andre bogstavers form forekommer inden for en middelalderlig horisont tidløse.¹

De latinske vers

De latinske vers, for det er vers, er virkelig mærkelige. De indeholder to sjældne ord: *mna* og *ir*, som få kender; så det er ikke underligt, at forfatterne hos TRAP, som flere før dem, har givet op, hvis de kun har

været rustet med lærdom fra nutidens skole.

Men slår man op i en af de store trykte registeranter, middelalderforskningen råder over i dag, kan man komme et stykke videre.

I Walthers store værk (Walther 1963ff.) med latinske ordsprog findes vore vers i mange opskrifter under nr. 29.402, i håndskrifter i Basel, Cambridge, Erfurt, Frankfurt a.M., Göttingen, London, München, Oxford, Paderborn, Vaticanet, Wien (jf. Bilag 1).

Det ældste ms. er fra 13. årh. Så måske er indskriften i Stadil den ældste af de kendte opskrifter.

I de fleste andre opskrifter findes imidlertid endnu et supplerende vers: De to vers lyder i standardvarianten:

Si vis mnam, vir na, dabitur tibi nantis in ir mna

Si vis mnam, na vi, licet te ferat unda sua vi.

Det er latinske, såkaldte leoninske hexametre, dvs. hexametre med indrim. Nedenfor er rimene understreget:

si vis mnam *vir na*

dabitur tibi nantis in *ir mna*

si vis mna *na vi*

licet te ferat unda *sua vi*

De to mærkelige ord *mna* og *ir* kan vi kommentere således: *mna* kommer af det græske *mina* eller *mna*, en mønt- eller vægtenhed, altså »penge«, »værdi«, måske »en skat«, jf. henvisningen ndf. til Lucas 19.11.

ir betyder »indersiden af hånden«, den man drikker med, »den hule hånd«, og ansås for en forkortelse eller forvanskning af det græske *keir* »hånd« (jf. kirurg).

Versene lyder i en ordret oversættelse:

»Hvis du vil have penge, mand, svøm!

penge vil blive dig givet i den svømmendes hånd.

Hvis du vil have penge, svøm med styrke (lat.: *vi*)!

skønt bølgen bærer dig med sin egen kraft (lat.: *vi*)«.

Med en sådan oversættelse kan man ikke gengive et ordspil i teksten: stavelserne *na* og *vi* går igen flere gange:

Si vis mnam, vir na, dabitur tibi nantis in ir mna

Si vis mnam, na vi, licet te ferat unda sua vi.

Og det er måske ikke tilfældigt. *Navis* betyder på latin »skib«, det kunne være forklaringen på, at dette mærkelige vers fandtes netop, hvor det findes, på kirkeskibet: »Suavis navis«, »det søde skib«, og ikke andetsteds i kirken. Men vi kan komme videre. Der kunne være andre grunde til at gentage disse stavelser.

Hvad er meningen?

Når man læser et sådan vrøvlevers – for er det andet? – tænker man straks: der må være en dybere mening! Det er der måske. Jeg har ikke fundet den endnu, selv om det ikke ville være vanskeligt på et vist abstraktionsniveau at konstruere en opbyggelig mening både i en etisk og religiøs ramme udfra kendte størrelser i kirkens billedsprog. Det kunne også gøres i en ordkommentar til ordet *mna*, altså direkte ud fra bibeltokstens ordlyd f.eks. lignelsen om »de betroede talenter« om kongesønnen, der skulle rejse langt bort for at få bekræftet sin arveret til riget, og som for en periode betroede dele af sin formue til sine tjenere, der som bekendt behandlede dem højst forskelligt.

Denne lignelse hedder i den latinske bibel, Vulgata, i varianten hos Lucas (19.11f.): *Parabola decem mnarum* hos Matthæus (25.14f.): *Parabola talentorum*.

Det er dog næppe det rette spor.

Et grammatisk huskevers?

Men en slags forklaring kan jeg dog godt give.

Slår man op i Walthers registrant (Walther, 1963ff.) på de ordsprog, der rummer ordene *mna* eller *ir*, er der ikke så få at finde. Mest morsomt er det, at et par stykker med hvert af de to ord findes i vor hjemlige ordsprogssamling, der går under navnet *Peder Laale*, og som bringer danske og latinske ordsprog ordnet parvis. De er antageligt samlet i 1400-tallet.

Nr. 1056 er særlig interessant, de andre citeres ndf. i Bilag 2. Vi læser (og gengiver samtidig Erik Petersens oversættelse fra den videnskabelige udgave i Danmarks gamle Ordsprog DGO.I.):

nr. 1056:

Si pir ponis in ir, pir in ir, non ir ruit in pir

»Hvis du anbringer ilden på hånden, trænger ilden ind i hånden, hånden ikke ind i ilden«

Leg ild paa loffue och loffue paa ild da swider hand oc icke brand.

Og nu kommer den mulige forklaring på, at versene er skabt. Til det sidst citerede ordsprog, har Christiern Pedersen en spændende kommentar. Christiern Pedersen udgav Peder Lolle i Paris i 1515, med løbende kommentarer. Han kommenterer nr. 1056 således (Erik Petersens overs., DGO I: 2 pag. 687):

»Hvis du anbringer *pyr*, dvs. ilden, på *ir*, dvs. hånden, så *ruit*, dvs. trænger, *pyr* dvs. ilden, ind i *ir*, dvs. håndfladen, og *ir*, dvs. hånden, trænger ikke ind i *pyr*, dvs. ilden. – Verset er lavet, for at man kan anvende de græske ord *ir* og *pyr*«.

Grunden må være, at datidens skoledrenge skulle lære, dels hvorledes disse mærkelige græske ord blev bøjet, *ir* er ubøjeligt, dels hvorledes de skulle udtales: med lang eller kort vokal (selvlyd). I vort indskriftvers fremgår det dels af rimene, f.eks. at *mna* skal have lang vokal ligesom bydemåden *na* »svøm«, dels af skanderingen: to spondæer, tre daktyler og en slutfod, der er helt ens for begge hexametre. Til det andet hexameter, det som kun findes i mss. og ikke på kirkevæggen, har nogle af manuskripterne (f.eks. i mss. F og G, jf. Bilag 1) flg. variant:

Na dabo, da nabo, propera dabo, da properabo

I overs.:

»Svøm, jeg vil give, giv, jeg vil svømme, skynd dig, jeg vil give, giv, jeg vil skynde mig.«

Dette vers må illustrere vokallængden i henh. nutid og fremtid i ud-sagnsord efter første bøjning (konjugation) (f.eks. *nare* »at svømme« og *properare* »at skynde sig«), hvor udsagnsordet *dare* »at give« er en undtagelse ved at have kort vokal (f.eks. *dabo*, jf. ovf.) undtagen i bydeform (jf. *da* ovf.) og anden pers. ental, nutid, som dog ikke er med i dette vers. Karakteren af dette bekræfter, at skolegrammatikken er det rette spor.

Tager man stikprøver af, hvilke håndskrifter, vi finder vore vers i, viser det sig, at versene netop findes sammen med andre versus differentiales.²

Det er blandingshåndskrifter, oftest fra senmiddelalderen (jf. bilag 1), med mange – for nutiden eksotiske – småtekster, mest komputistik, grammatik, vokabularer og altså huskevers.

Den slags mnemotekniske vers var meget almindelige i middelalderen. Der findes mange, f.eks. nogle der gengiver indgangsord el. -stavelser til kapitlerne i Bibelens bøger (Rost, 1939 pag. 141ff.), og andre, der gengiver første stavelse i navnene på årets festdage (*Cisio Janus*); også logikken betjente sig af sådanne mnemotekniske tricks – og mon ikke også juraen gjorde det (Hajdu, 1936, pag. 46ff., Haastrup, 1982 pag. 88ff.).^{3,4}

Det er nok længe siden, der levede folk uddannet i den gamle sorte latinskole, som uden videre kunne klare dette vers på væggen i Stadil, fordi de vidste, hvilken baggrund, det havde i grammatikundervisningen. Vi skal nok et par hundrede år tilbage, eller mere.

Men derfor kan latinkyndige jo godt have funderet over en »dybere mening« i den ordrette betydning (der jo var helt tilfældig blot den tjente sit pædagogiske formål på ordniveau), eller forsøgt at etablere en kontekst, hvor den kunne falde på plads.

Hvorfor står versene på Stadils kirkemur?

Inden vi overvejer dette, må vi se på, hvilken tilknytning indskriftkvaderen har til kirken og til den plads i murværket, hvor den nu findes.

Placering

Kvaderen, der bærer indskriften, er ikke så høj som de andre, kun ca. 80 % af gennemsnittet i væggen. For oven er der kompenseret for dette ved indskud af to mindre, flade sten. Også længden er afvigende i forhold til de nærmeste kvadre (se Fig. 1).

Der er da heller ikke tvivl om, at kvaderen i dag findes i en sekundær placering.⁵ Det fremgår allerede af de to indskudte sten. Af indberetninger til Nationalmuseet bekræftes, at væggen er omsat. I en indberetning ved Egil Petersen aug. 1892 læses som tekst til en smuk aftegning af indskriften: »Stenen sidder som Kvader i Sydsiden af Kirkens Skib (den er indsat mellem Stenene i den tilmurede Dør)«. Der er klart tale om sydddøren.



Vi kan altså ikke knytte vor kvader til kirkens opførelsestidspunkt. Den nuværende placering er mindst den anden, vi kender, og kan antagelig dateres til samme tid som placeringen af det særprægede menneskehoved (Fig. 3) i højt relief, der i 1960'erne blev indsat i sydfacaden, højere og lidt østligere end vor kvader. Vi ved, at »dette skæggede mandshoved med tiara- eller kronelignende hovedprydelse« (TRAP 5. udg. pag. 472) blev indsat ved omsætningen af kvadermurværket i 1960'erne af billedhugger Wienberg Jensen (jf. note 6). Det var tidligere fundet i jorden ved kirken (Nat. Mus. 2. Afd., journ. 1062/59).

Men hvor kommer indskriftkvaderen fra? Vi ved, den er indsat ved tilmuringen af syddøren, men ikke hvornår. Måske hidrører årstallet, 1547 med arabertal, fra opsætningen på denne plads. Dette (jf. Fig. 1) kan læses lodret på vor kvader til venstre (heraldisk højre) for indskriften – med en anderledes og ikke særlig dyb indhugning (ca. 2 mm i modsætn. til hovedindskriften, der er meget dyb: ca. 5 mm).



Fig. 3. Skægget mandshoved i højt relief med krone eller tiara (antagelig romansk), Stadil kirke sydmuren, Nat. Mus. 2. afd. neg. nr. 34189, foto HM, 1937. Foto viser, at relieffet i 1937 endnu ikke var indsat i murværket. Hovedet var angiveligt fundet i jorden udenfor kirken (jf. ovf. og note 6). Se også Wivels digt ovf.

Hvor kvaderen med indskriften oprindelig kan være hentet, kunne stenarten måske sige noget om. Den ligner ikke de andre kvadere i kirken, hverken dem, der ser gamle ud, eller de nytilhuggede (?). Den er ikke, som nogle antager, en granitsten, men en grønagtig sandsten. Den nærliggende mest konservative antagelse ville være, at såvel indskriftkvader som hoved-relieffet⁶ stammede fra den nu nedrevne del af kirken, som dannede korskirke, skal vi tro Pontoppidan (1769 tom.V, Bd. 2, pag. 842 + note h, samt Horskjær, 1969 pag. 252). Men der er vel andre muligheder jf. note 6. Det sikreste er nok at afvente en grundig bygningshistorie fra DANMARKS KIRKER og foreløbig gå ud fra, at det i det mindste ikke er umuligt, at indskriftkvaderen også i middelalderen havde hjemme i Stadil (jf. Bilag 3). Det gælder vel mange lokaliseringer, om ikke de fleste, at man regner med, at tingene har været, hvor de nu er, hvis vi ikke har vidnesbyrd om andet.

Hvis vi altså antager, at vor kvader har tilknytning til Stadil kirke også i ældre tid, ja i middelalderen, hvad har vi så af kilder, der kunne belyse årsagen til det besynderlige fænomen, at der findes sådan nogle vers på sydfacaden om subtile træk i den latinske grammatik – og ikke som ellers religiøse tekster, gravskrifter m.v. Ved overvejelser over dette, må vi nok opgive at tænke på den skolegrammatiske tolkning, hvor meningen ligger i et udsagn om sproget som genstand i sig selv, men holde os til den ordrette oversættelse, hvis forestillingsindhold oprindelig kun havde den mening at anskueliggøre, at spille på, nogle virkelighedsreferencer, som kunne fremme indlæringen. Det var lettere at huske en forestilling om en mand, der svømmer, end nogle sære gloser (Haastrup, 1982).

Findes der nogle træk, vi kunne bruge til et forsøg på rekonstruktion af en anden tolkningsramme af større relevans for lokale folk på egnen? Træk som er mere præcise end de smukke og dybe tanker, en moderne intellektuel kan gøre sig på kirkegården om forholdet mellem den gamle kirke og den lokale fiskerbefolkning, som f.eks. Wivel i de ovf. citerede strofer.

Vi må bygge på de få gamle vidnesbyrd af mulig relevans, vi kan finde. Her skal drøftes to forskellige muligheder, der dog også kan have noget med hinanden at gøre. Den første har at gøre med reglerne for vraggods i middelalderen, den anden med et sagn og en folkevise.

Stranding

Den ramme, man uvilkårligt sætter nogle vers om »svømning« og »værdier« ind i, er den, der gives af Stadils geografiske placering nær Vesterhavet. Er motivet noget med søfart og stranding? Det sidste må

være det mest rimelige, da man næppe driver handel svømmende. Tænker man på strandinger og vrage, husker man, at retten til strandings- og vragegods var et omdiskuteret konfliktpunkt i middelalderen, ikke mindst de skibbrudnes rettigheder. Konflikten stod mellem de tre parter: de forulykkede, »finderne« og kongemagtens repræsentanter. Hvis de skibbrudne, blot én, kom levende i land, og selv kunne bjerge deres gods, kunne de beholde det; ellers tilfaldt det finderne, senere dog kun delvis og til slut i meget begrænset omfang, fordi kongemagten efterhånden satte sig på rettighederne: *strandret* (Niitemaa, 1956 pag. 93ff. med henv. til Jyske Lovs (1241) III, 61-63, pag. 97 om Henrik d. III af England (1236), jf. også Niitemaa 1972). Derfor gjaldt det for de skibbrudne om at komme i land – og i en fart. Kirken støttede kraftigt de skibbrudnes rettigheder overfor brutale »findere« og kongemagten.

Indskriften skal måske ses som en påmindelse til mulige skibbrudne, dvs. en besværgelse⁷: »se at komme i land i en fart, så får du også hold på dit gods!«

Sagnet og Folkevisen

Men findes der gamle sagn med tilknytning til Stadil, som fortæller om en berømt stranding? Det gør der faktisk.

Vi skal nu overveje, om verset med dets hentydninger til havet (*na* og *unda*) kunne have at gøre med det gamle sagn, der går om de kostbare (*mna*) gyldne altre i Stadil og Sahl. Her fortælles nemlig, at en kongesøn på vej fra England strandede ved Bovbjerg. De to altre skulle stamme fra hans seng, hvoraf Sahl-alteret skulle have været hovedgærdet, Stadil-alteret fodstykket. Det første er da også det højeste og flotteste.

Dette sagn er grundigt behandlet i faglitteraturen, fordi det må antages at have et eller andet at gøre med folkevisen *Kongens Søn af Engeland*. Sv. Grundtvig har i sin udførlige kommentar i *Danmarks gamle Folkeviser III*, pag. 542ff. under nr. 157 (som ikke refereres udtømmende her) behandlet sammenhængen mellem sagnet og visen til trods for, at der ikke nævnes noget om et gyldent alter endsige en seng i de kendte opskrifter af visen.

Til gengæld nævnes ret udførligt prinsens *for-gyldene skrin* som ham noget særligt kært blandt alle de kostbare ting på hans forgyldte skib, hvad enten det nu er en skatkiste eller en hellig genstand.

Forliset skildres således i folkevisehåndskriftet Karen Brahes folio hs. nr. 101:

- str. 24 Men *thett* skiedde ind for myde-natt,
thett stercke thouff war synder ragt.
 Saa satte hand seg paa forgyldene skryn.
- str. 25 Saa satte hand seg paa for-gyldene skrinn,
 med sorig-fuld haand vnder blegge kynd.
Thett wor stuor ynck att sie der paa.
- str. 26 *Tthett* wor stuor ynck att sie der paa,
thett skib sluos alle y stycker smaa.
 Thend herre hand kaam dog løffuend til land.
- str. 27 *Tthend* herre hand kaam dog løffuend till land,
 hand ganger saa sørind paa huidenn saand.
 Thend herre hand gick och klaffuet seg sare.
- (Fordi han angrer fordums synder, sker flg.:)
- str. 31 Rett vdi *thett* saame synde
 thaa kaam till lands hans forgyldenne skrienn.
 Ther kaam gangind en kocke-dreng.

(Denne kokkedreng med kumpaner udplyndrer kongesønnen, men til sidst bliver han reddet af kongemagtens repræsentant, Hr. Bugge fra Hald, der behandler ham med rimelig ærbødighed og sørger for hjemtransport. På grund af denne reference daterer Grundtvig forsøgsvis sagnet og visen til ca. 1350).

Sagnet kendes så tidligt som 1591, da Anders Sørensen Vedel skrev i sin kommentar til folkevisen:

»dette er endnu i Mands minde hoss menige mand, som boer hoss Bouebierg, at der skulle i gammel dage saadan en Førstelig Person af Engeland lid Skibbrud, Oc til en amindelse prydet Staby Kircke met en forgylt Taffle oc it nyt Tarn etc.«

Grundtvig behandler de problemer, det må rejse, dels at der ikke er, eller vides at have været, noget gyldent alter i Staby, men jo altså i det nærliggende Stadil, dels at begge kirker ligger ret fjernt fra det angivne strandingssted, Bovbjerg, som måske blot skal forstås som et sted, man ofte strander.

Grundtvig refererer til adskillige lærde: til Mads Andersen Ebberup, præst i Staby, der omtaler sagen i et brev til Worm 1638; til Resen, der har det med i den utrykte atlas (og knytter an til Holstebro, hvor han skriver, at alteret stammer fra kongesønnens seng, og at der i kirkemuren findes en firkantet sten, i hvilken er indhugget et billede af en kronet konge (jf. note 6 ovf.), uvist hvilken (kirken er nu nedrevet); til

Erik Pontoppidan, der behandler den i sin Danske Atlas (1769, t.V, bd. 2, pag. 842 + note h) og i Marmora Danica (1739f.) og til mange senere. Men Grundtvigs konklusion er, at det er en og samme reelle eller fiktive begivenhed, der fortælles om i sagn og vise, og han finder tilknytningen til Staby mest sandsynlig; Bovbjerg kunne så være fejl for Ovenbjerg, der er geografisk nærmere.

Grundtvig kender ikke den endnu utolkede runeindskrift i nordportalen i Staby kirke, hvor man læser det sjældne ord MNA, som findes i Stadilindskriften, men det er ikke klart, om disse runer er dele af et længere latinsk ord (jf. note 6 og Bilag 3). Heller ikke de kronede hoveder på Stabys apside (Horskjær, E., 1969, pag. 247f. og Norn, 1982, pag. 49) kommer han ind på, og råder dermed ikke over det fulde register af indicier.

Vi kan ikke vide, hvorledes alt dette hænger sammen. De foreliggende undersøgelser af det gyldne alter i Stadil hjælper os ikke. Nørlund kender sagnet, men drøfter det ikke i sin store bog om Gyldne Altre (1926). Han mener, at det gyldne alter i Stadil kan være skabt på et værksted i stiftsbyen Ribe, fordi han ikke kan pege på noget sted i udlandet, hvortil lignende kunstgenstande kan henføres. Når vi her har taget sagnet og folkevisen op i vort forsøg på at rekonstruere en mulig tolkningsramme, er det naturligvis først og fremmest, fordi det er de eneste anknytningspunkter, vi har. Man kunne måske finde et parallelfænomen til O. Norns sammenstilling af et relief i Nødager Kirke med folkevisen *Helligbrøden* om Hr. Jonas og Nr. Nilus Maard (DGF II, pag. 595ff. nr. 112, jf. Norn, 1980). Hvad angår Stadil-problematikken ville en nøgtern betragtning tilsige, at sagn og vise ikke med nogen nødvendighed behøver at have noget som helst med vor indskrift at gøre. En indvending der kan rejses mod de fleste rekonstruktionsforsøg af middelalderlige forhold, hvor kilder og monumenter er spredte. Men en eller anden sammenhæng mellem på den ene side sagn og vise og på den anden side vort mærkelige latinske vers er vel ikke umulig. Det krav man under alle omstændigheder må stille, er en vis indre sammenhæng i rekonstruktionen. Er der det?

Slutning

Lad os gøre op. Vi har

1) en indskrift i Stadil, som falder smukt på plads i en middelalderlig grammatisk tradition. Det er blot svært at forklare, hvorfor den findes på en kirkefacade ude på landet, og vi ved ikke, hvor længe den har været i Stadil. Indskriften handler på overfladen om at svømme og om penge, en skat (*mna*).

2) et gammelt sagn om en engelsk prins, der strander ved Bovbjerg og skænker sin seng, henh. hoved- og fodstykke, som altre til kirkerne i Sahl og Staby (jfr. Bilag 3). I Sahl er der et gyldent alter. Men ikke i Staby, derimod i det nærliggende Stadil. Derfor knytter senere varianter af sagnet om prinsens gave an til Stadil (jf. DGF X, 387f.).

3) en gammel folkevisе, om *Kongens søn af England*, der forliser med sit gyldne skrin, hvad enten det nu er en skatkiste eller et helgenskrin, plyndres som andre skibbrudne, men oprejses af Hr. Bugge på Hald. Her nævnes intet om gyldne altre, med mindre skrinet kan gå for et sådant, jf. ovf.

4) et stenhoved i højt relief på sydfacaden i Stadil, med skæg og tiara eller krone. Det er særpræget, men jo kun ét blandt mange hoveder på vore landsbykirker. Vi ved ikke, hvor længe det har været i Stadil, og om det således i 1600tallet kan have været en del af tolkningsrammen for indskrift og/eller alter. Dets historie burde undersøges, nærmere (jf. note 6). Men også i Staby kirke har vi stenhoveder, og ovenikøbet en runeindskrift, hvor vi genfinder det sjældne ord MNA.

5) et kostbart, gyldent alter, som af en autoritativ forsker af godt dansk sindelag henføres til Ribe – og ikke til England, men som man ikke uden videre venter at finde i en landsbykirke, hverken i Staby eller i Stadil. Fragmentfund tyder på, at der i middelalderen har været flere, end vi kender i dag (Elna Møller). Det springende punkt er, om et gyldent alter blev anset for en sjældenhed på det tidspunkt, da sagn og folkevisе blev til.

Skal man søge at argumentere for en eller anden sammenhæng, vil det mest nærliggende være at begynde med det mest materielle: det kostbare alter i landsbykirken (jf. note 1). Relieffet og indskriften kan være anbragt for at dokumentere en lokalisering af sagnet om den fremmede forliste donator netop til Stadil, hvor det gyldne alter kan ses i dag. Visen passer ikke helt her.⁸

I den nævnes intet alter, men kun en forgyldt skrin, der med lidt god vilje kunne tolkes som et helligt skrin. Hovedpersonen er en prins, og han forliser, men får vel – selv om det ikke fremgår – sit skrin igen. Der tales ikke om nogen donation. Derfor kan visen ikke være digtet for at begrunde tilstedeværelsen af et kostbart alter. Visen tematiserer i slutningen bl.a. konflikten om strandretten.

I dette tilfælde kunne en skatkiste være mere på sin plads end en seng, selvom denne kunne omdannes til to altre.⁹

Sagnet kunne være opstået på baggrund af alter, indskrift og relief. Men den ældste opskrift lokaliserer altergaven til Staby og Sahl, og ikke til Stadil og Sahl.

Vi kan nok ikke komme til bunds i sagen. Der er noget, der ikke hænger sammen. Måske var alteret oprindeligt i Staby. Eller har Vedel skrevet, læst eller hørt, fejl, og taget Staby for Stadil? Vi får det næppe nogensinde at vide.

Men det er da fascinerende at forestille sig, at der er tale om andet end et sammentræf af tilfældigheder, hvad enten

1) en historisk stranding med en lykkelig udgang (jf. DGF X, 387f.), har givet sig udslag i et sagn – der inddrager alteret – og en (skillings)visen – der ikke inddrager alteret – (Piø, 1985)¹⁰ og måske givet anledning til (opsætning af) indskrift og relief, eller

2) både sagn og visen er fiktion, opspind: sagnet inspireret af det fine alter i de(n) landlige kirke(r), og måske yderligere af relieffet og vor mærkelige indskrift; visen inspireret blot af sagnet, i en mere abstrakt form, med tematisering af overgangskrise, forlovelse, livsulykke – trods den gode start – og endelig strandingsretten.

Det er alt sammen kun gisninger, usikre, men fascinerende, som man kan gøre sig om receptionen af denne indskrift, om dens mulige betydning for lokalbefolkningen. Den kunne ikke give nogen klar mening for de lærde i nyere tid, men dens bogstavelige indhold, som også mindre lærde har kunnet tilegne sig, har visse lighedspunkter med lokale sagn og digtning på modersmålet m.m.; skønt versenes indhold oprindeligt blot var tænkt som en bærekonstruktion for indlæring af det dominerende fremmede sprog, latin, der også var kirkens sprog.

Et enkelt svar kan give anledning til mange ny spørgsmål. Desværre kan jeg ikke bringe svarene, selv om man nok kunne komme nogle skridt nærmere. Til gengæld er her fremlagt et materiale og nogle få kommentarer til den løbende debat om forholdet mellem lærd og folkelig kultur og overlevering, mellem tale og skrift og mellem billed og tekst (Goody 1963 og 1977, Ong 1982, Piø 1985 og Yates 1966, se videre Hastrup 1982 og 1985 med henvisn.).

Et resultat turde dog være sikkert: Slægtens tegn på kirkemuren, jf. Wivels digt, er mere komplekse end som så.

Efterskrift

Jeg takker Morten Aamann Sørensen (Nat.Mus.) og Mads Chr. Christensen (Kunstakademiet) for inspektioner i Stadil, Læsesalen og Runologisk epigrafisk Laboratorium (Nat.Mus.) for hjælp med aktstykkerne fra journalerne, Iørn Piø (Dansk Folkemindesamling), Gudrun Aspel (Danmarks Lærerhøjskole), prof. O. Norn, Elna Møller (Danmarks Kirker) og ikke mindst Erik Petersen (Kgl. Bibl.s Håndskriftafd.).

Bilag 1.

Belæg på versene i mss. cit. efter Walther (1963ff.):

British Library: ms Add. 12195 (sæc. XIV) f. 112v.

Oxford, Bodleian Library, ms. Digby 53 (sæc. XIII) f. 10ra.

Erfurt, Amplonianum, ms. ampl. Q.345 (sæc. XIV) f. 37 (1 V).

München, Bayerische Staatsbibl., ms. CLM 7752 (sæc. XIV) f. 170.

Paderborn, ms. Sa 9 (sæc. XV), in vocab.

Vaticanet, ms. vat.lat. 1904 (sæc. XII-XIII), f. 1 (?).

Basel, UB, F.IV.5 (sæc. XIV) fol. 135b (1 V.).

Cambridge, Trin.Coll. 0.2.45 (sæc. XII) pag. 356 (1 V.).

Frankfurt a.M., Barthol. 136 (sæc. XV) fol. 198. (1 V.)

Göttingen, Philol. 130 (sæc. XIV) fol. 168vb.

British Library, Harl. 1587, fol. 102 (1 V.).

Wien, 362 (sæc. XIV).

Bilag 2.

Peder Låle

nr. 10:

A soluente pigri tibi mnas salis elige nigri (Foretræk betaling i sort salt af den, som er træg til at betale) Tag swort salt aff ondhæ geldere

nr. 736:

Ob mnas centenas spes non truncabo serenas (Jeg vil ikke kappe frejdige håb for hundrede miner) Ieg giffuer icke mit hob for hundrede marck.

nr. 922:

Res est difficilis: ir spoliare pilis (Det er en vanskelig sag at tage hårene af en hånd) Ont er at plocke haar aff loe

Bilag 3

Runeindskriften i Staby kirkes nordportal

Indskriften er behandlet af Moltke i RUNERNE I DANMARK, (Moltke 1976, pag. 425), uden reg.-nummer, da den ikke er med i DANMARKS RUNEINDSKRIFTER (Jacobsen et al., 1942).

Indskriften findes i portalen og kan sættes sammen i flere forskellige rækkefølger.

Jeg vil kalde de sider, der er mod øst for I, og de sider, der er mod

vest, for II, de sider, der er parallelle med facaden, for A-siderne, og de sider, der står vinkelret derpå ind i døråbningen, for B-siderne. Hvor der er mere end én linje på en flade, nummereres disse fra oven: 1 og 2.

Vi læser, idet b i vor translitteration står for runen thorn, efter fotos stillet til rådighed af Marie Stoklund:

I.A.1: NOMINA S

I.A.2: F. bT: M

I.B.1: SI

I.B.2: NA

II.B.2: R (+?)

II.A.1: R

II.A.2: I SOKNA

Kan MNA være del af et længere ord, dannet af omkringstående runer?

Vi må konstatere, at det kunne det nok (DAMNA eller DAMNA-RI), men at en hypotese forudsætter to dristige konjekture, dels at vi ignorerer skilletegnene foran M, dels at vi læser de to foregående runer thorn + T som thorn (tolket som D) + A. (jf. videre Haastrup 1987).

Hvis vi ikke kan acceptere denne hypotese, kan vi rejse en anden, f.eks. at MNA i Staby har noget at gøre med det sjældne ord MNA i Stadil-indskriften. Ordet er så sjældent, at det er rimeligt at antage, at forekomsterne i to kirker indenfor et snævert geografisk skyldes en eller anden forbindelse.

Og i og med, at vi nu ved, at indskriften i Stadil er meningsfuld, om end i en helt anden kontekst, er det rimeligst at anse den for den primære, mens Staby indskriften så kunne være en efterligning og dermed, så tidlig den er, være senere end Stadil-indskriften. Vi kunne også tænke over, om en mulig efterligning af indskriften kunne have at gøre med en strid om lokaliseringen af sagnet om den forliste kongesøn, der i de ældste kilder (jf. ovf.) knyttes til Staby, skønt det er i Stadil, at der i dag findes et gyldent alter.

Dette problem kan nok ikke løses, så lidt som de fleste andre spørgsmål, der her er rejst.

Litteraturhenvisninger

- Alexander de Villa Dei: *Doctrinale* (1199), edit. D. Reichling, Berlin, 1893.
- Bæksted, A., 1968: *Danske Indskrifter*. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger, Kbhv.
- Bursill-Hall, G.L., 1981: *A Census of medieval Latin grammatical manuscripts*. *Cisio Janus*, se KultLeks II, sp. 564f.
- Dahl, E.C.S. 1972 in *Lumen* 41.
- DGF* = *Danmarks gamle Folkeviser*, fotografisk optryk, UJDS, Kbhv.
- DGO* = *Danmarks gamle Ordsprog*, DSL, Kbhv.
- DK* = *Danmarks Kirker* (XIX, Elna Møller, 1981).
- Eberhard of Bethune: *Graecismus* (ca. 1212), edit. J. Wrobel, Vratislaviae, 1887.
- Favreau, R., 1979: *Les inscriptions medievales*, in *Medievalia Lovanensia*, edit. Genicot.
- Goody, J. & I. Watt, 1963: The consequences of literacy, in *Comparative studies in society and history*, V.3.
- Goody, J., 1977: *The domestication of the savage mind*, Cambr.
- Grundtvig, Sv., 1854-56, *DGF II* (33-114. Tillæg 1-103, Naturmytiske Viser, Legendeviser), optr. 1966, Kbhv.
- Grundtvig, Sv., 1858-63, *DGF III* (115-182. Tillæg 1-175, Historiske Viser), optr. 1966, Kbhv.
- Grüner-Nielsen, H. et al., 1933-65: *DGF X*, optr. 1967.
- Hansen, M.A., 1952: *Orm og Tyr*, Kbhv.
- Hajdu, H., 1936: *Das Mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters*, Leipzig. reprint, Amsterdam, 1967.
- Hamp, I.v., 1961: *Beschwörung, Segen, Gebet* etc., Stuttgart.
- Helms, J., 1860-62 in *Kirkehistoriske Samlinger II*.
- Horskjær, E., 1969: *De danske Kirker*, Bd. 15, Kbhv.
- Haastrup, N., 1970: Skolebøger, in *KultLeks*. XV, sp. 641ff.
- Haastrup, N., 1982: Sprogarbejdere med og uden bøger, in *Bogvennen 1982* pag. 87ff., Kbhv. inkl. supplerende notesæt, stenc.
- Haastrup, N., 1984: »Uddrag af Christen Jensens Fauerbyes papirer«, in *ROLIG-papir 34/84*.
- Haastrup, N, 1985: Fru Boyes Portræt etc. in *J. P. Jacobsens Spor*, ed. Billeskov Jansen, Kbhv.
- Haastrup, N., 1987 (manus.): *Runeindskriften i Staby*.
- Jacobsen, L. et al., 1942: *Danmarks Runeindskrifter, Text.*, Kbhv.
- Jacobsen, Sv., 1963: *Holstebro* etc. overs. af Resens atlas vedr.
- Jensen, C.A., 1921: »Katolsk Kirkeinventars Skæbne efter Reformationen« in *Aarbøger f. nord. Oldkyndighed*, 1921, pag. 167ff.
- Juhl Jensen, J., 1986: Middelalderens digte etc., pag. 11f. in *Forskningen & Samfundet* hft. 1986, 5.
- Juhl Jensen, J., 1986: *I begyndelsen var tallet*, Kbhv.
- Jørgensen, F., 1970: *Præsteindberetninger til Ole Worm*, i Ålborg og Ribe stift, 1625-42 (Landbohist. Selsk.).
- Jørgensen, H.G.A., 1895-97: in *Kirkehistoriske Samlinger* 4Rk, 4Bd, pag. 542ff.
- Kjær, I. (1979), se *DGO*
- KultLeks* = *Kulturhistorisk Leksion for nordisk Middelalder*.
- Mackeprang, M., 1948: *Jyske Granitportaler*, Kbhv.
- Malling, A., 1963: *Dansk Salmehistorie Bd. III*.
- Moltke, E., 1976: *Runerne i Danmark*, Kbhv.

- Moltke, E., 1977: Indskrifter (Danmark) in *Kultleks XXI*, sp. 215f.
- Nares, R. et al. 1808f.: *A catalogue of the Harleian Mss. in the British Museum*, London.
- Niitemaa, V., 1956: Das Strandrecht in Nordeuropa im Mittelalter, in *Annales acad. scient. Fenn. ser. B, nr. 94*
- Niitemaa, V., 1972: Strandrätt, in *KultLeks. XVII*, sp. 289ff.
- Nogara, 1912: *Cod.vat.lat.*, Roma.
- Norn, O., 1980: Et Ridderkors, in *Kirkehistoriske Samlinger 1980*, pag. 11-30, Kbhv.
- Norn, O., 1982: *At se det usynlige*, Kbhv.
- Nørlund, P. 1926: *Gyldne Altre, jysk metalkunst fra Valdemarstiden*, Kbhv. (2. Udg. 1968 med appendiks af T. Christiansen).
- Ohr, F.C.P., 1917-21: *Danmarks Trylleformler*.
- Ong, W. J., 1982: *Orality and Literacy*, London & N.Y.
- Peder Låle in *DGO I.1-2*, udg. af I. Kjær & E. Petersen, Kbhv., 1979.
- Petersen, E. (1979), se *DGO*.
- Piø, I., 1985: *Nye veje til Folkevisen*, Kbhv.
- Pontoppidan, E., 1739-41: *Marmora Danica I-II*, Kbhv.
- Pontoppidan, E., 1769: *Den Danske Atlas* tom. V Bd 2. (1970).
- Resen* (1625-88) excerpter af Danske Atlas cit. e. *DGF*. jf. også Jacobsens overs.
- Rost, H., 1939: *Die Bibel im Mittelalter*, Augsburg.
- Schumm, W., 1887: *Beschriebendes Verzeichnis d. Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, Berlin.
- Thomson, D., 1979: *Descriptive Catalogue of Middle English Grammatical Texts. Trap Danmark, 5. udg.* Bd IX,1: Ringkøbing Amt, Kbhv., 1965.
- Trap Danmark, 4. udg.* Bd. VIII: Ringkøbing Amt, Kbhv., 1928.
- Walther, H., 1963ff.: *Proverbia Sententiaequae Latinitatis Mediae Aevi*, vol. 1-7, Göttingen, = *Carmina Mediae Aevi posterioris Latina* 2,1-7.
- Wivel, O., 1952: *Månen*, Kbhv.
- Worm, 1638, indberetninger til W., jf. Frank Jørgensen
- Yates, F., 1966: *The art of Memory*, London.
- Aakjær, S., 1926-43: *Kong Valdemars Jordebog*, Kbhv.

1. Vi kan ikke her foretage en større sammenligning med andre indskrifter på sten, f.eks. i Ribe Domkirke, men vil holde os til denne vage datering. I Bækstedes bog kan man for øvrigt også sammenligne med bogstavformerne på det berømte gyldne alter inde i kirken. De er ikke så forskellige, men de stenhugne er nødvendigvis grovere i udførelsen. Alterets indskrift henvender sig direkte til kirkegængeren jf. Nørlund 1926, pag. 186f. og Dahl 1972, pag. 106f.
2. F.eks. i ms. Harl. 1587 i British Library pkt. 11: *Versus differentiales, ac proverbiales* fol. 96-117 (Nares, 1808f, II: 145-46) eller i Erfurt Q 345, pkt. 14: *Quidam versus differentiales* fol. 37, r-b. (Schumm, 1887). Også i Add. ms. nr. 12195 i British Library findes vore vers i en grammatisk kontekst (Thomson, 1979 pag. 205: *fol. 107r-114r ... A collection of Latin proverbs and riddles with some english glosses etc.*). Det samme gælder Digby 53 i Bodleian Libr., Oxford (Bursill-Hall, 1981, nr. 188.83). Vore vers skulle findes i vat.lat. 1904, der ellers omfatter en Sveton- og en Sallusttekst, begge kendte skoleklassikere, men Walther opgiver ikke fol.nr. De står antageligt blandt en række *versus leonini*, fol. 1 fra XII-XIII årh. (Nogara, 1912, pag. 347). Det er værd at bemærke, at Harl. 1587 slutter med en tekst, der giver sig ud for det grammatiske værk *Græcismus*: Katalogen citerer: *explicit secunda pars græcismi* (her slutter anden del af *Græcismus*).

Jeg har endnu ikke fundet vore vers i en egentlig grammatik. De står f.eks. ikke i den mest almindelige, Alexanders *Doctrinale*, skønt denne i sine vers har kommentarer til både *ir* og *mna*. En anden mulig kilde, også fra ca. 1200, Eberhards *Græcismus* (jf. ovf.), har *ir* (Eberhard etc., edit. 1887, VI,24), men i følge indeks ikke *m(i)na*.

Når vi må anse den grammatiske forklaring for den sandsynligste, skyldes det, at ordet *mna* næppe kan repræsentere den første stavelse i et ord, der skulle huskes. Der findes simpelthen ikke andre på latin. Der står jo netop *mna* og ikke *mina*, der er den sædvanlige form i latinske tekster. Og på græsk er der ingen sandsynlige kandidater.

Den slags ordnede eksempler til demonstration af homografer (ensskrevne ord) og homofoner (enslydende ord) kan man også finde i dag i lærebøger i fonetik, i lyrik (visse-vasse-vers), og i underholdende, oplysende artikler som f.eks. i Information (20.9.86, side 9): *Skovrideren* og *Trækvinden*.

3. I øvrigt følger vore vers forskellige konventioner vedrørende den numeriske fordeling af ord og bogstaver I begge vers er der 11 ord, regner vi *v-* for en konsonant, er der 15 vokaler i hvert vers, i vers I fordelt: i (9), a (5) og u (1); i vers II fordelt: i (5), a(5) u (2), e (3). Konsonanterne (inkl. *v*) er fordelt med 23 i vers I og 19 i vers II, dvs. begge printal. Der er mange flere lærde fiduser, som vi ikke skal tage op her, da de ikke fører os nærmere en »dybere mening«, men blot peger på det samme skolelærde miljø, som de øvrige træk (Juhl Jensen, 1986).
4. Det er ikke undersøgt her, om disse vers findes som indskrifter andre steder. De udgivne og registrerede indskrifter fra middelalderen (Favreau, 1979) er ikke så let tilgængelige som de vers i mss., Walther har samlet sammen. Marie Stoklund, Nationalmuseets runologisk epigrafisk laboratorium gør mig opmærksom på, at en svært-tolkelig runeindskrift i Staby Kirkes oprindelige nordportal har (rune-) bogstavfølgen MNA. Jeg diskuterer mulige læsninger i Bilag 3.
5. Dette svarer til oplysningerne hos H. G. A. Jørgensen (præst i Stadil) i Kirkehistoriske Samlinger 4Rk, 4Bd, pag. 542ff. (1895-97), hvor der også bringes et forsøg på læsning af indskriften, bogstav for bogstav. Jørgensen anser kvaderen for en sandsten og siger om indskriften: *Jeg har endnu ikke truffet nogen, der har kunnet tyde denne indskrift.*

I TRAPs fjerde udg. (1928), Bd. VIII, pag. 286 læses: *Syddøren, med en utydelig Indskr. paa Overliggeren, ses tilmurede.*

Dette nævnes ikke i den ny udg. (1965) af TRAP eller i Horskjærs værk *De danske Kirker* Bd. XV (1969), pag. 250ff.

Disse skriftlige oplysninger stemmer med den bygningshistorie, der fremgår af fotos. En ældre art. af Jacob Helms i Kirkehist. Saml. II pag. 574 (1860-62) fortæller om en utydelig indskrift på nordvæggen. Det er vel en anden.

6. Hovedet i Stadil omtales hos Mackeprang, 1948 pag. 322: *Stærkt særpræget er også et Gammelmandshoved ... i Ølgod ved Varde og et Hoved paa Stadil ved Ringkøbing med Hage-skæg og en spids Hue,, der ender i to Tunger.* (Mackeprang sammenligner ikke med hovederne i Ribe domkirke (DK XIX, pag. 221 og 226). Da han ikke er opmærksom på relationen til Staby (gennem sagnet) kommenterer han heller ikke i denne forbindelse det kronede hoved på apsiden i Staby. Mackeprang kommenterer i øvrigt ikke vort hoved yderligere, men nævner dels, at der findes utroligt mange, *alene i Thisted Amt er der saaledes en 13-14 »Hovedkvadre«, dels at Folketroen har naturligvis haft travlt med disse Hoveder og almindelig opfattet dem som Billeder af Kirkens Bygherre eller Bygmester* (pag. 323). Han slutter (pag. 324) *men hvad de almindelige Hoveder skal betyde, og om de overhovedet betyder noget, lader sig næppe afgøre.*

7. Jeg har ikke gennemgået registranter (v. Hamp, 1961) over besværgelser og trylleformler, ud over Ohrt (1917f.), hos hvem de ikke findes. Uforståelighed er ofte en vigtig forudsætning for anvendelse i magiske sammenhænge. Men på overfladen er vore vers jo klare nok, om ikke for ulærde. Jf. brug af franske floskler som trylleformler i en Cyprianus (Haastrup, 1984, pag. 3-5).
8. Visen tematiserer i øvrigt først og fremmest den sædvanlige overgangskrise. Kongesønnen er trolovet og hans fæstemø har slået skibets tove af silke (vers 11-12): *Huerinde thuoff och huerinde bonde, thy war slaffuen med iumfruens huide hand*, men det brister, og han forliser. På stranden overvejer han, om han havde uretfærdige varer ombord (som kunne være skyld i hans skæbne), og husker intet (vers 28-30) *For-vden en liden ganger rød, den tuog ieg fraa en faderløs møø ... Men well thett Gud, ieg komer hiem, da skall ieg gyffue hinder thuo for ienn.* (Man kunne i denne forbindelse overveje anden seksual- og kærlighedsmetaforik: »det gyldne skrin« (jf. Cornell om Jomfru Maria og talemåden *hertens skrin* »hertets dyb«, billedsprog med *guld* vedr. legemets lønlige steder: *guldport* »vulva«, *guldåre* »hæmorider«, samt jysk *kok* »penis«, jf. KalkarO, ODS og FeibergO, og alternationen af seng og skrin i sagn og vise. Men emnet her er ikke en tolkning af visen).
- En kristelig tolkning af visen ville jævnføre med middelalderlige gendigtninger af lignelsen om Den fortabte Søn, der her gælder en kongesøn f.eks. den pseudo-bernhardinske tekst i Valdemars Jordebog: *De filio regis captivato* (Aakjær, 1926-43, tekst 20), jf. i denne forbindelse diskussionerne om relieffet over »Kathoveddøren« i Ribe (DK XIX, pag. 222-27) og vor note 6).
9. Visen skildrer meget udførligt den pragtfulde udsmykning af kongesønnens skib. Som Grundtvig bemærker (DGF III, pag. 545) kan beskrivelsen sammenholdes med beskrivelsen af Hr. Luno's skib i DGF nr. 43 (DGF bd. II, pag. 92f. *Hr Luno og Havfruen* vers 2-6. Luno-visen klassificeres af Grundtvig som en »naturmytisk« vise, mens vor vise findes blandt de »historiske«. I Lunovisen synes beskrivelsen af det rige udstyr umotiveret i forhold til temaet, (Luno angribes af en havfrue i Nordhavet og binder hende med runer), mens det forekommer velmotiveret ved introduktion af den rige søfarende i visen om *Kongens søn af Engeland*. Luno-visen kendes kun i en opskrift, der findes i Karen Brahes folio, hvorfra vi citerede af vor vise ovf. Den anses dog ikke for rent plagiat i DGF (jf. andre paralleller i DGF X, 387f.).
10. I. Piø behandler vor vise i sin disputats (1985) pag. 227 og 253, dvs. sammen med de viser, der dels findes i adelsvisen, (jf. at den er, citeret ovf. efter Karen Brahes folio), dels hos en såkaldt menigmandsoptegner til Vedels værk, SvII. Når en vise findes begge steder antager Piø, at der kan være tale om en tabt skillingsvise, hvilket ikke implicerer en hypotese om, at vor vise skulle være en nyhedsvise og altså forholde sig til en konkret, historisk begivenhed. Vor vise kategoriseres hermed af Piø sammen med Niels Ebbesen (DGF nr. 156), Nidvisen (366), Mø værger Æren (189), Greve Genselin (16), Hr. Erlands Vold og Straf (289), Longobarderne (21), Brudebytte (428) etc. Derimod drøfter DGF X, 387f. seriøst muligheden for en historisk baggrund.

Hvorfor Vilh. Beck ikke blev grundtvigianer

af Elith Olesen

I

»Det er en historisk Kjendsgjerning, at ligefra den Tid, da Man spotvis kaldte de Christne »Nazaræer« og til den Dag idag, har under Tidens forskjellige Omvexlinger, de Christne maattet finde sig i at bære et Øgenavn, et Spotnavn; (...) nuomstunder kalder man de Christne »Grundtvigianere««. Sådan skriver i 1862 pastor *E. Christiani*.¹ Udsagnetns sammenfald af troskyldighed og selvsikkerhed er vel iøjnefaldende på grund af ordlydens absolutthed, men det er i sit indhold næppe synderligt afvigende fra, hvad enhver ægte grundtvigianer, lærd som læg, i 1850erne og 60erne opfattede som sandheden om grundtvigianisme og kristendom. Pastor *Vilh. Birkedal* udtrykte i begyndelsen af 50erne, som en kendsgerning, at intet kirkeligt »parti« i Danmark havde besiddet en spirekraft, der lod sig sammenligne med det »grundtvigske«, »og hermed er dets Berettigelse som »Parti« stadfæstet«² Anførselstegnene er Birkedals og skal antagelig tilkendegive, at modstanderbetegnelsen »parti« er uberettiget om *Grundtvigs* discipelskare, eftersom den i virkeligheden repræsenterede det sandt kristelige og det sandt kirkelige. »Den kirkelige anskuelse« blev da også tidligt den – for tilhængerne helt selvfølgelige – etikette på Grundtvigs synspunkter.³

Aalborg-biskoppen *N. Fogtmann*, vel en af tidens mest frisindede kirkemænd, fandt 1847 den grundtvigske selvforståelse så bastant, at han mellem de nyopdukkede præstetyper måtte betegne de grundtvigske som »de værste, fordi de mene at være de eneste rettroende.«⁴ Dette udtryk kunne den gammelortodokse dr. *A. G. Rudelbach* have skrevet under på. Han mente at kunne opsummere som alle grundtvigianeres opfattelse, at »i *Grundtvig* culminerer egentlig Alt, hvad der er udrettet for Kirken i vore Dage og i vort Fædreland, saa Alt, hvad *Grundtvig* har berørt, det er forvandlet til lutter Guld; alt Stort, der er skeet, det har ham til Ophavsmand.«⁵

Den umiskendelige irritation i sådanne ytringer bliver forståelig – også når den spores hos mindre stridbare folk end Rudelbach – når

man i grundtvigianismens teologiske organ, *Dansk Kirketidende*, læser, at »var Mynster en Troens Mand, *maatte* han have erklæret sig enig med Grundtvig,«⁶ – eller når forfatterinden *Pauline Worm* i dialektiske krumspring søger at afvise modstandernes beskyldning mod grundtvigianerne for at være intolerante og erklærer, at en intolerant grundtvigianer egentlig er en selvmodsigelse, men da verden er fuld af selvmodsigelser, forekommer også denne. »Men mod hvem er da Grundtvigianeren intolerant? – Mod dem, der Intet vil lære af Grundtvig« (modsat pietisterne, der er intolerante mod egne trosfæller og altså kræver ensretning).⁷

En af grundtvigianismens hårde og energiske angribere, mag. *F. L. B. Zeuthen*, havde med biskop Fogtmann den opfattelse, at grundtvigianerne netop var intolerante, og førte som Rudelbach denne egenskab tilbage til Grundtvig selv. »Han agter og ærer næppe nogen Theolog i Verden uden sig selv,« siger Zeuthen i 1854 med tilføjelsen: »Og dem, som hylde ham,«⁸ – et synspunkt, der få år senere forekommer i denne variant: »Ingen, som kjender Gr[undtvig], vil finde ham meget istand til eller villig til at sætte sig ind i en anden Forestillingsmaade end sin egen.«⁹

Man må kende denne spænding, denne selvhævdelse, denne ufordragelighed, som bedst kommer til udtryk gennem et udvalg af citater fra samtiden, for at forstå den valgsituation, såvel vakte lægfolk som unge præster kastedes ud i, når de midt i kampens hede af samvittighedsgrunde søgte at gøre sig aktivt gældende på den folkekirkelige arbejds-mark. De grundtvigske havde taget føringen i slutningen af 40erne og prøvede ihærdigt på at fastholde den fremdeles over en imponerende bred front, kristeligt, kirkeligt, kirkepolitisk, folkeligt (herunder indsats i skolevæsen og politik). Kirkeligt var de nordiske kirkemøder, påbegyndt 1857, og de grundtvigske vennemøder, iværksat fra 1863, forsøg på henholdsvis en offensiv og en stabiliserende indsats. Drømmen om en total erobring af den danske og de andre nordiske kirker vedvarede, hos nogle optimistisk, hos andre indædt, til omkring 1870, da det dels stod klart, at den folkekirkelige vækkelse var uhjælpeligt spaltet i to flokke, dels blev mere og mere tydeligt, at den grundtvigske bevægelse selv havde problemer med at holde sin egen flok samlet.¹⁰

I samme epoke nødsagedes man til i praksis at anerkende modstandernes påstand om, at grundtvigianismen var et kirkeligt *parti*. Som typisk medlem af et parti reagerede Vilh. Birkedal, da han i forbindelse med flytning fra Sdr. Omme til Ryslinge erfarede, at ungdomsvennen *Carl Fog*, præst i Skjold, omsider havde fået det rette lys over sit liv. Birkedal nødsagedes til at lægge rejseruten om ad Skjold præstegård

for at få vished om, at rygtet talte sandt: »Jo, nu var det virkelig sket med Vennen fra de unge Dage«, det, som Birkedal »længe havde ventet og haabet paa.«¹¹ Her fornemmer læseren næsten stemningen fra en senere tids vækkelsesmøder.

Som parti reagerede de grundtvigske også over for modstand og angreb. Når *Søren Kierkegaard* udtrykker sin væmmelse ved den »Dunst af Hjertelighed«, han sædvanligvis fandt grundtvigianerne indhyllet i,¹² må det antagelig have været storebror *P. C. Kierkegaard*, der udfoldede hjerteligheden, »en af de stærkere Dunstende«. Ellers blev der sandt at sige ikke taget med fløjlshandsker på anderledessindede; få danske kirkemænd har været udsat for så ihærdige og voldsomme angreb og modangreb som *A. G. Rudelbach* fra grundtvigske kollegers side, især i 1850'erne. Vreden skyldtes antagelig, at han, i 20'erne ven med Grundtvig, blev anset for overløber og forræder, skønt han aldrig havde været grundtvigianer i kirke- eller teologihistorisk forstand.¹³

Devisen – omend ikke formuleret – synes at have været: Den, der ikke er med mig, er imod mig! Det indtryk må f.eks. N. G. Blædel have fået; han erklærede engang, at han i nogle retninger elskede grundtvigianismen, »fordi jeg næst Herren har eder mest at takke for den »kirkelige oplysning«, jeg har fundet«, men det var ikke nok. Vilh. Birkedal krævede, at »jeg måtte erklære mig, *hvor jeg står* i kirkelig henseende, og at det ikke kunde gå an, at jeg således som »en åndelig overløber« snart var i eders lejr og snart i eders modstanderes«. Blædel forklarer, at han er enig med grundtvigianerne vedrørende sakramenternes betydning i kirken, dåbspagten, skriftprincippet, det kristne samfundsliv, men ikke kan følge dem i spørgsmålet om dåbens gyldighed afhængig af forældrenes tro, præstefrihed, dåbspagten som kirkelig enhedsprincip og Herrens mundsord samt afvisningen af de 10 bud og læren om »de dødes rige«. Længere var han ikke kommet og skulle ikke lade, som om det var tilfældet. Han så det i stedet som sin opgave »at stå som en *ærlig* mellemmand mellem den strængeste Grundtvigianisme og den krasseste pietisme, mellem opløsningsteoriene og den gamle stive statskirketeori«. Men Birkedal krævede et enten-eller og udløste siden en eksplosiv modreaktion hos Blædel.¹⁴

Ejendommeligt nok havde datidens grundtvigianere selv den opfattelse, at de hørte til »de stille i landet«, – en forestilling, de formentlig var alene om at nære.¹⁵ Grundtvig havde selv lagt niveau for den kirkelige polemik med *Kirkens Gienmæle* (1825) og forblev på samme niveau til og med *Kirke-Speil* (1871). Hans første medstrider, mag. *Jacob Christian Lindberg*, befandt sig naturligt på samme plan, og de senere disciple stemte tonen efter pionerernes grundakkord. Ved ankomsten

til Ryslinge 1866 gjorde pastor *Johannes Clausen* den erfaring, at grundtvigianerne dér »altid gaaer ud fra den velvillige Forudsætning, at man er en Fjende af dem; de have altid trukken blank og møde kjendelig med Ordet: skal vi slas! saa kom an«. ¹⁶

Den af Søren Kierkegaard erfarede hjertelighed kom nok mest til udfoldelse på jævner plan, når det gjaldt at vinde tilhængere. Ligesom den nyevangeliske bevægelse, der i 1850erne og 60erne fra Sverige banede sig vej ind i Danmark, var grundtvigianismen ikke en fortropsvækkelsebevægelse, men henvendte sig fortrinsvis til mennesker, der allerede var vakte, oftest via de gudelige forsamlings talsmænd med deres pietistisk prægede vækkelsesforkyndelse. Det var en taktik, man ikke lagde skjul på. *Christen Kold*, der selv var vokset op i et gudeligt forsamlingsmiljø, erklærede rent ud, at pietisterne blev de bedste grundtvigianere. ¹⁷

På det første vennemøde 1863 var pastor *Mads Melbye* inde på problemet, siden taget grundigere op af pastor *L. Helveg*, der sammenlignede med hedeopdyrkningen, som blev en skuffelse, hvis man begyndte i den goldeste og mest ufrugtbare jord, hvorimod der var fremtid i at tage fat, hvor vandløbene gik, og så efterhånden arbejde sig ind på den egentlige hedejord. »Saaledes nytter det heller ikke at gaa til de for Evangeliet mest fremmede, og tro, at dér er det bedst at gjøre Ordets Gjerning; man maa begynde, hvor der er noget at begynde med, og saa vente, at flere og flere uden fra slutter sig til«. ¹⁸

Sådan var faktisk fra første færd den grundtvigske praksis, der groft sagt forudsatte, at »pietisterne« gjorde forarbejdet, hvorefter de grundtvigske kom til og høstede i lade. Da Jac. Chr. Lindberg fuldtud havde fattet *det nye* ved Grundtvigs anskuelse og ønskede at delagtiggøre andre i opdagelsen, var det de gudelige forsamlingsfolk på Fyn, i Øst- og Midtjylland, han fra 1834 henvendte sig til, og næppe havde han lært dem at kende og i nogen grad vundet deres tillid, før han følte sig kaldet til at bibringe dem en anden kristendomsforståelse, først hvad angik adiafora, siden bibelsynet og læren om »nedfarten til helvede«, dvs. omvendelse efter døden. ¹⁹ Ved kluntet adfærd som følge af manglende indsigt i lægfolks reaktion på teologiske problemer havde Lindberg åbnet revner, der efterhånden skulle udvide sig til gabende kløfter.

Den lindbergske taktik var det ingen sag at tage op på lokalt plan. Forsamlingsfolkene var vant til at missionere for deres tro og lære. Det begyndte på Kerteminde-egnen, hvor også den gudelige forsamlingsbevægelses vugge havde stået. Nogle unge forsamlingsfolk i Dalby og Mesinge blev grebet af Lindbergs artikel *Om Christi Nedfart til Helve-*

de²⁰ og af Grundtvigs mytologiske digt *I Kveld blev der banket paa Helvedes Port*.²¹ En af disse unge har siden i troskyldig åbenhed berettet, hvordan de »anstrengte os til det yderste for at udbrede Grundtvigs Anskuelser og Oplysning om Gudsordet, som skaber og er i Følge med Naademidlerne over Daaben og Herrens Bord med Herrens Bøn«; disse anstrengelser rettede sig imidlertid ikke mod kristeligt eller kirkeligt uengagerede mennesker i omgivelserne, men udelukkende mod de gudelige forsamlingsfolk i Drigstrup sogn for hos dem at »indføre denne grundtvigske Oplysning«, hvilket til beretterens undren viste sig langt vanskeligere end ventet og især, da »det folkelige« kom på dagsordenen.²²

Bølgerne synes at være gået endnu højere på Sydøstfyn, da den højt ansete forsamlingsmand *Christen Hansen*, Vejstrup, omkring 1850 svingede over til grundtvigianismen med det resultat, at de troende kom i skændsmål og delte sig i to flokke, og at de gammeldags forsamlinger efter få års forløb helt ophørte på egnen.²³ Grundtvigsk historieskrivning, der stort set har været ene på markedet, lader formode, at grundtvigianiseringen af forsamlingsfolket i 1840erne og 50erne – i god overensstemmelse med den grundtvigske væksttanke – forløb som en harmonisk overgang fra en afmattet, døende pietisme til en grundtvigsk opblomstren og livsfornyelse. Der tiltrænges faktisk en forskningsmæssig kulegravning af forløbet af de lokale stridigheder og splatninger i grundtvigianiseringenens kølvand, ofte blot antydnet i det fremragende standardværk *Vækkelsernes Frembrud I-VII* (1960-77), der kun lider af den skavank at sætte en tit kunstig grænse ved året 1850. Resultaterne manifesterede sig sædvanligvis først ind i 1850erne eller endog 60erne, – men kamp kostede det, og der afsattes en umådelig bitterhed hos de slagne, en faktor, man nødsages til at regne med.²⁴

Et fynsk vidne, *Chr. Madsen*, Årslev, skriver 1854: »Den Enighed og Kjærlighed, som før var til Stede hos de Troende, er nu tildels forstyrret, da Grundtvigianerne traadte op og vilde reformere Alting, og vi, som ikke vilde følge med dem, blev nu stemplet med Navnet Pietist«. ²⁵ Og midtjyden *Anders Stubkjær* finder i et tilbageblik over sit liv, at med grundtvigianiseringen skete »ikke alene en Standsning i Vækkelsen, men ogsaa i Livets Vækst. Vore gamle Venner bleve reformerede, og deres Nidkjærhed gik nu ikke længere ud paa at vinde Mennesker af Verden og være Guds Medarbejdere til at fange Mennesker og faa dem omvendte; men i Følge et klarere Lys, som de mente nu at have faaet Del i, følte de sig snarere kaldede til at reformere deres gamle Venner af Indre Mission. De havde nu faaet den Mening, at vi vare Pietister og trælled under Loven, medens de stode paa et højere Trin«. ²⁶

Stubkjærs erfaring er ikke lutter ondsindet opspind. Den grundtvigske præst *J. Victor Bloch* fortæller om »en klartseende elskelig Gaardmand i Fyen, der havde tilhørt den pietistiske Opvækkelse, men nu stod paa Kirkegrunden«, og som erklærede, at han havde følt overgangen til grundtvigianismen som »en ny Opvækkelse«. ²⁷ – Givet er det, at den, der mener at have oplevet to opvækkelser eller omvendelser, må betragte sig som anbragt på et højere trin i åndelig og kristelig indsigt end den, der skønnes kun at have oplevet én. Mens de rationalistiske præster i århundredets første årtier om de vakte havde brugt skældsordet »fanatikere«, overtog de grundtvigske præster nu rollen og gav sig til helt synonymt at benytte betegnelsen »pietister«. Forlængst afdøde pietister accepteredes til nød; i alt fald rejste man mindesmærke for *Christen Madsen*, Drigstrup, den ældste førstemand inden for den fynske forsamlingsbevægelse og fuldblods pietist (død 1829) ²⁸, men levende pietister var der netop så meget åndeligt liv i, at de var et grundtvigianiseringsforsøg værd, og glippede det, skulle de bekæmpes, og der blev ofret megen energi på at bekæmpe dem, skønt man, generelt betragtet, kun havde ringe tanker om dem. Mennesker med »en sund Natur« kunne umuligt slå sig til ro ved pietismen, fastslog Vilh. Birkedal, ²⁹ og det synes regnet for givet, at en pietist måtte have mangler ved sin intellektuelle udrustning. »Der kan være mange ydmyge, sagtmødige, fromme Kristne og troende Mennesker, der hører til den pietistiske Retning hovedsagelig af den Grund, at deres aandelige Synskreds er for snæver til, at de kan forstaa den grundtvigske Livsanskuelse«, dømte lægmanden *Ludvig Mortensen*, ³⁰ og en grundtvigsk præstedatter og præstefrue siger om en af Silkeborg-egnens vakte, som var han et særtilfælde, at han var »Pietist (omend en meget begavet Mand)«. ³¹ Også pietisternes moralske habitus kunne åbenbart drages i tvivl; en undtagelse var sjællænderen *Lars Pedersen (Møller)*, der »var Pietist til det yderste, men en rigtig ærlig Sjæl, – som mente det godt«. ³²

At stupiditet og farisæisme ikke var hele forklaringen på, at der hverken i præstestanden eller blandt lægfolket var 100 % oplutning om grundtvigianismen, vidste dog de mere besindige inden for bevægelsen, – ja, også Vilh. Birkedal. De trøstede sig med, at de grundtvigske synspunkter dog havde gennemsyret al forkyndelse, hvori der var ånd og liv, endog uden at de pågældende selv ofte var sig bevidst, at det var tilfældet; det gjaldt tilmed folk, der forkastede synspunkterne. ³³ Tanken er klart udtrykt i en grundtvigsk postille 1875 med udvalgte prædikener af præster med samme grundsyn som Grundtvig; forordet giver udtryk for det vanskelige i at drage en sådan grænse, »da der vel nu er

faa Præster i Danmark – af dem, hvis Prædiken kan tiltale Kristne – uden at de jo i større eller mindre Grad er paavirkede af og altsaa, enten de véd det eller ikke, kan siges at have sluttet sig til hans kristelige Forkyndelse«. ³⁴

II

Det er den her opridsede kirkelige situation med dens forviklinger, den unge Vilh. Beck fandt sig stående i, da han omkring 1860 holdt sit indtog på dansk kirkehistories scene, først ved at stille sig i et velvilligt, ja samarbejdende forhold til egnens forsamlingsfolk og tage dem, som de var, dernæst ved i 1861 at lade sig indvælge i bestyrelsen for *Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark*.

Vilh. Beck beretter selv fra sin tid som lærer i Kalundborg, at Søren Kierkegaards »kirkekamp« 1855 havde hans fulde interesse og til en vis grad påvirkede ham, dels ved at åbne hans øjne for, at kristendom ikke var blot lære, men frem for alt liv, dels ved at vække hans foragt for præstestanden, især de rationalistiske præster, endog så meget, at han besluttede ikke at ville blive præst. ³⁵

Der er næppe grundlag for at urgere en dyberegående indflydelse fra Søren Kierkegaard på Vilh. Beck og på Indre Mission. Det er forlængst påvist, at Beck var medunderskriver – sammen med netop et udvalg af egnens rationalistiske præster – af en henstilling til biskop Martensen om at lade Kierkegaard sagsøge for forhånelse af trossamfund. ³⁶ Den jævnligt hævdede åndrighed om Kierkegaard som Indre Missions lærer-fader ³⁷ har næppe heller meget på sig; Kierkegaard-disciplene havde forladt foreningen længe inden rekonstruktionen 1861.

Vilh. Becks samtidsvidnesbyrd lader forstå, at den enkeltperson, der har betydet mest for hans åndelige udvikling, var H. Martensen. ³⁸ I breve til Martensen 1860 erklæres det, at med ham »er det første Livspust fra Guds Rige kommet til mig fra den Tid, da De begyndte at oplade mig Skrifterne og lærte mig at skue ind i Kristendommens dybe Hemmeligheder«, og han melder sig som discipel af Martensen som den, han er knyttet til med »den første Kjærlighed«. ³⁹ At dette ikke er høflighedsfraser, røber et samtidigt brev til vennen Johannes Clausen, der nylig i et anonymt skrift *Om det kirkelige Tilsynsembede* (1860) har kritiseret Martensens visitatser. »Jeg elsker den Mand«, udbryder Beck altereret, »jeg takker Gud for ham baade for min egen Skyld og for Kirkens Skyld«. Martensen har været »Troens Lærer« for mange præster og er »Troens Prædikant, hvorsomhelst han oplukker sin Mund«. ⁴⁰ Denne veneration bevarede Vilh. Beck lige til Martensens

død,⁴¹ men det har muligt nok mere været den gejstlige personlighed end den teologiske tænker, han har højagtet. Der er en del, der tyder på, at han kun i begrænset omfang har fattet specialiteterne i Martensens spekulative dogmatiske system.⁴²

Om Grundtvig selv udtalte Vilh. Beck sig yderst sjældent, men røber dog, at han første gang traf ham under det skandinaviske studentermøde i Kristiania 1851, hvor Grundtvig gjorde »et saa usympatisk Indtryk paa mig, at jeg i lange Tider umuligt kunde tage imod nogen Lærdom af ham«. Det var først gennem sympatiske grundtvigianervenner, han senere »lærte at skjønlige paa Grundtvigs virkelige Betydning og Fortjeneste«, hvorefter han straks tilføjer: »Men jeg lærte ikke noget fra den Kant«.⁴³

Det ældste kuld af grundtvigske præster, specielt dem i det sydvestsjællandske konvent (i »det hellige land«), som *C. F. Rønne*, formand for Indre Mission siden 1858, havde haft nær kontakt med, berømmer Vilh. Beck med uskrømtet beundring.⁴⁴ Med dem havde han interessen for og samarbejdet med de gudelige forsamlingsfolk tilfælles. Da han 1856 blev kapellan i Ubby hos sin syge far, tog han straks kontakt til de vakte, iværksatte uddeling af kristelige traktater, oprettede et frivilligt menighedsråd og begyndte, på lokal opfordring, at holde bibellæsninger, et initiativ, der – på en tid, da mange grundtvigske præster var i færd med at lade folkelige møder afløse bibellæsningerne – synes at have haft overordentlig stor betydning, både for præsten, menigheden og vækkelsen.⁴⁵ Aktiviteterne i Ubby sogn medførte forbindelse med udensogns vakte, især i Gørlev og KirkeHelsinges sogne med en gammel forsamlingsbevægelse, der følte sig kirkeligt hjemløs efter grundtvigianeren *P. A. Fengers* forflyttelse fra Slots Bjergby 1855.⁴⁶ Ubby tenderede således mod at blive et nyt centrum for den gamle, sejlivede nordvestsjællandske vækkelse.⁴⁷

Der er vist ikke tvivl om, at samtiden stort set og længe anså Vilh. Beck for grundtvigianer, om end nok nogle har betragtet ham som grundtvigsk sildigfødning på grund af hans afvisning af at befatte sig med »det folkelige«. 1860 synes biskop Martensen at have betegnet ham som grundtvigianer eller dog potentiel grundtvigianer,⁴⁸ og samme år havde nabokollegaen *P. E. Lind*, den senere Ålborg-biskop, et teologisk opgør med ham vedrørende hans påståede »grundtvigske synspunkter på dåben«.⁴⁹

I den offentliggjorte brevveksling mellem Vilh. Beck og Johs. Clausen, der begynder 1855, omtales grundtvigianismen overhovedet ikke før august 1861, da Clausen foranlediget af det 3. nordiske kirke-møde i Kristiania lufter sin aggression over for det »grundtvigske

Væsen«, der »træder mere og mere frem paa en arrogant og væmmelig Maade«. Han finder det utåleligt, at vigtige kirkelige problemer hele tiden må vige for den »frugtesløse Snakken frem og tilbage om det grundtvigianske Vrøvl«, og det forekommer ham frastødende at være vidne til, hvordan gode kristelige mænd »have mistet alt sundt Omdømme, blot fordi de føle sig piskede til i et og alt at følge Partiføreren«. ⁵⁰

Til sådanne udfald i tiden fremover synes Vilh. Beck at have tiet i årevis, – også at have tiet til Clausens klart tilkendegivne glæde over, at missionsforeningen med missionær *Jens Larsens* afskedigelse er blevet udrevet af »den forskruede grundtvigske Aand«. ⁵¹ I de samme år indledte Vilh. Beck et ret nært samarbejde med pastor *V. J. Hoff*, der 1860 var blevet kapellan i Vallekilde; han blev 34 år senere præst ved Vartov og kom altså til at indtage en fremskudt position i det gammelgrundtvigske centrum; han var en irenisk natur, men gennemgrundtvigsk. ⁵² Han introduceres 1862 i *Den indre Missions Tidende*, som Beck var redaktør af, med en prædiken så grundtvigsk, at den nærmer sig Grundtvig-imitation. ⁵³ Derefter optrådte han både som medarbejder ved Missionstidenden og som taler ved Indre Missions møder, bl.a. de berømte skovmøder, der med deres tusindtallige deltagerskarer for alvor slog virksomhedens omdømme fast på Sjælland. Hoff sluttede, på god grundtvigsk vis, sine taler med trosbekendelse og Fadervor. ⁵⁴

I forbindelse med krigen 1864 ansatte den grundtvigske kreds omkring Hoff en kolportør, *Jens Pedersen*, Fårevejle, til i samarbejde med de af Indre Mission udsendte kolportører at virke blandt soldaterne. Derved kom Jens Pedersen i forbindelse med »feltdegnen« *Ernst Trier* og sørgede for kontakt mellem ham og Hoff; af dette bekendtskab fremstod Vallekilde højskole, åbnet 1865 med Vilh. Becks uskrømte tilslutning. ⁵⁵

Dette var et par af Becks »grundtvigske Alliancer«, som Johs. Clausen misbilligende talte om. ⁵⁶ En tredje alliance var de fælles om: ansættelsen af den grundtvigske pastor *N. A. Buchwaldt* som rejsepræst for Indre Mission 1866-68. ⁵⁷

Det var sådanne initiativer, der fik den pietistiske rest af forsamlingsbevægelsen til at stille sig skeptisk over for især Vilh. Beck og anlægge en afventende holdning over for missionsforeningen i det hele taget. I Midtjylland havde de såkaldte *lutheranere* (til forskel fra grundtvigianerne) ovovet at tilslutte sig Indre Mission, omend med nogen tøven, fordi de, med Johs. Clausens ord, nærede »en noget overdreven ængstelig Frygt for, at der skulde skee Forsøg paa at indsnige vildfarende Lærdomme [læs: grundtvigianisme] i vor Kirke«. ⁵⁸ Clausen, der ved et

besøg havde formidlet kontakten, mente at have givet de fornødne garantier, men få måneder efter aftalens indgåelse rejste midtjyderne med *Anders Stubkjær*, nyudnævnt missionær, og pastor *A. Bülow*, Bording, i spidsen sig til modstand mod den redaktionelle linje i *Den indre Missions Tidende*, krævede Vilh. Beck fjernet som redaktør og i det hele taget klart tilkendegivet som bestyrelseserklæring, at foreningen ville arbejde i luthersk ånd og fraskrive sig samarbejde med kristne af grundtvigsk anskuelse. Et udbrudsforsøg med oprettelse af en selvstændig midtjysk missionsforening blev dog afværget, og offentlige erklæringer fra såvel bestyrelsen som fra Beck i egenskab af redaktør markerede, at Indre Mission og dens blad skulle holdes fri af indbyrdes kirkelige stridigheder af læremæssig karakter.⁵⁹

Samtidig var *N. P. Grunnet*, tidligere hedningemissionær-elev, der 1855 havde stiftet en evangelisk-luthersk frikirke, ude i eget ærende. Han var udpræget antigrundtvigsk og prøvede at hverve tilhængere blandt de ikke grundtvigianiserede forsamlingsfolk og førte sig iøvrigt frem, hvor der var tilløb til vækkelse af pietistisk præg. Han havde tidligere berejst Midtjylland,⁶⁰ kendte stemningen blandt *lutheranerne* og satte nu med et »Sendebrev til de Troende i Adspredelsen« ind på at uddybe kløften mellem de oprørske midtjyder og Indre Missions ledelse. Grunnet mindede om, hvordan Grundtvig havde præget »den glade Christendom, som synes bedre om »de lystige Fyre, der samlede sig om Fiolen, Flasken og Klørknægt, end om de surmulede Heldører, der samle sig om Biblen, Luthers Postil og Brorsons Psalmebog«,⁶¹ og derpå gjorde han opmærksom på, at den indremissionsforening, midtjyderne støtter, udsender grundtvigske missionærer, som udbreder forargelige grundtvigske lærdomme.⁶² Og til sidst hedder det: »mon Vilhelm Beck som Foreningens Dirigent, der i enkelte Punkter synes at modarbejde Grundtvigianismen, ikke i det mindste er en skjult Grundtvigianer, medens han er med at lønne en af denne Læres ivrigste Udbredere?« [dvs. Jens Dyrholm].⁶³

Den ikke-grundtvigske fløjs skepsis kan være blevet øget ved, at Vilh. Beck med al ønskelig tydelighed ikke var pietist. I en prædiken 1865 om den fortabte søn (Luk. 15,11-32) sammenligner han den nyere opvækkelse med sønnen, der omvendte sig (»og de begyndte at være lystige«, v. 24), og sammenligner storebroderen med den ældre forsamlingsbevægelse, »der ikke kunne lide al den Opvækkelsens Lystighed og Omvendelsens Glæde, som høres og mærkes ogsaa i vore Dage (...) Og nu synes de, at der er noget Galt ved den Opvækkelse, som skeer iblandt os (...) Denne *lystige, glade Kristendom* ville [de] ikke være med til«. ⁶⁴

Over for Johs. Clausen tilkendegav han, at de aldeles ikke skulle være bange for at støde de strenge pietister med deres rigoristiske meninger; »de skulle ikke lede os, de skulle ikke forbyde os at holde Samfund med anderledes tænkende Kristne; og dette ville de gjerne«. ⁶⁵ Senere aftrykte han i bladet et par småstykker af den norske grundtvigianer *W. A. Wexels* og af *Luther* under overskriften: *Om Dands* og konkluderede, at disse to gode mænd var enige om, at dans ikke i sig selv er synd, og langede ud mod dem, der fordømmer dans som noget, intet kristenmenneske kan have med at gøre: »Det var sandelig ogsaa en nem Maade at blive et Guds Barn paa: ved at aflægge Dandsen; det gaaer ikke saa nemt at aflægge Vantroen«. ⁶⁶

Johs. Clausen, der betegnede Becks standpunkt til grundtvigianere og pietister som »liberalisme«, ⁶⁷ skrev selv en forstående, men bestemt ikke ukritisk artikelserie »Om Pietisme« i *C. V. Gøtzsches Kirkeligt Maanedblad* ⁶⁸ og indhøstede en bebrejdelse af Beck over, at stoffet ikke var gået til Missionstidenden, »hvor det vilde havde gjort vidunderligt godt, netop fordi det kom fra Dig. Kunde Du ikke engang skrive noget Lignende for M.T.?« ⁶⁹

Også fra grundtvigsk hold blev Vilh. Beck betragtet med en vis skepsis. I efteråret 1862 havde han besøg af missionær Jens Dyrholm, der efter flere samtaler ytrede overraskelse over, at »vi bedre smeltede sammen i vore kristelige Anskuelser, end jeg hidtil havde forestillet mig«. ⁷⁰ Den udpræget grundtvigske missionær havde altså forlods ventet mere, der skilte end samlede. Skal man tro anekdoten, mødte Ernst Trier til deres første samtale i januar 1865 med en tilsvarende fordomsfuldhed. Han tvivlede på at kunne mødes med Beck i den grundtvigske opfattelse af folkelivet og var fast besluttet på at få talt ud straks, så Beck ikke skulle være i tvivl om hans standpunkt. Da imidlertid Beck erklærede sig enig, følte Trier sig foranlediget til at udtale, at han åbenbart ikke havde formuleret sig klart nok, hvorfor han gentog sin udredning. Beck forsikrede, at han syntes godt om den, men da Trier ytrede betænkelighed ved, om de skulle begynde med en falsk enighed, svarede Beck: »Gak mig fra livet, menneske! Når jeg virkelig er enig med Dem, lad mig da have lov til at være det!« ⁷¹

For Trier var det betænkelige, at Beck efter de rygter, der var nået ham, var »en mærkelig mand«, der »for ikke mange år siden havde begyndt sin virksomhed som stræng opvækkelses-prædikant«, ⁷² – noget, der altså ikke mere hørte til de grundtvigske kendetegn, skønt det heller ikke var mange år siden, Vilh. Birkedal havde bebrejdet biskop Martensen, at han under sine visitatser stiltiende fandt sig i at påhøre »den ene, ikke blot døde og visne, men helt vantroe og til Helvede

istedetfor til Himmerig førende Prædiken efter den anden trindt om i sit Stift, og ikke røre sig for at faa slig forførende Lærdom bortfjernet«, – et led i et voldsomt angreb på »de vantroe Præster i Sjællands Stift«, hvis »Vantroens og Dødens Prædiken kun kan føre til Død og Vantro«. ⁷³ Det er imidlertid tydeligt, at overraskelsen over mødet med Vilh. Beck er positiv, og andre grundtvigianere ventede – som Birkedal i årevis havde ventet og håbet på, at vennen Carl Fog i Skjold skulle give sig over – blot på, at Beck skulle besinde sig og komme helt med. I 1865 skriver Hoff, der hidtil havde stået ham nær, at »i de sidste Aar har Guds uforskyldte Naade gennem Daab og Nadver været Kærnen i hans Prædiken, og han har ikke været blind for Gudsordets Kraft og Væsen, han har udviklet sig godt, og der er store Kræfter og mageløs Nidkærlighed i ham«, ⁷⁴ og endnu 1868 kunne Birkedal, i godt lune, finde på at sige, at Beck »er skikket som få til at blive grundtvigianer, bliver han ikke det, bliver han ingenting«. ⁷⁵

Vennen C. V. Gøtzsche kunne da også i 90erne udtale, at efter Becks optagelse i Indre Missions bestyrelse »indtraadte der en lille Tid, hvor man fra grundtvigsk side stærkt søgte at drage Beck til sig og vist ogsaa gjorde sig Haab om, at det skulde ske. Hvor meget Beck i den Tid af sin Udvikling tilegnede sig af de grundtvigske f.Eks. m.H.t Sakramenterne, tør jeg ikke sige noget om«. ⁷⁶

Selv indrømmede Vilh. Beck 1860 i anledning af biskop Martensens ængstelse for, at han var blevet eller var ved at blive grundtvigianer, at han ganske vist havde følt sig noget tiltrukket af den grundtvigske retning og også dér fundet noget godt, han ville beholde, men dens »Ledeløshed i dogmatisk Henseende« og dens opfattelse af »den kirkelige Samfundsorden« medførte, at han aldrig virkelig ville kunne støtte sig til denne retning. ⁷⁷

Fire år senere frabeder Vilh. Beck sig, at Johs. Clausen konstant udnævner ham til grundtvigianer; »jeg har nu i 8 Aar staaet som karakteriseret Grundtvigianer uden Anciennitet, og (...) mere bliver jeg aldrig; thi jeg faaer aldrig nogen Anciennitet i den Vaabenart; derfor borger Dig blandt Andet andet min medfødte Frihedsfølelse og min inkarnerede Stivsindethed«. ⁷⁸

Året efter slog han fast – denne gang offentligt og med brod mod pietisterne, at han ikke hørte til nogen af de stridende retninger »og vil ikke høre dertil, – dertil har jeg min *Frihed* for kjær«. ⁷⁹

Der er næppe grund til at betvivle oprigtigheden i Vilh. Becks gentagne påstand om, at han længst muligt nærrede det håb, at Indre Mission kunne være mødested for alt, hvad der var åndeligt liv i, og udgangspunkt for den levende menigheds missionerende aktivitet, ⁸⁰ lige-

som det formodentlig foresvævede ham, at i mødetalerne og bladartiklerne sang hver fugl med sit næb, dog uden at fremføre særmeninger, uden polemik, kun til opbyggelse.⁸¹

Synspunktet var naivt og urealistisk, hvilket Beck selv tankeløst demonstrerede ved at forsyne andre skribenters artikler i Missionstidenden med korrigerende fodnoter, når deres synspunkter afveg fra hans, mens der naturligvis ikke var nogen til på tilsvarende måde at censurere ham. Johs. Clausen var en større analytiker og så ret hurtigt, at foreningen tenderede mod retningsdannelse. Ved et samvær på Borchs Kollegium 1865 med teologiske studenter gjorde han frimodigt opmærksom på, at grundtvigianerne ikke var ene om at repræsentere den levende menighed; ganske vist prøvede de at få betegnet alt, hvad der var anderledes, som død skriftteologi eller syg pietisme og bogstavtrældom, men de sloges faktisk med en kristendomsretning, som ikke fandtes. Derimod, hævdede Clausen, var der »en anden Retning, en anden Afdeling af den levende Menighed, som samlede i sig saare mange Sjæle og ganske vist langt flere end den førstnævnte kirkelige Retning, og at man med Urette kunde kalde Sjælene i denne Pietister, Lov- eller Bogstavtrælle, ihvorvel det maatte indrømmes, at denne havde draget meget Nytte af den grundtvigske Menigheds Retning, navnlig med Hensyn til Vurderingen af Sakramenterne«. Og denne retning var og burde være bæreren af den indre Mission, hvis måde at virke på den grundtvigske menighed ikke ville have med at gøre.⁸²

Ved midten af 1860erne kunne det se ud, som om både Beck og Clausen kunne få ret. Den unge grundtvigske kapellan *A. Kirkeby* var stadig virksom medarbejder ved møder og blad, og det samme gjaldt unge præster, der med islæt af ortodoksi og pietisme dog ikke kunne karakteriseres som ortodokse eller pietister – og da slet ikke som grundtvigianere, deriblandt biskop Laubs svigersønner, *Emil Jespersen*, Becks afløser i Uby, og *G. Schepelern*, KirkeHelsing, en tid Becks eftermand inden for den sjællandske Indre Mission.⁸³ Og 1865 stiftedes *Københavns Indre Mission* med initiativtagere af samme observans, således *Rud. Frimodt* og *Rud. Volf*.

Men skismaet var på vej, og en bagatel på 4 sider i *Den indre Missions Tidende* i maj 1865 gjorde det klart, nemlig en artikel af Vilh. Beck med titlen: *Tør Du bede for de Døde?*⁸⁴ Baggrunden for artiklen var utvivlsomt frikirkepræsten *N. P. Grunnets* »Sendebrev« til de midtjyske lutheranere med understegning af, at den missionsforening, de nylig havde tilsluttet sig, havde den *Jens Dyrholm* til missionær, der på grundtvigsk vis docerede omvendelse efter døden, og havde den Vilh. Beck som ledende skikkelse, der også på det nærmeste var grundtvigia-

ner.⁸⁵ Becks artikel er afbalanceret og upolemisk i tonefaldet, nævner hverken Grunnet, Dyrholm, grundtvigianere eller midtjyske luthera- nere, men advarer stilfærdigt mod efterligning af katolikkernes sjæle- messer i form af bøn for vore døde; vi må hellere bede for hinanden, mens vi lever, da det er menneskets livstid på jorden, der er nådetid.

Med dette emne, som indebar afvisning af tanken om omvendelse i dødsriget, rørte Vilh. Beck ved en af grundtvigianismens kardinal- lærdomme, der siden Grundtvigs stillingtagen i begyndelsen af 1830erne havde udløst voldsomme lægmandsteologiske stridigheder, havde split- tet den ene gudelige forsamling efter den anden og gjort fordums tros- fæller til på det nærmeste fjender for livet.⁸⁶ Becks grundtvigianer-ven V. J. Hoff reagerede da også hurtigt med pjecen *Tør Du bede for de Døde? Et Svar til Pastor Vilhelm Beck* (1865).⁸⁷ Når svaret udkom særskilt, skyldtes det forudgående aftale med Beck, der nødigt ville optage svaret, da han »føjte sig bundet ved en tidligere Udtalelse om ikke at aabne Bladets Spalter for nogen Strid om kirkelige Spørgs- maal.⁸⁸

Hoff bygger sit håb om muligheden af omvendelse efter døden på, »at Sædekornet, der nedlagdes i Hjærtet ved Daaben, men som hos mange ikke kom til at gro her i Livet, at det endnu i de dødes Rige skal komme til at spire (...) *Jeg tror, at Kristus er »nedfaren til Helvede*«, og det for at bringe Evangeliet til de dødes Rige, og denne Frelsergjer- ning, den troer jeg endnu stedse fortsættes der« (s. 12).

Også Hoff's svar er i urban form, og Beck finder det forbilledligt for tidens stridshæner, fordi det midt i uenigheden dog er kærligt. Beck lod iøvrigt, som intet var hændt – og troede formodentlig, at intet var hændt; han indbød Hoff til nyt skovmøde (»jeg synes, at jeg holder mere af dig, fordi vi to sådan har været oppe at skændes, det lufter så godt«),⁸⁹ – men Hoff deltog ikke i flere møder sammen med Beck, og det er mærkbart, at hans syn på Beck og hans forhold til Beck er ændret: De kan ikke gå i spænd sammen, betror han en bekendt, Beck er uklar med sig selv og holder kun missionsforeningen sammen ved at gøre indrømmelser snart til pietisterne, snart til grundtvigianerne i foreningen. Hoff tror ikke, at foreningen fortsat kan holde sammen og foreslår allerede nu: »lad så de to livsstrømninger (hvis man kan kalde pietismen således) gå hver sin vej, så skal det kendes, hvem der har fremtiden for sig om en snes år eller to«. Han ønsker for alvor en kamp mellem de to retninger og erklærer bombastisk, at »vi må gøre noget for at slå pietismen ihjel, inden den dør stråddøden, for ellers kommer den jo aldrig i Valhal«. ⁹⁰

Divergensen vedrørende omvendelse efter døden rejser spørgs-

målet, hvorvidt Vilh. Beck var i egentlig forstand præget af grundtvigsk kristendomssyn. Det synes almindelig antaget, at det var han, specielt i sakramentsynet,⁹¹ men problemet har aldrig været grundigt udforsket⁹² og kan heller ikke kulegraves her.

Grundtvig selv, der ifølge Martensen »angriber Alt, hvad der ikke er hans Eget«,⁹³ var – som *Otto Møller røber* – ikke i tvivl. Da Vilh. Becks navn blev nævnt under et samvær hos Grundtvig mellem ham og *Gunni Busck*, udtalte Busck, at Beck havde vakt et menighedsliv i Ubby. Grundtvig spurgte: »Hvordan kan *han* samle en Menighed, der ikke ved, hvad Menigheden skal samles om?« Busck indvendte: »Han prædiker virkelig Evangeliet og samler jo om Daab og Nadver«. Grundtvig: »Han samler om sig selv!« Busck: »Han samler om Herren«. Grundtvig højere: »Han samler om sig selv!« Busck: »Ja, jeg vil ikke sige dig imod, men-«. Grundtvig: »For saadan er det!«⁹⁴

Historien, der – når den stammer fra en grundtvigsk præst – næppe kan være en skrøne, røber unægtelig mere (og mere ufordelagtigt) om Grundtvig end om Vilh. Beck og er en bekræftelse på de mange modstandervidnesbyrd om Grundtvigs umedgørlighed. Han kendte ikke Vilh. Beck personligt, sådan som Gunni Busck og Otto Møller gjorde. Busck siger, at Beck samlede om dåb og nadver, og det gjorde han unægtelig – og gjorde det så gennemført i hele sin præstegering, at der synes almindelig enighed om, at det var hans grundtvigske arv. Det er imidlertid ganske provinsielt uden videre at betragte Grundtvig som ophav til eller inspiration for al sakramental kristendom i Danmark efter 1825. Der kunne dog komme – og der kom – impulser udefra, specielt fra Tyskland (eksempelvis *Wilh. Löhe* og *Erlangen*-teologerne, repræsentanter for *Neuluthertum*)⁹⁵ og for den sags skyld også fra England (Oxfordbevægelsen).⁹⁶ H. Martensens sakramentopfattelse er næppe afhængig af Grundtvig, men tydeligvis påvirket af tysk nyortodoks lære; og f.eks. *L. Gude: Den hellige Nadvere I-II* (1874-1887) er et værk, der viser, hvordan der herhjemme i 1800-tallet kunne arbejdes teologisk med sakramentlæren uden om al Grundtvig-påvirkning. Endog en grundtvigsk præst som Vilh. Birkedal må det siges om, at hans postille *Synd og Naade* (1848-49) indeholder adskillige sakramentbetragtninger, der umuligt kan være udgået fra Grundtvigs værksted. Netop med sakramentforståelsen arbejdedes der i 1800-tallet overalt på protestantisk grund med stor intensitet både fagteologisk og homiletisk.

Vilh. Beck hævder helt fra sine unge præsteår stædigt, at han ikke havde sit sakramentsyn fra Grundtvig eller grundtvigianismen. Så tidligt som 1859 går Johs. Clausen i rette med ham, fordi han alt for

påtrængende prøver at påføre andre sin egen nyerhvervede erkendelse af sakramenternes betydning som kristendommens »hængsler« og »grundpiller«, men Clausen, der er i en rabiats antigrundtvigsk periode, bebrejder ham ikke i den anledning nogen grundtvigsk smitte, hvilket er påfaldende.⁹⁷ Sidst på året 1866 erkender Beck, at han frastødes af grundtvigianerne samtidig med, at han »bestandig grundfæstes mere og mere i det, hvori jeg berører dem stærkt, nemlig den hele Betragtning af Troen og Daaben (...) Det er mig ogsaa et Bevis for, at denne Betragtning af Troen og Daaben, som jeg ikke har faaet ad grundtvigsk Vej, er ikke specifik grundtvigsk, men almen kristelig.«⁹⁸

Faktisk er Vilh. Becks sakramentopfattelse forskellig fra Grundtvigs (omend den minder en del om mange grundtvigske præsters). Det forskellige antropologiske udgangspunkt betinger forskellen i sakramentsyn; ud over retfærdiggørelsestanken (den evigt gældende syndsforladelse skænket i dåben, nadveren som pant på denne syndsforladelse) docerer Beck en groft markeret substantiel sakramentlære (trosspiren nedlagt i dåben, næring til opstandelseslegemet i nadveren), mens han er tilbageholdende over for Grundtvigs af Irenæus inspirerede *recapitulation*-tanke (»at han, som dyrt os købte, guddommelig vil vandre så i alle sine døbte«). Den substantielle sakramentlære hører sammen med forestillingen om dåb og nadver som individuelt bestemte gudshandlinger. Den døbende og nadverfejrende menighed som sådan har Beck ikke blik for, og det næsten ekstatiske over Grundtvigs menighedsbegreb er ham ganske fremmed. »De helliges samfund« er for Beck ikke gudstjenestefællesskabet, men konventikelsamværet, – iøvrigt det punkt, hvor Beck tidligst markerede en distance til grundtvigianerne.⁹⁹

Det grundtvigske *Shibboleth* var »trosordet«, den apostolske trosbekendelse som på én gang dåbspagten, dåbsvilkåret (forsagelse og tro) for den enkelte og samtidig den hellige kæde, der følger slægt til slægt af Guds folk, – den uforandrede og uforanderlige trosregel, der har lydt fra mund til mund gennem århundrederne. Just i Vilh. Becks fremtrædelsesperiode var i grundtvigske kredse troen på »trosordet« inde i sin allermest hektiske epoke. Fra 1840 docerede Grundtvig, at trosbekendelsen var »et Ord af Herrens egen Mund«,¹⁰⁰ og 1861 erklærede han enhver, der ikke ville »lade Troes-Ordet ved Daaben gjælde som et Ord til os af Herrens egen Mund«, for at have stillet sig uden for den kristne menighed.¹⁰¹ Det var i de samme år, man identificerede *Apostolicum* med Kristus selv,¹⁰² og E. Christiani forsikrede, at hvis man flyttede trosordet »blot en Fingersbred paa den anden Side Himmelfarten, bliver Trosordet kun Trosbekjendelse og ikke andet, saa kunde al den Kamp være sparet, som her er kæmpet om Kejserens Skjæg«. ¹⁰³

Endnu 1883 kalder pastor *C. J. Brandt* læren om »ordet af Herrens egen mund« for »den egentlige »Grundtvigianisme««. ¹⁰⁴

Johs. Clausen påtaler nogle gange Vilh. Bechs opfattelse og brug af »trosordet«, som han kalder »aldeles enestaaende« og vel ikke helt grundtvigsk, men dog så nært beslægtet dermed, at mange ikke vil kunne høre forskel. ¹⁰⁵ Det er ikke helt klart, hvad Clausen tænker på, men man kan have sin mistanke. I *Fjorten Prædikener* (1867, holdt under Jyllands-rejsen 1865) bruger Beck gentagne gange det grundtvigsk-klingende udtryk »Ordet af vor Herres Mund«, men han mener hermed tydeligvis *ikke* den apostolske trosbekendelse, der iøvrigt (på dengang god grundtvigsk vis) indgår som integreret led i flere af prædikenerne, hvor den introduceres som »Troen«, f.eks. »den ene Tro, hvorom Du blev spurgt, da den Herre Kristus kaldte Dig« eller blot »din Barnetro«. ¹⁰⁶

»Ordet af vor Herres Mund« bruges (med en enkelt undtagelse) altid i forbindelse med sakramenterne og da åbenbart som et koncentrat af ritual- og indstiftelsesord, nemlig om tilsagnet: »Dine synder forlades dig«. ¹⁰⁷ Vendingen, der ikke er fundet i det senere forfatter-skab, virker da omtrent som det grundtvigske: »kun ved badet og ved bordet høre vi Guds ord til os«, – dog med udeladelse af »kun«! Selv den gamle, nærmest bibelfundamentalistiske Vilh. Beck kan 1899 sige: »Der staar ingen Steder i den hellige Skrift, at dine Synder ere Dig forladne, men i din Daab er det sagt til Dig med dit Navns Nævnelse«. ¹⁰⁸

Nærmest til den tankegang og udtryksmåde, Johs. Clausen anker over, kommer nok en passus fra 1870, hvor det hedder, at »naar jeg skal nævne Grundformen for al sand Bekjendelse, den Bekjendelse, hvori alle Guds Børns Bekjendelse maa ligne hverandre, saa vil jeg nævne *den apostolske Trosbekjendelse*, de tre Troens Artikler, som altid have været og baaret Navn af »Troens Regel« i den kristne Menighed, dette trefoldige Blad, som er *vor Herres Jesu Kristi Tro*, forskjellig fra alt Andet, som Mennesker have lavet sammen og kaldet Tro, dette trefoldige Blad, som er *Saligheds-Vilkaaret* for enhver Sjæl, der vil frelses, ikke Menneskeværk, men som Skovens grønne Blade vor Herres eget Værk, denne Tro, som vor Herre Jesus aandede ind i vore Barnehjerter den Dag, han plantede os ved Bækken i vor Daab, – det er Grundformen, hvori alle troende Menneskers Bekjendelse maa ligne hverandre og stemme overens«. ¹⁰⁹

Trods lighedspunkterne er det tydeligt, at Vilh. Beck med Søren Kierkegaard valgte »at lade Grundtvig beholde hvad hans er: den mageløse Opdagelse«. ¹¹⁰

III

At det ikke var tilrådeligt at sætte sig op mod frihedsbesyngeren N. F. S. Grundtvigs anskuelser, fik professor *Fr. Hammerich* anskuel-sesundervisning i ved det første grundtvigske vennemøde 1863, der var arrangeret for at hylde den 80årige, ikke for at debattere hans ideer. Hammerich vovede at tale mod den form for præstefrihed, hvis indfø-relse Grundtvig lige forinden endnu en gang havde gjort til et spørgs-mål om forbliven i Folkekirken, – et standpunkt og en trussel, som næppe mange mere kunne tage højtideligt. Grundtvig var dybt fortør-net på Hammerich og afbrød ham, som han havde for vane, flere gange. Hammerich vovede aldrig siden, mens Grundtvig levede, at tilkendegive et særstandpunkt.¹¹¹ Ved det næste vennemøde 1865 ud-talte *C. J. Brandt* for en sikkerheds skyld i sin velkomst tillid til, at »kærlighedens og sandhedens ånd, som havde indkaldt til mødet, også vilde lede og styre det«. ¹¹² Så var det sagt, at der ikke måtte forekomme episoder, der kunne fortrædige den gamle, der iøvrigt holdt 6 foredrag på 2 dage. Det var dog lykkedes en kontrær person, lægmanden *Niels Johansen*, veteran fra de gudelige forsamlinger, at skaffe sig adgang. Da ordet blev givet frit, meldte hans sig som taler og blev af Brandt formanet til kun at *hædre* æresgæsten, da en afvigelse let kunne skabe misstemning, men ved synet af Niels Johansen, fortæller denne selv, »rejste Hr. Biskop Grundtvig sig, og som en Mand der har Myndig-hed, udtalte han med dyb og barsk Stemme: »Han er jo ikke af vore««. Derefter var det udelukket, at manden, stemplet som én, der ikke hørte til vennelaget, kunne komme til orde.¹¹³

Det var for så vidt samme dom, der fældedes over Vilh. Beck, og på en vis måde samme skæbne, der overgik ham, da man fra grundtvigsk side tabte tålmodigheden med ham. Af enkeltepisoder var ordvekslin-gen med Hoff nok den, der åbnede mange grundtvigianeres øjne for, at afstanden var en realitet. Ydre forhold forstærkede uoverensstemmel-ser til modsætninger. Et af disse var der hele tiden, men er umuligt at beskrive, da der kræves et statistisk materiale, som i alt fald jeg ikke er i stand til at mobilisere, nemlig Indre Missions år for år øgede styrke, ikke mindst den vistnok overvældende tilslutning i Jylland efter Vilh. Becks og Johs. Clausens Jyllands-rejse 1865, (som måske er noget overvurderet)¹¹⁴ og især efter Becks forflyttelse til Ørum-Ginnerup pa-storat på Djursland først på året 1866 – med det kolossale nye virkefelt, der åbnede sig for hans energiudfoldelse. Den grundtvigske irritation over denne jordskredsagtige tilgang, som glimtvis giver sig til kende, hører til baggrundskræfterne, men er absolut en faktor, der må regnes med. Den gjorde adskillige grundtvigske præster stærkt pirrelige over

for missionskolportørernes virke lokalt og medførte højst sandsynligt nålestiksmanøvrer fra begge sider.¹¹⁵ Egentlig påvisning af denne side af sagen må ligge uden for dette arbejdes rammer.

Af enkeltbegivenheder er der ingen tvivl om, at *Ryslinge-sagen* slog dybe skår. I efteråret 1865 blev Vilh. Birkedal af politiske grunde afsat som sognepræst i Ryslinge, men hans menighed, deriblandt en mængde sognebåndsløserere, ville ikke give afkald på ham. Uden at træde ud af Folkekirken improviserede de en frimenighed omkring Birkedals person, en foreteelse, der ikke var hjemmel for i kirkelig lovgivning eller ordning. Fra kirkeledelsens side forestillede man sig åbenbart, at udnævnelse af en anden kendt vækkelsesprædikant kunne bringe de lokale forhold i lave. Det forlød i grundtvigske kredse, at den tjenstledige Vilh. Beck blev anmodet om at søge embedet, men at man opgav hans kandidatur, da han erklærede, at han i givet fald ville arrangere sig med Birkedal om sognekirkens brug.¹¹⁶ Rygtet har ikke kunnet bekræftes, men ses heller ikke at være klart dementeret.¹¹⁷ I alt fald blev den ligeledes tjenstledige Johs. Clausen opfordret fra ministeriel side, og da han havde fået klart tilkendegivet, at der ikke ville blive taget hensyn til en ansøgning fra Birkedal, gav han efter, bl.a. af ængstelse for, at han ellers risikerede, »at jeg ikke i lang Tid kunde blive befordret«. Efter Becks råd havde han opsøgt Birkedal i håb om at komme til en forståelse med ham, men mødte kun bitterhed og foragt og blev i grundtvigske præstekredse betragtet som »skruibrækker«.¹¹⁸ *Dansk Kirketidende* mente, at ideen var biskop Martensens, da han gerne ville have Clausen bundet i fast embede i stedet for at have ham til at farte rundt som Indre Missions rejsepræst, og dertil opnåede, at Birkedal blev spærret ude fra folkekirkelig tjeneste.¹¹⁹

Clausen var forpint over den fjendtlige reaktion, han var udsat for, og bad Beck om offentlig støtte med den begrundelse, at han stod grundtvigianerne nærmere end han selv.¹²⁰ Vilh. Becks svar viser hans uskrømtede hengivenhed for grundtvigske venner. Clausen havde i sit brev brugt vendingen, at »jeg er ingen Fjende af Guds Børn, om de ogsaa ere Grundtvigianere«, hvortil Beck svarede, at det ganske vist var udtryk for et mildere sind mod de grundtvigske end forhen, »men det er altfor negativt et Sindelag, som ogsaa fremkalder et negativt Standpunkt overfor Samliv og Samvirken, naar man skal leve sammen med dem. Det Positive er: »jeg er Ven af Guds Børn, om ogsaa de ere Grundtvigianere«, og det er mit Standpunkt; og det er det Hele, hvori jeg staaer de Mennesker nærmere end Du«.¹²¹

Med dette svar var Johs. Clausen ikke tilfreds; det forekom ham, at Beck søgte vanskeligheden ved et fremtidigt samvirke hos ham og ikke

hos Birkedal og hans parti. »Troer Du, de vil have med mig at gjøre, naar jeg ikke vil gaae ind paa deres Meninger?« og han beder Beck påvise bare ét sted i landet, hvor de to retninger har kunnet gå hånd i hånd, og svarer selv, at »Grundtvigs Tanke om en særegen Klarhed og Fremmelighed« hos dem umuliggør noget sådant. Iøvrigt profeterer han, at denne begivenhed vil få indflydelse på missionsforeningen og vise, hvor umuligt det er inden for den at samle to menighedsretninger.¹²²

Vilh. Beck nægtede eksistensen (i Ryslinge) af andet end »en grundtvigsk Guds Flok« og »en antigrundtvigiensk og antikristelig Verdensflok«. Clausen må give afkald på den første flok, som han i givet fald skulle trække fra Birkedal, og indstille sig på at »vække iblandt de Vantro«. Profetien om missionsforeningen tror han ikke på, da den jo ikke skal indeslutte to partier, lige så lidt som dens ledere skal lade sig tvinge ind i noget parti; sker det, vil velsignelsen være borte.¹²³ Få dage senere foreslår Beck sin betrængte ven at tilbyde Birkedal, trods hans uforkammetheder, at bruge kirken til dåb og andre kirkelige handlinger og at tage mod sognebåndsløserne, som betjenes af Birkedal.¹²⁴ Johs. Clausen fik offentligt Vilh. Bechs støtte via en artikel i Missionstidenden. Beck synes, at Guds riges oprigtige venner burde glæde sig over, at der til Ryslinge var kommet en levende præst og ikke en »Dødbider« (det grundtvigske udtryk for, hvad Indre Mission senere kaldte »en vantro præst«). Ganske vist tilhører Clausen ikke samme kirkelige retning som Birkedal, men han er ikke kommet til Ryslinge for at sprede og nedbryde, hvad der er samlet og bygget op, men vil komme som en ven af det åndelige liv, der er i sognet.¹²⁵

Der var imidlertid ingen gensidighed til stede. Pastor *Chr. Hostrup* bebrejdede i uforsonlige ord Clausen hans handlemåde, og Beck, at han havde anbefalet Clausen, og anonyme angribere sekunderede.¹²⁶ I sin anmeldelse af Clausens tiltrædelsesprædiken fandt Beck, at Clausens rolige og kærlige udtryksmåde stod i grel modsætning til »de iskolde Ord«, der var skrevet mod ham. Når Birkedal og Clausen allerede har fundet ud af at leve i indbyrdes fordragelighed, burde folk langvejsfra ikke bringe ved til ufredens bål.¹²⁷

Johs. Clausen klarede sig langt bedre i Ryslinge end ventet, men Birkedal-kredsen var kommet for at blive, og dens eksistens var i høj grad med til at bestemme den kirkepolitiske debat i de følgende år til vedtagelsen af Valgmenighedsloven af 15. maj 1868. I den forudgående forrygende offentlige debat havde Johs. Clausen taget del med stor oplagthed som modstander af en sådan lovgivning. Hans og Becks gode ven, pastor *C. V. Gøtzsche*, udgav 1867-68 *Kirkeligt Maanedssblad* til at

modarbejde valgmenighedslovgivning og virke for en kirkeforfatning. Og en komité af præster, de fleste i venligt forhold til Indre Mission, blev dannet til at aktivere præstekolleger til modstand mod frihedslovgivningens »opløsningstendenser«. ¹²⁸

Som talsmand for den grundtvigske fløj fremhævede *Niels Lindberg* straks de aktionerende præsters forbindelse med Indre Mission og argumenterede derefter, som om det var Indre Mission, der stod bag og dermed tog stilling mod grundtvigianismen og dens kirkelige frihedsbestræbelser; det ville dog tjene foreningens eget virke bedst med størst mulig kirkelig frihed. Undervejs falder der drøje hug mod disse missionsfolk, »der give sig ud forat omvende Medlemmer af den Danske Folkekirke« og mod dette private selskab, som »omspænder Folkekirken med et Net af Prædikanter, der forfølge Selskabets særegne Parti-formaal og som ingen kirkelig Styrelse kan kontrollere« med samt de halvhundrede kolportører, der skal »konkurrere med Landets 1000 Præster,« dog uden at have folkekirkeligt ansvar, da de »staae kun under V. Becks Tilsyn, hvad i og for sig ikke kan være saa saare betrygende for Folkekirken«. ¹²⁹

Lindbergs udgangspunkt var imidlertid forkert. Clausen havde forlængst internt prøvet at mobilisere bestyrelsen og Missionstidenden i kampen, ¹³⁰ men var blevet afvist. Rønne havde bekendt kulør ved at tage afstand fra synspunkterne i Gøtzsches blad ¹³¹ og meldte sig nu over for Lindberg som tilhænger af Valgmenighedsloven, ¹³² og Beck havde ladet Clausen vide, at han var komplet ligeglad; »alle Love paa Kirkens Enemærker ere mig det Lige gyldigste af Verden, naar jeg bare maae faae Lov at være lovløs. Alle Adresser i den Sag gaae i Papirkurven«. ¹³³ Provokeret af Lindberg lod han offentligheden vide, at Indre Missions bestyrelse ikke befattede sig med kirkepolitik og derfor heller ikke prøvede at øve indflydelse på missionsvennernes standpunkttagen. ¹³⁴ Naturligvis indrømmede Lindberg ikke at have fejlopfattet situationen, men skelnede dialektisk mellem »den indre Mission« og »Foreningen for den indre Mission«, og hvis ikke et betragteligt antal præster tilkendegav det modsatte, ville han hævde, at »den indre Mission« optrådte imod loven. Om Becks erklæring hedder det, at den »falder til Jorden som en intetsigende Bemærkning«, da jo ingen har beskyldt bestyrelsen for at øve pression. ¹³⁵

Bortset fra et par boganmeldelser forholdt Vilh. Beck sig tavs om emnet, mens striden stod på. Først en tid efter, at loven var vedtaget og de første valgmenigheder dannet, lod han offentligheden vide, at han ganske vist selv fandt loven betydningsløs, men dog godt forstod Clausen og hans medkæmpere, der nægtede at række hånd til fremme

af det grundtvigske partis anliggender, især med tanke på den ufordragelighed, grundtvigianerne stadig stærkere viste andre troende og især Indre Missions venner. Valgmenighedsdannelsen i Kerteminde, hvor der nylig var ansat »en dygtig, nidkjær, evangelisk Præst, som ethvert Samfund af Troende kunde være vel tjent med, men som ikke er god nok for Grundtvigianerne« viste, at Clausen havde haft ret i bedømmelsen af hele postyret som en partisag.¹³⁶

Det er på dette tidspunkt overordentlig mærkbart, at der er sket en voldsom nedkøling af forholdet mellem ordførerne for de to retninger. Niels Lindberg, om hvem selv hans venner erklærede, at han »dype-de sin pen i gift«,¹³⁷ benyttede stadig hyppigere lejligheder til at vise Indre Mission, Clausen, Beck og kolportørerne sin foragt, mens Beck – trods påtalebreve fra Rønne¹³⁸ – til gengæld ikke kunne tilbageholde sin bitterhed og skuffelse. Der er tydeligt nok kommet personlige momenter til.

IV

Mange opfatter formentlig Vilh. Beck som en udpræget kampnatur, en ægte *fighter*, åndeligt tykhudet, robust, garvet. Det er en fejltagelse. Han var alt andet, var et følelsesmenneske, let påvirkelig, og et nervebetonet menneske, nærtagende, sen til at glemme forurettelser eller formodede forurettelser. Han vidste det selv, og det var antagelig grunden til, at han længst muligt undgik strid, og også grunden til det ejendommelige træk, at han så vidt muligt afstod fra at læse de stridskrifter, der blev skrevet imod ham. I et af de ældste offentliggjorte breve bebrejder Clausen ham »en vis Pirrelighed«, som brevudgiveren, sønnen Axel Beck, tilskriver en – iøvrigt udokumenteret – åndelig krise; den har nok snarere hørt til hans natur.¹³⁹

Et tidligt udslag af en sådan pirrelighed fik varig betydning i dansk kirkehistorie. Ved *Det danske Missionselskabs* sommermøde i Sorø 1864¹⁴⁰ talte Vilh. Beck den første mødedag om forholdet mellem ydre og indre mission, et tema, som C. F. Rønne tog op 1861 og jævnligt siden. Begivenhedsforløbet er næsten mørklagt i samtidsreferaterne, men det fremgår klart af eftertidsreaktioner, at der på mødet var forekommet episoder af ubehagelig karakter. Beck foreholdt forsamlingen det urimelige i, at uomvendte præster, der intet gjorde for at omvende egne sogneboere, engageredes i en forening til hedningernes omvendelse. Kun i de helliges samfund kunne der med sandhed virkes for hedningers frelse, og ydre missionsmøder burde ikke holdes i døde sogne, men indre mission måtte være forudsætningen for ydre mission.¹⁴¹ Beck blev med indignation afvist af formanden, dr. Chr. Kal-

kar, og et stort antal præster, der erklærede, at man ikke således kunne sætte skel mellem åndeligt liv og åndelig død, og at det var folkekirke- ligt rigtigt at føre hedningemissionssagen frem også på døde egne.¹⁴² Kun en enkelt deltager (dr. V. Rothe) støttede Beck.

Denne episode glemte Vilh. Beck ikke;¹⁴³ på grund af den afvisning, han her blev udsat for, bar han siden nag til Det danske Missions- selskab og havde svært ved at holde en lurende afsky i ave, også efter at han selv havde fået sæde i bestyrelsen og dermed nogen indflydelse. Sagen er så meget mere bemærkelsesværdig, som dr. Kalkar egentlig havde samme sigte med ydre missions-arbejdet som Beck med Indre Mission: »et fælleskirkeligt foretagende, som hele den danske kirke sluttede op om«.¹⁴⁴

Efter min vurdering var det ikke primært teologiske eller kirkepoliti- ske modsætninger, der fra midten af 60'erne gjorde revnen mellem grundtvigianismen og Indre Mission til en kløft; de spillede en rolle, men afgørende var personlige forhold.

Det første og måske væsentligste af disse problemer var grundtvigia- niseringen af menighedslivet i Uby. Efter faderens død 1865 måtte Vilh. Beck som tjenstledig kapellan søge embede, og i begyndelsen af 1866 flyttede han til Jylland, til Ørum-Ginnerup pastorat, hvilket med- førte, at han vandt endog meget store befolkningsgrupper i Jylland for Indre Mission, uden at det dog for ham kunne opveje tabet af Uby- menigheden.

»Beck skal bort nu, og mange vil sørge hjerteligt derover. Meget af, hvad der er bygget op ved ham vil ved Guds nåde stå fast, thi der er virkelig liv deri«, skriver V. J. Hoff til en bekendt. »Meget vil også falde, når han er borte, fordi det er noget udvortes skrammel, men det føler han godt og har længe følt det, og arbejdet derimod i de senere år«.¹⁴⁵

Dette blev skrevet før Becks og Hoffes dyst om bønner for de døde; bagefter forkynder Hoff dødsdommen over hele missionsforeningen, fordi dens grundtvigske og pietistiske fløj kun holdes sammen af Becks personlige bestræbelser, der dog former sig som »urigtige indrømmel- ser til begge sider«, men nu er Hoff blevet krigerisk og er opsat på at få pietismen slået ihjel.¹⁴⁶

At Beck holdt oprigtigt af Uby-menigheden, giver han ofte udtryk for; »vi ere voxede sammen her i Uby, og vi voxede sammen i Kri- stus«, skriver han allerede 1859,¹⁴⁷ og i erindringerne fortæller han et smukt træk fra indsættelsesgudstjenesten i Ørum, hvor han følte sig forknyt ved at stå over for en ukendt menighed, men så skete det for hans natur ellers fremmedartede, at »i et Nu forsvandt Ørum Kirke

for mine Øjne, og jeg stod i Uby Kirke, rundt om mig saa jeg alle de kjære gamle Venner, alle i Bøn – i Bøn for mig – de havde jo lovet mig paa den Tid at bede for mig. Det Hele var kun et Nu. Strax var jeg igjen i Ørum Kirke, og saa kunde jeg selv bede og prædike med Frimodighed«. ¹⁴⁸

Da Beck advarede Clausen mod at søge erobringer gjort i Birkedal-kredsen, skrev han: »Lad os tænke os, om her kom en Mand efter os eller til os og vilde drage de Sjæle fra os, som Herren har ført til os, – hvor afskyeligt!« ¹⁴⁹ – Just dette »afskyelige« oplevede han selv kort efter. Næppe var han borte, før en helt bevidst grundtvigianisering af det beckske Nordvestsjælland satte ind. »At Grundtvigianerne søge at spille Muus i Uby, nu den gamle Hankat er anderswo engageret, undrer mig ikke«, skrev Clausen maliciøst, idet han vel godtede sig over sikrere at have analyseret det grundtvigske sindelag. ¹⁵⁰

Beck var både forarget og ængstelig. »Der er dog noget mormonagtigt ved disse Grundtvigianere«, skrev han og mente dermed, at de skød genvej ved at kile sig ind i bestående vækkelser i stedet for selv at skabe vækkelse. Han havde været på sin gamle egn i eftersommeren 1866 og var »aldeles uventet tilstede ved en Forsamling paa Ubberupgaarden«, hvor han havde, hvad han hidtil havde anset for gamle trofaste venner, men der blev gået grundigt til værks, for man havde indforskrevet Vilh. Birkedal fra Ryslinge og K. D. Konradsen helt fra Nautrup i Salling til at forkynde de grundtvigske sandheder. ¹⁵¹

Præcist ved samme tid begyndte Vilh. Beck at ytre sig anderledes end før om de grundtvigske. »Det glæder mig, at Du seer venligere paa Grundtvigianerne, medens jeg er nærved at see paa dem med dine gamle Øjne«, betror han vennen, der i Ryslinge havde fundet forholdene tåleligere end frygtet. ¹⁵²

I Ubby så lidt som andre steder gik omvæltningen stille af. Beck lægger skylden for uroen helt på grundtvigianerne, der »have voldsom travlt med mig i denne Tid (...) rasende over Ubyerne, der ikke vil lade sig bearbejde«. ¹⁵³ Det var efter at også Ernst Trier skulle have »spillet Fallit i Uby efter den første Prøve«. ¹⁵⁴ – Set fra Triers hold tog det sig anderledes ud. Mange af Ubby-menigheden var så vrede på grundtvigianerne og på den nye højskole, at et par af skolens venner »blev – billedlig talt – formelig overfaldne for nylig ved en begravelse«. En ung mand fra deres kreds, der havde meldt sig som højskoleelev, blev kaldt »et stakkels fra troen falden menneske«, og flere unge, der gerne ville på højskole, turde ikke eller mødtes med forbud hjemmefra. Om Trier selv gik den historie, at han rejste rundt og formanede folk til at foranstalte gilder. Alt dette talte Trier med Beck om, da de mødtes på

Ubberupgård, og »Beck bifalder naturligvis langt fra hans folks adfærd; men nu får vi se, om han har mod til at træde op derimod; og, om han nu har det, hvorvidt det da vil batte noget overfor hans folk. Jeg tror det nu næppe«. ¹⁵⁵ I sine erindringer lægger Trier ikke skjul på, at han særlig gerne ville i lag med folkene fra »det gudelige røre« på egnen; de, der delte Kristi tro, hørte jo sammen, »hvor meget jeg så end syntes, at jeg kunde have at rette på deres anskuelse, eller hvor meget jeg end misbilligede deres leve-vis på enkelte punkter«. Iøvrigt forekom det ham, at det netop var de gudeligt vakte, der trængte særlig til folkelig oplysning, ligesom han – med C. Kold – mente at finde de mest lydhyre elever i den kreds. ¹⁵⁶

Beck gjorde et ejendommeligt forsøg på at bringe skærmydslerne til ophør. Nogle måneder efter besøget i Ubby sendte han gennem *Den indre Missions Tidende*, dog uden »adresse«, som hilsen til den gamle menighed og vennekreds en færdigafpudset tale, han havde holdt under besøget, – et éngangsfænomen i hans forfatterskab: en udlagt allegori om *Paradisets Blomster*, der har samme stilk, »den Tro, hvorpaa vi ere døbte«, og som derfor ikke bør kævles om, hvem der sidder hjertebladet, Jesus, nærmest. Blomsterne er varianter af de helliges samfund og skal ikke plukke hinanden, blot fordi de ikke ser ens ud. Ikke desto mindre er det netop, hvad de forskellige samfund så ofte gør, fordi de ikke vil tåle forskellige farveskær hos hinanden. »De Samfund, som ligne den Blomst, der bøjer sig mod Jorden, ofte fulde af Taarer som Blomsten efter den stærke Regn, ville bestandig plukke i de Samfund, der ligne den Blomst, der sidder højt og vugger sig frit opad imod Himlen; og disse Samfund af glade og frejdige Guds Børn ville bestandig plukke i de andre Samfund af de Guds Børn, der ofte have Taarer i Øjet; de ville ikke lade hverandre gjælde for virkelige Paradisblomster, søge bestandig at plukke Sjælene fra hverandre«. Men sådan bør det ikke være: »Lad det glade Guds Barn have sin Glæde og vugge sig frit i sin Glæde imod Himlen (...) Men lad det tunge alvorlige Guds Barn ogsaa have Lov til at bøje sit Hoved«. ¹⁵⁷

Denne allegori var første, stilfærdigt formulerede variant af tesen om »de to flokke«, der således må have været gennem flere års fermentering, før den blev fremført direkte; den var vel det yderste, Beck kunne strække sig i retning af at imødekomme Triers anmodning om fredstiftelse, – og den forekommer noget forskellig fra Hoff's trang til at slå pietisme ihjel.

Thomas Rørdam, en iøvrigt fredsæl grundtvigsk præst, havde ikke fattet det personlige aspekt i Becks opsats, men skrev i *Budstikken*, at de to blomster på Livets Træ »efter vort Hjerteblads Villie« nok skulle

»sidde sammen i Fred, dog ikke lade hinanden i Fred«, idet de ikke blot har fælles grund, men også fælles opgave; den fælles grund giver freden, den fælles opgave bringer striden. Det os betroede er ikke til eget brug alene, derfor må vi bestandig råbe til hinanden: Se, hvad jeg har fundet, kom og del det med mig! Og der bliver strid, hvis den ene ikke vil slippe det falske, den anden ikke tage mod det sande. Rørdam kunne ikke anerkende nogen anden nådegave end glæde, som er det sande, og da apostlene ikke kendte nogen tårernes nådegave, må talen derom være det falske.¹⁵⁸

På denne opsats svarede Vilh. Beck aldrig. Da han mødte undren over, at han ignorerede et så kærligt ord, svarede han længe efter, at netop venligheden havde fået ham til at overveje en replik, som han dog havde opgivet, fordi Rørdams indlæg rummede så mange misforståelser, at svaret ville blive alt for vidtløftigt.¹⁵⁹ Antagelig har det deprimeret ham, at selv en mand af Rørdams gemyt ville fastholde, at pietisterne *skulle* gøres til grundtvigianere.

Beck fulgte forholdene på sin gamle egn med stor opmærksomhed og besøgte den to gange årligt. Efteråret 1867 erklærede han »det vakte Liv bevaret i det engang begyndte Spor uden at være ødelagt af Partivrøvlet«. Men han tilføjede, at den egentlige opvækkelsestid i Uby var forbi og måtte afløses af vækst i tro og helliggørelse. En opvækkelse har altså sine grænser; »hvad der har villet lade sig vække, er nu vakt; og nu gjælder det om at pleje om det vakte Liv, med Skjønsonhed at tage vare paa alle de Farer, der truer Menigheden, (...) at ikke Samlivet skal splittes ad«. ¹⁶⁰ Det er uklart, om ordene skal dække over en uønsket udvikling i den gamle menighed, – de er i alt fald vidnesbyrd om, at Beck havde større psykologisk indsigt end mange af århundredets senere store, uden- og indenlandske vækkelsesprædikanter, der gik ud fra, at *alle* mennesker var tilgængelige for vækkelsesforkyndelsens specielle metodik.

Endnu 1868 kunne Beck glæde sig over at se det vakte liv vokse sin stille vækst i samklang med de beskikkede præster,¹⁶¹ men for 1869 er ingen udtalelse fundet, – det var det år, Beck proklamerede skilsmissen fra grundtvigianerne på landsbasis.¹⁶² Og 1870 nødsagedes han til at dementere rygter om, at »det meste af det Liv, som fandtes i min gamle Menighed i Uby, er blevet til intet, og det, som endnu er tilbage, er gaaet over til Grundtvigianismen«. Det er en røverhistorie, hævder Beck; omend der er »foregaaet en Sigtning«, er der dog »en levende Menighed tilbage i Uby, som endnu samles om det Ord, der lyder iblandt dem, et Samfund af Hellige, som intet Partivæsen endnu har formaaet at gjøre til intet«. ¹⁶³

Senere udsagn tyder dog på, at Beck her foretager retouche. 1885 skriver han til pastor *Th. Elmqvist*,¹⁶⁴ en af hans unge venner fra dengang, der er blevet grundtvigianer, at drømmen om samarbejde med de grundtvigske om Indre Mission brast med hans forflyttelse til Jylland. »Man faldt fra grundtvigsk Side over min efterladte Menighed paa Sjælland for at grundtvigianisere dem; gamle Venner fra den Side talte ilde om min Virksomhed til min gamle Menighed for at faa den skilt fra min Paavirkning og faa den omdannet (...) Det kom til at staa klart for mig, at kun saa længe man gik med det Haab: »Beck kommer nok!« vilde man være Ven med mig og Indre Mission; men da det Haab brast – Beck kom ikke – så vendte Vinden sig. Man vilde kun »bruge« den indre Mission. Dette hører til mit Livs bittreste Erindringer og dybeste Sorger; jeg havde holdt mere af de Venner, end de holdt af mig«. ¹⁶⁵ Og ganske vist hævder Beck at have indøvet den kunst ikke at lade solen gå ned over sin *vrede*, men *bitterheden* var ikke sådan at mane ned; den dukker op igen i erindringerne, der udkom i Becks dødsår, og det er stadig følelsen af at være blevet svigtet og modarbejdet af mennesker, han havde anset for venner, der piner ham. »Vennerne« er foruden Hoff (og Trier) en del socialt højtstående personer af begge køn i Ubby og omliggende sogne.¹⁶⁶ Den erfarne grundtvigske lægmand *Ludv. Mortensen* skrev i 1881, at det i Becks tid i Ubby en overgang så ud, »som om den hele Befolkning i Egnen skulde blive fuldstændig greben af denne Aandsbevægelse«, men når man nu berejser egnen, må man udbryde: »*hvor forandret!*« idet »alt det kirkelige Røre, som den Gang fandt Sted ligefra KirkeHelsing, Gjerløv og til Kallundborg, i hvert Fald det Røre, der i Virkeligheden har sit Udspring fra et sandt, kristeligt Trosliv, paa faa Undtagelser nær, (...) for længe siden er gaaet over til den grundtvigske Livsretning«. ¹⁶⁷

Til disse irritanter vedrørende personlige relationer mennesker imellem føjedes en personrettet journalistisk indsats, kulminerende 1867-68 med angreb på Vilh. Beck af en sådan karakter, at man i vore dage ville betegne den som en *hetz* eller en *skrækkampagne*. I intensitet og personrettethed minder den om 50ernes forfølgelse af A. G. Rudelbach, som dog svarede igen, hvilket Vilh. Beck stort set ikke gjorde.¹⁶⁸

En anonym person, vel en grundtvigsk præst, angreb Beck for at føre en forvrøvlet forkyndelse; i samme prædiken taler han om »det stærke Opvækkelsens Ord, som stormer løs mod den store Mængdes Vantro« og om Gud som den, der er i den stille sagte susen. Forfatteren konkluderer, at når Gud ikke er i stormen, er Helligånden ikke virksom i Indre Missions stormende foretagsomhed.¹⁶⁹ Niels Lindberg tog for en

gangs skyld Beck i forsvar og mindede om, at han havde vist hen til troen og dåben som den stille sagte susen og dermed brudt staven over den pietisme i hans forening, der »med Helvede vil skræmme Folk ind i Himmerig«. ¹⁷⁰ Rønne var rystet over den påstand, at det ikke var Helligånden, der drev værket i Indre Mission. Han ønskede bevist, at Indre Mission kun førte et voldsomt sprog, og forsikrede, at Indre Mission ville fred med brødrene og fælles kamp mod verden. ¹⁷¹ Vilh. Beck gav ikke livstegn fra sig.

Nu stod pastor *Nicolai Holten* rustet til sit storangreb. Fra at have været dybt interesseret i indre mission i sine yngste præsteår havde han udviklet sig til »kritisk grundtvigianer« og var nu fuldlødig partigænger. Om hans forhold til Indre Mission og Vilh. Beck 1867 er det belysende, at han om Becks og Clausens beretning om Jyllands-rejsen 1865 skrev, at »Præsterne klassificeredes efter den Maade, hvorpaa de i deres Præstegaarde og Kirker modtog DHrr. Visitorer«. Dette er direkte usandhed. Rejseberetningen rummer ikke ét ufordelagtigt ord om nogen præst, – tværtimod gives i altid positive vendinger udtryk for stor taknemlighed og glæde over venlig modtagelse og stor hjælpsomhed; kun om Snebjerg ytres forsigtigt, at »der dog ikke er saa megen Velsignelse ved Møderne, som naar de kunne holdes i fuld Samklang med Stedets Præst«; det erkendes, at de havde båret sig forkert ad ved ikke på forhånd at have skaffet sig sikker information om de stedlige forhold. ¹⁷² Beck dementerede ikke.

Selve storangrebet rummer så mange anker, at det næsten er uoverskueligt. ¹⁷³ Indre Mission burde have været et karitativt arbejde; ved at drive på vækkelse og samling af de vakte er den i stedet blevet et parti, der prøver kræfter med andre åndelige magter i Folkekirken (s. 673-81). Lægprædikantvirksomhed er berettiget, dog ikke i kraft af »et Kaldsbrev fra Hr. V. Beck«, og mødevirksomheden er, som den drives af præster og kolportører, blot øjeblikkelige slag i luften uden fremtidsaspekter. Missionstidenden er en misforståelse, der fælder hårde domme, men lukker af for polemisk ordveksling. Holten opfordrer direkte til duel: »om disse Linier ikke skulde have anden Virkning end den at nøde Pastor V. Beck til at træde frem i Discussionens Vaabenfrakke og med Polemikkens Sabel istedetfor, indsvøbt i den indbildte Fredsommeligheds Slobrok, at uddele Finter, – da vil Forf. ikke anse dem som overflødige« (s. 684-87).

Bladets mange prædikener virker så ensartede, at de synes at repræsentere en ny homiletisk retning, der passende kunne kaldes »spørgsmålsretningen«: Kender du Kristus? Har du fundet Jesus? Er du på vejen? osv. I stedet burde prædikenen besvare spørgsmål. Men uanset

forfatternavnet under prædikenerne er de alle som »trukket over én Læst« og kan føres tilbage til Vilh. Beck, en personlighed, der både er og tydeligt nok vil være fremtrædende. Det synes ham ikke muligt at hengive sig i glæden over vor Herres kærlighed, men talen om Helvede må være ham en slags fornødenhed. Han kan ikke begrænse sig, er selvbehagelig og mangler beskedenhed. »Han vil føre, det er sagen«. (s. 687-92)

Holten sammenligner ham med Grundtvig og finder, at de er diacentrale modsætninger, idet Grundtvig ikke blot er en mægtig personlighed med store syner og åndelig skaberkraft, men også er i stand til at bære en åndelig retning, fordi det, han har bragt, ikke er menneskeværk, og han iøvrigt har frabedt sig at blive betragtet som partileder. Grundtvig har udviklet sig gennem trange tiders ildprøve, mens Beck altid har haft succes, og dog har han kun formået at skabe en organisation, men intet organisk liv. »I ustyrlig Herskesyge« tenderer Indre Mission mod at ville identificere sig med »de helliges samfund«, skønt den er og bliver menneskeværk, mens den grundtvigske retning har sin styrke i at »have taget Stade paa Kirke-Grunden med sikkert Syn paa »den hellige almindelige Kirke« og Vilkaarene for at høre den til« (s. 692-97).

Heller ikke dette udfald svarede Vilh. Beck på. Det gjorde til gengæld Holtens moderate retningsfælle, dr. *H. C. Rørdam*, der anså det for en iøjnefaldende svaghed, at Holtens artikel udelukkende havde beskæftiget sig med negative træk, som om der intet positivt var at fremføre. Han fandt kritikken i alt væsentligt ubillig og omtalen af Vilh. Beck sårende.¹⁷⁴ Holtens svar på dette indlæg var henholdende, – han afventede flere reaktioner,¹⁷⁵ formentlig at Beck skulle tage handskens op. Dog havde Beck forinden meddelt offentligheden, at han vel havde hørt om angrebet, men ikke læst det, hvilket han heller ikke agtede at gøre. Han ønskede kun at slå fast, at Indre Mission påny var den angrebne part; »og vi lægge herved hele Ansvarer fra os over paa dem, som kaste Striden ind i Guds Menighed og bringe Tvedragt imellem dem, som skulde staa sammen i den store Krig imod Satan og hans Rige«. ¹⁷⁶

Det næste angreb lurede lige om hjørnet, det mest dramatiske – og det mest hadske – af dem alle, forfatterinden *Pauline Worms* stribe af indlæg, der strakte sig over det meste af et år og efter min vurdering på intellektuelt forholdsvis højt niveau repræsenterer et etisk set lavmål i dansk kirkelig polemik. Begivenhedsforløbet er ofte beskrevet¹⁷⁷ og skal kun skitseres her; vægten lægges på indholdet af de hensynsløst personlige angreb.

Folk i Randers ønskede et missionsmøde med gudstjeneste i byen. Beck var villig til at komme, men da sognepræst *Dines Pontoppidan* fralagde sig alt medansvar, gik sagen til biskoppen, støttet af en adresse med indsamlede underskrifter. Biskoppen gav tilladelse, og arrangementet, det første af sin art i byen, afvikledes 11. december 1867.¹⁷⁸ Forinden havde Pauline Worm, præstedatter og stærkt grundtvigsk påvirket, i den lokale avis advaret mod at støtte adressen, fordi Indre Mission betragtede Danmark »som et Hedningeland, hvor der først nu, efter Hr. Pastor Vilh. Becks Fremtræden, skal skabes en christen Menighed«. I indlæggets slutning hed det, at »den, der ikke kan kalde det Christendom at foragte sit Fædreland og sit Folk, har (...) al mulig Grund til at lukke baade Kirkedør og Hjertedør for den indre Mission, saalænge dens Høvding fører saadan Tale«. ¹⁷⁹

Få dage senere drog hun den nationale holdning helt i forgrunden. Hun anså ikke Beck for tysksindet, men han gik tyskernes ærende ved at bibringe almuen det indtryk, at det var folkets vantro og ugudelighed, der var skyld i Sønderjyllands nød og Danmarks fornedrelse. Manglen på nationalfølelse viste sig også i, at Indre Mission fortrinsvis udbredte tyske skrifter, og at man under krigen 1864 til hæren på Als havde sendt en lægprædikant, der var født prøjser, ikke talte ordentligt dansk »og ikke anseer vor Sag for retfærdig«. ¹⁸⁰

Disse læserbreve medførte naturligvis, at gudstjenesten og det efterfølgende møde blev usædvanlig velbesøgt. Ved mødet benyttede Beck lejligheden til at fortælle om Indre Missions virksomhed, da det var gået op for ham, at byens befolkning var blevet fejlinformeret. Når der blev skrevet, at Indre Mission lærte danskerne at foragte folk og fædreland, ville han sige med Paulus: »Befat Dig ikke med Kjærlingesladder!« (fri gengivelse af 1. Tim 4,7: »skye de vanhellige og kjerlingeagtige Fabler«) ¹⁸¹ Forsvarere for Vilh. Beck har siden prøvet at skyde denne replik ind under kategorien »de beckske kvikke bemærkninger«, men det er klart, at udsagnet har skældsordskarakter og formentlig er et udslag af hans pirrelighed.

Det mest bemærkelsesværdige er, at Vilh. Beck også reagerede med skriftlige indlæg. Det skete i den landsdækkende avis *Fædrelandet*, som Pauline Worm så også søgte til, stærkt støttet af redaktør *Carl Ploug*, med gentagelse af de allerede fremsatte beskyldninger. ¹⁸² Beck havde egentlig kun tænkt sig et ganske kort svar, men Johs. Clausen var rasende over dette direkte angreb fra løgnens rige og forlangte, at Beck måtte påvise det falske og opskruede i megen grundtvigsk fædrelandskærlighed. ¹⁸³ I et udførligt svar forbandt Beck da også Pauline Worms angreb med den serie polemiske udfald fra grundtvigsk side, som Indre

Mission for tiden var genstand for. Det var missionens utilgivelige fejl, at den ikke tilslutter sig den grundtvigske retning, og Beck undlod ikke at understrege, at angrebene bestandig kom fra grundtvigsk side, hvorimod Indre Mission aldrig har angrebet grundtvigianismen, men tværtimod har modarbejdet den eksisterende tilbøjelighed til spaltning.¹⁸⁴

Carl Ploug tilskyndedes af digtervennen C. Hostrup til at holde polemikken i gang. Ligesom 1700tals-pietismen var Indre Mission tysk i sin rod og kvalte alle åndelige interesser hos almuen, men den var under fremmarch og burde følges med stor opmærksomhed, »for den gjør Blæst og er ifærd med at lave en stor Skin-Opvækkelse, hvorunder al Materialisme og folkelig Sløvhed kan skjule sig«. ¹⁸⁵ Ploug fulgte lydigt dette vink og erklærede missionen for »absolut skadelig«, hvis den ikke på én gang ville arbejde for det nationale og det religiøse liv. I så fald var den en retning, som »alle gode Danske Mænd bør forene sig om ved alle lovlige Midler at standse og kvæle«. ¹⁸⁶

Mod sin sædvane svarede Beck og måtte høre for, at han svarede. Pseudonymet P.S.N. fandt det klogest at tie. Modstanderne overbevises ikke, og vennerne behøver ikke at se svar på angrebene, men skræmmes måske snarere, for »hvor er det dog ikke vanskeligt at være Herre over sig selv under et Forsvar (...) Bliver ikke Forsvareren midt under sit formentlig nødvendige Selvforsvar mangan Gang selv til den angribende? Saa kommer Heftigheden, Vreden, Hidsigheden og Forargelsen«. Beck beroligede den skrivende med, at han kun havde villet hindre, at Fædrelandet læsere fik den opfattelse, at Indre Mission stod »fjendtligt over for Danmark og det danske Folks store Livsspørgsmaal«, – striden skulle ikke føres ind i Missionstidenden.¹⁸⁷ Men Clausen var imponeret over Becks selvbeherskelse og skrev flere år efter: »Da Pauline angreb Dig, beundrede jeg din stoiske Ro og Tavshed; det syntes mig stort«. ¹⁸⁸

Striden var dog ikke forbi. Efteråret 1868 udgav Pauline Worm bogen *Den indre Mission under Vilhelm Beck*; den første del er optryk af vinterens avisindlæg og brevklander, mens resten er nye varianter af samme tema.

P. G. Lindhardt har kaldt dette værk »en skarp analyse af situationen«. ¹⁸⁹ Denne vurdering deler jeg ikke. På sin vis er bogen et særdeles værdifuldt kirkehistorisk aktstykke, fordi den i en række glimt af selvoplevelse og iagttagelser giver os indblik i begivenheder og forhold, som vi ellers kun er sparsomt orienteret om. Det gælder f.eks. Indre Missions fremstormende sejrsløb gennem Jylland efter Becks bosættelse i Ørum og den bemærkelsesværdige samling, som i den forbindelse skete af de pietister, Pauline Worm og mange med hende troede slagne

for stedse, og det gælder også hendes stærke indtryk af på én gang latterlig og foruroligende overlegen optræden af underlødige kolportører, – altsammen bestanddele af den store bekymring, hun nærrede til udviklingen, og dermed præsentation af et hovedmotiv til, at hun skrev bogen. I København, beretter hun, »har man ingen Forestilling om, hvilken Rolle Pastor Becks Personlighed spiller i Jylland«. De 50 kolportører og Missionstidendens 8000 abonnenter nævnes flere gange som det utrolige og skræmmende, og bogen munder ud i det troskyldigt formulerede ønske, at hun må have bidraget til at splitte Indre Mission ad og få Vilh. Beck gjort umulig som leder.¹⁹⁰

Bogen er skrevet af en fanatiker, og en fanatiker er ikke den bedst egnede til at bringe analyser; den er behæftet med mange fanatiker-svagheder, herunder den altid sikre viden om modpartens slette motiver og den for skribenten selv umærkelige forvriddning af vurderinger til domme. Bogen er også skrevet af et menneske med kulturhistorisk indsigt, men er ikke desto mindre præget af en forbløffende ensporethed, især i synet på danskhed og grundtvigianisme som identiske begreber og begge tillige identiske med sand kristendom; hun synes ude af stand til at skelne mellem Helligånden og den (romantisk-grundtvigsk opfattede) danske folkeånd. Som (samtds)historiker mister hun undervejs troværdighed ved letsindig eller sjusket omgang med sine (ofte blot postulerede) kilder. Mit generelle indtryk er, at bogen ikke er en analyse og heller ikke prætenderer at være det; den er et stridsskrift og giver sig for så vidt heller ikke ud for andet.¹⁹¹

Fanatismen markerer sig primært, når talen er om det nationale; bogen er set med eftertidens øjne et rystende vidnesbyrd om tyskerhadet og danskhedsforherligelsen i årene efter 1864. Det er eksempelvis suspekt, at kolportørerne i følge Pauline Worm har flere tyske end danske skrifter i bogtasken, og blandt de tyske nævnes udtrykkeligt Luthers postille, Arndts Sande Christendom og Chr. Scriveres Sjæleskat, – husandagtsbøger i danske hjem gennem århundreder. Gjort opmærksom på, at de danske skrifter er i overtal, foretager hun en afparering: »tæller man *Hæfterne*, er der mest Dansk; tæller man *Arkene*; tre, fire, fem eller flere Gange saa meget Tydsk«. ¹⁹² Og en sådan argumentationsform giver Carl Ploug sit bifald! Der sker en kraftig nedvurdering af den lutherske ortodoksi og pietismen samt til dels reformationen (især Den augsburgske bekendelse), ikke på teologiske præmisser, men grundet den tyske oprindelse.¹⁹³

Vilh. Beck krænker dansk nationalfølelse ved bestandig at karakterisere det danske folk i fortid og nutid som syndefuldt, åndelig dødt, med behov for bod, opvækkelse, omvendelse, skønt de dog er døbte med-

lemmer af Den danske Folkekirke. På helt personligt plan har Vilh. Beck krænket nationalfølelsen, idet han har krænket sin fars minde; det skete, da han i sin afskedsprædiken i Ubby kirke berømmede den opvækkelse, der var sket i hans kapellantid i et sogn, hvor faderen havde været sognepræst i mere end en menneskealder (her får pludselig *folkeligt* det 4. af de ellers *kristeligt* »afskaffede« 10 bud relevans).¹⁹⁴

Beck lærer i kristendommens navn sine tilhængere det ukristelige at foragte eget folk og fædreland ved at vurdere religiøs vækkelse højere end national vækkelse og ved at udnytte den nationale katastrofe 1864, idet han – når talen om Helvede ikke batter – truer med, at Danmark vil komme under prøjsisk overherredømme. Til folkelig vækkelse mangler Beck »et dansk Hjerte«.¹⁹⁵

Bogen tegner et portræt af Vilh. Beck som en snu, dreven taktiker, der snart udnytter det grundtvigske, snart og især det pietistiske islæt i Folkekirken til at sikre egen magtposition, – og dog løber pietisterne gang efter gang om hjørner med ham. Han mangler lederevner, han mangler almen dannelse og véd hverken, hvad sand danskhed eller sand kristendom er.

Som eksempel på Becks taktiske manøvrer fortæller Pauline Worm, med en unavngiven »Skolelærer i Sønderhald Herred« som kilde, at Beck ved et møde blev spurgt, hvorfor der ingen forfatternavne var i Indre Missions salmebogstillæg, og svarede, at man jo ikke kunne undgå at bruge Grundtvigs salmer, men hvis »vore Folk« så hans navn, ville de hverken købe eller bruge salmerne. Denne andenhåndsanekdote forekommer helt utroværdig. Man må spørge, hvorfor det skulle være nødvendigt at optage Grundtvig-salmer, og hvor længe man kunne tænkes at holde de vakte i uvidenhed om disse salmers oprindelse. Man kan slå fast, at det dengang og langt op i tiden var ualmindeligt at forsyne sangbogssange og -salmer med forfatternavn. Endvidere er historien helt ukarakteristisk for situationen i 1863, da 1. oplag udkom og helt ukarakteristisk for Becks holdning frem til 1867-68, – og endelig modsiges anekdoten af, at *Den indre Missions Tidende* 1863, 1864, 1867 (og fortsat op i tiden) aftrykte Grundtvig-sange og salmer med forfatternavn under.¹⁹⁶

At Indre Mission begyndte at få succes med Vilh. Beck, forklarer Pauline Worm med, at han ignorerede foreningens oprindelige opgave at slå bro over kløften mellem de folkekirkelige partier og opkastede sig til høvding for den pietisme, der hidtil ikke havde kunnet mobilisere »en eneste literær Ordfører af Aand og Talent« (s. 62-64). Selv er han ikke pietist, og hun tør ikke se bort fra, at han er blevet svigtet af Grundtvigs venner, men hun tror dog, det ville ligne Beck »langt mere

at komme i Spidsen for en Hær og tilbyde Forbund end møde med en Haandfuld Folk og bede om Lov til at stille den op ved Siden af en mægtigere Høvdings [læs:Grundtvigs] Fylkinger, en Tilladelse, som han naturligvis kun ville faa paa det Vilkaar, at han blev den Tjenende« (s. 65-66).

Pudsigt nok tillægger Pauline Worm Vilh. Beck en række udyder, som indtil fornylig havde været almindelige træk hos grundtvigske præster, f.eks. afvisning af verdensmenneskers vanealtergang, hans bøn om, at ordet, der tales, må skabe, hvad det nævner (opfattes som symptom på storhedsvanvid), og påstanden om, at der fandtes præster, der var dødens tjenere, og hvis prædiken førte ad Helvede til. Her slog hendes erindring og viden ikke til, og hun ramte dermed sine egne koryfæers nærmeste fortid.¹⁹⁷ Hendes iøvrigt velformulerede grundtvigianisme er primært et menneskesyn, en med mystikken beslægtet humaniseret grundtvigianisme på vej over i »nygrundtvigianismen«.

Dette nye umådeholdne angreb svarede Vilh. Beck aldrig på, og han hævder i sine erindringer, at han aldrig havde læst bogen, hvilket nok skal have sin rigtighed.¹⁹⁸ I *Dansk Kirketidende* tog Niels Lindberg praktisk talt uden forbehold (»Forf. kan maaskee i enkelte Ting tage Fejl«) Pauline Worms parti og var således med til at sikre, at det brud, nogle af de grundtvigske havde stilet mod, blev stadfæstet: Indre Mission var ikke nogen kristelig eller kirkelig retning. Den havde i sit væsen et ufolkeligt og udansk syn på det kristelige. Lindberg og Pauline Worm var – trods de 50 kolportører – enige om at profetere skiftningens snarlige undergang.¹⁹⁹

Pauline Worms biograf undrer sig over, at hun ikke blev bakket op af fremtrædende grundtvigske præster.²⁰⁰ *Min* undren går på, at hun ikke offentligt blev imødegået af fremtrædende grundtvigianere, – ligesom man har undret sig over, at der ikke fra grundtvigsk side blev gjort indsigelse mod en replik, der faldt på det grundtvigske vennestævne på Fyn i juni 1868. En gårdmand fra Kerteminde-egnen, den gudelige forsamlingsbevægelses arnested, fortalte fra stævnets officielle talerstol, at man dannede valgmenighed i Kerteminde, fordi man – i stedet for en præst, der forkyndte »det levende Guds Ord ved Badet og ved Bordet« – havde fået »en Mand, der tilhørte den indre Mission, den Retning, der sagde, at Guds Ord findes paa hvert Blad, som Bogtrykkeren har sat sin Sværte paa, naar det blot handler om noget gude-
ligt«. ²⁰¹

I forbindelse med sin årsberetning for året 1868 kom Vilh. Beck omsider i februar 1869 udførligt ind paa forholdet til grundtvigianismen. Tidligere havde »de Troende af det grundtvigske Parti« omend

med lidt betænkelighed kunnet virke med i Indre Mission, men nu er det »aabenbart for Alle, der kjende lidt til disse Sager, at der i over Aar og Dag er ført en aabenbar *Angrebskrig* af det grundtvigske Parti imod den indre Mission baade med Pen og Mund«; grundtvigianere spredt rundt i landet kæmper ofte »med større Iver imod den indre Mission end imod Djævelen og Verden«. Indre Missions præster er kun lovprædikanter, der buldrer om Djævelen og Helvede, kolportørerne er dårlige og uvidende mennesker; skrifterne, de falbyder, er af ringe kvalitet, og »den indre Missions Venner ere nogle Sinkere som endnu staa saa langt tilbage«.

Når det er sådan fat, må de to parter heller gøre som Abraham og Lot og sige til hinanden: »Lad os huske, at vi ere Brødre, og at der ikke maa være Kiv imellem Brødre; kunne vi ikke blive enige om Maaden, hvorpaa Hjorden skal vogtes og passes, saa lad os passe hver sin Hjord, hver for sig, hver paa sin Maade«. Indre Mission har i flere år ærligt prøvet at udjævne den kløft, man forefandt mellem de kristne forskellige steder i landet, og vil heller ikke nu begynde nogen krig med det grundtvigske parti, men på ét punkt vil man ændre kurs: Hidtil har Indre Mission ladet »enkelte Lærdomme, som de og vi havde forskellige Meninger om, ligge uberørte og uomtalte«, men fra nu af vil man »tage disse Ting frem og belyse dem efter det Syn, som vi selv have paa dem«.

Beck havde håbet på at kunne bidrage til et samvirke mellem alle Guds børn i Danmark og måtte med bedrøvelse erkende, at håbet var bristet. Dog var han vis på, at der »indenfor Grundtvigianismens Lejr findes endnu saadanne alvorlige, ærlige Kristen-Mennesker, for hvem *den fælles Tro* er Hovedsagen og alt Andet Bisager, og som derfor endnu kunne række os en rigtig ærlig, trofast Broderhaand«. ²⁰²

I den givne situation må tonen i og karakteren af Becks skilsmisseforslag kaldes urbant og afbalanceret. Hos de grundtvigske var der tradition for en barskere udtryksform, når vejene skiltes. Man fulgte nærmest Grundtvigs eksempel, da han til de 88 studenter, der efter *Kirkens Gienmæle* bevidnede H. N. Clausen deres sympati, udtalte, at »naar eders Lærer ei vil have den *Christelige Troes-Bekjendelse til Troes-Regel*, da er han ikke min Broder i Christo. ²⁰³

Eksempelvis erklærede cand.teol. *O. J. Sadolin* i 1858, at han måtte fralægge sig broderskab med dr. Rudelbach, hvilket fik E. Christiani – åbenbart endnu ikke fuldt grundtvigianiseret – til at karakterisere »denne krampeagtige Fastholden ved en Mening som Salighedssag« for en sektejendommelighed; det skete under henvisning til de nord-vestjyske dømmere. ²⁰⁴

Vilh. Beck kan muligvis have været inspireret af Vilh. Birkedal, der året før i anledning af en anke fra den højtagtede »højkirkelige« provst *J. Paludan-Müller* over glorificeringen på det fynske vennemøde af »den danske Kristendom«,²⁰⁵ erklærede, at nu måtte indtil videre diskussionens tid være forbi og afløses af vidnesbyrdets, for »man kan ikke raabe hinanden op. Man kan ikke forstaae hinanden, og de simpleste og uskyldigste Ord og Ytringer seer man paa med Mistænkelighed eller Harme, naar de kommer fra Den, som hører til en anden Lejr end Ens egen«. ²⁰⁶

En konkret følgevirkning af skilsmisseerklæringen var, at Indre Missions bestyrelse til sit første præstemøde, der afholdtes i efteråret 1869, udtrykkelig frabad sig deltagelse af andre end præster, der fulgte Indre Mission, »idet Regelen jo er den, at Præsterne af det grundtvigske Parti ere Modstandere af den indre Mission, enten dens aabenbare Fjender og Bekjæmpere, eller holde sig tavst tilbage fra den, og naar de ere meget venlige, nøjes med at trække paa Skuldrene overfor den«. ²⁰⁷ En indirekte følgevirkning var den meget omtalte gestus, at Vilh. Beck i 1870 i givet fald ønskede det sidste ord, hvis Vilh. Birkedal og pastor *H. Sveistrup* skulle tale i Ørum kirke, – et arrangement, der ikke blev til noget. ²⁰⁸

Den grundtvigske historieskriver *Holger Begtrup* omtaler 1860erne som den tid, da Vilh. Beck endnu ikke havde »draget det skarpe Skel mellem »Indre Mission« og Grundtvigianerne, der siden blev lagt som et Pigtraadshegn tværs igennem Menighedslivet i Landet«. ²⁰⁹ Dette er, hvis det skal gælde for historieskrivning i egentlig forstand, ikke nogen rimelig karakteristik. Det var grundtvigianerne, der i overmod og uforstand trak grænsen op. At Vilh. Becks tale om at mødes i et samarbejde på Indre Missions grund uden at medbringe retningspræg, var dunkelt tænkt og tågesnak, er en sag for sig, men om ærligheden bag er der ingen grund til at tvivle. Og i virkeligheden viste Vilh. Beck et enestående storsind. Det er afgjort ikke almindeligt, at vækkelsesprædikanter tilbyder at lade folk i fred, der er vakt af andre og på anden måde. Tværtimod er andre og anderledes vakte altid vækkelsesprædikantens første ofre, fordi han her håber på let bytte. Da Vilh. Beck fremsatte sin tanke om de to flokke, der gik hver til sit, gav han afkald på at gå på rov blandt de grundtvigske vakte, – og det turde være en enestående gestus i vækkelsesmiljøer. Naturligvis har der været en taktisk tanke med i spillet, for hvis grundtvigianerne valgte at følge Becks opfordring, betød det, at de også måtte give afkald på at gå på rov blandt Indre Missions venner, sådan som de tidligere havde gjort det blandt forsamlingsfolkene under grundtvigianiseringsbølgen i 1840erne og

50erne. Og de fulgte opfordringen. Allerede 1871 kunne Vilh. Beck meddele, at »man lader os i Fred fra den Side; det er da ogsaa vor Skyldighed at lade dem i Fred, lade dem frit virke efter deres Syn paa Sagen, medens vi have vor Frihed til at virke efter vort Syn paa Sagen«. ²¹⁰ På det tidspunkt var Indre Mission mærkbart udsat for en anden vækkelsesbevægelse i fuld færd med at indsamle allerede vakte fra Indre Missions rækker; Vilh. Beck kaldte den i 1871 for »det svensk-bornholmske parti«, senere kaldet »bornholmerne«, med eget navn: Luthersk Missionsforening.

Vilh. Beck var Vilh. Beck og vanskelig for samtiden at blive klog på; han passede ikke i nogen bås. Dr. *Skat Rørdam* spurgte i 1869 desorienteret, hvad han egentlig stod for, om han var én, der »vender sig efter som Vinden blæser og snakker Folk efter Munden«. ²¹¹ Han var bundet af sine egne pietistiske forudsætninger, dømte C. Hostrup 1868, ²¹² mens venen Johs. Clausen foreholdt ham, at »Du i dit naturlige Menneske har en Tilbøjelighed til at være Grundtvigianer«, – ja »Grundtvigianismen sidder Dig i Klæderne, i Skæget, i Munden, men Gud være lovet ikke i Hjertet«. ²¹³ Birkedal vidste hverken ud eller ind, men dømte den ene gang, at Beck var som forudbestemt til at blive grundtvigianer, ²¹⁴ den anden gang, at han ikke anede, hvad kristendom er, og ikke kunne deltage i nogen kirkelig udvikling. ²¹⁵ Til sidst erkendte han, at Becks løsning havde været den eneste reelle mulighed: »et Samarbejde med ham [Vilh. Beck] maatte føre os ind i Situationer, hvor vi enten maatte slaa af paa vore Grundbetragtninger og vort Syn paa Menighedslivet, eller vi maatte geraade i Konflikter, der da straks maatte skille os ad«. ²¹⁶

Den sletteste psykolog af dem alle var Niels Lindberg, Becks vel mest utrættelige modstander. Da Beck i 1869 foreslog de to flokke at gå hver sin vej og lod forstå, at man fremover ville tale rent ud om kristelige stridsspørgsmål, erklærede Lindberg næsten hoverende, at udgivelsen af Missionstidenden nu omsider var begyndt at tage hensyn til omgivelserne. »Beck har tidligere været meget vanskelig at faa i Tale; han lader til at blive lidt mere inladende, hvad da altid kan være godt for noget«. ²¹⁷

V. J. Hoff, Nic. Holten, Pauline Worm, Niels Lindberg og andre, der måtte have udfordret Vilh. Beck til duel, opdagede for sent, at de havde leget med ilden, – og nogle af dem følte sig så forbrændt, at de tabte stridslysten undervejs. Ved »det kirkelige møde« (Bethesda-mødet) 1893 debatteredes nadverens rette brug, og Beck plæderede for sit velkendte nadversyn, at nadveren ikke gav syndsforladelse, men skænkede Guds børn næring for troen på syndernes forladelse; han bad de

tilstedeværende grundtvigske præster bekræfte disse – som han kaldte dem – gamle grundtvigske synspunkter, men der var ingen, der tog ordet. Da Beck bagefter privat udtalte sin undren over grundtvigianernes tavshed, fik han »af en fremragende Præst blandt dem« det lakoniske svar: »Vi ere ikke enige med Dig om Noget«.

Den fremragende, men fåmælte mand var Vartov-præsten V. J. Hoff, der i 1865 fandt, at han trængte svært til en dyst med Vilh. Beck, og mente, der måtte gøres noget »for at slå pietismen ihjel«. ²¹⁸ Man får indtryk af, at kampånden ikke mere var, hvad den havde været. Men der var også sket et og andet i mellemtiden.

Forkortelser

AKT	= Almindelig Kirketidende, red. af J. Vahl
DKT	= Dansk Kirketidende
Erindringer	= Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901
EU	= Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark, fra 1865: Evangelisk Ugeskrift.
Holt: IMs hist.	= Paul Holt: Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961. 1961 ff.
IM	= Indre Mission.
IMT	= Den indre Missions Tidende.
JC	= Johannes Clausen.
PW: IM under VB	= Pauline Worm: Den indre Mission under Vilhelm Beck, 1869.
US	= N. F. S. Grundtvig. Udvalgte Skrifter (ved H. Begtrup) 1904-09.
VB	= Vilhelm Beck
VF	= Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, red. af A. Pontoppidan Thyssen, 1960 ff.
V&S	= Venskab og Samvirke. Brevveksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen. Udg. af Axel Beck. 1936.

1. E. Christiani: Grundtvigianismen, 1862, 5f. Hans daværende biskop skrev senere: »For de ældre Grundtvigianere var Grundtvigianismen ikke Eet med Christendommen (...) Hvor stor Betydning Grundtvigs Lære kunde have for dem selv, saa betragtede de den dog som Noget, der ikke kunde paanødes Alle, og ikke maatte fjerne lutherske Christne fra hverandre«, Biskop Otte Laubs Levnet. En Livsskildring i Breve (Udg. af F. L. Mynster) I, 1885, 345.
2. V. Birkedal Christelig Samler 1852 294 i nekrolog over partifællen C. F. Hassenfeldt.
3. Udtrykket går formentlig tilbage til 1830'erne og skyldes J. C. Lindberg, der med forkærlighed fremhævede just »troen på kirken« som et led i tros- og dåbsbenedelsen, Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958, 205ff, jfr. J. M. L. Hjort i EU 30.09.1859 232: »Hidtil har Ordet »kirkelig« især været anvendt fra grundtvigsk Side selv som og af Andre til at betegne Eiendommeligheden ved den grundtvigske Retning. Den præsenterer sig selv som »den kirkelige Anskuelse«, holder paa »Kirkeordet« o. s. v.«

4. VF VI 27, N. Fogtmann til Mynster 26.06.1847. Brevets proveniens fremgår ikke klart af notehenviisningen.
5. EU 24.07.1857 88.
6. DKT 1867 81. B.M.: Et Brev fra Mynster. – Det citerede påtalt og imødegået EU 06.12.1867 358.
7. Pauline Worm: Den indre Mission under Vilhelm Beck, 1868, 84.
8. EU 27.01.1854 71.
9. Dr. Zeuthen: Om den saakaldte »Kirkelige Anskuelse«, 1858, s. XVIII.
10. Se f.eks. A. Pontoppidan Thyssen: Nygrundtvigianismen, 1958, 29 ff, 177.
11. Højskolebladet 1885 1693 (i anledning af afsløring af mindsten for C. Fog) med stof fra V. Birkedal: En Livsførelse, I-II 1895-96.
12. Søren Kierkegaards Dagbøger IV (udg. af Peter P. Rohde) 1964 202 (juli 1855).
13. Udførligst DKT 1860 441 ff (og flg. numre), N. Lindberg: Dr. Rudelbach før og nu. I øvrigt et væld af artikler og stridsskrifter. – Som modvægt EU 23.01.1863 33 ff (og flg. numre), J. R. Stockholm: Til Minde om Consistorialraad, Dr.phil. et theol. Andreas Gottlob Rudelbach. Nyere art. om AGR Kh.Saml. 6 I 130 ff, 6 VI 91 ff, 459 ff, 7 II 566 ff. Emnet Rudelbach contra grundtvigianerne er kirkehistorisk et uopdyrket stof, med anslag i Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, men kun anslag. – Heller ikke H. Martensen blev i kirke- og teologihistorisk forstand grundtvigianer; det forekommer mig, at J. Oskar Andersen: Biskop H. L. Martensens Ungdom, Kh.Saml. 6 I 130 ff drager alt for vidtgående slutninger. Grundtvig kan jo næppe selv kaldes grundtvigianer de første år efter »Kirkens Gienmæle«.
14. Brev af 10.12.1855, aftrykt (med forf.s ortografi) Lavrids Nyegård: Vilhelm Birkedal II, 1896, 199, jfr. 202, hvor forf. erkender, at Birkedal havde den svaghed »at stille for bratte fordringer om »hele standpunkter««. Nyegård tilhørte selv en yngre generation.
15. Udtrykket brugt E. Christiani: Grundtvigianismen 6. Også Birkedal, den højstråbende af dem alle, mente, at »denne Retning i Stilhed gjenneomsyrede det hele Samfund (...) Den er gaaet og gaaer endnu som »en stille Magt« gennem Folket og i Kirken«, Personlige Oplevelser i et langt Liv, III, 1891, 121 f. – »Vi fik jo en leder, for at »de lavmælede« også skulde komme til, og til dem regner jeg mig«, sagde lærer Th. Kruse, Greve, med det obligate skrabud for Grundtvig på det første vennemøde, De kirkelige vennemøder I (ved Jørgen Nielsen) 1922, 32. Samme Th. Kruse havde i Christeligt Folkeblad 1847 i artiklen: »Et to-Aars Barns Erfaringer« gjort kraftige udfald mod de gammeldags gudelige forsamlinger i et tonefald, der vanskeligt kan karakteriseres som lavmælt. JC til VB 08.06.66, V & S 122.
16. JC til VB 31.10.1866, V&S 130 f.
17. Refereret af V. Bennike: Højskolebladet 1883 36.
18. Her efter Højskolebladet 1879 634; mindre udførligt De kirkelige vennemøder I 67.
19. Rejsen og dens følger: Nordisk Kirke-Tidende 1834 627ff og fortsat ind i 1835; jfr. Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg 247 ff, 264 ff.
20. Nordisk Kirke-Tidende 1835 167 ff (fortsat)
21. Grundtvig: Sangværk I (6. Hæfte) 1837.
22. Christen Larsen: Et Par Mindeblade af mit Levnedsløb, Fynske Årbøger 1952 350 ff, spec. 371: »de viste os fra sig med Bitterhed og kaldte os Kættere, der vilde fordreje Guds Ord og ikke holdt det i Ære, som det lød i den hellige Skrift«. – Knud Nielsen in Højskolebladet 1891 1383 ff husker kun en enkelt episode, og Niels Hansen i Friskolefolk (udg. af A. Uhrskov) II, 1931, 7 ff har ikke styr på kronologien; man får det indtryk, at delingen først indtrådte, da J. Victor Bloch 1855 blev

- sognepræst i Kerteminde, men Lindberg bemærker allerede Nordisk Kirke-Tidende 1837 126 f, at man stredes om nedfarten; flertallet ville ikke vide af Sangværket på grund af »I kvæld blev der banket«, mens et mindretal netop opbyggede sig dermed. Jfr. Kaj Baagø, a.a. 285 (note 14) 336 f.
23. Christen Hansen i Friskolefolk I, 17 ff. Mere åbenhjertige er Rasmus Hansens erindringer, der er utrykte, men stykkevis indarbejdede i A. Nørgaard: Vejstrup Valgmenighed og dens Forhistorie, 1925. Over for Nørgaards personlige vurderinger skal man være årvågen, da de flere gange modsiges af de af ham selv gengivne kilder. Det kan ikke være gået så udramatisk til, som N. beskriver det, når kilderne siger, at man tit stred til langt ud på natten, taler om, at »denne Kamp stod paa«, og røber, at den gammelforsamlingsindede Johan Nielsen, Skårupøre, i vrede forlod Christen Hansens hjem, skønt han skulle have overnattet, Nørgaard, a.a. 81 ff. – Det dystreste billede i det hele taget af splidagtigheden frugt tegner grundtvigianeren Jens Dyrholm IMT 1862 921 af forholdene på Langeland, ikke efter baptiststriden, men efter langt senere holmgang om de grundtvigske særstandpunkter (loven, trosbekendelsen, skriftsynet).
 24. De personlige omkostninger, f.eks. familiestridigheder, i forbindelse med sådanne brydninger, synes praktisk talt upåagtede af hidtidige historieskrivere. – H. Graversen: Det aandelige Liv i Lem Sogn fra Reformationen til vore Dage, 1943, 54 berører en sådan tragedie. Først var herrnhutismen der, så kom den gudelige forsamlingsbevægelse, dernæst en grundtvigsk præst og så nyevangelisten Chr. Møller fra Bornholm. »I mit Barndomshjem mærkedes denne Splittelse paa den pinligste Maade. Moder, hvis hele Familie var gaaet med Luthersk Mission, vilde helst til den Side. Fader, der var ivrig Grundtvigianer og tilmed meget heftig og despotisk, forbød hende at gaa til Møderne i Hindhede. De førte heftige Diskussioner om Kristendommen og lod os Børn høre derpaa. De fælles Morgenandagter forsvandt. Bordbøn blev de dog ved at holde (...) For mig staaer det nu nærmest som et Under, at vi Børn til Trods for det forkerte, der her blev begaaet overfor os, dog ganske naturligt blev draget ind i Livet med Gud og fik vor faste Plads i Guds Hus og i Menigheden«.
 25. Chr. Madsen: Den danske Folkekirke og Grundtvigianismens Præstefrihed, 1883, 11 (citatet er fra et brev til Rudelbach 1854).
 26. A. Stubkjær: Nogle Oplevelser, 1897, 124. Det tilføjes, at grundtvigianerne al forskel til trods har det til fælles med sekterne, at »de lever af Rov«. – JC supplerer: »jeg har seet Folk udøve stor Velsignelse, indtil de bleve omstøbte af den store Kunstner i Kjøbenhavn; men efter denne Metamorfose tabe i Indflydelse«, til VB 28.03.1865, V&S 99.
 27. J. Victor Bloch: Grundtvigianismens Tilbagegang, DKT 1889 761.
 28. DKT 1869 239 om afsløringen af »Mindestøtte paa Lægprædikanten Kristen Madsens Grav paa Drigstrup Kirkegaard« med taler af den grundtvigske Odense-præst L. Helveg og af L. C. Hagen, præst for den første valgmenighed, just i Kerteminde, samt af de grundtvigianiserede forsamlingsfolk Rasmus Nielsen og Peder Larsen (Skræppenborg); udefrakommende, men formentlig uundgåelig taler var også Jens Krog, hvis udnævnelse til sognepræst i Kerteminde-Drigstrup havde givet anledning til vagmenighedsdannelsen, da han ikke var grundtvigianer som forgængeren J. Victor Bloch.
 29. Christelig Samler 1852 294 f, nekrolog over vennen pastor C. F. Hassenfeldt: »Han var en sund Natur. Derfor kunde han ikke slaae sig til Ro ved Pietismen (..) Pietismen er, under alle sine Former, dog et Barn af et uberettiget Ægteskab imellem

Loven og Evangeliet; af dette Ægteskab kan der vistnok fødes et Kuld Børn, men disse kunne i Regelen ikke igjen forplante sig (...) fordi de giver Børnene Kristendommen paa en stiv, afskrækkende Maade under Trældommens Skikkelse, og det bortstøder den unge Slægt, og kan den ikke vindes for en Livsretning, da er Dommen udtalt over den«.

30. Ludv. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses Historie, 1881, 45.
31. Jutta Bojsen-Møller: Træk fra et langt Liv, 1924, 88. Pudsigt nok udtrykker Mynster sig tilsvarende om en grundtvigianer: »Den forrige Præst i Øster Larsker, Ingersløv, hørte til det saakaldte Partie, og den nuværende, ellers en forstandig og dygtig Mand, har nogen Tilbøielighed dertil«. I. P. Mynsters Visitatsbøger II, 1937 (udg. af Bj. Kornerup) 224.
32. (Eline Bojsen): – men størst er kærligheden. Eline Bojsens erindringer fra midten af forrige århundrede, 1985, 211.
33. V. Birkedal: Personlige Oplevelser i et langt Liv, III, 122.
34. En Aargang Prædikener af danske Præster, udg. af C. J. Brandt og Fr. Nielsen, 1875, Forord s. I. – Otto Møller er senere inde på samme tanke: »Alle Præster i Danmark røbe med deres Tale, at de er født i det Land, hvor Grundtvig levede; og det vilde jo ogsaa være unaturligt og meget sørgeligt, om det ikke var saa«, Den kristelige Vished eller »Troens fulde Forvisning«, 1892, 23.
35. Erindringer 22 f. – Vita 25.04.1856 lader det i årevis have været hans hensigt at blive faderens kapellan, dels for at lette ham hans gerning i hans høje alder, dels for hurtigt at komme ind i det arbejde, der skulle blive hans livsgerning; kun fornemmelsen af at være for ung og uerfaren havde afholdt ham fra at søge tanken realiseret tidligere (Landsarkivet for Sjæll. m.m., Sjæll. Bispearkiv). – Først ved VBs 25års præstjubilæum dukker den forestilling op, at han i sin tid havde fundet det »splittergalt« at blive præst. Beretning om Jubilæet i Ørslev Præstegaard den 3die Maj 1881, 28, 33.
36. Carl Weltzer: Søren Kierkegaard og Vilhelm Beck, Kh.Saml. 7 I, 1951, 195 ff. – VBs passus i Erindringer 22 f. svarer vel nærmest til det »Kierkegaard-koketteri«, der får Olf. Ricard til at skrive: »En lille Dosis (...) Søren Kierkegaard maa jeg have hvert Aar for at befinde mig rigtig vel«, Ungdomsliv, 1905, 101, – et udtryk, der må have fået filosofen til at vende sig i sin grav!
37. Jeg har første gang fundet tesen i H. Tonnesen: Indre Mission og Nordslesvig, 1913, 7 f.
38. Vita (se note 35) 1856: »Mit Studium (...) har modtaget den største og gavnligste Indvirkning af daværende Prof. Martensens og [H. N.] Clausens Forelæsninger og Skrifter«. – Det bør overvejes, hvor megen vægt man tør lægge på et sådant udsagn, når det just var Martensen, der skulle foretage ordinationen, men senere tilkendegivelser virker som bekræftelse.
39. Kgl.Bibl. Ny kgl.Saml. 3451°, aftrykt Josepha Martensen: H. L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner, 1918, 192 ff, ét brev udateret, det andet 03.09.60. Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer, 1963, 203 gør opmærksom på, at kuerten til det første er poststempet 17.07.60. Brevet er (nok efter hukommelsen) parafraseret Erindringer 36, aftrykt Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck, 1921, 136 ff, delvis Holt: IMs hist. 267 ff.
40. VB til JC 12.12.60, V&S 65.
41. IMT 1877 22 prises Martensen som prædikant; VB røber at have lært meget af ham i så henseende. – Nekrolog IMT 1884 113 ff rummer næsten kun lovord; VB kan bevidne, hvordan et nyt friskt åndens pust blæste noget af det tørre forstandsstøv bort fra auditorierne ved Martensens fakultetsansættelse.

42. Annekset 1899 104 ff i anmeldelse af L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid, 1898, bebrejdes forf., at han skriver for meget om Martensen som teolog og for lidt om hans store indsats som biskop.
43. Annekset 1897 160. Rejsen omtales ikke i Erindringer, men L. Blauenfeldt: Provst J. Vahl, 1918, 45 nævnes, at Vahl og VB traf hinanden første gang under denne rejse. Grunden til det usympatiske indtryk kan være, at Grundtvig var i en af sine maniske faser og følgelig åbenbart ret tilgængelig for de norske jenters charme. Danskeren IV 21.06.1851 401 ff (optrykt US 9 295), jfr. Theol. Tidsskr. 1886 456 (Mynster til G. P. Brammer 26.06.51) og Kaj Thaning: Menneske først, 1963, 230.
44. F.eks. IMT 1866 127. Anmeldelse af E. Mau: Johannes Ferdinand Fenger. Et Mindeskrift (1865), IMT 1890 546 ff (nekrolog over C. F. Rønne), Annexet 1892 90 f, Erindringer 174.
45. En række breve fra VB til JC 1857 i V&S.
46. Breve til H. Martensen, se note 39.
47. Om denne VF II 93 ff (udg. af Knud Banning).
48. Fremgår af VBs brev til Martensen 03.09.1860, se note 39.
49. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-bisper, 1954, 35.
50. JC til VB 21.08.1861, V&S 71.
51. JC til VB (vist jan.) 1862, V&S 76.
52. A. Pontoppidan Thyssen: »Kirkeligt Samfunds« Tilblivelse. Kh.Saml. 7 III 292. – Ludv. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses Historie 31 kalder ham »en hjertelig, ydmyg og stor evangelisk Prædikant«.
53. IMT 1862 115 ff, jfr. Grundtvig: Søndags-Bog III 2. udg. 1860, 154 ff, 220 ff.
54. IMT 1863 17 ff, 32 ff, 49 ff, 65 ff, 216 ff, 236 ff, 270 ff, 388 ff, 1864 249 ff, 297 ff, 457 ff, 1865 215 f, 123 f, 308.
55. Ernst Trier og Marie Abel. En Brevveksling (ved Poul Hansen) 1915, 26 ff. E. Trier 16.12.64 og 05.01.65: »vil kun fremhæve: Den meget mærkelige pastor Vilh. Beck, lærer Trandberg og skrædder Jens Pedersen, en slags lægprædikant (hvem jeg traf i sommer mellem soldaterne). Jeg nævner kun disse tre, fordi jeg i dem har funden (mere end vunden) tre mere eller mindre betydelige støtter for en højskoleplan«. – Også s. 50, 97, 100, breve fra 1865. – Ernst Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I, 1893, 28.
56. JC til VB 31.10.1867, V&S 132. – I IMT skrev også andre grundtvigske præster og teologer: A. Kirkeby (1864-66), N. L. Feilberg (1866; jfr. Martin Schwarz Lausten: Vilh. Beck og N. L. Feilberg, Kh.Saml. 1976 182 ff), P. A. Holm (1868), stud. teol.-erne Fr. Nyegård og Th. Elmqvist (Th. E. (1868) formodes at være ham).
57. Allerede 22.05.1864 blev VB af JC gjort opmærksom på Buchwaldt: »Han er grundtvigiansk, nok til at behage Dig og Rønne og fornuftig nok til at behage mig«, V&S 88. Se Elith Olesen: Kh. Saml. 1986 134 f.
58. IMT 1864 49 ff.
59. IMs arkiv, Stubkjær til O. Lawaetz (best.medl.) 31.03.65. Efter intens korrespondance bestyrelseserklæring IMT 1865 217 ff, redaktørerklæring sst. 219 ff. – JC til VB 02.02.65, V&S 94 f, 22.03.1865, V&S 97. – Holt: IMs hist. 376 ff. – Elith Olesen: Kampen om Midtjylland, Århus Stift 1983 67 f.
60. Udførlig rejsebeskrivelse Dansk Missions-Blad 1855 49 ff.
61. Næsten ordret citat af Grundtvigs famøse udtalelse om de gudelige forsamlinger, skelsættende ord i dansk kirkehistorie, Tale til Folkeraadet om Dansk Kirkefrihed savnet af Nik. Fred. Sev. Grundtvig, 1839, 37. Skriftet ses ikke at være genoptrykt i sin helhed, men et brudstykke med pågældende citat aftrykt Haandbog i N. F. S. -

- Grundtvigs Skrifter (ved Ernst J. Borup og Fr. Schrøder) III, 1931 275-281 (citatet 279). Også citeret Ludv. Schrøder: Ole Peter Holm Larsen, 1875, 98 f.
62. Udtrykkeligt nævnes Jens Dyrholm, men også nogle kolportører havde (endnu) grundtvigske sympatier.
 63. En Røst i Ørkenen. Maanedsskrift for den evangelisk-lutherske Fri-Kirke i Danmark, Nov. 1865 168, givetvis tidligere på året udsendt som selvstændig publikation (under forårskrisen i Midtjylland). Jens Dyrholm, fra 1859 missionær i tilknytning til IM, havde 1852 udsendt den pro-grundtvigske bog: En Røst i vor bevægede Tid, som han selv kolporterede.
 64. IMT 1865 11 f.
 65. VB til JC 02.01.1866, V&S 104.
 66. IMT 1868 490 ff, sst. 574 f: Svar til gode Venner (der har bebrejdet ham, at han »har anbefalet de Hellige at dandse«) – L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid 219 siges, sikkert rigtigt set, at »hans autoritet var stor nok, til at man fandt sig i, at han udtalte sådanne anskuelser, men ikke stor nok til at han kom til at øve virkelig indflydelse på sine læsere i denne retning«.
 67. JC til VB 15.05.65, citeret Holt: IMs hist. 377.
 68. JC: Om Pietismen, Kirkeligt Maanedsskrift 1867 64 ff (historisk del), 108 ff (aktuel læremæssig del). Også udg. af IM som Traktat Nr. 35, 1867.
 69. VB til JC 02.05.67, V&S 144.
 70. Dyrholms rejseberetning IMT 1863 62.
 71. Ernst Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I 17, genfortalt Ludv. Schrøder: Ernst Trier, 1894, 41. Der er dog grund til, som ved alle crindringsanekdoter, at sætte spørgsmålstegn også ved denne, da den end ikke er antydet i Triers samtidige breve, og da den er et fortrinligt alibi for Trier til samarbejde 1865 med en person, der var højst upopulær i grundtvigske kredse 1893, da bogen udkom.
 72. Sst. 16. Karakteristiken jan. 1865 af VB er læseværdig: »Rygget om hans optræden havde bredt sig vidt og bredt. Jeg vidste, at det var en stor virksomhed, han allerede havde udfoldet paa Kalundborg-egnen. Men sådan havde jeg aldrig tænkt mig ham. Jeg havde troet, at han var en høj, mager mand med langt, smalt ansigt, hult liggende øjne, kroget næse, – og så stod denne lille, buttede mand foran mig, munter og fuld af skæmt«.
 73. V. Birkedal: Samvittighed og Retfærdighed. I Anledning af Tremandssagen imellem Cand.Kragballe, Biskop Martensen og Pastor Grundtvig, u.å. (1856) 18 f, jfr. EU 28.11.56 369 ff. Mere end de vantro præster gælder Birkedals udfald dog H. Martensen: I Anledning af Pastor Grundtvigs Oplysninger om Alterbogs-Daaben, 1856.
 74. Til F. B. Møller 13.03.65, citeret efter Holt: IMs hist. 567.- I Erindringer 46 skriver VB: »Der var en Tid, da man iblandt Grundtvigianerne haabede at vinde mig. »Beck kommer nok«, lød det almindeligt. Kun Pastor Hoff forstod mig bedre; han sagde: At ville gjøre Beck til Grundtvigianer er ligesaa klogt, som da Molboerne vilde drukne Aalen«.
 75. JC til VB 17.01.68 efter Holt: IMs hist. 388 (med forf.s ortografi; findes ikke i V&S).
 76. Rigsarkivet. Johs. Gøtzsches privatarkiv, C. V. Gøtzsche til sønnen Johs. Gøtzsche 22.05.91.
 77. Til Martensen 03.09.60, se note 39. At VB hos grundtvigianerne havde »fundet noget godt, som jeg vilde beholde«, kontrasterer mod påstanden Annekset 1897 160, at »jeg lærte ikke noget fra den Kant«.

78. VB til JC 27.05.65, V&S 90.

79. IMT 1865 222 f.

80. F.eks. IMT 1871 686. IMT 1868 508 hedder det – på et tidspunkt, da modstanden er mærkbar – programmatisk og polemisk, at ofte er det gået sådan i kirkens historie med foreninger, »som ere begyndte under Herrens Naade til at vække Livet i Kirken, men som ikke har villet agte paa Herrens Tegn om, at deres Tid var omme, men havde villet overleve sig selv og derfor ere blevne til *Partier*, med *Partinavne* og *Partimeninger*, hvoraf der altid er fremkommet noget Grimt og Galt. Saaledes er det gaaet med »Pietismen« og »Herrnhutismen« i Tydskland, saaledes er det gaaet med »Methodismen« i England og Amerika, som Alt er begyndt som en Slags indre Mission med Herrens Kraft til at vække Livet, men som alle have villet overleve sig selv, ikke have villet nøjes med at blive brugte af vor Herre en Tid til Livets Vækkelse, men have villet være *særlige Partier* og forskjellige fra og i Modsætning til andre Hellige, have villet være en lille Afdeling for sig selv af de Helliges Samfund, og dermed have kastet En Skygge hen over den friske Virksomhed, de engang havde havt (...) Men saaledes ville vi ikke, at det skal gaa med den indre Mission. Den indre Mission er intet Parti og vil ikke være det, hvormeget vore Modstandere end søge at gjøre os dertil; den indre Mission har intet *Parti-Navn* at kalde sig efter, har ingen særlige *Parti-Meninger* eller *Parti-Anskuelser*. Den indre Mission vil ikke høre til noget andet Parti end *de Helliges Parti*, som er vor Herres eget Parti i Modsætning til *de Vantro*«.

81. IMT 1862 spec. s. 4, IMT 1865 219 ff, IMT 1868 111. Endnu i 90erne hævdede VB, at IM ikke var noget parti, men et arbejde, f.eks. Annexet 1891 148 ff, 1892 65 ff.

82. IMT 1866 204 ff (VBs indlæg ved samme møde 137 ff). P. G. Lindhardt: Kampen om det teologiske fakultet, Jyske Samlinger Ny række III 228 giver efter min vurdering et højst ufuldkomment til dels misvisende indtryk af, hvad der blev talt på mødet. – JC kan tænkes inspireret af Nic. Holten: Den kirkelige Situation og Kapellanerne, DKT 1862 817 ff, en kvik samtidsanalyse, der netop påviser en af grundtvigianismen upåvirket vækkelsesfløj med ortodokse og pietistiske islæt uden dog at kunne betegnes som ortodoks eller pietistisk. – JCs tankegang er udbygget til VB 22.03.65 V&S 96 f.

83. IMT 1866-68 støder man ret ofte på Schepelerns navn og enkelte gange på Jespersens. 1869 mente Martensen, at de »ere nu blevne kjede af den indre Mission og den V. Beckske Retning og ere indkomne i en Slags Crise, der synes at drive dem henimod Grundtvigianismen«. Biskop H. Martensens Breve III, 1957, br. nr. 323 til L. Gude 31.05.69. Vurderingen viste sig urigtig; de blev ikke grundtvigianere.

84. IMT 1865 242 ff. Om dybere motiver til at skrive art. end »at lede bort fra den grundtvigske Opfattelse« se brev af 25.06.65 fra VB til unavngiven i Chr. Sørensen: Vilhelm Beck, 1913, 42 ff; s. 44: »jeg vil nødig støde mine Venner af den [grundtvigske] Retning bort fra mig. Jeg vil saa gerne være gode Venner med alle dem, som er gode Venner med min Frelser«.

85. Udførligere Elith Olesen: Kampen om Midtjylland, Århus stift 1983 54 ff.

86. Søndags-Bog III (1830 203 ff. 2. udg. 1860 176 ff); jfr. fra »I Kveld blev der banket« verslinjerne: »thi er det paa Jord nu en Saligheds-Sag:/Guds Søn haver Helvede giæstet«, omend det i Kirkelig Samler 1856 221 f siges, at over for den »for Øieblikket megen Modsigelse« vil Grundtvig »ikke gjøre en Troes-Artikel deraf«. Emnet er strejfvist belyst P. G. Lindhardt: Helvedes strategi, 1958, men dets destruktive hærgen inden for dansk vækkelsesbevægelse i 1800tallet trænger i høj grad til en kulegravning.

87. 2. forøgede udg. 1892.
88. IMT 1865 355 f (VBs anm.), DKT 1865 552: Hoffs erklæring om udgivelsesmåden, som N. Lindberg DKT 1865 461 ff (anm.) finder urimelig, idet han har forstået det sådan, at VB har nægtet art. optagelse under henvisning til, at bladet skal undgå strid. Det er, synes Lindberg, en sær bestemmelse for et blad, der vil hævde sandheden og bestride løggen, at ville undgå strid.
89. VB til Hoff 30.08.65, aftrykt Holt: IMs hist. 567 (med forf.s ortografi).
90. Hoff til F. B. Møller 20.08.65, aftrykt Holt: IMs hist. 567 f.
91. Eksempelvis C. H. Scharlings skrifter i 90erne, især Halvgrundtvigianismen eller Bogstavsdyrkelsen, 1893, L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid 219, P. G. Lindhardt Vækkelser og kirkelige retninger, 1951, 148 (og senere udg.).
92. John Ørum Jørgensen: Indre Mission og dåben. Grundrids af den indre missionske forkyndelses historie, 1976, opridser nogle problemstillinger og ikke stort mere.
93. Biskop Otto Laubs Levnet II (1885) 349, Martensen til Laub 12.07.74.
94. J. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller, 1931, 63.
95. Se f.eks. F. W. Kantzenbach: Gestalten und Typen des Neuluthentums. Beiträge zur Erforschung des Neokonfessionalismus im 19. Jahrhundert. Gütersloh 1968 81 ff.
96. R. J. Wilberforce: The Sacramental System, London 1850, A. Hårdelin: The Tractarian Understanding of the Eucharist, Uppsala 1965. Se iverigt Günther Gassmann i Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte II 1980, 395 ff. Jfr en troskyldig bemærkning af J. Vahl AKT 1871 51, der protesterer mod, at denne engelske kirkeretning er blevet kaldt »romaniserende«, hvilket den »som bekendt langt fra i sin Helhed« er, »uden forsaavidt som det at føre samme Sakramentlære som vor Kirke er romaniserende«.
97. JC til VB 09.05.59, V&S 90.
98. VB til JC 25.10.66, V&S 128. – IMT 1885 218 (anmeldelse af Th. Elmqvist: Nadverbordet, 1885) – Annekset 1897 158 f (Hvad har den indre Mission lært af Grundtvig?) afvises også påvirkning fra den kant i sakramentlæren: Mormonerne var udfordringen, der fik VB til i Guds ord at fatte dåbens gave, og nadveropfattelsen gav en af de gamle vakte i Uby ham det første blik for.
99. Det her skitserede er i yderste korthed resultat af en detaljeforskning, som det vil føre for vidt her at fremlægge bevisførelse for. Generelt kan det siges, at det beckske sakramentsyn »lå i luften«. Også før VBs tid kan man støde på sakramentorienterede prædikener, der virker, som om de kunne være skrevet af VB, eksempelvis flere prædikener i »den grundtvigske Prædikensamling« Vidnesbyrd fra Herrens Huus (udg. af J. F. Fenger og Vilh. Birkedal) 1847, C. F. Boesen: Nadverbordet, Christelig Samler 1853 225 ff, M. Wad: Prædiken over Helligtrekongersdags-Evangeliet i Anledning af et Missionsmøde, Ny kirkelig Samler 1855 285 ff. – Vedr. uenighed om »de helliges samfund« IMT 1863 346 ff, 350 ff. 388 ff. VBs standpunkt var de opr. gudelige forsamlings og de første grundtvigske præsters første standpunkt (en række indlæg i Christeligt Folkeblad 1847), men da Grundtvig pludselig kom med en ny fortolkning (DKT 07.11.47 84 ff: De Helliges Samfund) sadlede de grundtvigske om, også Birkedal efter at have modsagt Grundtvig offentligt.
100. Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Kristne, US (1909) VIII 421 f. Muligvis *forkyndt* forinden i Søndags-Bog III (1830-31 345, 2. udg. 1860 299 f), jfr. H. Begtrup: N. F. S. Grundtvigs danske Kristendom I, 1936, 136.
101. Trykt i Kirke-Speil, 1871, 385.

102. Hævdet af J. M. L. Hjort i EU 31.08.60 130: »de exalterede Paastande, hvortil Enkelte af de Ivrigste have forløbet sig i deres Forherligelse af Theorien, idet de formelig have hypotaseret Symbolet og identificeret det med Christus«. Jeg har fundet det i en begravelsestale af Peter Rørdam DKT 1870 435: »han er kommen til os ved den hellige Daab, i Ordets Skikkelse, i Skikkelse af dette Ord: forsager Du? og tror Du? og, jeg døber Dig, at vi som tror dette Ord, der er Christus selv, aldrig skal vandre i Mørket, men have Livets Lys, der aldrig slukkes i vore Hjerter«. Jfr. N. G. Blædels indsigelse i Grundtvigianismen og den danske Folkekirke, 1873 28.
103. DKT 1873 776 f, indsigelse mod J. Victor Bloch, der sst. 137 ff har indrømmet, at Apostolicum som »Herrens eget mundsord« er ubevisligt.
104. Hundrede Aar. Et Mindeskript (red. af F. Rønning) 1883, 12, jfr. H. Høyrup: Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse, 1949, 368.
105. 28.03.65, 26.04.70, 06.11.1871, V&S 98, 191, 229. Udgi-verens henvisning til VB: Min Konfirmationsforberedelse (1901) 9 f, er direkte vildledende. Den unge og den gamle VB formulerede helt forskellig opfattelse heraf.
106. Fjorten Prædikener 22, 39, jfr. 43: »den gamle Daabs Tro«, tillige IMT 1865 33 f, 1867 120.
107. Fjorten Prædikener 14 f, 18, 35, 44, 73, 100, 103. Undtagelsen 125 om domslignelsen Matt. 25, 31-46. – Om nadveren forekommer udtrykket »høre det af hans egen Mund« allerede IMT 1863 130 f.
108. Annekset 1899 178 f.
109. VB: Træet ved Bækken, 1870 9 f, jfr iøvrigt Lavr. Nyegård DKT 1887 742 f.
110. Afsluttende uvidenskabeligt Efterskrift (1846). Samlede Skrifter 2. udg. VII, 1925, 27. – Det forekommer noget forbløffende, at VB i 1870 skulle have udtalt sin enighed med Nic. Holten ikke blot om forholdet mellem det kirkelige og det folkelige, men også om synet på »Herrens Munds-Ord« ved dåben. A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, 1958, 30, Holten til H. F. Rørdam 21.12, 70. Holten må have lagt mere i VBs føjelighed, end standpunktet kunne bære, jfr. tidligere i denne afh. om Ernst Trier og VB, ved note 71.
111. De kirkelige Vennemøder I 31. – Otto Møller, en af de selvstændigt tænkende grundtvigianere, var ikke imponeret over mødets ånd, men sammenligner IMs »absolutisme« i 90erne med grundtvigianerens i 60erne: »Da var alt jo ogsaa idel Fryd over sig selv, mens alle andre var »Dødbidere«, hvad der nu af Indre Miss. kaldes »vantro« eller »uomvendte«. Rigsarkivet. Skat Rørdams privatarkiv. Møller til Rørdam 30.06.98.
112. De kirkelige Vennemøder I 42.
113. Dagbladet 16.09.65, her efter Emil Larsen i Kh.Saml. 1973 224 f.
114. Dog tillægger VB selv rejsen stor betydning: »Missionen i Jylland er lige i sin Opblomstren, Frugten af vor Rejse«, til JC 03.09.67, V&S 148.
115. IMT 1869 77: »Der kæmpes ofte fra grundtvigiansk Side med større Iver imod den indre Mission end imod Djævelen og Verden; allevegne hvor Grundtvigianerne støde paa den indre Missions Venner og Virksomhed, bliver Missionen angreben«. Sst 139 f (efter Lemvig Avis) påtaler pastor M. A. S. Lund ordet »allevegne«, for på Lemvig-egnen er der ingen samarbejdsproblemer, og han vil ikke inddrage sig på at bedømme, »hvem der har Ret paa de Egne, hvor Striden føres heftigt, og hvor de saakaldte Grundtvigianere sige, at det er den indre Missions Venner og Kolportører, der angribe dem, medens disse sige det Modsatte«. – DKT 1869 167 minder N. Lindberg om VBs oplysning om, at »Kiv og Kjævl og Skjænderi med Grundt-

- vigianerne er Kolportørerne strængeligen forbudt«, og spørger, hvad man da skal kalde det, »naar en Kolportør gaar om og prædiker, at »Grundtvigianerne er Antikristen, at de hellige skal sky og fly dem«. – En episode for »adskillige Aar siden« fortælles Højskolebladet 1887 1499 ff Evald Tang Kristensen: Et Blad af den indre Missions Historie, jfr. sst. 1671 f, 2058 f.
116. DKT 14.01.66 47.
117. VB til JC 21.12.65, V&S 100 kan opfattes, som om VB har overvejet at søge Ryslinge, hvis en forudgående samtale med Birkedal virkede afklarende, men JC, der fik opfordring til at søge og gjorde det, skriver til VB 04.01.66, V&S 107: »vilde Du have sagt Nei! hvis Opfordringen havde lydt til Dig?« og JC 08.01.66, V&S 108: »Nu skal jeg staae som Skurken alene! og Du vilde dog have søgt det«. VB 08.01.66, V&S 109: »efter en saadan Samtale med B[irkedal] vilde jeg slet ikke have søgt Ryslinge. Jeg kunde ikke være der paa andet Vilkaar end Samvirke, og det er jo umuligt«. Brudstykker af brevvekslingen om Ryslinge-sagen er gengivet Lavrids Nyegård: Vilhelm Birkedal II, 1896, 393 ff. Sst. 396 f. in extenso breve af 10.01 og 21.01.66, hvori Rønne indtrængende advarer JC mod et skridt, der »vil blive meget mistydet blandt de troende i hele Landet; og ingenlunde blot blandt Grundtvigs Venner«.
118. VB til JC 21.12., JC til VB 29.12.65, V&S 100 ff.
119. DKT 14.01.66 47.
120. JC til VB 29.12.65, V&S 102.
121. VB til JC 02.01.66, V&S 102 ff.
122. JC til VB 04.01.66, V&S 104 ff.
123. VB til JC 08.01.66, V&S 108 ff.
124. VB til JC 13.01.66, V&S 110 ff.
125. IMT 25.01.66 47 f.
126. DKT 1866 241 ff. C. Hostrup: Pastor J. Clausen i Ryslinge, sst 243 ff, Th.: Om Ryslinge Sognekalds Besættelse, sst. 549 ff, p.: Et Par Ord om Pastor J. Clausens Standpunkt. Jfr. JC til VB 16.04.66, VB til JC 24.05.66, V&S 116 ff.
127. IMT 1866 335 f. Jfr. JCs Tiltrædelsesprædiken, holdt i Ryslinge d. 18de Februar 1866. Tilligemed Et Forsvarsord af Johannes Clausen, 1866, Jfr. også VB til JC 01.06.66, V&S 120 f.
128. EU 13.03.1868 181 ff, Kirkeligt Maanedblad 1868 84 ff.
129. DKT 1868 132 ff. – Også EU 06.03.68 171 mente at IM som sådan modsatte sig lovforslaget »af al Magt«.
130. JC til VB 10.01.68, aftrykt (med forf.s ortografi) Holt: IMs hist. 389 f.
131. Kirkeligt Maanedblad 1867 53 ff: Om Betimeligheden af en Kirkeforfatning.
132. DKT 1868 203 ff. Indsigelsen gjaldt egentlig EU, se note 129.
133. VB til JC 02.05.67, V&S 145.
134. VB i Fædrelandet 24.03.68, her efter DKT 1868 206 f.
135. DKT 1868 206 ff.
136. IMT 1868, følgeblad til nr. 33 (upag.).
137. Højskolebladet 1887 1460 (nekrolog): »Det er sagt om Lindberg, at han var en meget elskværdig Personlighed, men han dypede sin Pen i Gift«. Jfr. H. Begtrup: Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse III, 1932, 112 refererer: »naar De faar en Pen i Haanden, farer Fanden i Deres Blækhus!«
138. Rønne til VB f.eks. 14.11.67 og 05.12.68 (IMs arkiv), jfr. Holt: IMs hist. 383, 391.
139. JC til VB 09.12.55, V&S 11.
140. Foruden i Dansk Missions-Blad også annonceret IMT 1864 424 og EU 26.08.64 168.

141. Dansk Missions-Blad 1864 (Tillæg 39 ff). EU aftrykker ovenanførte. AKT 1864 149 ff. IMT har intet referat. Iflg. en tilstedeværende lægmand skal VB have sagt: »I Præster, som møder her og vil bidrage til at bygge Gudshuse til Hedningene! Hjemme i jeres egne Sogne indføjjes maaske ikke een levende Sten i Herrens Bygning. Det er jo rædsomt. Hvad synes I selv? Tag jer i Vare, at I ikke selv gaar til Helvede«, Morten Vævers Saga (udg. af P. Dyssegaard), 1958, 51. Nedskrevet 1914.
142. Niels Bundgaard: Det danske Missionsselskabs Historie I, 1935, 159 refererer ikke Kalkars svar, som er taget fra VBs omtale IMT 1881 170. Morten Vævers Saga 52 siger, at Kalkar blev meget fornærmet og fra talerstolen sagde: »Den Tale, Vilhelm Beck holdt i Gaar, var noget grøn. Han talte om, at der var nogle Mennesker, der var vantro og nogle, der var troende. Hvor kan han trække den Linie? Hvor ved han det?« Saa raabte Beck nede fra et Hjørne paa Salen: »Jo, man har det paa Lugten, og det er bedre at være grøn end vissen«.
143. IMT 1881 169 f, 265 ff afslører VB i pirrelighed al sin hengemte bitterhed og erkender, at episoden for en del er årsag til hans reservation over for ydre mission, jfr. IMT 1867 493 ff der røber stor bitterhed mod Kalkar. – Endnu Erindringer 152 f genopfrisker han, hvad han anså for en forurettelse.
144. Torben Christensen: Den danske kirke og ydre mission. Præsteforeningens Blad 1957 258 (opr. i Dansk Pathanmissions Blad).
145. Hoff til F. B. Møller 13.03.65, Holt: IMs hist. 567 (forf.s ortografi).
146. Hoff til F. B. Møller 20.08.65, Holt: IMs hist. 567 (forf.s ortografi).
147. VB til JC 24.01.59, V&S 57.
148. Erindringer 87 f.
149. VB til JC 02.01.1866, V&S 103 f.
150. JC til VB 28.09.66, V&S 126.
151. VB til JC 26.09.66, V&S 125: »Ubyerne vare tilstede, men det var en fuldstændig Fallit, selv Birkedal kunde de ikke rigtig bruge«. Ernst Trier bekræfter, at mødet holdtes 12.09., at VB var til stede, og at de fik talt ud, brev 16.09.66 i Ernst Trier og Marie Abel 229. – Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I 96: »siden den tid har jeg i min virksomhed været helt skilt fra ham«.
152. VB til JC 25.10.66, V&S 128.
153. VB til JC 31.01.67, V&S 139.
154. VB til JC 26.09.66, V&S 125.
155. Breve 13.07. og 16.09.66, Ernst Trier og Marie Abel 213, 229 f.
156. Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I 31 f. Om grundtvigianiseringen af den opvakte VB-discipel Peter Olsen sst. 68 ff.
157. IMT 15.11.66 499 ff. Tale holdt i Ubyby præstegårdshave 18.09: »Hvad jeg taleder her, har man bedet mig saa indstændigt at gengive, saa at jeg skal forsøge derpaa, saa godt jeg kan«.
158. Budstikken 01.01.67 20 ff.
159. IMT 25.05.67 238.
160. IMT 1867 387 f.
161. IMT 1868 315.
162. IMT 1869 365 nævnes blandt afskedigede kolportører 2 med tilknytning til egnen, men der siges intet om afskedigelsesgrunden. 1869 var det store udrensningsår.
163. IMT 1870 539 f. Til JC skrev VB 02.06.70: »Grundtvigianismen har ingen In[d]-gang kunnet faae i Ubye«, hvorefter han opregner en række navngivne venner fra egnen [som JC 26.04. havde påstået nu var blevet grundtvigianere], der havde været grundtvigske, før VB lærte dem at kende. »De brugte mig som Præst dengang,

- fordi Modsætningen ikke var saa stor dengang, og fordi de bestandig haabede paa min Overgang«. Derefter nævnes enkelte overløbere, deriblandt nogle karle og piger, »som ere forgjorte paa en Højskole«.
164. Det drejer sig om »En aaben Brevvexling mellem Thorv. Elmquist og Vilh. Beck. Kirkebladet 1885 210 ff: Elmquist til VB; 452 ff: VB til Elmquist (begge aftr. IMT 1885 737 ff). Fortsat IMT 801 ff, Elmquist til VB, 804 f, VB til Elmquist. Dertil knytter sig et par artikler af Elmquist i Kirkebladet 1885 501 ff (Pastor Beck og de ireniske Bestræbelser indenfor Menigheden); 555 ff (Efterskrift).
165. Kirkebladet 454 = IMT 744.
166. Erindringer 49 f. Dog trøster VB sig med, at det aldrig helt lykkedes at »drage Livet fra Uby ind i grundtvigsk Retning«.
167. L. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses Historie, 1881, 30ff; Vallekilde valgmenighed (Hoff) og højskole (Trier) nævnes som kraftcentre, der har medført forandringen. – H. Begtrup: Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse II, 1932, 169 resumerer, at det grundtvigske menighedsliv og folkeliv i Holbæk amt trods brydninger bl.a. med Indre Mission havde »en glædelig Fremgang efter Krigen i 1864«.
168. Avisskriverier inddrages kun undtagelsesvis; en registrering af bladartikler landet rundt som kilder til det foreliggende og beslægtede emner har jeg forlængst opgivet som uoverkommeligt. I det hele taget omtales her kun få og meget markante angreb.
169. h-a i DKT 1867 632 ff. Den angrebne VB-prædiken IMT 1867 357 ff.
170. DKT 1867 639 f.
171. DKT 1867 709 ff; h-a svarede ikke.
172. DKT 1867 499. IMT 1865 17 ff (og flg. numre). Om Snebjerg 133.
173. DKT 1867 673 ff: Den indre Missions Virksomhed og Bestyrelse.
174. DKT 1867 737 ff.
175. DKT 1867 830 ff.
176. IMT 01.11.67 494. I brev 14.11. billiger Rønne, at VB ikke indlader sig på polemik, men han er ked af, at VB offentligt meddeler, at han ikke læser angrebene, da det kan tolkes som foragt for, hvad der skrives om IM. Rønne beder ham overveje den tone, hvori han undertiden går løs navnlig på præstestandens døde og falske individer, IMs arkiv, aftrykt Holt: IMs hist. 383.
177. De vigtigste primære kilder er: Aktstykker vedr. IM-gudstjeneste i Randers Sct. Mortens kirke 11.12.67; se P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan, 1948, 74 ff. – Pauline Worm i Randers Amts Avis 16.11.67. – VB i Fædrelandet 16.12.67. – Pauline Worm sst. 27.12. (efterskrift af C. Ploug). – C. F. Rønne sst. 24.01.68. – C. Hostrup til Ploug 25.01.68 (Breve fra og til C. Hostrup, 1897 546 f). – VB i Fædrelandet 13.02.68 (dat. 15.01., altså syltet længe af red.) og i IMT 01.02.68 49 ff. – P. S. N. i IMT 01.03.68 109 ff med efterskr. af VB. – Sidst på året 1868 Pauline Worm: Den indre Mission under Vilhelm Beck. Et Nutids- og Fremtidsbillede, 1868. – Anmeldelse deraf ved N. Lindberg DKT 20.12.68 815 f. – Sekundære kilder: VB Erindringer 77 f, 96 f. – Andreas Dolleris: Pauline Worm, 1921, 88 ff (udførligste skildring, men helt i PWs favør). – Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck I, 1921 255 ff (helt i VBs favør). – Hans Jensen: Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864, Kh.Saml. 6 IV 310 ff. – P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan (se ovenfor). – Samme: Den danske kirkes historie VII, 1958 154 ff. – Holt: IMs hist. 383 ff.
178. P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan 74 ff. IMT 1868 49 ff. Om D. Pontop-

- pidans holdning Lindhardt, a.a. 74 f: »ligesom den saakaldte »indre Mission« bærer en indre Modsigelse i sit Navn, saa har jeg heller aldrig kunnet fastholde denne Forenings Maal og Meed eller samtykke hjertelig i dens Optræden og stundesløse Fremfærd rundt om i vort Fædreland. Den synes at mene, at Rigets Komme beroer paa den, som vil og som taler, ikke paa ham, som gjør Miskundhed«. Han vil »af Hensyn til det hidsige Blod« tilråde, at tilladelse gives, men fralægger sig deltagelse og ansvar.
179. Randers Amts Avis 16.11.67, også i PW:IM under VB 14 f og Dolleris, Pauline Worm 99 f. Der hentydes spec. til VBs prædiken IMT 1867 351 ff, samme præd., som h-a havde angrebet DKT 1867 632 ff (note 169).
180. PW:IM under VB 15 f, også Dolleris: Pauline Worm 101 f. Så langt tilbage som dec. 1865 havde Pauline Worm i et langt brev til Rønne beklaget sig over den »preussiske« kolportør A. Wippert efter at have hørt ham tale i Kristrup skole. Hun mente, at når han efter 22 års ophold i landet endnu ikke kan tale ordentlig dansk, er det bevis for, at »det Nationale ikke er til for ham, at det ligger udenfor hans aandelige Synskreds, saa at han aldeles ikke fatter, at Sproget (*Order*) kan have det allerminste med *Aand* at gjøre« (aftrykt PW:IM under VB 5 ff og Dolleris: Pauline Worm 89 ff).
181. IMT 1868 61.
182. Pauline Worm i Fædrelandet 27.12.67, her efter PW:IM under VB 21.
183. JC til VB 31.12.67, V&S 149 f.
184. Fædrelandet 13.02.68 (dat. 15.01)., aftrykt i sin helhed Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck I 263 ff, delvis Kh. Saml. 6 IV 310 f og Holt: IMs hist. 388. – Til JC skrev VB 07.01.68, V&S 152: »Det er egentlig saa morsomt, naar Grundtvigianerne ere trætte af at slaae paa den Ene af os, saa begynde de paa den Anden; vi ere dog de værste Trolde i deres Øjne«. Brevet er underskrevet »Vilhelm Erobreren«, en betegnelse, Pauline Worm har givet ham.
185. Til C. Ploug 25.01.68. Breve fra og til C. Hostrup 546 f.
186. Fædrelandet 13.02.68, jfr. Kh. Saml. 6 IV 311.
187. IMT 1868 109 ff, VBs svar 111 f.
188. JC til VB 13.01.71, V&S 215.
189. Den danske kirkes historie VII 155.
190. PW:IM under VB 27, 58, 85, 93, 108, 118 f.
191. Det er svært at fæste lid til skildringen i dens helhed som en analyse, da den vrimler med insinuationer, rygter og regulære injurier. Man bør være opmærksom på, at Pauline Worm bestandig, når perfidien føres frem, påberåber sig troværdige, men altid anonyme vidner. Hun har sjældent gjort sig den ulejlighed at konfrontere sin hukommelse med skriftlige kilder, men det hedder f.eks. s 11: »saavidt jeg erindrer«, s. 19: »det forekommer mig dog, at«, s. 46: »i »den indre Missionstidende« for 1864 eller 65. Mandens Navn erindrer Forf. ikke bestemt, det var maaske Mads Hansen (men i alle Fald ikke Digteren)«, s. 65: »Den Prædiken, hvori Pastor Beck har sagt dette, er trykt, men vort Citat er udeladt. Det kan imidlertid, om forlanges, med Thingsvidner bevises, at han har sagt det«, s. 67: »naar »Missionstidenden« optog saadanne Bidrag fra Skolelærere og Bønder, som f.Eks. et der findes i Aargangen 1865 eller 66«. Der må i bogen øves kildekritik fra side til side, afsnit for afsnit, men mange af henvisningerne er ubrugelige grundet den manglende præcision.
192. PW:IM under VB 16, 19, 22 f. jfr. Rønne i Fædrelandet 24.01.68.
193. PW:IM under VB 9 f, 40 f, 43, 49, 59, 94.

194. PW:IM under VB 56 ff. Pauline Worms omtale af VBs far fremkaldte det rygte, at VB i sin begravelsestale over faderen skulle have »fordømt« ham; dette fik ham til efter moderens død at udgive »Taler over min Fader og Moder ved deres Jordefærd i Uby Kirke«, 1883, anmeldt af ham selv IMT 1883 123.
195. PW, IM under VB 14 f, 16, 58, 60, 84 ff, 92. Det synes at være gået Pauline Worm helt forbi, at også grundtvigske præster prædikede nationale ulykker som guddommelige straffedomme. Det gjorde allerede P. A. Fenger DKT 1848 621 ff. – Grundtvig selv afbrød 1864 en gudstjeneste i Vartov med ordene: »Vi har forskyldt det altsammen for vore Synder« (Thyra Jensen: En dansk Præstekones Historie, 1915, 136). Otto Møller var af samme mening (til Skat Rørdam 09.11.64, Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling I, 1912, 92). Skat Rørdam ligeså, sst. 74, til Møller 15.02.64, og han fastholdt opfattelsen i forbindelse med Christiansborgs brand 1884, sst. II, 70 ff, vekslng af breve 09. 10. og 31.10.84.
196. Opr. titel: Psalmetoner, udgivne af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark, 1863. – IMT 1863 208, 1864 138 ff, 1867 535 ff forekommer navngivne Grundtvig-tekster. – P. G. Lindhardt (bl.a. Den danske kirkes historie VII 152) gengiver kvintessensen af anekdoten slet og ret som en kendsgerning: »dog var navnet udeladt for ikke at støde de vakte«.
197. PW:IM under VB 65 ankes over talen om »den store Flok, den vantro Hob, der to Gange om Aaret gik til Alters med »Satan i Spidsen««; smlgn. Christeligt Folkeblad nr. 20 1847, L. Chr. Møller: »See vi altsaa, hvad vi vel Alle have seet, Mennesker flokkevis stadig annamme Herrens Legeme og Blod og Dag for Dag, langt fra at voxer i ham, bestyrkes i Egenkjærlighed, Gjerrighed og kjødelig Sikkerhed, ja, hvad der er det Samme, modnes for Helvede i Stedet for Himmelen«. – Christelig Samler 1851 233, K. F. Viborg: »Saa Mange af Eder som ere Vantro, i Eders Kiøds Lyster og Djævelens Børn: Jeg tilbagekalder den Syndsforladelse, som jeg skal udtale over Eder med mine Læber«. – PW, a.a. 76: »Et troværdigt Ørevidne har forsikret, at Pastor Beck engang har sluttet en »Missionsprædiken« med den Bøn: At Ordet, som her var talt, maatte skabe, hvad det nævnedes; smlgn. V. Birkedal: Vidnesbyrd fra Herrens Huus, 1847, 109: »naar jeg taler i Jesu Navn, da har Herren holdet Bøn over mine Ord, at de kunne blive til Velsignelse, da fylder han de fattige, menneskelige Ord med den guddommelige Aand, saa at de kunne føde Sjæle til det evige Liv«. – PW, a.a. 79: »Det forbausede, troskyldige Folk, der forhen meente, at dets Præster dog saadan i det Hele vare ganske ordentlige, flinke, høilærde og velærværdige Mænd, der prædikede Guds Ord og førte et christeligt Levnet, fik nu pludselig at vide, at de vare »Dødens« Tjenere, og at deres Prædiken førte »ad Helvede til««. Det er forbløffende at konstatere, at en grundtvigianer fremfører en sådan klage; her skal kun fra den nærmere fortid til sammenligning anføres V. Birkedal: Samvittighed og Retfærdighed, 1856, 18 f om Martensen, der på visitatsrejser må »høre den ene, ikke blot døde og visne; men heelt vantro og til Helvede istedetfor til Himmerig førende Prædiken efter den anden trindt om i sit Stift«, uden at han belærer sådanne vantro præster om, at de kun fører »Vantroens og Dødens Prædiken«. WA, a.a. 23 ankes over, at Birkedal og Viborg ikke kolporteres af IM.
198. Erindringer 97.
199. DKT 1868 815 f.
200. Dolleris: Pauline Worm 111 f, der finder det mærkeligt, at »de to saa fremragende og ypperlige Mænd som T. Skat Rørdam og Otto Møller ikke have andet at bemærke til hendes uforfædede og dygtige Kamp end at hun var »et farligt Fruentim-

- mer««. Når Højskolebladet 1884 1215 ff i nekrolog over hende ikke nævner hendes angreb på VB, kan det måske tolkes som en tilkendegivelse af, at det burde høre glemselen til.
201. DKT 1868 391, jfr. AKT 1868 212, hvor udsagnet refereres, og J. Vahl tilføjer: »Hverken nogen af de Tilstedeværende eller Udgiveren af »Dansk Kirketidende« har havt Noget at føie til denne characteristiske Opfattelse«.
202. IMT 1869 76 ff. JC fandt ikke billedet af Abraham og Lot rammende; efter hans skøn havde VB ikke Abrahams sind, 13.01.71, V&S 215.
203. Breve fra og til N. F. S. Grundtvig II, 1926, nr. 292 (20.09.25). Tilsvarende til vennen B. S. Ingemann, der har ytret »en vis Modbydelighed for »Kjødets Opstandelse,«« hvortil Grundtvig svarede: »saa længe du lige saa vel protesterer mod »Kjødet« i *Troens Ord*, som mod Kjødet i vore egne Bøger og Salmer (...). *saa længe* gaar vi ikke paa den samme »Livets Vej««. Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-1859 (udg. af Sv. Grundtvig) 1882, 327 f (nr. 146 07.06.59). Iflg. I. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller 123 var Møller ikke glad for Grundtvigs måde at afbryde forbindelsen med Ingemann på.
204. EU 07.05.58 335 ff. Jfr. Peter Larsen: Er Grundtvigs Lære uluthersk? 1855, 52, der afbrød broderskab med ungdomsvennen Anders Gamborg, indtil han havde tilbagekaldt betegnelsen »menedere« (dvs. overtrædere af præsteløftet) om Grundtvig og Birkedal, og erklærede at ville have hugget ham på munden, om han havde hørt ham sige det. – Anderledes fint havde P. C. Kierkegaard i sin berømte tale på det skandinaviske kirkemøde 1857 over for Rudelbach erkendt, at det ikke var let, når man »allerede længe har maattet gaee hver sin Vei« og er blevet knyttet til »forskjellige, ja modsatte Kredse« da at »bevare de personlige Forholds Baand friskt og smidigt, eller, dersom det end skulde strammes, dog ialt Fald ubrudt«, P. C. Kierkegaard: Samlede Skrifter I, 1902, 494.
205. DKT 1868 433 ff.
206. DKT 1868 529, gentaget under striden med N. G. Blædel i begyndelsen af 70erne i Den danske Folkekirke, »Grundtvigianismen« og Pastor Blædel, 1873, 3, hvilket fik Blædel til at udbryde: »Denne Udtalelse skal jeg i enhver Henseende tiltræde; thi at forhandle med det *grundtvigianske* Parti og navnlig med Pastor Birkedal er en fuldstændig Umulighed«, Pastor Birkedal og »Grundtvigianismens« Catechismus, 1873, 3.
207. IMT 1863 560, 1870 67.
208. IMT 1870 384, DKT 1870 462 ff, Lavrids Nyegård: Vilhelm Birkedal III, 2. halvbind, 1912, 177 ff jfr. 180 ff, Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck I 243 ff. – JC, der havde opnået et personlig godt forhold til Birkedal i Ryslinge, var utilfreds og kaldte VBs optræden en »skærende Inkonsekvens, naar vi have holdt Hundreder af Møder, hvor vi ikke vare velseete, og hvor vi ikke vare gaaede ind paa, at vedkommende fik det sidste Ord«, til VB 26.04.70 V&S 191 f. VB hævdede, at han ikke kunne handle anderledes efter at have hørt Birkedals grundtvigske prædiken i Grenå; »har Du da glemt, at han har sagt til Dig selv, at vi vidste slet ikke, hvad Kristendom er? At Birkedal har faaet et uægte Barn med Pauline [Worm] som han kalder Beck, og griner ad, kan jeg dog ikke tage mig nær,« til JC 02.06.70, V&S 195. – Fra grundtvigsk side burde man næppe være forarget. Da Rudelbach bad Grundtvig overlade den herrnhutisk prægede pastor S. C. Salling, Vonsild, en gudstjeneste i Vor Frelzers kirke, Christianshavn, blev det afvist med den begrundelse, at Grundtvig ikke ville have en hykler på sin prædikestol. L. Zeuthen: Mine første 25 Aar, 1866, 89, Fr. Hammerich: Et Levnetsløb, 1882, 157.

209. Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse II, 1932 167.
210. IMT 1871 686.
211. Til Otto Møller 01.02.69, Brevveksling I, 141 f.
212. Til C. Ploug 25.01.1868. Breve fra og til C. Hostrup 546.
213. Til VB 22.03.65 og 05.05.68, V&S 97 og 155.
214. JC til VB 17.01.68, Holt: IMs hist. 388.
215. JC til VB 29.08.67, V&S 147.
216. Personlige Oplevelser i et langt Liv, III, 1891, 130.
217. DKT 1869 166.
218. Det kirkelige Møde i Kjøbenhavn etc. 1893, udg. ved Johs. Schrøder, 118 ff. Annekset 1897 159, jfr. Chr. Sørensen: Vilhelm Beck, 42.

På Vei mot Religionsfrihet under Kristian IV

av *Johs. J. Duin**

Ved sitt brev av 17. juni 1537 til lensherren på Bergenhus, Eske Bille, innførte Kong Kristian III reformasjonen i Norge slik som han hadde gjort det året i forveien i Danmark. Mot slutten av århundret viste det seg at ledende menn i stat og kirke sendte sine sønner til jesuittenes utdanningsanstalter i utlandet, i første rekke til jesuitterkollegiet i Braunsberg i Preussen.¹ Dette førte til utstedelsen av forordningen av 6. oktober 1604 som bestemte at ingen som hadde studert ved jesuittenes skoler, skulle få noe embete hverken i kirke eller i skole i Danmark og Norge.²

To år senere dukket pater Laurentius Nicolai Norvegus, den norske jesuitten, opp i København, hvor han søkte om audiens hos kongen, og ble behørig utvist fra landet. Kort etter fikk stattholderen i Norge, Jørgen Friis, brev fra Kristian IV om å være ekstra aktpågivende så ikke pater Laurentius eller andre av hans »Sekt« fikk innpass i landet. I så fall skulle de straks vises ut med klar beskjed om »at dersom enten han, nogen hans Anhængere eller og nogen af den Orden fordrister dem til imod saadant Forbud udi vort Rike Norge at begive, de da ... ville straffes paa deres Hals«.³

Bare syv år senere kom det til en rettssak mot norske lutherske prester som ble mistenkt for å være katolikker. Mens undersøkelsene pågikk, kom lovbestemmelsen av 19. juni 1613 om at tilhengere av den »papistiske« religion ikke måtte få motta noen arv eller bosette seg i riket.⁴ På Herredagen i Skien i august det året ble fire norske statskirkeprester dømt i henhold til denne nye loven. De ble dømt fra odel og arv, og fikk en frist på 12 uker til å forlate landet. Dommen ble avsagt av en geistlig kommisjonsdomstol som for anledningen ble satt på Gjerpen prestegård. Til tross for Ludvig Holbergs og Niels Slanges farverige beretninger om at kongen personlig var tilstede under rettssakens gang, oppholdt Kristian IV seg i virkeligheten trygt i Danmark på slottet Fredriksborg.

* Dr.theol. Johs. J. Duin, den katolske sognepresten på Hamar, døde i november 1985 få uker etter at han hadde innsendt denne artikkel til Redaksjonen. Avdødes mangeårige venn, Professor Oskar Garstein, har foretatt en varsom finpussing av manuskriptet, og besørget korrekturarbeidet.

Til tross for disse strenge lovbestemmelser viste det seg at det våren 1648 faktisk bodde flere katolikker i Bergen, og at det til og med fantes to jesuittpatere blant disse. Dette fremgår av to brev som den ene av disse jesuittene skrev samme vår, det første fra Bergen og det andre fra Amsterdam.⁵ Nytt arkivmateriale i denne forbindelse turde derfor muligens være av interesse.

I tiden 1642 til 1651 var Hannibal Sehested stattholder i Norge. Han var endog svigersønn til kong Kristian IV ved sitt ekteskap med kongens datter Christiane. Sammen med stattholderembedet gikk lensmannsstillingen for Akershus, dengang Norges viktigste len. Da den norske militær (av utskrevne bondesønner) ble opprettet i 1628, var det dessuten bestemt at overkommandoen skulle ligge hos stattholderen. Krigen med Sverige som endte ved freden i Brømsebro i 1645 hadde med all tydelighet vist krigsflåtens (defensjonsskipenes) utilstrekkelighet. Ved denne freden mistet Norge Båhuslen for alltid.

I årene etter 1645 gikk stattholderen ufortrødent inn for å styrke disse defensjonsskipene samtidig med at han søkte å styrke landets økonomiske stilling ved å bygge ut utenrikshandelen. For å nå disse mål trengtes det kapital og energiske handelsfolk. Både det ene og det andre måtte komme utenlandsfra. En sterk bankier- og kjøpmannsfamilie ved navn Marselis fra Amsterdam hadde fra 1644 den eldste broren, Selio Marselis, bosatt i Christiania. Alt i krigsårene hadde Hannibal Sehested hatt en god del med huset Marselis å gjøre når det gjaldt varer som våpen, ammunisjon, og feltproviant. Også avlønningen av mannskapene og troppene i den norske hær tok Marselisfamilien seg av. Til vederlag bevilget stattholderen Marselisfamiliens representant i Christiania store privilegier, blant disse retten til fritt å dyrke sin reformerte religion.⁶ Når økonomisk vinning kommer på tale er det vanligvis meget som kan oppnås.

Muligens var det i denne sammenheng tanken om religionsfrihet oppsto i Norge. For skulle man oppmuntre utenlandske kapitalsterke handelsfolk til å slå seg ned i riket måtte retten til fritt å dyrke sin religion uten inngrep fra statsmaktens side innvilges uten forbehold av noen art. Et år etter fredsslutningen i Brømsebro ble det holdt en herredag og et adelsmøte i Christiania i tiden 8-19 juni 1646. Kristian IV var selv tilstede. Dette var hans siste besøk i Norge. Alt den 17. juli utgikk det et offisielt kongebrev til statholder Hannibal Sehested vedrørende skatter og skip, festningene og soldatene. Her heter det bl.a.: »... Efterdi og Defensjonsskibene udi forleden Feide os og Riget ikke haver gjort den tilbørlige Tjeneste, som de billigen burde og os havde tilformodet, da ville vi naadigst, at I med visse vederheftige paa visse

Privilegier skal handle, saadant at ... Og efterdi saadant med fremmede vil præsteres, da, paa det sligt desto bedre kan i Værk settes, er dennem bevilget *Frihed af Religionen* udi saa Maader, at de maa have private exercitia udi deres Huse, dog uden Scandal, og publica exercitia paa visse Pladser, nemlig udi *Gammelby ved Christiania, Nordnes ved Bergen* og *Christianssand ved Flekkerøen*, mens dersom nogen af vores egne og indfødte sig derudi miscerer og Religionen forandrer, skal de derfor exhæredes og al deres Arvepart dermed have forbrudt«. ⁷ (Uthevelsene er ved forfatteren).

Tar man teksten i dette kongebrevet på ordet, kunne det se ut til at saken var opplest og vedtatt én gang for alle. Saken skulle imidlertid ikke vise seg så enkelt.

Mens kongen var tilstede ved Herredagen i Christiania, var rikshovmester Corfitz Ulfeldt, en annen av kongens svigersønner, reist til Holland og senere til Frankrike. I slutten av mai samme år – faktisk dagen etter at selve riksrådsmøtet ble holdt – hadde Kristian IV skrevet til Corfitz Ulfeldt om religionsfrihetsproblemet, og sagt at regjeringen hadde under overveielse om den skulle gi både katolikker og kalvinister full rett til å dyrke sin religion i tilfelle Norge i leddtog med Danmark skulle inngå en allianse med Holland og Frankrike. ⁸ Brømsebrofreden var tydeligvis ikke glemt. Kongen søkte forbundsfeller. Instruksen for Corfitz Ulfeldts gesandtskapsreise til de hollandske Generalstatene og til Frankrike ble utstedt den 1. juni, der punktet om religionsfrihet ikke var nevnt med et ord. ⁹ Flertallet i Riksrådet var øyensynlig av en annen mening enn kongen selv.

Over Hamburg reiste Corfitz Ulfeldt til Amsterdam. Dit nådde han den 28. juli 1646. Derfra dro han videre til Haag. Det nye materiale omtalt ovenfor kommer inn her.

Corfitz Ulfeldt talte flere språk. Men når det gjaldt hans italienske korrespondanse disponerte han en særskilt sekretær: Giuseppe Guglielmi. Hvordan Giuseppe Guglielmi kom i kontakt med rikshovmesteren er ikke helt klart. Men han er ialfall en personlig bekjent av kardinal Fabio Chigi, den pavelige nuntius til fredsforhandlingene i Münster. I et brev av 13. april 1646 til »de Simeonibus« i Roma nevner kardinal Chigi sekretæren ved navn. Dette gjentar seg i kardinalens dagbok, hvor det under datoen den 9. april anføres at Giuseppe Guglielmi spiste middag sammen med ham nevnte dag. ¹⁰ Originalerne til de mange brev Giuseppe Guglielmi skrev til Fabio Chigi i tiden juni 1646 til mai 1650 samt konseptene til kardinal Chigis svarbrev er alle bevart i Chigibiblioteket, som i 1923 ble innkjøpt av Vatikanet og er nå en del av Vatikanbiblioteket.

Fra Münster er Giuseppe Guglielmi tydeligvis reist nordover med København som mål, en reise kardinal Chigi er kjent med. I Hamburg møtte Guglielmi både den danske resident og den katolske presten Martin Stricker.¹¹ Den første kunne opplyse at Danmarks rikshovmester hadde sin hustru med i sitt følge på utenlandsreisen. Til den andre, Stricker, hadde Guglielmi en muntlig beskjed, hvis innhold man ikke nærmere blir gjort kjent med. Dagen etter – skriver Guglielmi til Fabio Chigi – skal han selv ta postvognen og reise videre til Danmark. Tydelig er at både Fabio Chigi og Giuseppe Guglielmi kjente til Corfitz Ulfeldts planlagte reise til Holland og Frankrike, og at Guglielmis reise nordover hadde sammenheng med denne, og det i en meget bestemt – om enn ikke nærmere uttalt – hensikt. Til overmål anmodes Fabio Chigi om sin høye beskyttelse for foretagendet (*il negotio*).¹² Ekteparet Ulfeldt dro sjøveien til Holland.

Giuseppe Guglielmi oppholdt seg meget lengre i Hamburg enn beregnet. Reiseplanen ble forandret. Han skulle nå dra direkte til Holland. To timer før han skulle sette avsted kom han i kontakt med en kjøpmann som nylig var kommet fra Danmark. Av ham fikk han høre at Herr Roch i Corfitz Ulfeldts tjeneste ikke var reist i sitt herskaps følge, men var blitt igjen i København for å passe rikshovmesterens bopel og ekteparets to minste barn. Guglielmi hadde henvendt seg til Roch og fått vite at han selv skulle dra til Amsterdam for der å slutte seg til Ulfeldts følge.¹³ Grunnen til at Giuseppe Guglielmi hadde til hensikt å treffe nevnte Roch er ikke helt klart.

Da Giuseppe Guglielmi ankom til Amsterdam den 6. august, konstaterte han at Ulfeldtfamilien med følge hadde nådd frem til byen to dager tidligere. Han ble mottatt av Corfitz Ulfeldt selv med den aller største vennlighet. Men møtet mellom dem var for kort til at sekretæren fikk klart for seg hvorfor han egentlig var blitt tilkalt. Dagen etter skulle Corfitz Ulfeldt med følge reise videre til Haag.¹⁴

Det første brev Giuseppe Guglielmi skrev fra Haag var datert den 21. august 1646. Av dette blir det klart at kardinal Chigi ikke bare benyttet ham som mellommann overfor Corfitz Ulfeldt, men også i andre sammenheng. Guglielmi skrev at han hadde mottatt brev fra Chigi.¹⁵ Den vedlagte kopien fra Propagandakongregasjonen i Roma hadde han gjennom »konsulen«¹⁶ sendt til den katolske presten i Danmark – uten tvil nevnte Martin Stricker som hadde et oppdrag til København. Guglielmi anmodet ved denne anledning kardinal Chigi om å anbefale *il negotio* i sine bønner.

I sitt brev fra Amsterdam regnet Giuseppe Guglielmi med et opphold i Haag på mellom to og tre uker. Den 11. september 1646 opplyste han

at oppholdet ble lengre enn antatt. Samtidig takket han for Fabio Chigis brev av 3. og 6. september. Grunnen til det forlengede opphold var at Corfitz Ulfeldt avventet utfallet av visse forhandlinger som i øyeblikket pågikk mellom representanter for Generalstatene og den spanske krone slik at han kunne sondere muligheten for en dansk-hollandsk forsvarsallianse (*lega di diffensione*, defensjonsskipene!) og dermed sikre friere ferdsel for danske og hollandske skip i Østersjøen. En annen grunn – om enn av mindre betydning – var at Corfitz Ulfeldts hustru var høygravid og ventet sin nedkomst omkring Mikelsmess den 29. september. I brevet av 3. september samme år uttrykte Fabio Chigi sin glede over at Giuseppe Guglielmi hadde truffet Signor Ovezande, d.v.s. Jacob de la Torre, coadjutoren til biskop Rovenius, den apostoliske vikar for Holland.¹⁷ Etter noen linjer i sifferskrift sluttet Guglielmi sitt brev ved å be kardinal Chigi om for fremtiden å sende sine brev til seg gjennom Jacob de la Torre.

Linjene i sifferskrift har øyensynlig omtalt enten forhåpninger om religionsfrithetsspørsmålet i Norge eller om begivenheter som har hendt deroppe. I sitt svar av 15. oktober ga kardinal Chigi nemlig uttrykk for sin glede over fremgangen for den katolske tro, som Giuseppe Guglielmi hadde berettet om med en »si grande et si degno personnaggio« som kilde.¹⁸ Det det her siktes var vel neppe noe annet enn Kristian IVs brev til statholder Hannibal Sehested av 17. juli samme år som vi refererte til ovenfor, og som uten tvil ga anledningen til store forventninger. Kardinal Chigi ville nok gjerne vite mer om saken, for han antydte at Guglielmi kunne enten komme til Münster eller selv sende en av sin stab for å få høre mer om det »som det ikke går an [å si] per brev«. Mottakeren Giuseppe Guglielmi forsto invitten, for i dagboksnotatet for mandag den 29. oktober 1646 kunne kardinal Chigi anføre: »ankom Guglielmi«.

Bare fire dager senere skrev kardinal Chigi direkte til Corfitz Ulfeldt. Brevet var stilet »Al Signor Gran Maestro de Danimarca, Ambassadore Straordinario a S. Maestà Christianissima«.¹⁹ Giuseppe Guglielmi har hatt et med seg, hvor Corfitz Ulfeldt ga uttrykk for sin velvilje overfor den katolske religion.²⁰ På Ulfeldts vegne har sekretær Guglielmi muntlig gitt en utførlig redegjørelse for »la stessa materia«, noe kardinal Chigi takket for, mens han samtidig uttrykte håpet om at Ulfeldt fortsatt ville ha saken under sin bevåkenhet. Antagelige hadde Guglielmi dette brevet med seg, da han reiste tilbake til Haag.

Fabio Chigi har ikke vært sen med å innberette saken til Roma. Alt den 9. november 1646 skrev han sin rapport til kardinal Pamphili i det pavelige statssekretariat. Denne svarte den 15. desember, og lovet å

holde hemmelig det som Fabio Chigi hadde skrevet i skrifferskrift om »*il Gran maestro di Danimarca*«. ²¹ Men også i Nederlandene hadde ryktet om kongebrevets innhold nådd frem. Fire dager før Guiseppe Guglielmi kom tilbake til Haag – så skrev han den 11. desember til Chigi – hadde Jesuittprovinsialen for Flandern vært i direkte kontakt med Corfitz Ulfeldt. Provisialen hadde møtt opp hos Ulfeldt ikledt adelsmannsdrakt, og ønsket å få bekreftet ryktet om en forestående innførsel av religionsfrihetens prinsipper i Norge. Dersom det skulle bli adgang for katolske prester til å virke i Norge, hadde Jesuittergeneralen henstilt til Ulfeldt å sørge for at de katolske prester som ble utsett til å dra til Norge, skulle rekruterer fra jesuitterordenens rekke. ²²

Giuseppe Guglielmi berettet videre at dagen før hadde Kurfyrsten av Brandenburg giftet seg i Haag med prinsen av Oraniens eldste datter. ²³ Denne opplysning hadde ført til en lang meningsutveksling, men Corfitz Ulfeldt hadde avsluttet diskusjonen med intetsigende forsikringer.

Selve dekretet om religionsfrihet i Norge var ennå ikke offisielt blitt dekretert, sa Corfitz Ulfeldt, fordi han selv var i utlandet, og i hans fravær kunne ingen avgjørelse om denne sak treffes. ²⁴ Likevel lå alt klart til rette for en slik dekretering. Man hadde allerede oppdaget tre katolske familier i Norge. Flere andre katolikker var vendt tilbake til landet, og stadig flere fulgte etter.

Når Corfitz Ulfeldt selv vender hjem, blir hans første oppgave å få lovestet religionsfrihetsspørsmålet. Muligens er fremstillingen i dette brev litt preget av den italienske sekretærs personlige ønskemål. Men de nøkterne fakta må han uvergerlig ha fått fra Corfitz Ulfeldt selv. Ettersom Ulfeldt var i Haag på dette tidspunkt og hadde reist fra Danmark for fem måneder siden, ligger det nær å spørre hvor han har sine informasjonen fra. Kan de stamme fra svogeren Hannibal Sehested som selv var den drivende kraften bak religionsfrihetsdekretet som ledd i forsøket på å få kapital og kjøpmenn til Norge? Sannsynligheten taler for dette. Det var med den norske stattholders støtte at Corfitz Ulfeldt hadde oppnådd kongens samtykke til sin ambassade til Haag og til Frankrike, og dette til tross for at rikshovmesteren av personlige grunner ofte med lede øyne så på stattholderens voksende innflytelse. ²⁵

Kardinal Chigi var ikke sen om å holde Roma underrettet om det som kom ham for øret. Den pavelige statssekretær, kardinal Pamphili, takket den 12. januar 1647 for brevet av 21. desember 1646 vedrørende det den flanderske jesuittprovinsial hadde foreslått for Corfitz Ulfeldt: nemlig at ingen andre enn jesuitter burde virke i Norge dersom religionsfrihetsdekretet ble kunngjort offisielt. Paven selv var blitt underrettet om dette. Han var av samme oppfatning som Ulfeldt når det

gjaldt spørsmålet om prestebemanningen til dette misjonsoppdrag. Man burde heller bruke sekularprester enn ordensgeistlige. Hva angikk Ulfeldts »første forslag, det som gjelder hans person, og som De omtalte i Deres siste sifferbrev, kan det svares ham kategorisk at de kardinaler som skal drøfte dette med største diskresjon (*stritto sepreto*) for øyeblikket er for opptatt med andre påtrengende saker«. ²⁶

Både i Roma og i København skjedde det imidlertid viktige ting. I den danske hovedstad var det flere som spurte seg selv hva hensikten kunne være med Corfitz Ulfeldts ambassade til Holland. Den 3. januar 1647 skrev den svenske gesandt Dureel til pfalzgreve Carl Gustav, som senere ble svensk konge ved dronning Kristinas abdikasjon: »Emedan det Ost-Indiska Compagniet här i Danmark är aldeles af sig kommet, så säges att Rikshofmästaren har Commission antingen att öfertala någre i Holland, som med et godt Capital satte sig här i Danmark och bragte bemälte Compagnie i flor igen, eller och (der det icke anginge) sålde den platsen, benämd Dansborg åt det Ost-Indiska Compagniet i Holland«. ²⁷

Det ser ut til forslaget om reisen til Holland og Frankrike kom fra Ulfeldt selv, og som nevnt fikk han med den norske stattholderens støtte kong Kristian til å samtykke. Men Ulfeldts opphold i Haag ble meget lengre enn beregnet, og da han etter hjemkomsten til Danmark presenterte regningen for ambassadens store utgifter, var kongen tydelig mer enn én gang irritert. Han hadde nok tenkt seg at rikshovmesterens reise skulle være av mer privat art, ettersom hovedformålet med hans utenlandsferd var egentlige å søke legehjelp for sitt syke og smertefulle ben i Paris. I tillegg ble Ulfeldts lange fravær benyttet av adelen og flere i Riksrådet til å angripe rikshovmesterens stadig voksende makt og hans innflytelse på kongen. Kansleren Christian Thomissen Sehested var en av de fremste både når det gjaldt kongens svigersønner i alminnelighet og religionsfrihetsspørsmålet i særdeleshet.

Etter hjemkomsten fra Norge, hvor religionsfrihetsdekretet var blitt fremsatt på et stendermøte i Christiania, hadde Kristian IV i september vært i Holstein helt til oktober. Knappt var kongen kommet tilbake til København før kansleren den 10. oktober skrev til ham angående den betenkning om religionsfrihet som kongen ville høre Riksrådets mening om, den religionsfrihet »som i Norge er bleffuen omtalet, Alldenstund der endnu Intet videre udi er statueret end Att hans Majestet haffuer skreffuet Statholderen Hannibal Sehested til«. Kansleren advarte kongen mot »att inficere« sine riker og lande, »dersom Munke og Jesuitter bliver først laanet hus, som Imod Alle Evangelische Alltid practicere, da skal vore efterkommere der vist begræde I huad wi

gjøre«. ²⁸

I sitt svar av 19. oktober synes kongen ikke å tie med hva han mener: Han ville overfor Riksrådet forsvare det »som Stattholderen I Norrie, Nu Ieg var der i Riget, under myn hand befahlit Er ... Mens med dig allene att giffue mig y discurs om sliigdt, det staaer mig Indted om«. ²⁹ Men kansleren satt ikke stille. Da riksrådet den 7. november svarte kongen om to dager i forveien hadde utbedt seg dets betenkning om »Statens og [Kirke-] Regimentets Conservation«, ³⁰ da håpet Riksrådet at kongen »for Guds æres skyld jo fremdeles ville persistere og ei tilstede i sine riker og lande ulike religioners utøvelse efterdi intet annet ut i lengden av slikt har fulgt, og udi andre kongeriker ennu på denne tid [dessverre] for meget til synes, enn Guds straff ved rebellion, opprør og udi andre måder«. ³¹

I løpet av juli måned 1647 var Corfitz Ulfeldt kommet tilbake til Danmark. Kristian IVs korrespondanse med kansleren og Riksrådet røber en viss irritasjon hos kongen både når det gjaldt Ulfeldts lange fravær fra sitt embete, og hva angår et avsnitt om »religionens fortsettelse« som kansleren skulle ha smuglet inn i en edsformular for nye riksråder. Kongens irritasjon var meget tydelig. Men det viste seg at hans hukommelse begynte å svikte. Svarene fra kansleren og fra Riksrådet viste – i all ærbødighet – at irritasjonen var ubegrunnet. Kongen hadde glemt visse ting. ³² Det var likevel ikke med tomme hender rikshovmesteren var kommet tilbake til Danmark. Handelstraktaten med Generalstatene var blitt avsluttet den 2. februar 1647, og ratifisert av kongen i København den 22 mars samme år. Den 31. juli fikk kansleren ordre om å overrekke den hollandske gesandt De Vries de under tegnede og forseglede dokumentene. ³³ Traktaten ordnet bl.a. den omstridte Sundtollen og tollene på Norge. Da Giuseppe Guglielmi nyttårs-aften 1646 skrev til kardinal Chigi, regnet han med å reise til Paris i slutten av januar. Men han kom ikke avsted før den 10. mars 1647. I mellomtiden var det lite å skrive om. Den 11. april var han via Bryssel kommet frem til Saint-Denis, ³⁴ der han måtte vente på Ulfeldts følge som hadde tatt sjøveien til Frankrike. Alt ble nå gjort i stand til den danske gesandts høytidelige inntog i Paris, men dette ville neppe finne sted før etter påskefeiringen. Statsministeren, kardinal Mazarin, hadde øyensynlig fått et brev fra Fabio Chigi. I ethvert fall minnet han Giuseppe Guglielmi om det Chigi hadde gitt ham ordre om. Hva det gjaldt, antydes ikke nærmere. Men uvilkårlig gjetter man på religionsfrihets-spørsmålet som jo til og med i København var blitt drøftet i forbindelse med en eventuell handelstraktat.

Fra en helt annen kilde vet vi at religionsfrihetssaken på ingen måte

var blitt glemt av Corfitz Ulfeldt mens han var i Paris. Han møtte bl.a. Abbé Barclay, sønn av forfatteren John Barclay, som – i følge kilden – Kristian IV hadde møtt da han besøkte kong Jakob I av England i 1606.³⁵ Presten omtalte Ulfeldt som stattholder av Norge og kongens første minister, selv om denne bare var »Ambassadeur Extraordinaire« i Paris på denne tid. Ulfeldt hadde betrodd ham at det var hans hensikt å gjeninnføre den katolske tro i landet, og at religionsfriheten var tillatt innført der for noen år siden.³⁶ En biskop skulle sendes dit som utsending fra paven. Om dette siste var Ulfeldts utsagn eller Barclays kommer ikke tydelig frem i kilden. I ethvert fall hadde Abbé Barclay svart at Ulfeldt skulle forhandle direkte med den pavelige nuntius i Paris. Etter datidens regler for diplomatisk opptreden kunne en luthersk gesandt offisielt ikke møte en pavelige utsending. Det samme gjaldt det omvendte tilfelle. Derfor ble det arrangert et »tilfeldig« møte i et kloster. Nuntius Niccolò Guidi del Bagno rapporterte straks til Roma om møtet, og om samtalen som hadde funnet sted. Det kom imidlertid ikke noe svar om denne sak, skrev Barclay i full forståelse med nuntius del Bagno. Riktignok sendte Roma regelmessige svar på del Bagnos rapporter, men denne saken ble aldri nevnt.

Til slutt reiste Abbé Barclay selv til Roma for å forhandle om saken direkte. Men også der gikk det trådt. Hele 11 måneder gikk før hele sakskomplekset ble tatt opp til behandling av Propagandakongregasjonen. Det skjedde den 20. juni 1651. I mellomtiden var det gått måneder og år siden møtet mellom Corfitz Ulfeldt og nuntius Niccolò Guidi del Bagno hadde funnet sted.

Den franske konge hadde nominert Abbé Barclay selv til den ledige bispestol i Toul,³⁷ og Barclay mente tydeligvis at han selv burde kunne være den biskopen som eventuelt skulle sendes til Norge. Ettersom vi har kunnet fastslå at nevnte møte i Propagandakongregasjonen fant sted den 20. juni 1651,³⁸ utelukker dette definitivt at Hannibal Sehested kunne være den »Ambassadeur Extraordinaire« som dro til Paris i 1651 slik som enkelte forskere har hevdet. Hannibal Sehesteds senderferder til Paris inntraff så sent som i årene 1662-1663 og 1666. Møtereferatet i Propagandakongregasjonens protokoll har som overskrift: »Vedrørende Abbé Barclay og tilbudet fra Norges stattholder«. Møtedeltagerne var allerede på det tidspunkt informert om at paven selv og kardinalstatssekretær Panciroli i lengere tid hadde fått kjennskap til saken. Derfor fikk kongregasjonens sekretær pålegg om å henvende seg til nevnte kardinal og forhøre seg om pavens og kardinalenes syn. Enn videre skulle han finne ut hva Propagandakongregasjonen mente. Resultatet av denne rundspørringen viste at ingen ved kurien i Roma

eller ved Propagandakongregasjonen mente at saken burde legges i Abbé Barclays hender. Man mistenkte ham for å være mer opptatt av å fremme sin egen kirkelige karriere enn av å fremme Kirkens interesser i Norge. Følgelig var han lite egnet til oppdraget. Imidlertid mente man i Roma at dersom selve saken skulle fremmes, kunne kongregasjonen tre til med finansiell støtte. Et svarbrev til Abbé Barclay selv burde holdes i alminnelige vendinger, ble det fremholdt ved Den romerske kurie. Propagandakongregasjonen kunne gjerne rose ham for hans iver og gode hensikter, men heller ikke mer skulle meddeles ham.

På tilbakereisen fra Paris til København i Corfitz Ulfeldts følge skrev Guiseppe Guglielmi bare en eneste gang til kardinal Fabio Chigi i Münster. Brevet er datert i Utrecht den 11. juli 1647. Hendingene i Frankrike er allerede et tilbakelagt stadium. Like før Guiseppe Guglielmi skulle fortsette reisen nordover, traff han på oberst Henrik Bjelke, en av sønnene til kansleren i Norge.³⁹ Obersten ønsket på få et anbefalingsbrev til kardinal Chigi i Münster. Guglielmi imøtekom den unge norske adelsmannens ønske. Interessant i denne sammenheng er Guiseppe Guglielmis karakteristikk av Bjelkefamilien, en karakteristikk han må ha fått fra Corfitz Ulfeldt. Guglielmi skrev at oberst Henrik Bjelke var »en som sammen med hele sin familie er bærer av hele det katolske parti« i Norge. Med den unge Bjelke ville kardinal Chigi kunne drøfte den – fra katolsk side sett – oppblomstrende situasjon i oberstens hjemland. Alle i hans slekt, skrev Guglielmi videre, var mer katolske enn lutherske, dog på »den nordiske måten«. Henrik Bjelke var litt i slekt med Corfitz Ulfeldt, og han reiste om noen dager videre for å gjøre krigstjeneste i Tyskland.⁴⁰

Den siste dag i juli 1647 ankom Corfitz Ulfeldt med følge til København. Som antydnet ovenfor hadde Ulfeldts motstandere ikke sittet med hendene i fanget mens rikshovmesteren var i utlandet. Faktisk hadde de klart i ikke liten grad å nøre opp under Kristian IVs irritasjon over Ulfeldts lange fravær. I følge Guiseppe Guglielmi hadde rikshovmesteren ikke gjenoptatt sine embetsplikter før i desember, da anklagepunktene mot ham var etterhvert blitt tilbakevist eller forklart på en tilfredsstillende måte.

Det var først da at Guglielmi igjen grep til pennen og rapporterte siste nytt til kardinal Chigi i et brev datert 7 desember 1647 etter flere måneders taushet.⁴¹ I Paris hadde korrespondansen gått via Den apostoliske nuntius Niccolò Guidi del Bagno, som den 24. mai 1647 sendte kardinal Chigi underretning om sitt møte med den danske »Ambassadeur Extraordinaire«.⁴² Møtet hadde funnet sted i et kloster og var arrangert av Guiseppe Guglielmi som brevskriveren karakteriserte som

»Deres venn og tjener fra Siena«. Nuntius Guidi del Bagno hadde konstatert at Corfitz Ulfeldt var velvillig instilt til den katolske religion, og villig til å holde sin beskyttende hånd over de katolikker og de katolske prester som ville komme til Norge, dersom religionsfrihets-spørsmålet gikk i orden.

Selvfølgelig takket kardinal Chigi Guiseppe Guglielmi for denne gladelige meddelelse i et brev datert den 4. juni 1647. Men også i Roma var en ny utvikling i emning. Dette skjedde helt uavhengig av kardinal Chigis innberetning av 9. november 1647 adressert til kardinal Camillo Pamphili. På vårparten året i forveien var jesuittpater Andreas Joo-stens, den jesuittiske ordensprovinsial for Nederlandene, i Roma. Sekretæren for Propagandakongregasjonen Francesco Ingoli hadde svart ham at siden ordensmedlemmene på grunn av de rådende krigsforhold ikke kunne virke i de sydlige Nederlandene, kunne de begynne arbeid i f.eks. Danmark, Norge eller Sverige. Francesco Ingoli mente at det spesielt i Norge var en god del katolikker (*molti cattolici*). Hvor Francesco Ingoli hadde sin viten fra er uvisst.⁴³

I september samme år skrev Jesuittergeneralen fra Roma at han hadde hørt at meget kunne uten tvil gjøres i Hamburg, Holstein og Norge til Guds større ære. Det hadde vist seg at man ikke engang hadde avventet svar fra Roma før de ledige jesuittene i Nederlandene omsatte ord i handling. Til sin ikke ringe forundring fikk Jesuittergeneralen senere vite at to jesuitter var faktisk allerede sendt til Hamburg for å sondere arbeidsmulighetene der. Dette var ikke helt til ordensledelsens tilfredshet siden Hamburg sorterte under jesuittenes tyske provins, ikke under den flandrobelske (nederlandske).⁴⁴ En av disse jesuittene viste seg å være pater Gottfried Francken, som 5 år senere oppsøkte dronning Christina av Sverige i Stockholm. Fra Jesuittergeneralen fikk han et brev, hvor han ble oppfordret til å skaffe seg »adgang til Danmark og Norge, hvor man mener at markene er alt hvite til høst«. ⁴⁵

Jesuittergeneralens invitt fikk umiddelbare følger. Hamburg nevnes ikke mer i rapportene fra den nederlandske ordensprovins. Videre ser man av et brev av 8. desember 1647 til den nederlandske ordensprovinsial Jean-Baptiste Engelgrave – han som oppsøkte Corfitz Ulfeldt i adelsmannsdrakt – at ordensgeneralen ikke lenger omtalte Danmark, men bare Norge. Videre ville han gjerne vite på hvilke premisser døren til Norge var blitt åpnet for katolske presters virksomhet. Provinsial Engelgrave har uten tvil kjent samme behov for informasjon ettersom han dagen før nevnte brev fra ordensgeneralen ble skrevet i Roma presenterte seg for den danske ambassadør i Haag. De to jesuitter som

uten å avvente tillatelse fra ordensledelsen i Roma var dratt til Hamburg, hadde øyensynlig kommet tilbake til Antwerpen.

Så ble spørsmålet dette: Hvem skulle sendes til Norge?

En av dem som ble utpekt til dette oppdrag var Jesuittpater Andreas Joostens som våren 1646 hadde fått et tydelig vink om å stille seg til disposisjon av sekretær Francesco Ingoli ved Propagandakongregasjonen i Roma, og som personlig hadde tilbudt seg å reise til Norge.⁴⁶ De geografiske og religiøse forhold i Norden var ham ikke fullstendig fremmed. Han hadde vært med på det mislykkede jesuittiske misjonsforsøk i Danmark i 1624 sammen med patrene Matthias Coolen, Judocus de Visscher og Gérard Carbonnel. Fra ordensgeneralen hadde Andreas Joostens selv fått det råd å vente til vinteren var over i Norge, og til religionsfrihetsdekretet var blitt ratifisert og offentliggjort i København før han satte kursen nordover til sitt nye virkefelt.⁴⁷ Men Joostens fulgte åpenbart ikke dette, for ikke lenge etter rapporterte han fra Bergen at det gikk bare tre skipsavganger om året fra Holland til Bergen. Den første seilingen avgikk i slutten av april, den andre i slutten av juli, og det tredje og siste i begynnelsen av september. Andreas Joostens må ha benyttet første skipsavgang ettersom han ankom til Hansabyen sammen med sin reiseledsager (*socius*) jesuittpater Mattheus Goesman i begynnelsen av mai.⁴⁸ Sjøreisen hadde tatt fem dager. Husverten de fikk bo hos var katolikk, og han presenterte sine »gjester« som sine slektninger. Den unge pater Goesman ble til og med introdusert som Andreas Joostens' sønn.⁴⁹

Mens de oppholdt seg i Bergen, feiret de daglig sin messe. Inntil den 16. mai hadde husverten vært tilstede én gang, og ellers to kvinner som hadde reist sammen med dem fra Holland. Ingen andre i huset visste at de var katolske prester, hverken pikene, tjeneren, eller noen av barna. Senere kunne de to søndager på rad selegere messen med 6-7 personer tilstede. Dette kunne de likevel ikke fortsette med, da det vakte mistanke hos naboene at tre eller fire personer kom til huset tidligere om søndagene mot all sedvane. Av den grunn turde deres vert ikke lenger la noen komme til huset for å treffe jesuittpatrene. Religionsfrihetsdekretet var fremdeles ikke blitt promulgert og gjort til lov. Det var kjent i Bergen at kong Kristian IV var død,⁵⁰ og man levde i spenning om den nye kongen ville loveste religionsfrihetsediktet for Norge.

En dag traff Andreas Joostens den ene av de to borgermestrene i Bergen. I løpet av samtalen spurte han om det var kommet noe kongelig påbud om at borgermestrene skulle innrømme de katolske handelsmennene i byen fri religionsutøvelse. I følge borgermesteren var det kort før kongens død virkelig kommet et brev som påla dem å undersø-

ke om en lov om fri religionsutøvelse kunne tenkes å fremme handelen i byen og virke innbydende på fremmede kjøpmenn slik at de slo seg ned der på samme måte som i Christiania og i Christianssand.⁵¹ Betingelsen var at ingen av Bergen bys borgere skulle få tillatelse til å avsverge sin lutherske tro. Men – fortsatte borgermesteren – stedets biskop og byens prester ville sikkert ikke bifalle en slik religionsfrihetslov, og heller ikke ville de fremste av byens rådmenn gjøre det samme, siden de var beslektet eller inngiftet i de førnevnte familiene. For muligens å få vite noe mer definitivt om denne sak skrev Andreas Joostens til sin kollega i København, pater Gottfried Francken, han som to år tidligere var reist til Hamburg og Holstein for å sondere situasjonen der. I brevet ble pater Francken bedt om å opplyse hvordan saken sto, og om mulig å gjøre sin innflytelse gjeldende hos den franske og den spanske ambassadør.⁵² Fra Amsterdam skrev Andreas Joostens senere at han ikke visste om pater Francken noensinne fikk brevet i hendene. Noe svar fikk han i ethvert fall aldri.

Mens dette foregikk tok det nye kongevalg til i København. Dette var man fullt klar over i Bergen. Der visste man også at Danmark var et valgrike, hvor kongens etterfølger måtte velges, mens Norge derimot var et arverike. Som arvefyrste kunne den nye kongen innrømme religionsfrihet i Norge – dette i motsetning til forholdene i et valgkongedømme, hvor adelen kunne stille betingelser (håndfesting). Fikk man et kongelig »Nei!«, da kastet man bort tiden til ingen nytte, mente Andreas Joostens. Ble derimot religionsfriheten sikret, da ville det være mer enn nok arbeid for de jesuitter som skulle virke i Norge. Ellers håpet Joostens at det også andre steder i Norge ville finnes folk som ville åpne sine hjem for de katolske prester som etterhvert ville bli stasjonert i landet. Innen han reiste fra Flandern fikk Andreas Joostens høre at en jesuittpater ved navn Wachter som da virket i Liège, ville være meget nyttig for det norske arbeidsfelt. Dersom provinsialen var av samme mening, kunne Wachter sendes nordover i slutten av august sammen med to andre patere – som for øvrig var brødre – ved navn Van Alckmade.

Rik på nye erfaringer vendte Andreas Joostens og Mattheus Goesman tilbake til Holland etter syv uker i Norge. De nådde Amsterdam den 3. juli 1648 (ny stil).

Som nevnt tidligere var stemningen i København langt fra udelt gunstig for Corfitz Ulfeldt, da han den 31. juli 1647 kom tilbake fra sine sendeferd til Haag og til Paris. Kongen var irritert på ham, og flere riksråder hadde forsøkt å undergrave rikshovmesterens autoritet ved å mistenkeliggjøre ham i kongens øyne og ved å kritisere skarpt hans

store pengeforbruk på sendeferden. Corfitz Ulfeldt tok dette meget ille opp, og holdt seg bokstavelig talt fra sitt embetskontor i flere måneder. Fra ingen av disse månedene kjennes det noen egenhendige brev fra kongen til rikshovmesteren til forskjell fra tiden før sendeferden da de brevvekslet én gang i uken eller oftere.

Først den 10. januar 1648 kunne sekretær Guiseppe Guglielmi meddele kardinal Fabio Chigi den gledelige nyhet at den danske rikshovmester hadde gjenopptatt sine embetsplikter. I den forbindelse uttrykte han det håp at »våre interesser« ville få fremgang, ikke minst etter som Ulfeldt hadde talt med kongen om religionsfrihetsspørsmålet flere ganger.

Samme dag – den 10. januar 1648 – sendte Kristian IV igjen et egenhendig brev til Corfitz Ulfeldt, der han oppregnet en del punkter han gjerne ville ha igjennom i Riksrådet og som han ba Ulfeldt overveie på forhånd. Blant disse punktene figurerte et forslag om en nærmere allianse med de hollandske Generalstatene mot Sverige, en sak som jo ikke var fremmede for gesandten Ulfeldt. Som punkt fire på listen anførte kongen: »Det vil vel haves i akt, at man får en ny stappel i København til de fremmede, som der kan være fri i deres huse og losjimenter til at utøve deres religion, eftersom handelen ved våre egne ikke synes å føre til disse rikers forbedring«. ⁵³ Religionsfriheten for de fremmede handelsfolk var altså på ingen måte ute av kongens tanker, og nå er til og med et »stappel« i selve København kommet i tillegg. Tydeligvis hadde saken allerede vært omtalt blant Riksrådets medlemmer. I sitt brev av samme dato vet Guiseppe Guglielmi nemlig å berette at det nylig var blitt vedtatt på et fulltallig møte i Rådsrådet at spørsmålet om fri religionsutøvelse skulle drøftes i april måned. Dette var man blitt enig om med kongen i nærvær av de kongelige embetsmenn fra Norge, Riksmarksen, Riksadminralen, Rikskansleren (som snart skulle bli første Vice-Admiral), og Guvenøren av Skåne. Guiseppe Guglielmi hadde de beste forhåpninger om at religionsfrihetsediktet for Norge ville bli vedtatt og promulgert som lov, dette så meget mer som »vi hittil har de sterkeste på vår side«. ⁵⁴

Men den »sterkeste på vår side«, Kristian IV personlig, døde den 28 februar 1648, og dermed var hele den kirkepolitiske situasjon blitt en annen. I de foreliggende brev fra Guiseppe Guglielmi til kardinal Chigi ble kongens bortgang hverken meldt eller omtalt direkte. Dette tyder på at ikke alle brev fra sekretær Guglielmi er blitt tatt vare på av Fabio Chigis stab. Guglielmis brev i tiden fra april til desember 1648 rapporterte begivenhetene i København nøye. De fortalte om valget av tronfølgeren, om kongehyldningen, om Kristian IVs begravelse, og om

Fredrik IIIs kroning. Legitimeringen av Kirstine Munks barn ble antydnet. Videre nevnte han Vibeke Kruses, den avdøde konges siste frilles, død.

Matmanglen i selve Roma så ut til å være stor, og Corfitz Ulfeldt hadde stillt seg villig til å organisere et hjelpearbeid. Men noen forhandlinger om religionsfrihetsspørsmålet nevnes ikke mer. Den håndfesting Fredrik III måtte underskrive den 18. mai 1648 hadde utelukket dette.⁵⁵ Tre dager senere sendte Hannibal Sehested sin betenkning til Riksrådet, der han – i selvforsvar – konstaterte at den religionsfrihet som var bevilget enkelte steder »hverken da eller siden er stillet udi Værk«, men at han hadde gitt lensmennene på disse stedene uttrykkelig ordre om »dermed at opholde og varligen ommgaaes til videre og nærmere Ordre«.⁵⁶ Stattholderen tilføyde at for ordens skyld burde lensmennene i Bergen og på Flekkerøen og også ham selv underrettes offisielt om den nye håndfestingens bestemmelser.

I tråd med dette sendte Riksrådet Hannibal Sehested den 1. juni 1648 en offisiell skrivelse om at heretter skulle »ingen fremmed Religions exercitia bliver tilsted«.⁵⁷ Til tross for denne bestemmelse fikk bankieren Selio Marselis i Christiania samme år sitt private privilegium om religionsfrihet – utstedt i juli 1646 – fornyet for ham selv og hans hus av den nye konge.⁵⁸ Da Peder Vibe i februar året etter fikk privilegier for sitt jernverk på Modum ble det likeledes presisert at håndverksfolk, berggeseller, og alle som trengtes til verkets »Brug og Tjeneste« skulle »der udi Riget lides og tilstedes uden nogen Molestie af Geistligheden, saa længe de eller deres ingen Forargelse giver«.⁵⁹

I sitt brev av 8. juli 1648 til kardinal Chigi fortalte Guiseppe Guglielmi at Hannibal Sehested hadde reist tilbake til Norge for fjorten dager siden, og han tilføyde: »Jeg anbefalte ham varmt hele religions-saken. Alt i den forbindelse ble avbrudt i og med kongens død. I Bergen der religionsfrihet fikk innpass, er den nå heller ikke lengre godtatt, ja direkte forbudt«. Guglielmi hadde fått vite at hele katolske familier var ankommet dit sammen med to jesuitter og noen sekulargeistlige som stattholderen hadde lovt å ta under sin beskyttelse, samt å tillate at de privat kunne holde sine gudstjenester uten noen fare inntil den nye konges tiltredelse (*sino al nuovo Rè*). Med ham måtte man så forhandle slik at privilegiene som hans far hadde gitt, skulle stå ved makt. Hadde Sehested enda håp om å kunne oppnå noe i forbindelse med kongehyldningen i Christiania den 24. august, eller har Guglielmi misforstått, eventuelt tolket stattholderens forsikringer på *sin* måte?

Chigisamlingens siste brev fra året 1648 er skrevet den 10. desember. Guiseppe Guglielmi sendte sine juleønsker til kardinal Chigi i Münster,

og avsluttet med å si at han håpet snart å kunne meddele hva man kunne vente av den nye konge. I februar 1649 reiste Corfitz Ulfeldt ut på sin andre »ambassade extraordinaire« til de hollandske Generalstatene. Chigisamlingens første brev det året er da også fra Haag, og er datert den 5. september 1649. Om religionsfrihetsspørsmålet er det ikke noen antydning. Men en ny sak dukker opp som øyensynlig er påbegynt i tidligere ikke besvarte brev. Dette gjelder de såkalte »Mødrene« (*le Madri*).

Kirstine Munks yngste datter, Dorothea Elisabeth, født i 1629, var blitt nonne i Køl'n. Sammen med sine foresatte prøvde hun nå å få ut sin del av sin arv etter den avdøde kong Kristian IV. Guiseppe Guglielmi meddelte at han hadde viderebefordret til Corfitz Ulfeldt en brevpakke som »Mødrene« (*le Madri*) hadde sendt ham. Tydeligvis var Corfitz Ulfeldt blitt bedt om å hjelpe til med å få dette ordnet. Arvesaken ble nevnt i flere brev fremover, ofte bare under stikkordet »Le Madri«.

Nonnen Dorothea Elisabeth var ikke den eneste fra den katolske leir som nøt godt av Corfitz Ulfeldts tjenstvillighet. I oktober 1649 klarte rikshovmesteren å få i stand en avtale mellom Danmark og de hollandske Generalstatene om Øresundstollen. I løpet av forhandlingene hadde Ulfeldt lagt inn et godt ord for den katolske biskopen Jakob de la Torre (med dekknavnet Ovezande). Dette var så meget mer viktig som Biskop de la Torre i august måned hadde opplevd et overfall fra de protestantiske myndighetenes side mens han holdt på å forrette ved en konfirmasjonsgudstjeneste i Zijdewind i den nordre – kalvinistiske – delen av Holland. Flere av de tilstedeværende prester var blitt idømt store bøter, mens biskopen selv ble landsforvist.

Da sekretær Guglielmi skrev til kardinal Chigi den 17. oktober 1649 kunne han meddele at Biskop de la Torre hadde oppsøkt ham dagen i forveien – incognito forresten – på sin gjennomreise sydover. Guglielmi hadde kunnet meddele ham at Corfitz Ulfeldt hadde talt hans sak hos Stattholderen, Prinsen av Oranien, og hos representantene for de hollandske Generalstatene. Dette hadde han gjort både muntlig og skriftlig. Endog et brev fra Biskop de La Torre som Guiseppe Guglielmi hadde viderebefordret til den danske rikshovmesteren, var blitt fremlagt i møtet med hollenderne, og disse siste hadde lovt å se med velvilje på biskopens sak. I Antwerp skulle Biskop de la Torre møte Ambassadør Le Brun, den spanske gesandt til fredsforhandlingene i Münster. Bare en uke senere reiste Corfitz Ulfeldt sammen med Guiseppe Guglielmi til Utrecht, hvor deres veier skiltes. Ulfeldt søkte nordover til Danmark, mens Giuseppe Guglielmi dro til kardinal Chigi

i Münster og senere til Italia etter først å ha tilbrakt enda et halvt år i Haag.

Tilbake i Danmark møtte Corfitz Ulfeldt en situasjon han neppe har gledet seg over. Allerede i 1643 skrev C. F. Bricka: »... hans Pragutfoldelse i det fremmede skapte Misstemning i det fattige Hjemland. Hertil kom, at Kongen havde benyttet Rigshofmesterens Fraværelse til at gribe ind i hans Myndighedsomraade, støttet bl.a. af den nye Statholder i København Joachim Gersdorf og den nye Rentemester Peder Vibe. Corfitz Ulfeldt mødte ved sin Hjemkomst stor Kulde ved Hove og stødte i Februar 1650 saa heftig sammen med Fredrik III i Spørgsmaalet om sine Embedsbeføjelser, at han helt trak sig tilbage fra Forretninger og Raadsmøder«. ⁶⁰ Samme år – eller nøyaktigere den 14. juli 1651 – rømte Corfitz Ulfeldt fra landet. Først dro han til Amsterdam, og så til Danmarks erkefiende Sverige.

Erindrer man Romas sene reaksjon på Barclaysaken, aner man Den romerske kuries og kardinal Chigis kloke forsiktighet. Med de forbindelser hans arbeid for religionsfriheten hadde fått, mente Corfitz Ulfeldt visstnok at sterke krefter muligens ville hjelpe ham med hans forhold til den nye konge, om hele hans stilling i Danmark skulle bli altfor vanskelig.

I februar 1651 hadde Ulfeldt reist for andre gang til Haag for der å forhandle med de hollandske Generalstatene. I kardinal Chigis dagbok for 12. februar det året vil man oppdage at Corfitz Ulfeldts livlege Otto Sperling ⁶¹ kom til ham den dagen. Av samme kilde får vi også vite at det kom noe eller noen fra København til ham også den dagen. Videre den 14. februar 1651 forteller Chigis dagbok at Guiseppe Guglielmi den dag hadde vært i konferanse med Ulfeldts livlege, en Dr. Otto Sperling som nå for første gang i dagboken nevnes ved navn. Kardinal Chigis brevregister for årene 1651-1652 viser at han den 13. februar 1651 skrev et brev til »Gran Maestro di Danimarca Ulfeldt«, hvor han takker for hans brev av 15. januar som Dr. Sperling hadde hatt med seg. Bare fem dager senere utgikk det et brev i sifferskrift fra Fabio Chigi til kardinalstatssekretær Giovanni Giacomo Panciroli. I dette refererte Chigi inngående om de tilbud og planer Corfitz Ulfeldt var kommet med. ⁶² Fabio Chigi oppholdt seg på det tidspunkt i Aachen antagelig for å søke kurbadene.

Det var et langt brev kardinalstatssekretær Panciroli mottok fra Aachen. Først hadde Corfitz Ulfeldt sendt Chigi et brev, hvor han ga uttrykk for at han fremdeles gikk med håpet om å kunne fremme den katolske religion i Norden. Han hadde nå trukket seg tilbake fra regjeringen, og mente å kunne gjennomføre denne sak, hvis pavestolen

forsynte ham med de nødvendige midler. Kardinal Chigis svar hadde vært at det var en del ting i brevet som han ikke forsto, noe som resulterte i at Ulfeldt hadde sendt sin livlege Otto Sperling til Chigi med fullmakt til muntlig å forhandle om dette anliggende. I brevet til Roma ble Dr. Sperling presentert som født i Hamburg. Videre gikk Sperling for å være katolikk i den tid han studerte ved det medisinske fakultet ved universitetet i Padova. Senere var han blitt gift i Danmark. Nå hadde han en formue på 50 000 dukater. Han var en lærd mann, ble det sagt i brevet. Han talte italiensk, og hadde overfor kardinal Chigi gitt et klart uttrykk for sin katolske livsinnstilling.

Fra Dr. Sperling hadde Fabio Chigi nå fått vite, hvorfor Corfitz Ulfeldt hadde trukket seg tilbake fra regjeringen i Danmark. Dette var skjedd fordi den nye kongen helt hadde latt seg lede av den nye kansleren. Videre klaget han over at den nye kongen syntes bare å være opptatt av alkymi og lignende, og følgelig levde i stadig større avstand fra sine undersåtter. På grunn af avgiftsøkningene vokste folkets motvilje mot kongen. Corfitz Ulfeldt hadde klart å få senket avgiftsbeløpene med den følge at folket ville ha ham til sin leder slik at denne kunne påvirke kongen til å endre standpunkt til spørsmål han hittil hadde avvist. Det alminnelige folk var helt på Ulfeldts side og imot den nye regjeringen. Videre hadde adelen ingen støtte hos den alminnelige borger ettersom den fremdeles hersket strengt over sine undergivne.

Foreløpig telte den danske adel ikke mer en 300 familier. Svenskene kjente til alt dette, og det kunne se ut til at de gikk med planer om å erobre landet med makt. Det som muligens avholdt dem fra å erklære krig var det faktum at den svenske enkedronning etter Gustaf II Adolf, Maria Eleonore, hadde trukket seg tilbake og slått seg ned i Danmark, da hun måtte forlate Sverige. Dessuten nærte enkedronningen velvilje overfor danskene. Danmarks 56-år-gamle kansler som under den forrige kong Kristian IV hadde støttet Corfitz Ulfeldt i hans bestrebelsler for å gi katolikker tillatelse til å slå seg ned i Danmark for å styrke landets økonomi, hadde nå vist seg som hans motspiller, dette fordi han var en ivrig lutheraner og holdt med det lutherske presteskap. Han hadde til og med hatt den frekkhet å spre plakater hvor han anklaget Ulfeldt for papisme.

Den 54-år-gamle Corfitz Ulfeldt selv var en mann med et vinnende vesen. Han hadde også ry for stor klokskap. Hans hustru var den nye konges søster. Hennes ektefødsel og arverett etter kristian IV var allerede blitt stadfestet og erklært gyldig. Skulle en omveltning finne sted, kunne rikshovmesteren vinne landet for seg, fordi han var meget velhavende, og han disponerte over den danske krigsflåten. Det avgjørende

ville være om han kunne holde stand mot sine fiender. Hvis pavestolen ville støtte ham ved å låne ham halvannen million i penger, var utfallet sikret, mente kardinal Chigis hjemmelsmann. Innen et års tid ville Roma kunne regne med å få det lånte beløp tilbake og se sine kirker gjenåpnet, da det var Ulfeldts hensikt straks å erklære religionsfrihet, bekjenne seg selv som katolikk og leve deretter i håp om at folket snart ville følge hans egen eksempel, siden det fremdeles var mange – i sær i Norge – som av hele sitt hjerte var forblitt tro mot Den gamle kirke selvom de ikke kunne vise dette offentlig.

For å få en fortgang på sine planer hadde Corfitz Ulfeldt bestemt seg for selv å reise til Roma og oppsøke pavestolen i egen høy person. Som påskudd ville han skylde på sin helsetilstand som ikke var god. Stadige forkjølelser plaget ham, og stadig hadde han problemer med sine tenner. For øvrig ville han foreta denne reisen incognito. Selve turen fra København til Roma mente han kunne gjennomføres på 14 dager. Hjemreisen ville kunne gå like fort. Han trengte ikke mer en én dag til å fullføre sine samtaler med paven og Den romerske kurie.

Man kan ikke annet enn beundre kardinal Chigis evne til konsist og klart å sammenfatte alt hva Dr. Otto Sperling hadde fremlagt på Corfitz Ulfeldts vegne. Dr. Sperling reiste tilbake til sin oppdragsgiver i København. Med seg hadde han et svarbrev fra kardinal Chigi. Innholdet av dette brev ble referert i den rapport Chigi fem dager senere sendte til kardinalstatssekretær Panciroli i Roma. Her skrev han at han overfor Corfitz Ulfeldts utsending hadde gjort gjeldende at paven på ingen måte kunne tenkes å bruke våpenmakt for å gjennomføre religionsfrihetens prinsipper slik Ulfeldt tenkte seg. »De tilfeller hvor jeg har sett katolikkene understøttet med penger – så tilføyde jeg – da gjaldt det å forsvare seg mot fremmed vold eller å verge seg mot plageånder og for å oppnå fri religionsutøvelse. Derimot å frarøve en lovlig valgt fyrste hans rike synes meg en så motbydelig tanke at jeg ikke ville akseptere den. Enda mindre vil jeg råde eller yde hjelp til noe slikt så meget mer som pavestolen alltid søker å være rettferdig i det den gjør i bevisstheten om at Gud hjelper frem det som er rett. Den vil gå foran med godhet og ikke med verdslig politikk. For øvrig roste jeg hans iver og hans forsiktighet ved ikke å ha gjort direkte skritt i den retning. Og jeg lofte ham at jeg i nær fremtid ville underrette noen i pavens umiddelbare nærhet så vedkommende etter eget skjønn kan omtale saken for paven eller i motsatt fall gi meg underretning om det. Etter dette kan Ulfeldt selv avgjøre om han til sommeren vil reise til Italia eller ikke«.

Etter å ha referert sitt svar til Corfitz Ulfeldt tilføyde kardinal Chigi

noen linjer som man kunne kalle hans egen kommentar til saken. Han sa at hvis ikke Ulfeldt i Wien, Holland, og i Paris hvor han var sendemann, hadde hatt ry for å være en av de mektigste menn i sit hjemland, ville han ha trodd at ergrelse var den egentlige drivfjæren bak hans ønskemål – ergrelse over at han ikke lenger hadde like stor innflytelse på den nåværende konge som på hans forgjenger. »Jeg vet,« fortsatte kardinal Chigi, »at han hadde planer om å slå seg ned i Kirkestaten, og at han til det formål hadde deponert store verdier i juveler, gull og sølv på forskjellige steder [utenfor Danmark]. Både på grunn av det gode inntrykk jeg har av hans klokskap og fordi jeg gjerne ville støtte hans intensjoner med hensyn til religionsfrihetsspørsmålet, har jeg villet meddele Dem alt dette. Min bønn er å gjøre det mulig for meg å gi ham et svar henimot påske slik som jeg har lovt ham. Hele denne saken har han behandlet så hemmelighetsfullt at ikke engang Guglielmi vet om det, han som nå har vært hos meg i flere måneder og som har vært hans mellommann for å vekke min interesse for religionsfrihetens sak deroppe. Han har et godt vennskskapsforhold til de hollandske Generalstatene som nå underhånden har latt ham forstå at den nåværende [danske] konge – under påvirkning av kansleren – ikke har til hensikt å overholde traktaten som Ulfeldt for ikke lenge siden hadde inngått med dem. Han har også andre kontakter. Med det pengebeløp nevnt ovenfor mener han å kunne stille på benene en hærsmakt – blant disse vil det være katolske leietropper – som vil sikre ham overtaket. Alt dette er fremlagt her, og han vil forklare dette enda bedre muntlig, dersom han får komme til Roma.«

Intet unter at dette brev fra kardinal Chigi til Giovanni Giacomo Panciroli ble sendt i sifferskrift.

Historikeren A. von Reumont, som publiserte dette oppsiktsvekkende brev i en tysk oversettelse med kommentarer, kunne bare konstatere at alle de planer Corfitz Ulfeldt hadde meddelt kardinal Fabio Chigi gjennom sin mellommann Otto Sperling ikke hade ført til noe som helst. Dette var skjedd enten fordi den pavelig kurie ikke ville slå inn på så eventyrlige veier eller fordi Ulfeldt selv helt enkelt manglet muligheter til å virkeliggjøre sine planer.

Dette siste er kanskje ikke det minst sannsynlige for i juli 1651 rømte Corfitz Ulfeldt fra Danmark. Likevel er det nok Reumonts første alternativ som har historien med seg, for allerede den 18. mars 1651 avgikk det et svar til kardinal Chigi fra kardinalstatsekretær Pamphili. I dette brev gjentok Pamphili stort sett Chigis forsiktige argumentasjon for at pavestolen ikke skulle engasjere seg i Corfitz Ulfeldts storslåtte planer. »Størrelsen og konsekvensene av det som er foreslått,« skrev kardinal-

statssekretæren, »er i den grad voldsomme at de ikke berettiger noen anvendelse. Pavestolen bruker ikke voldelig makt, hvis det ikke er for å forsvare religionen. Når det gjelder troens utbredelse må den [pavestolen] holde seg til Kristi eksempel og forkynnelse. En ny krig i Norden ville i et slikt tilfelle ikke være en umulighet. Dette ville gi protestantene nye påskudd til å sende sine hærer ut på nye »cimenti«. Å gå imot en lovlig valgt fyrste kan ikke resultere i annet enn tap av respekt for den katolske religion. Ulfeldt bør se det umulige i alt dette, og la sin iver konsentrere seg om andre verdier og midler«. ⁶³

Tidligere i denne artikkelen da de to jesuittene var godt og vel tilbake i Amsterdam etter sitt korte opphold i Bergen, kunne vi ha skrevet: Exit religionsfriheten. Her kunne man skrive: Exit Corfitz Ulfeldt som forhandler med pavestolen i Roma.

Forkortelser:

Arch. Vat.	= Archivio Segreto Vaticano.
ARSI	= Archivum Romanum Societatis Jesu.
Bibl. Vat.	= Biblioteca Vaticana.
DHT	= (Dansk) Historisk Tidsskrift.
NRR	= Norske Rigs-Registranter.
NST	= Norsk Slektshistorisk Tidsskrift.
NTT	= Norsk Teologisk Tidsskrift

1. Den gang i Preussen, etter 1945 i Polen. Jfr. Duin, *Norske Studenter på Jesuittenes Skoler* (NST XII, 1950) s. 360-90.
2. Trykt i *Danske Kirkelove*, Bd. III s. 16 og i *Ny Kirkehistoriske Samlinger* Bd. IV (1867-8) s. 758.
3. NRR IV s. 153-4 (datert 9 juni 1606). Jfr. Duin, *Jesuitterdommen på Gjerpen Prestegård 1613* (NST XIII, 1951) s. 1-11.
4. Trykt i *Danske Kirkelove* Bd. II s. 38-39.
5. Brev av 16 mai og 6 juli 1648 publisert av J. Kleijntjens i *Efforts des jésuites néerlandais en vue de la fondation d'une mission en Norvège en 1648 et les années suivantes* (NTT 1949) s. 3-8.
6. NRR IX s. 220: »... at han og hans ganske Huus maa være fri for Geistlighedens Molestie udi Religionen ...« (datert 18 juli 1646).
7. NRR VIII s. 430.
8. *Kong Kristian den Fjerdes Egenhændige Breve* Bd. VIII nr. 337 og 338.
9. Ibidem Bd. VI s. 171 note 1. See også Kr. Erslev, *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* Bd. III s. 322.
10. Brevet befinner seg i Bibl. Vat. Chigi A.I.6 fol. 48r-48v. Dagboksnotatet er i Bibl. Vat. A.I.8g (1643-1646) fol. 96r.
11. Martin Stricker, født i Lübeck, studerte ved jesuitterkollegiet i Braunsberg i tiden 1597-1609. Han ble prestevigd i 1607/8, så kannik i Hildesheim, og endelig stasjonert i Hamburg hvorfra han besøkte København noen ganger.

12. Sekretær Guiseppe Guglielmis brev av 19/29 juni 1646. Jfr. Bilag nr. 1. Guglielmi nevner rikshoffmesteren aldri ved navn. I dette første brev kalles han uttrykkelig *il Gran Maestro di quel Regno*. Senere omtales han meget ofte bare med forbokstavene *G.M.* eller som *il Cornificio* eller som *il Unicornio*, en italiensk omskrivning av Corfitznavnet.
13. Guglielmis brev av 10/20 juli 1646. Jfr. Bilag nr. 2.
14. Guglielmis brev av 7 august 1646 datert i Amsterdam. Jfr. Bilag nr. 3.
15. Uten tvil Fabio Chigis brev av 10 august 1646 nå i Bibl. Vat. Chigi A.I.6 fol. 57r-57v.
16. Sannsynligvis konsulen i Hamburg.
17. Ovezande var dekknavn for Biskop Jakob de la Torre, hvis mors pikenavn var *Vrouwe van Ovezande*.
18. Fabio Chigis svarbrev fra Münster nå i Bibl. Vat. Chigi A.I.6 fol. 57r-57v nevnt ovenfor i note 15.
19. Bibl. Vat. Chigi A.I.6 fol. 69v.
20. Brevet synes nå tapt. Muligens vil den være å finne i den store Chigisamlingen i Vatikanbiblioteket, dersom den ikke er blitt makulert av en eller annen grunn.
21. Bibl. Vat. Chigi A.II.47 fol. 114r.
22. Dette skjedde uten tvil for å unngå de skjebnesvangre kollisjoner og misforståelser som fandt sted i Danmark i 1624 i forbindelse med jesuittenes og dominikanernes misjonsforsøk i Malmö representert ved Matthias Coolen, Gérard Carbonel, Nicolas Janssens og Jacob de Brouwer. – Den 3. september 1646 var Jean-Baptiste Engelgrave blitt utnevnt til provinsial for jesuitterordenens flanderske (nederlandske) provins. Hans etterfølger tiltrådte den 19. september 1649. Deretter ble Engelgrave valgt for andre gang til dette viktige embete den 19. september 1652.
23. Kurfurst Wilhelm av Brandenburg hadde så sent som i 1642 ført ekteskapsforhandlinger med Sverige. Det var enkedronningens 16-årige datter Kristina som da var i bildet. Jfr. *Kong Kristian den Fjerdes Egenhændige Breve* Bd. VII s. 203 note 4. – Prins Fredrik av Oranien var stattholder i Holland fra 1625 til sin død i 1647. Hans datter het Luise Henriette.
24. En antydning om at det måtte »vedtas av et enstemmig riksråd«?
25. Jfr. C. O. Bøggild-Andersen, *Hannibal Sehested. En dansk Statsmand* (1956) s. 78.
26. Bibl. Vat. Chigi A.II.47 fol. 131v.
27. Avskrift fra det svenske riksarkiv i *C. F. Allens Samlinger* Bd. I nr. 18 (København, Det kgl. Bibliotek). Jfr. E. L. Gigas, *Katalog over det kgl. Biblioteks Haandskrifter* Bd. I (1903) s. 120.
28. Oslo, Riksarkivet, Kancelliet, skap 14, pakke 115, lit. E (ny registratur, dvs. gjenopprettet gammel registratur).
29. *Kong Kristian den Fjerdes Egenhændige Breve* Bd. VI s. 197 nr. 222.
30. *Ibidem* s. 200.
31. Erslev, *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* Bd. III s. 295, 298-9.
32. Jfr. kongens brev av 12/7 (besvart 13/7 og 15/7) og av 16/7 (besvart 19/7) i *Kong Kristian den Fjerdes Egenhændige Breve* Bd. VI s. 306-7, 310-11. For svarene, jfr. Erslev, *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* Bd. III s. 371, 396, 400-1.
33. *Kong Kristian den Fjerdes Egenhændige Breve* Bd. VI s. 316.
34. Ankomsen til Saint-Denis skjedde allerede den 5. april. Jfr. Duin, *Norsk-danske Religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV (1647)* (DHT 11 Række Bd. III, 1951) s. 242.

35. John Barclay (1582-1621) skrev *Parænesis ad Sectarios* (1617), *Argenis* (1621) som ble sterkt beundret av Richelieu, Leibnitz og Grotius, og *Satyricon* (1605-1606). Han var høyt anskrevet hos kong Jakob I av England. På innbydelse fra pave Paul V kom han til Roma i 1616, hvor han ble tatt imot av kardinal Bellarmin og fikk en pavelig pensjon.
36. Kilden er publisert av I. Hansteen Knudsen i *De Relationibus inter Sanctam Sedem et Norvegiam* (Roma 1946) s. 184-7. For problemene kilden stiller og deres løsning, jfr. Duin, *Norsk-danske Religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV (1647)* (DHT 11 Række Bd. III, 1951) s. 235-55.
37. Bispestolen i Toul sto ledig etter Jacques de Bret som døde den 16. juni 1645. Til etterfølger utpekte pave Alexander VII (den tidligere kardinal Fabio Chigi!) André de Saussay i 1656.
38. Jfr. Duin, *Norsk-danske Religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV (1647)* (DHT 11 Række Bd. III, 1951) s. 240-1. – Den tydeligvis utålmodige Barclay skrev også til kardinal Fabio Chigi i Münster, noe som fremgår av Chigis svar til Barclay datert den 12. des. 1647 (Bibl. Vat. Chigi A.I.6 fol. 160r-0v), samt av Chigis brev til kardinal Panciroli datert 16. okt. og 20. nov. 1648 (Arch. Vat., Particolari Vol. 16 fol. 165r og 169r).
39. Jens Bjelke var kansler fra 1614 til sin død i 1659. Sønnen Henrik ble senere riksadmiral.
40. Jfr. broren *Jørgen Bjelkes Selvbioграфи* utgitt av I. A. Fridericia i København i 1890 s. 95: »... huoreffter de trende Brødre begaf dem til Arendal og derfra paa Skib til Holland, huor udi den Haag de opwartet Encke Princessen af Oranien og Førsten af Brandenburg, som var forloftet med den eldste Prinsesse, disligeste opwartede den danske Ambassadeur Ulfeld og andre fornehme Herrer paa 14 Dags Tid. Obersten og Mayoren tog Afscheid og begaf dem fra Hag til Mønster, mens Capteinen ofuer til Franckrig der at tage Tieniste under Militien. Imidlertid Obersten og Mayoren war i Mønster, opwartede de Ambassadeurene som var kommen at tractere om Freden ...«.
41. Enkelte brev fra Chigi gir rom for formodningen om at det har vært flere brev fra Guglielmi, brev som antagelig ikke inneholdt noe vesentlig og av den grunn er blitt kastet. Nummereringen på Guglielmibrevene skulle da skrive seg fra en eller annen arkivar.
42. Bibl. Vat. Chigi A.III.67 fol. [288]r-8v. – Nuntius Guidi del Bagno var i Paris i tiden 1643-1656. Han må ikke forveksles med Giovanni-Francesco Guidi del Bagno som var nuntius i Brussel i tiden 1621-1627, og deretter i Paris til 1630. En tid førte han en livlig korrespondanse med dominikanerpater Nicolas Janssens som i 1624 var i København, samt med dennes bror, Dominicus Janssens, som også var dominikaner, angående katolikkene i Hamburg og i de danske hertugdømmene. Jfr. denne korrespondanse i Paris, Bibl. National, lat. 5174 og 5175 B).
43. Andreas Joostens brev til Propaganda i Roma, datert den 10. mars 1646, med en italiensk optegning av Propagandakongregasjonens sekretær Ingoli er trykt i J. Cornelissen, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden* Bd. I (1591-1652) (*Rijks Geschiedkundige Publicatiën* nr. 77) s. 785.
44. ARSI Flandro-Belg. VI¹ s. 213 (datert 1 sept.) og s. 215 (datert 15 sept.).
45. ARSI Flandro-Belg. VI¹ s. 218 (datert 15 sept.). Jfr. Johannesevangeliet kap. 4,35.
46. Jesuittergeneralens brev til Jean-Baptiste Engelgrave, datert 29 des. 1646, i ARSI Flandro-Belg. VI¹ s. 240.
47. Svarbev av 26 januar 1647 i ARSI Flandro-Belg. VI¹ s. 247. Joostens hadde skrevet den 13. desember 1646.

48. De seilte øyensynlig fra Rotterdam. I ethvert fall har Andreas Joostens ventet på skipsleilighet der. Ventetiden benyttet han til å drive sjelesorg sammen med de to fastboende jesuittene, noe som senere ble påtalt fordi disse uten å inhenne tillatelse fra ordensledelsen i Roma hadde utvidet sin stab. – Mattheus Goesman hadde sin prestetjeneste i Maas-en-Waal siden 1647, og fortsatte der igjen til 1650 »etter ekspedisjonen til Norge«. Jfr. J. Kleijntjens, *De jezuieten in de Hollandsche Missie* (Haarlemsche Bijdragen Bd. 55, 1937/8) s. 40.
49. Samtlige opplysninger om deres opphold i Bergen er hentet fra Andreas Joostens egenhendige brev skrevet fra henholdsvis Bergen (datert den 16. mai 1648) og Amsterdam (datert den 6. juli 1648), begge publisert med endel lesefeil i J. Kleijntjens, *Efforts des jésuites néerlandais etc.* (NTT 1949) s. 1-8 med tilleggsbemerkninger av E. Molland sammesteds s. 15-20.
50. Molland (NTT 1949 s. 17) opplyser at nyheten nådde Bergen den 23. mars (gammel stil).
51. MS leser feilaktig: *Christianstad*.
52. I København forrettet pater Francken sine gudstjenester i de franske og spanske gesandtskapsboliger. Jfr. Duin, *Katolske Prester i Stockholm og København 1647-1654* (Lumen 1963) s. 125, 143.
53. *Kong Kristian den Fjerdes Egenhændige Breve* Bd. VIII s. 409-11 nr. 368.
54. Jfr. Andreas Joostens brev, datert Amsterdam 6 juli 1648, omtalt ovenfor i note 49: »... kort før kongens død var det kommet brev ...«.
55. *Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimarchiv* udg. af C. F. Wegener, Bd. II (1856-60) s. 112: »... och icke tilstede, at nogen, som sig her i rigerne at bygge och boe nedsetter, maa haffue frihed til anden religions exercitium at bruge end den, som nu vdi rigerne brugelig er ...«.
56. Thyra Sehested, *Hannibal Sehested. En Beretning efter trykte og utrykte Kilder* Bd. II (1886) s. 64.
57. NRR IX s. 19-20. Dokumentet er undertegnet av »Danmarks Riges tilstedeværende Raad«. Elleve riksråder underskrev, deriblant Corfitz Ulfeldt. Hannibal Sehesteds navn forekommer ikke, selv om han var tilstede i riksrådet samme dag.
58. NRR IX s. 219-20 (datert 24 des. 1648).
59. NRR IX s. 304-9. Året etter henstilte kongen til Generalstatene i det kalviniske Holland at de skulle gi lutheranerne i Deventer fri religionsutøvelse med følgende begrunnelse: »... at forskjell i religion aldri nødvendigvis fremkaller uro i et land fordi 'das gemeinnütziges Commercium worin anima et vita civitatum besteht, dadurch hoch stabiliret wird'.« Jfr. J. A. Fridericia, *Adelsvældens siste Dage* (1894) s. 18 note 36.
60. Jfr. Dansk Biografisk Leksikon Bd. 24 (1943) s. 468.
61. Dr. Otto Sperling (1612-1681) var ekteparet Ulfeldts livlege og betrodde venn gjennom mange år. Ofte påtok han seg rollen som mellommann, når Ulfeldtfamilien skulle løse sine problemer med venner og bekjente.
62. Originalen befinner seg i Bibl. Vat. Chigi A.II.29 fol. 194r-6v. Brevet er publisert i tysk oversettelse av A. von Reumont i *Fabio Chigi – Papst Alexander VII in Deutschland 1639-1651* (Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins Bd. VII, Aachen 1885), hvor det på s. 31-37 anføres et kapittel 5 med titelen *Der dänische Reichshofmeister Corfitz Ulfeldt*. Selve den tyske oversettelsen finnes i nevnte tidsskrift s. 33-36. – Dette brev synes imidlertid å ha vært omtalt og kommentert for første gang av Ignazio Campi i *L'epistolario inedito di Fabio Chigi poi Alessandro VII* (Atti della Reale Academia dei Lincei, Classe di scienze morali, Serie 3, Memorie Vol. I, Roma 1877) s. 393-403.

63. Kardinal Pamphilis svar befinner seg i Bibl. Vat. Chigi A.II.47 fol. 243r-4r. Ifølge Eyriès, *Dannemark* (Univers. Histoire et Description de tous les Peuples, Paris 1846) som er sitert hos Ignazio Campi (1877 s. 400 note 2) nevnt ovenfor i note 62, skulle Corfitz Ulfeldt innen Fredrik IIIIs kongevalg ha latt utdele pamfletter, hvor han understrekte Norges rett til å skille seg fra Danmark, noe som lar formode at han tenkte på å oppnå kongeverdigheten for seg selv i et av tvillingrikene.

Bilag

Utdragene nedenfor består dels av oversettelser, dels av regester av brev til kardinal Fabio Chigi, den Apostoliske Nuntius til Köln, fra Guiseppe Guglielmi, Corfitz Ulfeldts italienske sekretær. Kardinal Fabio Chigi var på dette tidspunkt pavestatens representant ved fredsforhandlingen i Münster i tiden 1646-1648. Fabio Chigi er bedre kjent som Pave Alexander VII.

Originalene til brevene som utdragene stammer fra, befinner seg i Biblioteca Vaticana, Chigi A.III.64 fol. 571r-607r. De preliminnære utkast til oversettelsene og regestene nedenfor ble utført av Avdelingsbibliotekar ved Det teologiske Fakultet ved Universitetet i Oslo, Fredrik W. Elvedahl.

1

Hamburg, 29/19 juni 1646. fol 571
 Guglielmi hadde ikke planer om å besvære Chigi med brev før han hadde fullført sin reise. Han er imidlertid blitt tvunget av omstendighetene til å oppholde seg i Hamburg til neste dag. Han reiser da videre til Danmark med postvognen. Da han frykter at hans taushet kan bli misforstått, benytter han anledningen til å sende Chigi en hilsen og samtidig en rapport ... Av den danske sendemann i Hamburg har Guglielmi fått vite at Ulfeldt reiser sammen med sin hustru. Dette bekrefter i enda høyere grad det som er blitt sagt i samtale med Chigi ... Til Stricker har han bare sagt så meget som han er blitt pålagt av Chigi. Han anmoder pånytt om Chigis beskyttelse for foretagendet.

2

Hamburg, 10/20 juli 1646. fol. 572
 To timer før Guglielmi skulle dra til Holland traff han en kjøpmann som kom fra Danmark. Han forsikret ham om at Roch ikke var reist med Ulfeldt, men var blitt igjen i Danmark for å passe huset og de to småguttene. Dette har gitt Guglielmi litt å tenke på, og har fått ham til

å avlyse sitt foretagende, samt å skrive til Roch og fortelle ham at han er i Hamburg og venter på nærmere ordre om hva han skal gjøre. Igår fikk han svar med beskjed om å dra til Amsterdam og der treffe Ulfeldt. Roch vil skrive til ham igjen i Amsterdam og fortelle om det som ikke er ham tillatt i øyeblikket ... Søndag, mandag eller tirsdag vil Guglielmi reise, og nå med båt da han ikke har vært helt frisk de siste dagene og ennå føler han seg litt svak.

3

Amsterdam, 7 august 1646.

fol. 573

Guglielmi kom igår vel frem til Amsterdam, hvor han fikk vite at Ulfeldt med hustru, barn og følge var ankommet for to dager siden. Han ble mottatt av disse med stor vennlighet. Men tiden var for knapp til at han fikk oppklart grunnen til at han ble innkalt av disse eksellsene. Heller ikke klarte han selv å finne ut av det ... Imorgen drar Ulfeldt til Haag, hvor han visstnok skal oppholde seg i to til tre uker. Jeg følger etter i overensstemmelse med Deres instruksjer.

4

Haag, 21 august 1646.

fol. 574

Guglielmi takker for mottatt brev. Av dette forstår han at det står bra til med Chigi. Sammen med brevet har han mottatt en kopi av missivet fra Propagandakongregasjonen i Roma. Gjennom konsulen har han oversendt dette til den samme pateren i Danmark. Han finner det unødvendig å anmode Chigi om å ta »il negotio« med i sine bønner.

5

Haag, 31 august 1646.

fol. 575

Hodet til Den hellige Knud, martyr og konge av Danmark, befinner seg ennå uskadd og godt bevart etter de ødelegelser som religionsskiftet førte med seg i Danmark. Man vil kanskje kunne få det utlevert fra kongen med de nødvendige erklæringer om ektheten. Guglielmi ber Chigi gi beskjed om hvorvidt man skal prøve å få relikviet utlevert, og om det da skulle være som en foræring fra en rangsperson. Guglielmi ber Chigi om å vise absolutt diskresjon i denne sak for at ikke eventuelle forhandlinger skal vanskeliggjøres. Han avventer Chigis svar.

6

Haag, 11 september 1646.

fol. 576

Guglielmi svarer på brev av 3. og 6. september. Chigi har tidligere mottatt brev fra ham. Dette forklarte delvis grunnen til hans nærvær i Haag. Oppholdet i Frankrike forskyves ikke av den grunn ... Årsaken til at Ulfeldt oppholder seg så lenge her og hva hans egentlige oppdrag er, kan Guglielmi ikke si med sikkerhet. Men det han har kunnet gjette seg til er at han avventer ufanget av forhandlingene mellom spanierne og hollenderne¹ for å kunne vite om det er mulig å få til en forsvarsallianse (*lega à diffensione*) og samtidig å sikre fri sjøreise i Det baltiske hav. I dette arbeid tror Guglielmi at også den polske konge vil delta. Dette har han i det minste fått ut av de meget frie samtaler Guglielmo Roncagli har hatt med ham. Denne personen skal være den samme konges resident i Frankrike, og om ca. tre uker vender han tilbake hit ... for å ha samtaler med de andre stater som han allerede har hatt audiens hos. I tillegg kommer svangerskapet til Ulfeldts hustru, selv om dette kommer i andre rekke. Hun venter å nedkomme ved Mikkelsmesstider. Dette er årsakene til den ovenfornevnte forsinkelse, og er svar på et første ...² Til slutt bes Chigi sende all post til Guglielmi gjennom de la Torre.

1. Antagelig hentydning til fredsforhandlingene i Münster.
2. Her følger noe skrevet i sifferskrift.

7

Haag, 11 desember 1646.

fol. 579

Guglielmi er kommet vel frem til Haag uten å ha støtt på noen vanskeligheter.¹ Han ankom samme dag som man om aftenen skulle feire bryllupet mellom kurfyrsten av Brandenburg og den eldste datter til prinsen av Oranien. Bryllupet ble feiret uten store seremonier og utgifter; og i al hast, da få var tilstede – især av utlendinger. Av disse siste var det vel ikke mer enn ti. Imidlertid fortsetter han å forhandle med disse statene. Man vet ennå ikke når han drar sin vei, men man tror det blir snart ...

Under de første samtalene som jeg hadde med Ulfeldt ble det sagt til meg at fire dager før min ankomst hadde jesuitterprovinsialen for Flandern vært hos ham ikledt adelsmannsdrakt for å vite om det var sant det som, De vet, er skjedd i Norge. Han ba om at Ulfeldt ville nøye seg med å la patrene fra hans orden få adgang til å virke der. Etter at de hadde hatt en lang samtale om dette spørsmålet, avsluttet Ulfeldt [audiensen] uten å binde seg til noe som helst løfte. Hans ord var helt uforbindtlig av grunner jesuitterprovinsialen hadde merket hos ham –

nemlig at han [Ulfeldt] var mer opptatt av å oppnå materielle fordeler enn av å vinne sjeler. Ulfeldt har derfor bedt meg meddele Dem om denne samtalen slik at De ikke bare er informert, men også kan bruke Deres autoritet til å utvirke at de gode patrene forblir i Kristus og ikke ødelegger på én dag det som er bygd opp gjennom mange år, slik at ikke deres navn blir til skade i Nord slik det skjer i Holland.

Hva [religionsfrihets]dekretet angår sier han at det ennå ikke er promulgert, fordi han ikke er i hjemlandet. Uten hans nærvær der kan intet gjøres i denne sak. Men alt ligger til rette. Det sies at man allerede har funnet tre katolske familier [i Norge], og at mange katolikker er vendt tilbake dit, og at atter andre fremdeles reiser dit opp. Men noe av det første som han [Ulfeldt] må gjøre når han kommer hjem er å fremme denne sak slik at den går i orden.

Om enhjørningen sies det at den har mange egenskaper. Blant annet kan den brukes som et middel mot pest, all ondartet feber, kopper, forgiftning (så sant den ikke er etsende) og annet slikt som alle leger vet. Ennå tenker man ikke på å dra til Frankrike, og man tror at man skal være her vinteren over.

1. Guglielmi besøkte Chigi i Münster den 29 okt. 1646 i følge Chigis private dagbok (*diario*) nå i Det vatikanske bibliotek.

8

Haag, 31 desember 1646.

fol. 580

Det jeg skrev til Dem i mit siste brev – i forbindelse med ønsker om en God Jul – angående det som var sagt til meg av Ulfeldt, vil jeg pånytt etter hans ordre minne Dem om. Og selv om De i Deres brev av 22. ds. gir meg beskjed om allerede å ha informert kilden,¹ frykter Ulfeldt en viss strid omkring dette på grunn av uroen blant det gode folk. Men jeg ber Dem være oppmerksom på dette ... Omkring slutten av januar begynner avreisen til Frankrike via Flandern. Jeg underretter Dem om dette. Samtidig ber jeg Dem om æren av å få Deres ordre angående det som skal gjøres der. Her tales det ikke om annet enn fred. Man frykter absolutt ikke franskmennenes ankomst som ventes fra time til time. Ja, flesteparten av disse statene har trukket seg ut i tide for å gi seg god tid. Brandenburgeren drar om noen dager til Cleve med løfte – sies det – fra disse stater om bare beskyttelse eller hjelp for Pommern. Det er det jeg kan fortelle Dem i øyeblikket. Hilsener osv.

P.S. I det jeg avslutter dette brev mottar jeg en sørgelig hilsen fra den stakkars katolikken i Danmark som jeg anbefaler så meget jeg

kan. Jeg minner Dem om ham, og anbefaler ham til Deres barmhjertighet og beskyttelse.

1. I sitt brev til Guglielmi av 22. desember skrev Chigi bl.a. at han hadde skrevet til kilden (*scrivendone al fonte*), slik som Ulfeldt hadde antydnet. Det er antagelig Roma som menes.

9

Haag, 13 februar 1647. fol. 581

...¹ og også at De taler med patrene der, hvis De finner dette formålstjenlig, eller å skrive til de andre i ...² som De synes best.

Kort sagt, han vil gjerne stå Dem til tjeneste med hva De enn måtte ønske. Dette forsikrer han Dem om også for fremtiden. Hvis jeg har anledning til å be ham om det, skal jeg gjerne gjøre det. Imidlertid ser jeg det slik at et positivt resultat ikke uten videre kan sikres nettopp på grunn av hans ettergivenhet overfor alle.

Herfra kan jeg ikke meddele noe nytt utover dette – etter det Ulfeldt antar – at freden [fredsforhandlingene?] fortsetter i disse landene. Han [Ulfeldt] vet dette fra en pålitelig kilde, og holder det for sikkert.

1. Teksten begynner brått på side 581r. Versosiden er blank. Tallet 581 er en foliering med stempelmaskin. Den opprinnelige håndskrevne foliering 533 (nå fol. 581) angir heller ikke noe manglende blad. Rekkefølgen av de håndskrevne siffer er uten brudd: 532, 533, 534 (nå fol. 580, 581, 582).
2. Uleselig. Antagelig et stedsnavn, kanskje Cleve?

10

Haag, 7 mars 1647. fol. 582

Avreisen til Frankrike er fastsatt til mandag, hvis ikke annet blir bestemt via Flandern. Jeg skal ikke glemme når vi kommer dit, å hilse Abbed Bichi¹ fra Dem. Når jeg kommer til Paris, vil jeg skrive i overensstemmelse med det De bestemmer. Ulfeldt takker Dem hjerteligst for det De har gjort for ham ved å skrive til nuntien i Wien. Han setter stor lit til dette, og kysser Deres hender osv.

Jeg minner Dem igjen om den stakkars botferdige [danske katolikk], og så meget jeg kan anbefaler jeg ham til Deres barmhjertige beskyttelse.

Man trodde i natt at prinsen av Oranien skulle forlate dette livet, da han fikk en uventet feber som varte i 24 timer.² Han har kommet seg litt. Men dette er likevel ingen ubetydelig hending, når man tar hans avkreftede legeme i betraktning. Generalstatene har ennå ingen beslutning tatt i spørsmålet om krig og fred, siden alle ennå ikke er kommet. Man har likevel begynt å ta for seg det som skal behandles, men man

[vi?] har ikke klart å få rede på hva de vil foreta seg, selv om man gjetter på fred på grunn av den alminnelige tendens.

1. Antonio Bichi var pavelig internuntius i Brussel i tiden 1642-1652. Han var i slekt med kardinal Chigi, og hørte til hans stab i Køln før 1642. Jfr. H. Biaudet, *Les Nonciatures Apostoliques Permanentes* (Helsinki 1910) s. 254.
2. Stattholder prins Frederik Hendrik (1625-1647).

11

Saint-Denis, 11 april 1647.

fol. 583

Ved min avreise fra Brussel skrev jeg et brev til Dem som jeg ikke tviler på at De har mottatt gjennom Abbed Bichi, siden jeg ga det til ham. For å anmode om nærmere ordre fra Dem gir jeg nå beskjed om min ankomst til Saint-Denis. Ferden til Paris er stoppet opp her fordi man avventer hele Ulfeldts følge som – via Calais – har brukt lengre tid muligens på grunn av hard sjø. I mens gjør man livréen i stand samt alle de ting som er nødvendige for inntoget, som jeg tror ikke vil finne sted før etter [påske]høytiden. Mazarin minner meg om det De har gitt meg ordre om.

12

Utrecht, 11 juli 1647.

fol. 584

I det jeg nesten var steget opp i vognen, ble jeg stanset av oberst Bjelke, sønn av kansleren i Norge og bedt om å skrive et anbefalingsbrev for ham til Dem. Det gjorde jeg meget gjerne, da han er en betydelig personlighet, og dessuten er han en av dem som med hele sin familie støtter det katolske parti i sitt hjemland. Han er sammen med sin familie mer katolsk enn luthersk – likevel på den nordiske måte. Sammen med ham kan De ha samtaler om den gjenoppblomstrende situasjon deroppe. Jeg er villig til å tro at han ikke vil finne det ubehagelig at De snakker med ham. Dermed kan De gjøre deres observasjoner og ha noe nytte av det. Når det dreier seg om detaljer angående Ulfeldt, er det best å tie. Men jeg finner det bedre å gi Dem beskjed om det på forhånd. Med henblikk på den mottagelse De vil gi ham, bør han behandles som en verdig person på grunn av sine egne kvalifikasjoner. Og jeg vil se det som en særlig fortjeneste overfor meg fra Deres side.

Han vil oppholde seg her noen dager. Deretter vil han reise for å gjøre krigstjeneste i Tyskland ... For øvrig fortsatte jeg reisen i god helsetilstand. Om noen dager vil vi være i Danmark, hvor jeg skal skrive til Dem. Han [Bjelke] er litt i slekt med Ulfeldt.

13

Utrecht, 11 juli 1647.

fol. 585

Oberst Henrik Bjelke som overbringer disse linjer, er min personlige venn og en meget ansett adelsmann – ikke bare av fødsel fordi han er sønn av kansleren i Norge, men også på grunn av sin personlige innsatsvilje og fortjenester. Da han har ønsket å kysse Deres hånd, har jeg ikke villet unnlate å la Dem bli kjent med ham både for at De skal stifte bekjentskap med hans kvalifikasjoner, og for å gi Dem noe å samtale om med én som sammen med hele sin familie er bærer av hele det katolske parti i de trakter. Jeg anmoder Dem om å være hans beskytter mens han er hos Dem. Han blir bare noen dager.

14

København, 30/10 august 1647.

fol. 586

Igår aftes avsluttet vi vår reise i beste velgående. Vi nådde frem til København i utmerket helsetilstand. Jeg melder Dem dette for at De skal vite hvor De skal sende Deres ordre til meg.

Kongen oppholder seg på Frederiksborg, og man venter i løpet av kort tid å få vite om han vil vende tilbake hit eller om Ulfeldt må dra dit for å møte ham og avgi rapport om sine forhandlinger. Jeg venter på utfallet av denne audiens for å kunne svare.

Forleden hadde jeg en samtale med Ulfeldt i forbindelse med det anbefalingsbrev for nuntien i Wien som De utstyrte ham med. Siden han viste stor interesse for å få vite virkningen, ber jeg Dem meddele meg dette slik at jeg kan fortelle ham det.

15

København, 7 desember 1647.

fol. 587

Jeg ønsker Dem alt godt i forbindelse med julehøytiden. Fremfor alt håper jeg at man kommer frem til en god og fordelaktig fred som ikke vil være til mindre nytte for kristenheten som til ære og fremgang for Dem selv. Jeg gleder meg over at Ulfeldt har gjenopptatt sine embetsplikter. Fra det øyeblikk han vendte tilbake [til Danmark], ville han ikke utføre sin embetsgjerning fordi han ved sine fienders falskhet var blitt bragt i miskreditt [hos kongen]. Endelig har rettferdigheten seiret, og hele adelen unntatt noen få henvendte seg til kongen og erklærte at de ville at Ulfeldt skulle utføre sitt embete i full frihet i overensstemmelse med de privilegier som riket har gitt ham. Selv om kongen personlig ikke har meget imot Ulfeldt, var han blitt tvunget til dette for

unnå at en borgerkrig eller kanskje noe enda verre skulle bryte ut i hans siste leveår. Slik vender håpet tilbake – som jeg nesten hadde mistet – om at den viktige saken skal få en vellykket avslutning.

16

København, 10/20 januar 1648.

fol. 588

Hvis De mottar som en god nyhet [Ulfeldts] gjeninnsettelse i sitt embete, så tror jeg at De ennå mer vil glede Dem over at han fortsetter å være til nytte for våre interesser. Om disse har han talt med kongen flere ganger. I nærvær av kongen, de kongelige embetsmenn fra Norge, Rikets Marsk, Rikets Admiral, Rikets Kansler (som skulle være første viseadmiral), Guvernøren for Skåne, og alle riksrådene ble det nylig besluttet å drøfte fri adgang til utøvelse av vår religion i dette rike i et fulltallig møte kommende april måned. Dette vil falle sammen med det tidspunkt da de skal behandle valget av den nye konge. Deretter skal de behandle vår sak. Dette har jeg godt håp om, da vi hittil har de sterkeste på vår side. Dette er også grunnen til at jeg med glede og tålmodighet utholder de [klimatiske] besværligheter heroppe. De svekker min helse. I de sidste dager har jeg nesten ikke kunnet se med mine egne øyne. Om litt håper jeg å vende tilbake etter vel fullført gjerning og kanskje med litt fortjeneste hos Gud.

17

København, 19 februar 1648.

fol. 589

I dette øyeblikk mottok jeg Deres ærede brev, samt det vedlagte skriv fra Monsignor de Simeonibus av 2. ds. etter romersk dateringsmåte. Forhandlingene i forbindelse med valget av den nye kongen er i full gang. Deretter vil vår sak bli behandlet. Så meget har Ulfeldt i hvert fall bekreftet for meg for en halv time siden.

Jeg takker for Deres innbydelse til å komme til landområder med mildere værforhold, hvor jeg kunne gå Dem til hånd. Men jeg er redd for at virkeligheten ikke vil svare til våre ønsker. Vel ber jeg Gud å forsinke det så lenge at vår sak kan bli ført til ende. Jeg hører om motgangen som hindret fredsslutningen etter så store anstrengelser.

18

København, 22 april 1648.

fol. 590

Det er liten grunn til å frykte en svensk invasjon i forbindelse med

kongevalget som begynte sist mandag og som avsluttes med det første. Man har ikke øket vaktstyrken med én eneste soldat. Pfalzgreven med sine folk skal dra til Tyskland, antar man, og det er alt jeg kan finne ut om dette. Jeg takker Dem for dispensasjonen for grev Rebolledo til å lese Bibelen. Hva angår de øvrige bøkene [det er bedt om dispensasjon for] beklager jeg det meget [at det ikke gikk i orden]. Det bedrøvet meg å høre at de Simeonibus er død både på grunn av det [elskverdige?] menneske han var, og fordi han var en av de eldste venner jeg hadde ved kurien.

19

København, 29 april 1648.

fol. 591-2.

Grev Rebolledo har gitt meg vedlagte liste over de bøker som han ønsker tillatelse til å lese. Jeg ber Dem om å gi ham en skriftlig dispensasjon. Jeg kan garantere hans gode karakteregenskaper, noe som gjør at han fortjener en slik gunstbevisning. Her er man ennå ikke ferdig med kongevalget. Det er blitt utsatt fordi Riksrådet ville sluttbehandle de saker som den avdøde konge hadde påbegynt. I løpet av sine siste levedager søkte denne å gjenvinne noe av den aktelse som han hadde tapt på grunn av ondskapsfulle intriger satt i scene av andre interesserte grupper, og da særskilt på grunn av hans frille som til hans hell fløy til Djevelen for to dager siden.¹ Selv om han var syk, kom han for fjorten dager siden hit fra Fredriksborg, hvor han etterlot sin Vibeke og ga ordre om at fru Christina, hans andre lovlige hustru, skulle tilkalles, hun som er mor til grev Waldemar og de andre damer som er giftet bort i Danmark, hun som i 19 år hadde vært forvist fra hans nærhet. Han ga henne tilbake alle de eiendommer som var blitt fratatt henne. Men på grunn av den lange reise – forvist som hun var til Jylland – og på grunn av sin svake helse kunne hun imidlertid ikke være tilstede ved kongens dødsleie. Nå har hun vært her allerede i flere uker.

For ikke bare å etterkomme den avdøde konges rimelige og rosverdige ønsker men også for å forebygge de vanskeligheter som kunne oppstå i tilfelle hertug Frederiks *linea recta* skulle falle bort – han som er sønn av første ekteskap men ikke av sterk helse og som inntil nå bare har en liten sønn på to år – samt for å rydde av veien den feilaktige oppfatning at hannes ekteskap var illegitim (en oppfatning som hun vet er alminnelig kjent), har Riksrådet nå endelig erklært det andre ekteskapet for gyldig (*vero è legitimo*) og alle dets barn fra det første til det siste erklært for ektefødte. Det er meg en meget stor glede å kunne meddele Dem dette for at De skal vite følgende: Skulle *linea recta* etter

hertugen falle bort mens grev Waldemar fremdeles er ugift, skulle sønnene til Ulfeldt være de nærmeste i den kongelig arvefølgen. Inntil i dag er de fem i tall. Muligens kommer de en dag til å la høre fra seg.

Hva religions[frihets]saken angår kan jeg ikke si mer enn det jeg har skrevet tidligere.

1. Vibeke Kruse som han hadde en sønn og en datter med.

20

København, 30 mai 1648.

fol. 593

I forrige uke foregikk valget av den nye konge. Det ble hertug Fredrik, sønn av den avdøde konge. Dette skjedde uten uroligheter av noen art. Om seks uker følger hyllingen av den nyvalgte. Deretter føler bisettelsen av den avdøde konge, noe som ennå ikke har funnet sted. Til slutt følger kroningen av den nyvalgte. Da tenkte jeg at jeg kunne reise herfra. Men Ulfeldt har hindret meg i dette ved å gi meg nytt håp om at han gjenopptager sine embetsplikter. Jeg håper at jeg i tiden fremover kan stå til tjeneste for Dem.

Jeg pleier å sende mine brev til Italia via Hamburg. De går rett til Venezia, til Roberto Hais som er postmester der (*maestro de quelle poste*). Men da jeg ikke har fått svar på alle de brev jeg har sendt, tar jeg meg den frihet å anmode Dem om å anbefale meg til Deres kontaktmann i Roma slik at han kan sørge for at De [han?] får brevet i hende, og dessuten besørge svaret. Dette er en privat sak som betyr meget for meg. Derfor har jeg besluttet å stille den under Deres beskyttelse.

21

København, 11 juni 1648.

fol. 594

Har nettopp mottatt dispensasjonen for grev Rebolledo. Derfor fremfører jeg på hans vegne den takk han skylder Dem. Fortegnelsen over bøkene skal han sende, når det blir tid til det. For øyeblikket har han bare Bibelutgaven [han ba om dispensasjon til å lese]. Resten [av bøkene han fikk tillatelse til å lese] venter han fra Amsterdam.

Til tross for ryktene som går om at Sverige har visse aggressive planer for dette landet, så har vi likevel fred og ro her inntil i dag – fri for enhver mistanke [om krig]. Hvis De hadde vært her, ville De ha merket at man lever her annerledes enn i andre land, det være seg i fred eller i krig. Hvilken stor våpenbesetning viser ikke dette kongerike! Seks krigsskip og fire halve galeier. Disse venter på å ledsage den nye

konge til Norge for der å motta folkets troskapsed som skal avlegges i begynnelsen av kommende måned.

22

København, 8 juli 1648.

fol. 595

Igår ble kongen hyldet av folket under utfoldelse av den største ro i verden, mer ro enn det pleier å være når man utnevner Confallonieren i Lucca. Ikke én eneste soldat bar våpen bortsett fra borgervakten. Handlingen fandt sted på en offentlig plass. Kongen har nå overtatt regjeringen sammen med Riksrådet. Om to uker vil det samme gjenta seg i Norge. Ti krigsskip, både store og små, ligger klare og venter på ordre. Mistanke om krig mellom disse landene er nå fullstendig borte.

For fjorten dager siden reiste Norges stattholder herfra. Jeg anbefalte ham varmt hele religion[s]frihets[s]saken. Forhandlingene om denne opphørte da Kristian IV døde. Heller ikke i Bergen, hvor vår religion fikk fri innpass, er den lenger godtatt – for ikke å si direkte forbudt. Dit var det kommet hele familier av hollandske katolikker sammen med to jesuitter og flere sekularprester. Disse har nevnte stattholder lovt meg å ta under sin beskyttelse, og tillate at de privat kan utøve sin religion uten noe inngrep fra det offentliges side inntil den nye konge tiltrer. Med ham må man så forhandle slik at de privilegier som hans far har gitt, står ved makt.

23

København, 14 oktober 1648.

fol. 596

Gjennom Herr Somigiania i Hamburg har jeg sett pavens edikt om Romas matforsyningsproblemer. For å kunne gjøre noe til fordel for denne by har jeg snakket med Ulfeldt. Han har sagt til meg at han meget gjerne vil tillate at skip seiler ut herfra lastet med korn og andre matforsyninger som kjøtt, salt fisk, og smør og annet, forutsatt at fristen for leveringen fastsatt av paven er på to måneder eller mer – dette på grunn av seilingsproblemer, fordi isen ofte ikke blir borte før i begynnelsen av april. Jeg skal holde Dem underrettet om hvordan det går med denne sak. Videre [ber jeg] om at De vil skrive om dette for at han kan oppnå en forlengelse av den pavelige frist. Hvis De gir meg beskjed om dette, vil jeg ikke unnlate å utføre det som ønskes osv. Videre ber jeg om å få tilsendt tre eller fire kopier av de autentiske [pavelige] edikter for å kunne spre dem i flere eksemplarer i Norge og Danmark. Unnskyld besværet jeg pålegger Dem og det vågemot jeg

har påtatt meg ved å ta opp dette emne som utelukkende bundet i et brennende ønske om å gjøre noe nyttig for vårt felles fedreland i så ulykkelige tider med hungersnød. Det kommende år håper jeg å kunne tilbringe sammen med Dem og under Deres beskyttelse ... Man venter kongen tilbake fra Holstein om fjorten dager for å overvære bisettelsen av sin avdøde far. Deretter kommer kongekroningen.

24

København, 7 november 1648. fol. 597

Med tanke på Guds sak ville jeg ha gledet meg mer, dersom nyheten om fredsslutningen med keiseren – som De rapporterer om – ikke bare hadde vært partiell men også universell. Ennå kan man håpe på noen endringer [i fredsbedingungen] i tiden før den endelige ratifiseringen.

De andre nyhetene om død og hungersnød tynger meg meget. Smersten mildnes ved tanken på at de døde er unnsuppet elendigheten og er faret hen til Paradisets gleder, mens de som lider hungersnød nå ikke vil mangle hjelp og godt styre og store forsyninger.

Gjennom et annet brev har De vel nå forstått det jeg har skrevet om tidligere: Nødvendigheten av å få forlenget tidsfristen for leveringen av matforsyningene til Roma slik at disse kan nå frem i tide. Herfra kan vi sørge for at en god og kanskje billigere hjelp når frem enn om hjelpen kommer via Holland som selv vil dra økonomisk fordel av den i mange tilfeller. Jeg bekrefter alt dette på Ulfeldts vegne. For øyeblikket hjelper han pavestolen med helt andre spørsmål. Også senere vil han vise sitt gode sinnelag ved lignende anledning. Selv håper jeg på en total fred, og på snart og hurtig å kunne vende tilbake til Roma for der i rød drakt å kunne tjene de fattige ved *S. Trinità dei Pellegrini*-kirken ved *Ponte Sisto*.

25

København, 10 desember 1648 fol. 598

Ikke som følge av sedvane men på grunn av den spesielle gjeld jeg står i til Dem, ønsker jeg Dem – i anledning julen – en gledelig jul og et godt nyttår. Samtidig minner jeg Dem om min hengivne tjenstvillighet, og ber Dem om æren av å få nye oppdrag fra Dem.

Kongekroningen foregikk sist torsdag i stor ro, og ble fredag etterfulgt av dronningens kroning. For at De skal få personlig del i disse festlighetene sender jeg Dem noen mynter som man pleier å prege ved slike anledninger. Om kort tid håper jeg å kunne meddele Dem hva man kan vente av den nye kongen hva våre saker angår.

26

Haag, 5 september 1649

fol. 599

Da Ulfeldt ankom, overrakte jeg ham straks brevpakken som Mødrene [*le Madri*]¹ hadde sendt meg. Han er for øyeblikket ikke i stand til å gi noe svar, da han er alvorlig opptatt i påvente av det endelige resultat av sine forhandlinger med de hollandske Generalstatene. Jeg gleder meg over at det er et lite håp om at De kan fortsette den ærefulle formidling helt ut. Måtte Gud gi at det kan skje snart, så jeg kan få del i feiringen av det.

Jeg har utført det oppdrag De ba meg om vis-à-vis prinsessen av Portugal. På nytt sender hun sine takksigelser tusen ganger.

Igår kom Madame Brun hit fra Sp ...².

1. Se ovenfor s. 96.
2. Spa? Spania?

27

Haag, 17 oktober 1649.

fol. 600-1

Som jeg meddelte i mitt brev av 5. september utsatte han [Ulfeldt] svaret til Mødrene [*le Madri*]¹ inntil en endelig avgjørelse kommer fra Danmark. Han ville se om han kunne gjøre noe til deres fordel før han reiser herfra. Men avgjørelsen er ennå ikke kommet. Ettersom hans hjemreise nærmer seg for hver dag som går, tviler jeg på at jeg kan oppnå en utsettelse bare med et enkelt ord. Imens studerer de anvisninger som – i følge Ulfeldts løfter til meg – helt skulle være til deres fordel. Jeg beklager meget sterkt ikke å kunne vende tilbake dit, da jeg har tatt [fått?] avskjed for desto bedre å kunne arbeide for den gode sak ved å anbefale den sterkt. Jeg vil likevel ikke unnlate å benytte den lille tid jeg har igjen til å gi Dem opplysninger om dette i hans sted. I mellomtiden kan De oppmuntre dem [Mødrene] til å bli ved godt mot, og til å håpe på et lykkelig utfall av deres sak.

Under gjennomreisen til Brabant besøkte Ovezande² meg igår. Jeg har oppnådd at Ulfeldt la inn et godt ord for ham hos prinsen av Oranien og hos Generalstatene. Bedre informert av ham som de nå er både muntlig og skriftlig – et dokument som Ovezande hadde sendt meg, er blitt fremlagt for dem – har de nå lovt å se på hans sak og sluttbehandle den. En av hans tjenere har nettopp underrettet meg om at han allerede er i Antwerpen for der å møte Brun som oppholder seg der.

1. Se ovenfor s. 96.
2. Dekknavn for Biskop Jakob de la Torre.

118

28

Amsterdam, 26 oktober 1649.

fol. 602

Igår aftes kom jeg tilbake hit fra Utrecht. Dit fulgte jeg Ulfeldt som er på vei til Danmark. Jeg sitter og skriver i hjemmet til Ferroni. Vedlagt oversender jeg det Ulfeldt ga meg. Med hensyn til saken vedrørende Mødrene [*le Madri*]¹ kunne han ikke svare noe definitivt. Men han ga sitt æresord på at han skal sette alt inn på å oppnå det best mulige resultat, når han først er nådd dit opp.

29

Haag, 16 desember 1649.

fol. 603

Først for tre dager siden mottok jeg i posten fra Breda Deres ærede brev av 3. ds. De bes derfor unnskyldte at mitt svar kommer sent ... Hva Deres haltende helse angår, håper jeg at De har funnet helsebot i Aachen slik Brun har forsikret meg om. Alt godt ønskes Dem for julen og det nye år.

30

Hag, 16 januar 1650.

fol. 604

Førleden ville jeg oppsøke Brun for å se om han hadde noe til meg fra Dem i Münster. Men han var vendt tilbake til Aachen for der å oppsøke kurbadene.

31

Haag, 11 februar 1650.

fol. 605

Dagen etter å ha mottatt Deres brevpakke gjennom Ferroni har jeg viderebefordret (*trasmessi*) den til Ulfeldt med de varmeste anbefalinger. Det inntrufne dødsfall vil gi Ulfeldt anledning ...¹.

1. Se ovenfor s. 96.

32

Hag, 4 april 1650.

fol. 606

Først sist fredag mottok jeg Ulfeldts svar på de brev som var skrevet til ham i saken vedrørende *delle Madri Discalze*. Utbetalingen av det man [familien?] skylder mødrene ventes innen kort tid. Jeg har underrettet *la Madre og Sorelle della Religiosa* om det hele. Fire ukers halsesyke som tvang meg til å holde sengen eller i ethvert fall til å forbli innendørs, forklarer hvorfor det er lenge siden De har hørt fra meg. Med ønsket om en god påske ...

33

Haag, 2 mai 1650.

fol. 607

Ferronis bryllup forsinket min avreise herfra, denne gangen i strid med mine opprinnelige forsetter. Denne gang ble oppholdet forlenget på grunn av Lambrys [?] tropper som villig hilser dem som reiser fra Den Bosch til Maastricht. Jeg må derfor avvente deres avreise, noe jeg antar vil foregå snart, før jeg kan komme og hilse på Dem og nyte godt av det helsebringende vann som De forsikrer meg vil være meget gunstig for meg. Jeg vil ikke unnlate å sørge for å bringe noen nyheter.

For noen måneder siden gikk Herr Chinscot¹ over til et bedre liv. Helt til det siste forlangte han å få dø som katolikk, og som sådan utåndet han styrket med de hellige sakramentene. De reformerte predikanter ville sette ham under arrest, noe de forsøkte på de siste fire dager av hans liv. Men standhaftig avviste han dem hele tiden. Dette var grunnen til adskillig kritikk hos de reformerte som til og med fra prekestolen har sagt at han var en frafallen.

Bruns tilbakekomst ventes her i morgen.

1. Jasper (Casper, Caspar) van Kinschot (1622-1649) reiste i året 1646 med det hollandske gesandtskap til fredsforhandlingene i Münster. Sannsynligvis gjorde han dette i egenskap av privatsekretær for en av de befullmektigede. I Münster skaffet han seg mange venner, blant disse den pavelige nuntius, kardinal Fabio Chigi, den senere pave Alexander VII (1655-1667).

Rigshofmester Corfitz Ulfeldts katolske forbindelser

af *Vello Helk*

Det kan være vanskeligt at belyse forholdet mellem katolicismen og protestantismen efter reformationen. Selv om det står klart, at pavestolen nægtede at acceptere frafaldet og stadig ønskede at genvinde de tabte områder, havde den i begyndelsen kun begrænsede muligheder. Efter Tridentinerkoncilet lykkedes det dog ved diplomatisk spil og anvendelse af dygtige folk at opnå succes for den modreformation, som efterhånden førte til generobring af betydelige områder i Mellemeuropa. De nordiske lande blev heller ikke glemt, men her stødte den slags forsøg på alvorlige vanskeligheder, fordi de toneangivende samfundslag deri så en trussel mod deres nyerhvervede privilegier. Det lykkedes at hverve nogle tilhængere, men disses indflydelse slog aldrig rigtigt igennem, og stillet over for realitetskrav faldt de atter fra. Gennem sit lange liv forsøgte den norskfødte jesuit Laurentius Nicolai Norvegus (ca. 1539-1622) dybt engageret at overtale og påvirke sine nordiske landsmænd, hovedsagelig ved de pavelige læreanstalter på den anden side af Østersøen. Efter hans død blev dette arbejde fortsat af andre, sat i system af den i hans dødsår oprettede Propagandakongregation, der med jævne mellemrum stod for mislykkede missionsforsøg.¹

Disse forsøg var baseret på indfødte medhjælpere og sympatisører, men det er kildemæssigt vanskeligt at belyse deres rolle, da de sjældent gav deres mening direkte til kende. Der findes meget lidt om dem i de nordiske arkiver, således enkelte gange i forbindelse med afsløringer som f.eks. Gjerpenprocessen i Norge 1613,² Weisweiler-sagen i Malmø 1624³ og retssagen mod Schacht, Anthelius og Ursinus i Sverige samme år.⁴ Det er dog muligt at finde nogle oplysninger i den katolske kirkes arkiver i Rom, men her må tages i betragtning, at de pågældende ikke altid optrådte under deres rigtige navne,⁵ at de bliver omtalt med den største diskretion og derfor ikke altid lader sig identificere. Desuden er oplysningerne spredt på mange arkiver; man ved ikke altid, hvor man skal søge. Ved et tilfælde opdagede jeg selv for mange år siden de planer for Danmark-Norges rekatolicering omkring 1600, som muliggjorde optrævling af et net af forbindelsesmænd herhjemme, afsløring af personer, der senere virkede som biskopper, rektorer og livlæger.

Meget skulle samles sten for sten, inden billedet kunne blive nogenlunde tydeligt.

Modreformationen i Norden fik et opsving under 30-årskrigen. Denne periodes mange hemmelige missionsforsøg og religionsforhandlinger på temmelig højt plan er i årenes løb udforsket af dr. Johs. J. Duin i Hamar,⁶ der i den foregående artikel har behandlet problemerne ud fra et nyt aspekt, nemlig på grundlag af de breve, Corfitz Ulfeldts italienske sekretær Giuseppe Guglielmi skrev til den pavelige nuntius Fabio Chigi i Münster. Beklageligvis blev det også den sidste afhandling fra hans hånd. Dette arbejde viser hans sans for de små enkeltheder, hans evne til at få mosaikbilledet til at træde tydeligt frem, at afdække skjulte lag og afsløre de kontakter, de højere kredse i Danmark-Norge havde til katolicismen. Duins nederlandske baggrund gjorde ham velbevandret i kildemateriale i disse lande, som spillede en stor rolle som udgangspunkt for flere mislykkede missioner i de nordiske lande. Dette materiale har han suppleret med breve i de romerske arkiver og på denne måde arbejdet sig frem til et puslespil, hvor kun enkelte brikker mangler.

Det træffer sig så heldigt, at også kopier af Chigis breve til Guglielmi er bevaret.⁷ De bekræfter det indtryk, som er tydeligt i Guglielmis breve: de måtte udtrykke sig i forsigtige vendinger, nøjes med antydninger og undgå at nævne deres danske forbindelser ved navn. Også i Chigis breve kaldes Ulfeldt mest »il Unicornò«, og der henvises til cifferbreve. Begge parter var klar over, at deres korrespondance kunne blive opsnappet, derfor gjaldt det om at finde nogle harmløse formuleringer. Det væsentlige indhold garneres med nogle alment kendte politiske nyheder. Af særlig interesse er kopier af Chigis breve til Ulfeldt,⁸ ikke så meget hvad deres indhold angår, da de er formuleret lige så intetsigende som den øvrige korrespondance, men den kendsgerning, at de to korresponderede med hinanden, er en væsentlig forudsætning for forståelsen af de perspektiver, der oprulles i det følgende.

I sine breve til Rom kunne Chigi imidlertid komme med mere konkrete oplysninger. Disse breve er ligeledes bevaret i Vatikanarkivet, og i lyset af dette materiale får flere hændelser og hypotetiske antagelser en naturlig og nærliggende forklaring.

Blandt disse breve er også en kopi af det brev fra Corfitz Ulfeldt, Guglielmi havde med til Chigi i oktober 1646. I dette brev, dateret 16. oktober, erklærer Ulfeldt, at der er visse anliggender, som ikke kunne forklares skriftligt. Derfor sendte han Guglielmi, der nød hans fulde tillid og på hans vegne ville forsyne Chigi med de fornødne informationer. Han forsikrede, at han var meget opsat på at fremme den katolske

religions sag.⁹

De fortrolige samtaler mellem Guglielmi og Chigi blev nedfældet i den lange redegørelse, den sidstnævnte den 9. november sendte til det pavelige statssekretariat i Rom. I sit svar af 15. december lovede kardinal Pamphili at hemmeligholde brevets indhold.¹⁰ Gennem Chigis omtale har Duin kendskab til eksistensen af dette brev, men ikke til dets indhold. Det er egentlig en udførlig beretning om katolicismens stilling og fremtidige udsigter i Danmark. Deri nævnes også flere danske konvertitter. Nogle af dem er kendt i forvejen, andre måske mistænkt, dog uden sikre beviser, men der er også navne, hvis påståede konversion til katolicismen hidtil har været ukendt.

I brevets indledning fremhævede Chigi, at da nogle enkeltheder krævede absolut diskretion og hele sagen hørte under Propagandakongregationen, ville han benytte sig af cifferskrift. De danske konger efter reformationen havde været stærke tilhængere og beskyttere af Luthers kætteri, og det gjaldt også den nuværende konge. I hans rige udøvedes den rene lutherske religion i tidligere katolske kirker, med nadver under begge skikkelser, messe snart på modersmålet, snart på latin, orgelspil og hellige billeder, som dog ikke var genstand for tilbørlig ærbødighed. Dernæst redegjorde nuntius for de strenge forholdsregler over for katolicismen og dens tilhængere i Danmark og Norge, nemlig livsstraf og konfiskation af al ejendom. Der havde dog været nogle hemmelige katolikker, men da de ikke havde mulighed for at udøve deres religion, var de hurtigt faldet fra. På deres dannelsesrejser havde nogle adelige besøgt andre lande, navnlig Italien og også Rom, hvor Gud havde åbnet deres øjne, således at de i hemmelighed havde antaget den katolske tro. Blandt sådanne konvertitter nævnte Chigi tre af familien Ulfeldt, sønner af rigskansleren (Gran Cancelliere). De havde opholdt sig i Rom i slutningen af pave Gregor 15.s (1621-23) og i begyndelsen af Urban 8.s (1623-44) tid, næsten tre år, men under andet navn for at undgå, at de efter deres hjemvenden blev straffet på grund af deres religion.

Den ene af dem var blevet kapucinermunk, men havde på grund af sit svage helbred været nødt til at udtræde; han døde få måneder senere. Den anden ved navn Eiler (Ilario) var for tre år siden blevet dræbt ved kongens side i et søslag mod svenskerne; på ham havde man fundet »l'habito della Sant.^{ma} Vergine del Carmine«. Den tredje, Corfitz, der nu var 40 år, var på grund af sin dygtighed blevet forfremmet ikke alene til statholder i København (Vice Re di Danimarca), men også til rigshofmester (Gran Maestro del Regno). Kongen havde givet ham sin naturlige datter Leonora Christine til hustru, og han var blevet anvendt

i mange vigtige diplomatiske hverv. Nu var han udsendt som ekstraordinær ambassadør til Frankrig, hvortil han snart ville begive sig fra Haag. Om seks måneder ville han atter vende hjem til Danmark.

Nuntius redegjorde udførligt for kongens forhold til Leonora Christines moder Kirsten Munk og nævnte deres mange børn, først og fremmest grev Valdemar Christian, men også de andre døtre med deres ægtemænd. Disse døtre var alle lutheranere på nær Hannibal Sehesteds hustru, da hendes ægtemand var katolik. Han havde i hvert fald erklæret at være det, da han i sin tid var i Rom som hovmester for Valdemar Christian. Derefter omtales den sidstnævntes mislykkede forsøg på at blive gift med zarens datter. Han ville nu gerne gifte sig, men Ulfeldt forsøgte at forhindre det under påskud af, at det ikke var passende for kongesønnens anseelse at ægte en adelsdame, når han havde været nær ved at blive gift med en prinsesse. Han forsøgte at overbevise greven om, at denne skulle vende tilbage til Italien med sin apanage og slå sig ned i Rom med en prælatur.

Hvad Ulfeldt angik, havde han foruden døtre fem sønner, den ældste af dem omtrent 12 år. Han ejede meget jordegods, således to baronier i Bøhmen til 50.000 guldsudi og meget mere i Danmark, men ønskede at afhænde det hele. Desuden havde han andre indtægter, alt dette agtede han til sin tid at tage med til Italien. I hans tjeneste var en konvertit – Peder Christensen Roch, der var konverteret i Rom og nu tog sig af tre af Ulfeldts sønner. Ulfeldt selv søgte kontakt med katolikker og havde således knyttet Giuseppe Guglielmi til sig som sekretær. Nuntius selv havde mødt Roch for fem måneder siden og var sikker på, at denne var katolik. Det samme gjaldt Ulfeldt; for to måneder siden havde han ladet Guglielmi give besked om, at det var lykkedes ham at opnå religionsfrihed for katolikker i fire norske byer med tilladelse til en kirke til brug for fremmede. I det hele taget havde han forsøgt at overbevise kongen om den politiske nytte af at gøre sig gode venner med katolikkerne og tillade dem at udøve deres religion. For to år siden, da kongen var trængt til det yderste af Sverige, var det lykkedes ham at vinde kongen og tronfølgeren for sine tanker, også rigskansleren (Christen Thomesen Sehested) med nogen vanskelighed, desuden rigsadmiralen (Jørgen Vind), rigsmarsken (Anders Bille), Norges statholder (Hannibal Sehested) og fem andre rigsråder, fordi de var blevet udnævnt på Ulfeldts foranledning. I denne forbindelse blev hans svoger Hans Lindenov nævnt som en hårdnakket lutheraner, der ikke kunne overbevises. På denne måde var det lykkedes ham at gennemføre de ovennævnte bestemmelser for Norge. Ulfeldt havde forsøgt at opnå det samme for Danmark, således at katolske præster også blev tilladt der.

Kongen og tronfølgeren havde intet imod det, men de ønskede, at han skulle overbevise de andre rigsråder, hvad han håbede at gøre efter sin tilbagevenden fra Frankrig.

Guglielmi havde rådspurgt nuntius, om han skulle acceptere den tilbudte stilling som dansk resident i Paris, men efter Chigis mening ville han tjene sin religions sag bedst ved at blive hos Ulfeldt. Nuntius var klar over Ulfeldts vanskelige stilling og rådede derfor til forsigtighed i lutherske omgivelser; dette gjaldt også sekretæren i hans optræden og korrespondance. Der burde sendes gejstlige, nemlig lærde og ulastelige sekularpræster. Der skulle meddeles dispensation fra fasteregler og andre bestemmelser. I øvrigt udbad nuntius sig nærmere vejledning om den videre fremgangsmåde.

Til denne redegørelse slutter sig flere andre breve, som tillader at følge sagens videre forløb. Den 21. december 1646 berettede nuntius om det besøg, den flanderske jesuiterprovincial havde aflagt hos Ulfeldt, der straks derefter havde bedt Chigi om, at ikke alene jesuitter, men også andre ordensgejstlige i begyndelsen skulle holdes tilbage; man skulle begynde med velkvalificerede sekularpræster.¹¹ Måske har sporene fra tidligere mislykkede missionsforsøg virket skræmmende. Den 20. september 1647 oversendte Chigi Ulfeldts svar på pavens brev, modtaget under ambassadørens ophold i Paris. Af dette svar fremgik klart, at Ulfeldt udgav sig for katolik: han bad om bevarelse af den dybeste hemmelighed, da han handlede på egen hånd. Som mellemmand brugte han sin sekretær Guglielmi.¹² Den 13. december 1647 skrev nuntius, at på grund af valg af en ny tronfølger i Danmark burde religionssagen indtil videre stilles i bero. Han frygtede, at det ellers på grund af uenighed mellem kongen og adelen kunne komme til et alvorligt oprør som i England. I samme brev nævnes også to danske konvertitbrødre. Den ene havde på grund af svenskerne mistet sit præbende i Olmütz. Hans broder havde været et dårligt eksempel: i 14 år havde han været kapuciner i Italien, men under påskud af at ville vende hjem for at omvende sine landsmænd var han hjemme faldet fra og havde giftet sig med en skøge (meretrice).¹³

Situationen efter Christian 4.s død blev beskrevet i et brev af 31. juli 1648. Den nye konge var blevet hyldet og forberedte sig til at tage til Norge. På grund af kongens død var udøvelsen af den katolske religion i Norge blevet standset, men statholderen havde lovet at beskytte de katolikker, som befandt sig der, og tillade dem i det mindste privat at udøve deres religion, indtil den nye konge havde fornyet sin faders indrømmelser til dem. Ulfeldt havde allerede gjort sin indflydelse gældende, også med hensyn til en udvidelse af disse bestemmelser til Dan-

mark. I øvrigt ønskede han at beholde sin italienske sekretær, da han ikke havde tillid til nogen anden i disse anliggender. Guglielmi var dog uvillig til at tilbringe endnu en vinter i Danmark. Det strenge danske klima var ikke godt for hans skrøbelige helbred, og derfor ville han helst endnu samme efterår vende tilbage til Italien. Nuntius rådede ham til at have tålmodighed i en så vigtig sag i sin religions tjeneste.¹⁴

Under sit ophold i København var Guglielmi i øvrigt i forbindelse med den spanske gesandt Rebolledo og formidlede bl.a. dennes ønsker om at få tilladelse til at læse bestemte bøger, herunder bibelen.¹⁵ Han overværede det nye kongepars kroning i december 1648 og rejste i februar året efter med Ulfeldt til Haag, hvor sekretæren i oktober efter godt tre års tjeneste endelig fik sin afsked.¹⁶

Disse cifferbreve 1646-48 indeholder desuden andre oplysninger og overvejelser. Noget af det er ukorrekt, adskillige navne forvanskede og forskrevne, men som helhed betragtet giver disse breve et udmærket indblik i den forventningsfulde, men dog afventende holdning, pave-stolens repræsentant i Münster indtog og anbefalede, og som også blev fulgt i Rom. Man ville åbenbart undgå en gentagelse af de tidligere fiaskoer, være helt sikker og gå forsigtigt frem. Vel var Corfitz Ulfeldt nøglepersonen, men det gjaldt om at bevare den strengeste hemmelighed, ellers ville det hele blive ødelagt. Her var Guglielmi et væsentligt mellemed og en udmærket hjælp. Vi får også lidt at vide om hans baggrund: han stammede fra Siena, var »nipote di Mons.^r Vallati«, havde været i Rom ti år, hvor han havde arbejdet sammen med Gaspar de Simeonibus, der 1644-47 var pavelig ciffersekretær.¹⁷

Den første lange beretning synes at være baseret på oplysninger, nuntius har fået fra Guglielmi, der forhandlede på Ulfeldts vegne, således at størsteparten må stamme fra rigshofmesteren selv. Dog er noget muligvis forvansket ved at passere gennem to personer, hvis kendskab til de danske forhold ikke kan siges at have været det bedste. Når misforståelserne sigtes fra, bliver der en vigtig kerne tilbage, med overraskende enkeltheder, som det er lykkedes at holde skjult så længe. Interessen samler sig først om oplysningerne om brødrene Ulfeldts katolske tilhørsforhold. Det angivne tidspunkt (ca. 1623) passer dog dårligt for tre brødre på samme tid. Det kan muligvis gå for Corfitz selv (f. 1607), der allerede 1617-21 som stor dreng var på dannelsesrejse med sine brødre Frantz, Jacob, Knud, Laurids og Peder samt deres præceptor Ole Jacobsen. På denne rejse studerede de i Genève, Orléans og Paris og vendte hjem over Nederlandene, var altså ikke i Italien.¹⁸ Derefter er der et hul i hans biografi, indtil han i september 1625 omtales som page hos grev Anton Günther i Oldenburg.¹⁹ I begyndel-

sen af 1627 var han i Frankrig, 1628-29 studerede han med sin broder Flemming i Padova og har derfra antagelig som de fleste andre også været på den sædvanlige Romrejse. Han kan altså have været i Rom noget senere end det angivne tidspunkt, måske også opnået kontakt med katolicismen, men næppe i en treårsperiode, selv ikke under et eventuelt senere besøg. I 1647 fortalte han, at han havde tilbragt 8 år i Frankrig.²⁰ I dette land havde han større muligheder for at komme i forbindelse med katolicismen.

Af de andre nævnes Eiler (f. 1613) ved navn. Han var 1623-32 i Sorø og rejste ud 1634, men han opholdt sig i Italien temmelig længe (1635-37) og var da også nogle måneder i Rom. Det muligt at følge hans rejserute ved hjælp af oplysninger i hans ligprædiken.²¹ Han rejste ud for anden gang 1638 og kom året efter til Spanien, hvor han opholdt sig omtrent et år, usædvanlig lang tid for en dansk rejsende. Kort efter sin hjemvenden 1640 fik han pålæg om atter at tage til Spanien, denne gang med Hannibal Sehesteds gesandtskab, idet han skulle forblive der som dansk resident.²² Denne stilling beklædte han til 1643, da han blev hjemkaldt og som belønning året efter forlenet med Bøvling. Under Torstenssonkrigen var han i kongens personlige følge og faldt ved hans side om bord på »Trefoldigheden« i slaget på Kolberger Heide.²³ Det berettes, at han i døden holdt så fast ved sit sværd, at det kun med største møje kunne vristes af hans hånd. Af Chigis beretning fremgår, at han skulle have båret det såkaldte karmeliterkapular (l'habito della Sant.^{ma} Vergine del Carmine), en slags symbolsk ordensdragt i form af to små brune tøjstykker, som bæres på ryggen og brystet under det sædvanlige tøj og som tilkendegiver status som tilknyttet karmeliterordenens broderskab for lægfolk.²⁴ Hans tilknytning til denne orden kan dog snarere stamme fra hans langvarige ophold i Spanien end hans korte besøg i Rom, selv om grundlaget godt kunne blive lagt i pavebyen.

Den tredje, unavngivne broder kan måske have været Mogens (f. 1617), der efter uddannelsen i Sorø drog til Frankrig; den 1. november 1639 opholdt han sig i Paris.²⁵ I maj 1640 blev han ansat som hofjunker, og allerede måneden efter fik han tilladelse til at sælge sit jordegods.²⁶ I august samme år fulgte han med ovennævnte gesandtskab til Spanien. Lægen Otto Sperling, der ligeledes deltog, omtaler ham nogle gange i sin selvbiografi. Efter at Sperling havde besøgt biblioteket i Escorial fortalte han sine rejsefæller om dets herligheder, hvorefter nogle af dem, blandt dem Mogens Ulfeldt, begav sig derhen for at bese klosteret.²⁷ Mens hans broder forblev i Spanien som dansk resident, forlod Mogens landet og var i februar 1642 i Bruxelles.²⁸ Han døde 1646 i

Paris,²⁹ men det vides ikke, hvor han har opholdt sig i mellemtiden. Tidsmæssigt kunne han godt have været kapuciner som flere andre af hans landsmænd på samme tid, men heller ikke han kan have været i Rom på ovennævnte tidspunkt.

Det kan tilføjes, at der har været tre andre brødre Ulfeldt i Rom i begyndelsen af Urban 8.s tid. Den første var Frantz (1601-36), der formentlig har besøgt byen i forbindelse med sine studier i Padova, hvor han blev indskrevet i september 1624; året efter vendte han hjem for at gå i krigstjeneste. Samme år kom to andre brødre, Knud (1600-46) og Laurids (1605-59) til Italien, hvor de blev indskrevet i Padova i april. I august skrev de i Johan Rhodes stambog, hvilket markerer rejsen til Rom. I oktober mødte de Otto Sperling i Napoli. Deres ophold i Rom synes at have været temmelig langvarigt, Knud var således endnu i august 1626 i byen.³⁰ De øvrige oplysninger i Chigis beretning harmonerer dog ikke med deres senere livsbane. Der har altså været så mange af brødreflokken i Rom, at en forveksling er tænelig.

Temmelig overraskende er den påstand, at Hannibal Sehested (i brevet kaldt Anibal Sifeld) skulle have været katolik. Den fremsættes indirekte, idet nuntius mener, at Sehesteds hustru sandsynligvis må være katolsk »per esser tale il suo marito dichiaratosi in Roma, mentre era Ajo del Conte Vademar 13. anni sono«. Det er rigtigt, at Sehested besøgte Rom som hovmester for grev Valdemar Christian 1638. Da havde han nære kontakter til Lucas Holstenius, selv konvertit fra Hamburg, der tog sig af dem under opholdet og viste dem byens gamle og nye seværdigheder. Der er bevaret venskabelige breve fra Sehested til Holstenius,³¹ men det synes tvivlsomt, at Sehested virkelig var katolik. Måske har han blot som så mange andre under ophold i katolske lande forsøgt at rette sig efter forholdene. Men han kan næppe heller betegnes som antikatolsk, og det må fremhæves, at de religiøse lettelser, hvis baggrund er beskrevet af Duin, netop blev gennemført under hans statsholderskab i Norge.³²

Det anførte antal af Ulfeldts sønner stemmer ikke. Der var ikke fem, men kun fire levende sønner (desuden var en død som spæd), den yngste (Leo Belgicus) lige født i oktober i Haag. Den ældste – Christian – var ikke omtrent 12, men endnu ikke fyldt 9 år (f. 5.12.1637). Børnes lærer Peder Christensen Roch møder vi første gang 1631, da han i Pisa fik en anbefaling af storhertug Ferdinand 2.³³ Senere var han en slags handelsagent i Middelhavsområdet og havde bl.a. til opgave at løskøbe danske fanger hos Barbaresk-staterne, som breve fra ham til kansler Christen Friis 1633-34 bevidner.³⁴ Endnu 21. august 1635 nævnes han i et brev fra islandske fanger i Algier.³⁵ Derefter synes han at

have opholdt sig i Nederlandene og England,³⁶ men 1639 møder vi ham igen i Italien, i Genova og Padova,³⁷ og da er han også konverteret til katolicismen. I november 1640 skrev han fra Amsterdam til Propagandakongregationen, som havde anbefalet ham til den pavelige legat kardinal Marzio Ginetti i Köln. Denne var imidlertid allerede vendt tilbage til Rom. Roch meddelte, at han havde med sig en lærd dansk magister ved navn Nicolaus Vibergius, som han havde omvendt, og ønskede hjælp i form af beneficier i Köln. Han blev da også anbefalet med fremhævelse af sine afsluttede filosofiske studier og ønsket om at blive præsteviet.³⁸ I 1641 kom han til Italien som præceptor for den danske adelsmand Jacob Lindenov. Da denne efter besøget i Rom og Napoli 1642 agtede at rejse hjem, bad Roch Propagandakongregationen om at blive ansat hos en kardinal eller en anden højtstående prælat; som katolik var han bange for at vende tilbage til Danmark. Han fik den bedste anbefaling, og det blev oplyst, at han talte godt italiensk og skrev latin.³⁹ Roch nævnes i øvrigt flere gange i korrespondancen mellem Johan Rhode i Padova og Ole Worm, navnlig som formidler af bøger og andet. I november 1645 var han åbenbart på vej til Danmark, hvor han befandt sig i februar 1646.⁴⁰

Da Roch trods sine ovenanførte betæneligheder påtog sig et præceptorhverv i Danmark, tyder det på, at han blev udsendt med en vigtig opgave for øje. Han var ikke kun student, som han kaldes hos Birket-Smith,⁴¹ men snarere en betroet repræsentant for den katolske kirke. Præceptorhvervet synes at have været et påskud. Rigshofmesterens børn var endnu temmelig små. Den ældste søn Christian var ved Rochs ankomst lige fyldt otte, mens de to næste, begge piger, var henholdsvis seks og fem år gamle, den næste dreng – Ludvig – endnu ikke fyldt to år.

Nogen tid efter Roch kom Guglielmi, åbenbart efter Ulfeldts ønske, hvilket betød en styrkelse af forbindelserne med Rom. Han mødtes i april 1646 med Chigi i Münster og fik senere, under opholdet i Hamburg i juni-juli, at vide, at Ulfeldt ville rejse til Nederlandene med sin hustru, mens Roch ville blive i København hos børnene.⁴² Det var en skuffelse, da Guglielmi åbenbart havde regnet med at træffe Roch. Måske havde han mundtlige meddelelser eller instrukser med til ham fra Rom. Det må bemærkes, at Guglielmi derefter skrev til Roch for at fortælle, at han var i Hamburg, og anmodede om besked, hvad han skulle foretage sig. Roch gav ham besked på at drage til Amsterdam for der at træffe Ulfeldt, idet han lovede at skrive til ham i Amsterdam og fortælle ham mere om det, som ikke var ham tilladt i øjeblikket.⁴³ Roch synes at have indtaget en særlig betroet rolle. Fra hans ophold i Køben-

havn kendes kun et brev, skrevet 20. marts 1647 til Ulfeldts ven Nicolaus Mauritius fra Tønder, der da opholdt sig i Paris. Indholdet er dog så alment og intetsigende, at man med henblik på de konspirative forbindelser er fristet til at tro, at det indeholder skjulte meddelelser.⁴⁴ Året efter blev Roch dansk resident i Haag, hvor han afløste Ulfeldts modstander Martin Tancke. Det var vigtigt for Ulfeldt at have ham på denne centrale post, hvor han kunne pleje sine forbindelser.⁴⁵ I Haag virkede han til 1650, året efter møder vi ham i København som Ulfeldts fuldmægtig i Dina-sagen.⁴⁶ Det sidste livstegn fra ham er fra 1652, da han rejste med Ulfeldts sager til Stralsund.⁴⁷

De to danske konvertitbrødre, nævnt af Chigi i brevet af 13. december 1647, var Ahasverus og Christian, sønner af hofkemikeren Peter Payngk. De synes at være konverteret i Italien efter 1630; først Ahasverus, der blev kapucinermunk i Genova, og han har derefter omvendt sin broder Christian. I et brev af 31. januar 1637 takkede faderen en fremtrædende kapuciner i Genova for gunstbevisninger over for sine to sønner. Da var Christian i tjeneste hos hertugen af Modena.⁴⁸ Året efter ønskede han at komme som missionær til Danmark og anførte, at hans faders hus ville være et sikkert opholdssted for de udsendte.⁴⁹ Senere fik han et præbende i Olmütz.⁵⁰ Efter svenskernes erobring af byen finder vi 1642 begge brødre i Polen. Ahasverus (som kapuciner benævnt P. Giovanni Battista) ønskede at besøge sit hjemland for at omvende sine forældre; hans broder Christian anmodede ligeledes om at blive sendt til Danmark som missionær.⁵¹ For Ahasverus betød hjemrejsen, at han forlod sin orden og katolicismen, gav sig til at studere medicin og til sidst blev kongelig livlæge. Christian derimod vendte tilbage til Rom, hvor han også døde.⁵²

Oplysningerne om Corfitz Ulfeldts hemmelige konversion til katolicismen kan ikke afvises, navnlig da de stemmer overens med de bestræbelser for den religionsfrihed for katolikker, han gjorde sig til talsmand for. Herfor taler også hans hemmelige korrespondance med pavestolen og dens repræsentanter samt de forbindelser, han dyrkede gennem sin sekretær Guglielmi, der efter Ulfeldts eget ønske var anbragt i denne stilling. Dertil kommer hans børns lærer Peder Roch, der var hemmelig katolik med nære forbindelser til Rom. Antagelig opnåede han sin stilling som dansk resident i Haag gennem sin herre. Hans afsked falder i øvrigt sammen med Ulfeldts fald. Det hører til sagens natur, at Ulfeldt formulerede sig yderst forsigtigt, at han måtte benytte en mellemmand til mundtlige forhandlinger, hvor det kunne lade sig gøre. Det gjaldt om ikke at blive kompromitteret på grund af alt for iøjnefaldende katolske forbindelser. Naturligvis kan man antage, at det måske kun

var et dobbeltspil fra hans side, at han ønskede at udnytte sine katolske forbindelser, som repræsenterede betydelige magtfaktorer, på den for ham bedste måde. Det synes dog hævet over enhver tvivl, at hans tilknytning til katolicismen havde en konkret baggrund. Nuntius kunne tage fejl med hensyn til danske forhold, men må formodes at være nogenlunde orienteret om romerske hændelser, herunder en konversion af nordiske adelige af så betydelig en familie, som kunne bruges i modreformationens tjeneste, men naturligvis med forsigtighed og omtanke. Måske bliver dette problem løst, hvis det lykkes at finde yderligere materiale, først og fremmest visse af hans breve til Chigi og pave-stolen, omtalt i korrespondancen. Nuntius forlangte en klar tilkendegivelse og synes at have fået den, således i forbindelse med Guglielmis besøg, da Chigi erklærede, at han aldrig besvarede breve fra hæretikere, og senere i Ulfeldts svar på pavens brev, i hvilket han efter Chigis opfattelse klart bekendte sig til katolicismen (si professa cattolico). Derfor accepterede nuntius, at Ulfeldt udadtil optrådte som lutheraner, dog moderat i sine anskuelser. Han fremhævede samtidig, at rigshofmesteren over for sin præst havde forsvaret mange katolske dogmer, og tilføjede: »i nærværelse og med billigelse af sin hustru«. ⁵³

Nuntius gik naturligvis ud fra, at også Leonora Christine var, hvis ikke ligefrem katolik, så i hvert fald katolicismen venlig stemt og sin mand en støtte i hans bestræbelser til fordel for denne tro. Under sit ophold i udlandet har Ulfeldt haft rigelig lejlighed til at have kontakt med katolicismen, men det må dog tilføjes, at intetsteds nævnes, at han også har udøvet denne religion. Det behøvede han sådan set heller ikke – pavestolen strakte sig åbenbart vidt over for en mand i hans position.

Det var Ulfeldt meget magtpåliggende at understrege ikke alene sine sympatier over for katolicismen, men også sin tilknytning til den katolske kirke. Sidst i august 1646, kort efter sin tiltræden som Ulfeldts sekretær, berettede Guglielmi, at martyrkongen Skt. Knuds hoved var kommet uskadt gennem religionsskiftet i Danmark og nu var vel forvaret; måske kunne man få det udleveret med de nødvendige erklæringer om ægtheden. Guglielmi bad Chigi om besked, hvorvidt man skulle prøve på at få det udleveret og om det så skulle være som en foræring fra en betydelig person. Absolut diskretion var dog påkrævet, således at eventuelle forhandlinger ikke blev vanskeliggjort. Nuntius svarede omgående og opmuntrede Guglielmi til at gå videre med sagen. ⁵⁴

Det var åbenbart Ulfeldt, der stod bag denne aktion. Emnet synes at have været drøftet under Guglielmis besøg hos Chigi. I slutningen af sin lange beretning af 9. november 1646 nævnte Chigi, at både Ulfeldt og hans hustru havde vist stor ærbødighed over for martyrkongen Skt.

Knuds hoved og lovet at lade det indeslutte i et gyldent relikvieskrin for at forære det bort, dog uden at oplyse til hvem. Ulfeldt havde fortalt, at hovedet ved kongens egenhændige ordre var blevet skilt fra kroppen, til trods for modstand fra den norske statholder.⁵⁵

Det drejer sig naturligvis ikke om Knud den Hellige, men om hertug Knud Lavard, bisat i Ringsted. Den dræbte hertugs hovedskal var en seværdighed, som blev vist frem for besøgende. Den svenske arveprins Carl Philips læge Johan Richter beretter således, at prinsens rejseselskab under besøget i Ringsted den 27. december 1617 var i det gamle kloster, hvor nogle danske konger var begravet, »item Canuti S:ti Hufwud och Hufwudskäl här til at se, huru hans hufwud blef krossadt af en Järn-hammare, och huru han sedan blef sårad och mördad«.⁵⁶

Knud Lavards mishandlede kranium fik åbenbart ikke lov til at hvile i Ringsted. Da Corfitz Braem i maj 1668 på udrejsen til Holland, Frankrig og Tyskland passerede Ringsted, noterede han i sin rejsebetretning, at Skt. Knuds »hofwedpanne« befandt sig i St. Denis.⁵⁷ Klosteret i denne by nord for Paris var indtil revolutionen 1789 begravelsessted for franske konger, og her samlede man samtidig mange relikvier. Braem havde været der i april 1665, men med henblik på en nærmere beskrivelse af de mange grave, kostbarheder og relikvier henviser han til »inventaire du Thresor et des Monuments«,⁵⁸ en trykt fører, som kunne købes på stedet. Flere danske rejsende har besøgt St. Denis, men de har været så overvældet af alle de mange seværdigheder, at kun af helgen- og kongegrave nævnes nogle enkelte, mens relikvierne omtales summarisk. Også Christian Guldenchrone, der var i St. Denis 1694, henviser til en trykt oversigt.⁵⁹ Adskillige af disse førere er blevet hjembragt og endt i Det kgl. Bibliotek. Bibliotekets ældste trykte fører over seværdighederne i St. Denis er fra 1659, men den er forholdsvis kortfattet og koncentrerer sig hovedsagelig om begravelserne, uden en specificeret fortegnelse over de mange skatte og relikvier.⁶⁰ Denne publikation er kommet i flere senere oplag, men der findes desuden en mere specificeret oversigt fra 1735. Den opregner også en mængde relikvier, men Skt. Knuds hovedskal er ikke blandt dem.⁶¹

Corfitz Braems oplysning kan altså ikke bekræftes ad den vej. Under revolutionen blev klosteret med dets mange skatte plyndret, således at det i dag ikke med sikkerhed kan siges, hvilke relikvier klosterets gemmer dengang rummede.⁶² Alle relikvier var ikke med i fortegnelsen, men den danske helgens hovedskal måtte synes at være betydelig nok for at blive nævnt. Måske ville man dog ikke skilte med det, det var en nyerhvervelse, hvis ejendomsforhold ikke var afklaret, måske blev

det opbevaret et særligt sted, således at kun Corfitz Braem ved et tilfælde har fået kendskab til dets tilstedeværelse; ellers ville det vel være blevet nævnt af andre rejsende. Det er i hvert fald kommet væk fra Ringsted, hvor man ved en undersøgelse 1855 kun fandt en ødelagt grav.⁶³

Hvis Corfitz Braems udsagn holder stik, er det muligt, at Skt. Knuds hovedskæl er kommet til St. Denis på Corfitz Ulfeldts foranledning, måske som bevis på hans katolske sindelag. I så fald må det være sket før hans fald, men næppe allerede 1647, da han i begyndelsen af april opholdt sig i St. Denis.⁶⁴ Duin har tidligere påvist, at han under samme besøg i Paris førte samtaler om genindførelse af katolicismen i Danmark-Norge;⁶⁵ Skt. Knuds hovedskæl som gave ville i givet fald have bidraget til at styrke hans troværdighed.

Hvad lå der bag Ulfeldts tilnærmelse til pavestolen, hvilke planer havde han egentlig? Samtiden var enig om, at hertug Frederiks valg til konge i maj 1648 kom Ulfeldts egne planer meget på tværs. Man mente, at han ville benytte adelens misstemning mod hertug Frederik til at skaffe Valdemar Christian – ja endog sig selv – på tronen. Ud fra nogle ytringer af Otto Sperling mener Birket-Smith, at han måske havde tænkt sig muligheden af en aristokratisk republik med ham selv som præsident,⁶⁶ havde han Cromwell i tankerne? Noget lys over Ulfeldts planer kaster Guglielmis brev af 29. april 1648, skrevet kort efter, at rigsrådet på svigersønnernes indstændige anmodning havde erklæret ægteskabet mellem Christian 4. og Kirsten Munk for legitimt og deres børn følgelig for ægtefødte, dog uden præjudice for hertug Frederik. Ifølge Guglielmi havde rigsrådet gjort dette for at forebygge de vanskeligheder, som kunne opstå, hvis hertug Frederik skulle falde bort. Hertugens helbred var ifølge sekretærens udsagn ikke særlig stærkt, og han havde kun en lille søn på to år. Med stor glæde berettede Guglielmi, at hvis hertugens linie faldt bort og grev Valdemar Christian stadig var ugift, ville Ulfeldts sønner være de nærmeste i arvefølgen.⁶⁷

Dette falder godt i tråd med tidligere udsagn, således med Chigis i brevet af 9. november 1646, da han bl.a. bad paven om at vise særlig velvilje, ikke alene over for grev Valdemar Christian, men også over for Ulfeldts søn (sikkert Christian, der var opkaldt efter bedstefaderen Christian 4.).⁶⁸ Om Valdemar Christians religiøse tilknytning eller holdning hører vi ikke meget. Nuntius betragtede ham nærmest som en bifigur af en vis betydning, der synes at have været til fals for den højstbydende. Når Ulfeldt og Leonora Christine fik deres børn anerkendt som arveberettigede til den danske trone, kunne de, efter at hertug Frederik var blevet sat ud af spillet, virke som rigsforstanderpar

og få deres ambitioner tilfredsstillet. Ulfeldt kunne næppe gennemføre noget af dette uden sin hustru vidende og samtykke. Selv om hun var højgravid, fulgte hun med sin ægtefælle, fødte børn på rejsen og opførte sig værdig som nogen dronning, når dette behøvedes.⁶⁹

Pavestolens forbindelse med Ulfeldt har været omgærdet af så megen diskretion, at selv Propagandakongregationens akter kun synes at indeholde nogle hentydninger, men der kan antagelig findes yderligere arkivmateriale til belysning af dette spil, som blev forpurret ved tronskiftet 1648. Ulfeldts desperate forsøg 1651 på at opnå hjælp hos pavestolen for at vinde magten i Danmark er behandlet af Duin. Pavestolen indtog den holdning, at den ikke ønskede at være med til at vælte en lovlig valgt fyrste, da dette ville medføre tab af respekt for den katolske religion.⁷⁰ I øvrigt havde man ikke travlt med at behandle hans henvendelser. Således nåede de følere, han udsendte under sit ophold i Frankrig 1647, først fire år senere til behandling i Propagandakongregationen,⁷¹ og da var forholdene afgørende ændret. Måske havde pavestolen en mistanke om, at Ulfeldt over for omverdenen koketterede med en indflydelse, der ikke svarede til de virkelige forhold. Derfor var det nødvendigt at tage hensyn til andre aspekter og omstændigheder, som han bagatelliserede. Trods alle forsikringer om strålende udsigter for katolicismen med ham og hans familie ved magten stolede man åbenbart ikke på ham. Han modtog visse opmuntringer, så længe han havde nogen indflydelse, men da denne blev stækket, blev han selv reduceret til en projektmager.

På sin senere omskiftelige livsbane var han ophavsmand til andre halsbrækkende projekter.⁷² Hans forbindelse med katolicismen blev på en mere åbenlys måde videreført af hans børn. Således blev hans ældste søn Christian, der antagelig havde fået sin første katolske opdragelse hos Peder Christensen Roch, i juli 1660, mens faderen sad fængslet i København efter flugten fra Sverige, venligt modtaget i Rom, hvor han afsvor sin lutherske tro.⁷³

De romerske arkiver indeholder sikkert endnu mere materiale til belysning af de kontakter, pavestolen havde med Danmark og danske undersåtter. Således var danske studierejsende ofte udsat for stærk påvirkning, de borgerlige gennem deres lærdomskontakter, mens adelsmænd omgikkes deres katolske standsfæller og tjente hos katolske fyrster, men da de vendte hjem, gik de stille med dørene. Man må ikke undervurdere denne påvirkning i det 16. og 17. århundrede, hvor meget i religiøs henseende endnu var uafklaret. Gang på gang har det vist sig, at der har været flere realiteter bag end historikere har villet anerkende. Der var en verden uden for Danmark, som øvede sin indflydel-

se og tiltrækning, også i religiøs henseende. Dr. Johs. J. Duin har her sat mange brikker på plads, afsløret interessante sammenhænge, som virker inspirerende for videre forskning.

Tilføjelse

I Chigis dagbog, hvis tekst fra perioden 1639-51 nu foreligger i tryk, findes flere supplerende oplysninger. Guglielmi nævnes således første gang den 6. april 1646 og herefter hyppigt til den 16. juni, da han afrejste til Hamburg. Under sit ophold i Münster var han ofte gæst ved Chigis middagsbord og havde drøftelser med ham.⁷⁴ Guglielmis besøg i Münster i slutningen af samme år omtales også, både hans ankomst den 29. oktober, som allerede er nævnt hos Duin, og afrejse den 1. december.⁷⁵ Opholdet varede altså over en måned. Den norske oberst Henrik Bielke, der rejste til Chigi med anbefalinger af Guglielmi, var hos nuntius den 26. juli 1646 og nævnes endnu den 7. august.⁷⁶ Endvidere nævnes Otto Sperlings besøg i februar 1651 i Aachen. Han præsenteres som »Medico dell'Unicorno di Danimarca« og var den 14. februar sammen med Guglielmi. Denne befandt sig åbenbart i Chigis følge, ledsagede nuntius på en udflugt den 4. april og rejste den 23. august til Maastricht.⁷⁷

Ulfeldt opretholdt også senere forbindelsen med Fabio Chigi. Da denne 1655 besteg pavetronen som Alexander 7., gratulerede Ulfeldt fra Barth i Pommern og tilbød sin tjeneste.⁷⁸ Under sit ophold i Malmø henvendte Ulfeldt sig den 3. februar 1659 atter til paven med anmodning om at tage ham og hans familie under sin beskyttelse.⁷⁹ Dette hænger formodentlig sammen med hans uoverensstemmelser med den svenske konge. Som omtalt ovenfor konverterede hans søn Christian 1660 i Rom til katolicismen. I et brev fra Ellensborg (Holckenhavn) den 3. februar 1662 takkede Ulfeldt paven for den godhed og omsorg, som var blevet vist hans søn. I forblommede vendinger lod han forstå, at han havde yderst vigtige meddelelser, som kun kunne betros paven personligt. Nu var han desværre forhindret i at drage til Rom, men selv om hans vinger var stækket, opgav han ikke håbet og forsikrede i øvrigt paven sin hengivenhed til sidste åndedrag.⁸⁰ Der er altså en vis kontinuitet og konsekvens i hans henvendelser, som begyndte med Guglielmis rejse til Münster 1646.

1. Indgående behandlet af Oskar Garstein, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia I-II*, Oslo 1963-80 (fortsættelse under forberedelse) og Vello Helk, *Laurentius Nicolai Norvegus S. J.*, København 1966.
2. Johs. J. Duin, *Jesuiter-dommen på Gjerpen prestegård i 1613* (Norsk slekthistorisk tidsskrift XIII, Oslo 1951, s. 1-12).
3. Einar Molland, *Det jesuittiske misjonsforsøk i Danmark 1623-24* (Kirkeh. Saml. 7. rk. I, 1952, s. 285-359, med tillægsmærkninger af Bjørn Kornerup s. 360-365).
4. Richard Wehner, *Jesuiten im Norden I*, Paderborn 1974, s. 42-54.
5. Således skrev Johannes Martini Rhugius flere breve under navnet *Constantinus de Plato*, se Archivio della S. Congregazione di Propaganda Fide (APF), Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali (SRCG), vol. 141, f. 206r-v, 217r-v (Amsterdam 21.3.1642), 218r (Haag 9.4.1642) og 248r-v, 253r-v (Amsterdam 3.7.1642). Duin har offentliggjort flere breve fra Rhugius (Norsk slekth. tidsskr. 1978, s. 247-262), men synes ikke at have kendt disse, heller ikke et brev fra Rhugius under sit eget navn, Amsterdam 18.10.1641 (ibid. f. 296r, 301v).
6. *Strejftog i norsk kirkehistorie 1450-1880. En samling artikler af Johs. J. Duin*, Oslo 1984.
7. Disse breve findes i Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Chigi A.I.6, nemlig: f. 60r-v (3. og 4.9.1646), 64v-65 (25.9.1646), 67r (15.10.1646), 76v (22.12.1646), 81v (11.1.1647), 85v (3.2.1647), 103r (28.2.1647), 109v-110r (19.3.1647), 123r (29.4.1647), 138v (16.8.1647), 150v (1.11.1647), 176v (7.2.1648), 188v (25.3.1648). Duin har kendt disse breve, men nævner desuden flere, se hans note 15 og ovf. s. 83, 85, 91. Sml. ndf. note 9.
8. Ibid. f. 69v (3.11.1646) og 109v (19.3.1647). Det første er benyttet af Duin (se hans note 19).
9. Archivio Segreto Vaticano (ASV), Nunz. Paci, vol. 19, f. 709 (med kopi af Chigis svar). Chigis breve til Rom og kopier af hans breve til Guglielmi findes i afskrifter i Rigsarkivet (RA), Håndskriftsamlingen I. Bjørn Kornerup, pk. 15. B.K. havde fået disse afskrifter tilsendt af en hollandsk forsker; i 1947 blev der truffet aftale om offentliggørelse i »Danske Magazin«, men han nåede det ikke før sin død 1957.
10. ASV Nunz. Paci, vol. 20, f. 337-345 (decifreret 13.12.1646; sml. Duin, ovf. s. 85 f.
11. ASV Nunz. Paci, vol. 20, f. 404-406 (decifreret 10.1.1647).
12. ASV Nunz. Paci, vol. 21, f. 402 (decifreret 10.10.1647).
13. ASV Nunz. Paci, vol. 21, f. 532 (decifreret 9.1.1648).
14. ASV Nunz. Paci, vol. 22, f. 213 f. (decifreret 19.8.1648).
15. BAV Chigi A.III.64, f. 590 ff. (22. og 29.4.1648), 594 (11.6.1648).
16. Ibid. f. 595 (8.7.1648), 600 f. (17.10.1649), sml. Duin, ovf. s. 96 f., 115, 117.
17. ASV Nunz. Paci, vol. 21, f. 532; Ludwig v. Pastor, *Geschichte der Päpste*, XIV, s. 37. Guglielmi betegnede de Simeonibus efter modtagelsen af hans dødsbudskab som en af sine ældste venner ved kurien (BAV Chigi A.III.64, f. 590: 22.4.1648).
18. Harald Ilsøe, *Jakob Ulfeldts fuldmagt vedrørende sine børn* (Magasin fra Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket I, 1. årg., 1986, s. 37-51); Vello Helk, *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden (1536-1660)*, 1987, s. 410.
19. S. Birket-Smith, *Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I*, 1879, s. 50.
20. *Ny Danske Magazin I*, s. 303.
21. Jacob Madsen, *Ligprædiken over Eiler Ulfeldt (1645)*. Sml. Helk, s. 411.
22. Emil Marquard, *Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914*, 1952, s. 47.

23. Torben Glahn, Soraner-biografier 1584-1737, 1978, s. 29. I ovennævnte ligprædiken over ham (se note 21) omtales, at han rejste til Italien over Genova (s. 25), og der havde han måske mulighed for at træffe sin landsmand Ahasverus Payngk, der var kapuciner. I det hele taget synes Genova at have spillet en væsentlig rolle; der er flere danske blevet omvendt til katolicismen (sml. *Analecta Romana Instituti Danici* VI, 1971, s. 29). Om Johan Rhodes beretning om E.U.s død, se C. Bruun, Slaget paa Kolberger Heide, 1879, s. 92 f.
24. Venligst meddelt af arkivar Jørgen Nybo Rasmussen.
25. Indførsel i Christoph Wadsdorffs stambog (Stadtbibliothek Nürnberg, Ms. Will III 520a, f. 137).
26. Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872, s. 151; Kancelliets Brevbøger 1640-41, 1950, s. 200 f.
27. Dr.med. Otto Sperlings Selvbiografi..., oversat af S. Birket-Smith, 1885, s. 94, 102.
28. Det kgl. Bibliotek (KB), GKS 1110, 2^a-b, f. 13 (brev af 12.2.1642 fra Otto Sperling i København).
29. RA Danske Kancelli. Fynske tegnelser 1646, f. 414 (brev af 13.11. vedr. skifte efter ham). Sml. Danmarks Adels Aarbog 1923, s. 528; Glahn, Soraner-biografier, s. 33.
30. Otto Sperlings Selvbiografi, s. 14; Helk, s. 412.
31. BAV Barb. lat. 6496, f. 163r, 164r (begge breve udaterede, skrevet under Sehesteds ophold i Rom). Sml. *Analecta Romana* VI, s. 141.
32. Dog kun tre og ikke fire steder, som nævnt af nuntius, sml. ovf. Duin, s. 83. Også Otto Sperling blev betegnet som katolik af Chigi, sml. *ibid.* s. 97 ff.
33. RA TKUA Italien (dat. 25.12.1631).
34. RA Danske Kancelli. Indlæg til tegnelser og registre: 27.1.1633 fra Livorno og 31.1.1634 fra Oran. Sml. Kanc. Brevb. 1633-34, 1936, s. 299 f., 646 (anvisning af penge).
35. Finnur Jonsson, *Historia ecclesiastica Islandiæ* III, 1775, s. 142 (læst som »Peder Christiansen K.«).
36. Han indskrev sig 12.7.1635 i Franeker i Hans Poulsen Næstveds stambog (Kirkeh. Saml. 7.rk. II, 1954-56, s. 19) og 20.6.1637 i Oxford i besøgsprotokollen på Bodleian Library (Personalh. Tidsskr. 10. rk. II, s. 150).
37. I Genova skrev han sig 25.6.1639 i Peder Charisius' stambog (KB Thott 551, 8^o, f. 44) og i Padova 15.9.1639 i Johan Rhodes stambog (KB Thott 573, 8^o, f. 158). Desuden kendes en stambogsindførsel uden datering og sted, men antagelig i Nederlandene (til Jesper Hansen, KB NKS 379^f, 8^o, f. 137, sml. ndf. note 38).
38. APF SRCG vol. 84, f. 106 (brev af 22.11.1640); vol. 402, f. 532, 550 (redegørelse for hans ansøgning); sml. *Lettere volgari*, vol. 20, f. 1v-2r (anbefaling t. Ginetti 17.1.1640); H. Tüchle, *Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia* 1622-1649, Paderborn 1962, s. 495. Den omtalte danske magister må være identisk med Niels Nielsen Hegelund fra Viborg, søn af sognepræst i Sønderhå af samme navn, immatrikuleret i København 19.1.1626 og magister 16.5.1637 (Nicolaus Nicolai Vi-bergius). Han har studeret i Nederlandene, blev således 11.6.1631, 26 år gammel, indskrevet i Leiden sammen med den senere sognepræst i Skanderborg Jesper Hansen (Personalh. Tidsskr. II, 1881, s. 119), i hvis stambog han 1.10.1631 skrev en hilsen på græsk (KB NKS 379^f, 8^o, f. 169). Måske er han også identisk med den »Nicolaus Wibourgius Danus«, der 1644 blev indskrevet i Utrecht (Personalh. Tidsskr. 9. rk. V, 1932, s. 146).
39. APF SRCG vol. 404, f. 163. De blev immatrikuleret blandt legisterne i Padova 12.6.1642 (Personalh. Tidsskr. 9.rk. I, s. 103). Nogle bøger, som han erhvervede i

- Italien, er omtalt i *Nordisk tidsskrift för bok- och bibliotheksväsen* 29, 1942, s. 262 (han kaldes »Danus Malmunensis«).
40. Breve fra og til Ole Worm, oversat af H. D. Schepelern, II, s. 305, 329 f., 339, 344, 381; III, s. 138, 159.
 41. Otto Sperlings Selvbiografi, s. 159. Sml. Birket-Smith I, s. LXXXIII.
 42. Sml. Duin, ovf. s. 84.
 43. BAV Chigi A.III.64, f. 572.
 44. KB GKS 1103, 2°.
 45. Marquard, s. 287. Han nævnes som resident i Johan Rhodes breve til Cassiano dal Pozzo i Rom, dat. 18.6.1649 og 8.4.1650. I brev af 7.7.1651 meddelte Rhode, at Roch var blevet fritaget for sit hverv og »ora gode riposo nella patria« (afskrifter i KB NKS 1559, 2°).
 46. Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, udg. af C. Rise Hansen, II, 1974, s. 60, 114.
 47. Otto Sperlings Selvbiografi, s. 172.
 48. APF SRCG vol. 79, f. 353r. Sml. hans brev af 26.2.1637 til sønnen Ahasverus, *ibid.* f. 354.
 49. APF SRCG vol. 399, f. 543r.
 50. Omtalt i brev fra Gaspar Mattei t. Lucas Holstenius, Wien 8.10.1639 (BAV Barb. lat. 6497, f. 119). Sml. APF SRCG vol. 83, f. 119 (brev fra Chr. Payngk, Olmütz 16.10.1641); vol. 87, f. 147.
 51. APF SRCG vol. 60, f. 22, 31, 95. Sml. Tüchle, s. 508, 532.
 52. *Analecta Romana* VI, s. 162 f. Sml. Preben Frosell i: Sankt Knud Konge, 1986, s. 83 f.
 53. ASV Nunz. Paci, vol. 20, f. 344r (in presenza et con approvazione della moglie); sml. *ibid.* f. 344v; vol. 21, f. 402r.
 54. BAV Chigi A.III.64, f. 575 (31.8.1646), Chigis svar A.I.6, f. 60r (4.9.1646).
 55. ASV Nunz. Paci, vol. 20, f. 345.
 56. Berättelse om Swea Rikes Arf-Furstes... Carl Philips Lefwerne och utländska Resor, Stockholm 1772, s. 50 f. (sml. Harald Ilsøe, Udlændinges rejser i Danmark indtil året 1700, 1963, s. 35. Forskningsbibliotekar Harald Ilsøe har venligst gjort mig opmærksom på denne rejseberetning, hvorfor jeg er ham tak skyldig). Sml. Suhms Saml. II, 1781, s. 117 (omtale 1591).
 57. KB Thott 1926, 4°, f. 132v (venligst meddelt af arkivar Jørgen Nybo Rasmussen). Sml. Hans Olrik, Knud Lavards Liv og Gærning, 1888, s. 292.
 58. *Ibid.* f. 93 (og atter 15.5.1669, *ibid.* f. 198v-199r).
 59. KB Kall 137, 2°. Af andre danske rejsende i St. Denis kan nævnes Ole Borch, der var der i september 1663; han nøjes med en summarisk beskrivelse med fremhævelse af enkelte stykker (Olai Borrchii Itinerarium 1660-1665, udg. af H. D. Schepelern, III, 1983, s. 94 f.). En mere detailleret oversigt findes hos Anders Bille, der besøgte St. Denis 1677, men når han kommer til 5. og 6. skab, hedder det: »adskillige guld- og sølvskrin... fulde af alle slags helgens reliquier« (KB NKS 128, 2°, f. 200-237).
 60. Inventaire ou denombrement tant de Corps Saints & Tombeaux des Roys, qu'autres raretez qui se voyent en l'Eglise de Saint Denys, hors du Thresor, Paris 1659 (16 sider).
 61. Denne fører består af tre dele, nemlig 1) Le Tresor de l'Abbaye Royale de S. Denis en France, Paris 1735 (med beskrivelse af helgenreve og relikvier); 2) Les Tombeaux des Rois, des Reines & des autres qui sont dans l'Eglise Royale de Saint-Denis, Paris 1733; 3) Les Raretez qui se voyent dans l'Eglise Royale de St. Denis avec des remarques curieuses, Paris 1735.

62. J. Formigé, *L'Abbay Royale de Saint-Denis*, Paris 1960.
63. J. J. A. Worsaae og C. F. Herbst, *Kongegravene i Ringsted Kirke*, 1858 (orig. protokol om undersøgelsen den 4.9.1855 i RA Privatarkiver. C. F. Herbst). Sml. Danmarks Kirker. Sorø Amt I, 1936, s. 164. Både Jens Wolf (*Encomion Regni Daniæ*, 1654, s. 530) og Peder Resen (*Atlas Danicus III*, 1767, s. 57) nævner kun, at Knud Lavard skal være begravet i kirken, og henviser til oplysninger på en tavle i koret.
64. Birket-Smith I, s. 145; *Ny Danske Magazin IV*, s. 297 f. Sml. brev fra Guglielmi til Chigi, St. Denis 11.4.1647 (BAV Chigi A.III.64, f. 583), som dog ikke indeholder oplysninger om den tidligere omtalte relikviegave.
65. Johs. J. Duin i *Historisk Tidsskrift*, 11.rk. III, 1950-52, s. 234-253. Det kan tilføjes, at der i Rom opførtes spil om Skt. Knud (Lavard). I ASV Fondo Borghese IV: 176, f. 60-61 findes et trykt skrift: »Argomento e scenario del Canuto. Tragedia Italiana da recitarsi nel Seminario Romano nelle correnti vacanze del Carnevale da Convittori dalle Camere Maggiori. In Roma, per Ignatio de Lazari 1671«. Der indledes med en historisk redegørelse om hændelserne i 1130 (drabet skete dog 7.1.1131), til sidst gøres der opmærksom på, at han ikke må forveksles med Skt. Knud Konge.
66. Birket-Smith I, s. 177.
67. BAV Chigi A.III, 64, f. 591 f.
68. ASV Nunz. Paci, vol. 20, f. 345r.
69. Birket-Smith I, s. 146 f.
70. Sml. Duin ovf. s. xxx.
71. Georg Denzler, *Die Propagandakongregation in Rom und die Kirche in Deutschland im ersten Jahrzehnt nach dem Westfälischen Frieden*, Paderborn 1969, s. 108 ff., 274.
72. Se *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg., bd. 15, 1984 (ajourført biografi af Steffen Heiberg, med litteraturhenvisninger).
73. Teksten af hans ed og beskrivelse af konversionen i BAV Barb.lat. 2179, f. 27-30 (11.7.1660); sml. *Analecta Romana VI*, s. 166.
74. *Acta Pacis Westphalicae*. Ser. III, Abt. C. Bd. 1. *Diarium Chigi 1639-51*. 1. Teil. Text. Bearb. v. Konrad Reppen. Münster 1984, s. 301-309.
75. *Ibid.* s. 324, 328; sml. Duin, ovf. s. 85.
76. *Ibid.* s. 357, 359; sml. Duin, ovf. s. 90.
77. *Ibid.* s. 499, 504, 519.
78. ASV Particolari, vol. 31, f. 104 (dat. 12.8.1655).
79. ASV Principe, vol. 82, f. 10.
80. *Ibid.* f. 196.

Breve fra Gustav Brøndsted til Valdemar Ammundsen

af P. G. Lindhardt

I Ny kgl. Saml. 2700 4° (Det kongelige Bibliotek) er der indtil 1926 bevaret mange breve til biskop Valdemar Ammundsen fra den kreds der s.å. dannede Tidehvervs redaktion: N. I. Heje, Tage Schack, Gustav Brøndsted og K. Olesen Larsen. De havde alle haft Ammundsen som lærer og vejleder under deres teologiske studium – Heje således m.h.t. kirkehistorisk speciale – og navnlig kendte de ham fra det liberalteologiske, pietistiske og idealistiske kristelige studenterforbund, hvor Ammundsen længe havde spillet en betydelig rolle og især haft en glansfuld formandsperiode 1915-19. Brevene vidner da også om stor afhængighed og megen beundring, og indtil bruddet i 1926 vedblev kredsen at henvende sig til ham, både i mere private anliggender og for at trække på hans hjælp i forbundsarbejdet. Her forelægges i denne omgang kun Gustav Brøndsteds¹ breve; de to sidste – meget korte – fra 1932 og 1934 vedrører det omfattende opgør Brøndsted foretog med bl.a. Ammundsen.²

Rygaards Alle 80, Hellerup
4.6.25.

Kære Hr. Biskop Ammundsen!

Der planlægges i denne Tid et nordisk Studentermøde for ydre Mission; Mødestedet skulde være Göteborg³ – hvor den kr. Studentersammenslutning har lovet at være Vært og ordne Indkvarteringsspørgsmaalet – og Tiden d. 8-14 Jan. 1926, da dette Tidspunkt synes at passe bedst, navnlig for de svenske.

Initiativet til Mødet stammer fra stud.theol. – i disse Dage cand. theol. Christoffersen,⁴ og i Komitéen sidder bl.a. jeg. Vi har Forbindelse med kristne Studentersammenslutninger ved de øvrige nordiske Universiteter og har haft en Sammenkomst med Repræsentanter for Uppsala, Lund og Oslo; de har sluttet sig til vore Udkast og forbereder nu Sagen paa de forskellige steder.

Mødets Formaal er at virke for en dybere og stærkere Forstaaelse af Missionsopgaven, modvirke Missionssagens Isolation og vinde ind i Kredse, der ikke paa Forhaand er missionsinteresserede – først og fremmest ved at faa Missionsspørgsmaalet bragt i en inderligere Berøring med de Spørgsmaal, der umiddelbart presser sig ind paa os alle – de store Tidsspørgsmaal overhovedet og vore egne dybeste personlige Opgørsspørgsmaal.

Enkelthederne i Programmet ligger ikke fast endnu: Emnernes endelige Valg og Formulering vil jo ogsaa i nogen Grad afhænge af Brevveksling eller Samtaler med Talerne – men noget væsentligt er det i hvert Fald for mig og flere, at vi ikke spredes ved at drages igennem de flest mulige Missionsproblemer, men hele Tiden midtsamles ved, at de Enkeltspørgsmaal, der overhovedet optager Sindene i disse Aar – i deres Opstilling faar et mere principielt Sigte og en mere personlig Brod – bevidst tager Sigte ikke paa at løse Missionsproblemer, men paa at ramme os med Missionsproblemet netop naar det forstaaes i en Enhed med Tidens Kristendomsspørgsmaal overhovedet – saa at vi føler, at vi staar overfor de forfærdelige Konsekvenser af, at det religiøse er blevet en Enklave i vort eget og i vor Kulturs Liv, at vi rammes af det forfærdelige Misforhold mellem hvad Kristendommen i sig selv indebærer, og hvad den har virket, i Vesten selv, og gennem Missionen – fordi vi meget mere er kommet som de ejende end som de ydmygede. Skal Missionen faa mere fødende Kraft udadtil og mere fornyende Kraft i sin Tilbagevirkning, saa maa den i langt højere Grad end før være præget af, at det er som de ydmygede, vi ejer: blive et udtryk for og et Udslag af Kirkens egen Selverkendelse og Omvendelse – blive den udstrakte Haand, der paa een Gang bekender, og beder om at hjælpe og hjælpes. Saa først staar vi paa det frugtbare Sted og er paa Vej til Korset, hvor Øst og Vest mødes.

Naar jeg har skrevet dette, er det for at antyde, hvad vi gerne vilde skulde blive Mødets Aand og den Grundstemning, der optager de saglige Spørgsmaal og Drøftelser i sig – og for paa Komitéens Vegne at bede Dem, om De ikke vilde holde Indledningsmødet (som Aftenmøde). Det har ingen bestemt Titel.

Vi tror, at Sagen vil kunne blive af Betydning, og vi haaber meget, at De vil kunne afse Tid dertil.

Med kærlig og ærbødig Hilsen
Deres
Gustav Brøndsted

p.scr.

Vi har – som De jo ved – haft urolige Tider i Studenterforbundet.⁵ Der er saa meget godt og livskraftigt ved at bryde frem derinde, men – aa det er jo saa svært for vore Sind selv helt at leve i det, som vi kæmper for. Og saa bryder det ny og friske ofte frem med en Skarphed eller Stejlhed, som kan bryde Broer, der ikke burde brydes – og gøre Fremvejen baade trangere og mindre frugtbar.

Nogle af os prøvede jo i det forløbne Aar at hindre Spalten i at gaa dybere; at modarbejde Misforstaaelser, samtidig med at give Rum for det dybe og stærke; blev der naaet noget, var det vel i Retning af større personlig Forstaaelse og Fordragelighed – skulde en Deling komme, maatte den i hvert Fald først komme, naar man vidste, hvad man deltes paa. Men der skal, ogsaa rent legemligt, et uhyre Fond af Tid og Kræfter til for paa ansvarligt Sted at gøre en Indsats i Forbundet i denne Tid. Mine slog i hvert Fald ikke til – skønt jeg ofte med Undren maa tænke paa, hvad de dog i lang Tid holdt til. Med Undren og med Tak.

Om det er mig, der er ved at blive gammel og konservativ – jeg er bange, at det hele skal gaa for rask derinde; at Vejene skal deles, før man ved, hvor man gaar hen; at rige Muligheder skal voxte skævt: – at der derfor ligger Prygl i Luften.

Hvor ligger dog Studenterforbundet dybt i ens Sind – meget dybere end jeg anede for et Aars Tid siden – og ikke mindst nu, da jeg igen er lidt udenfor, paa en Maade.

Det er jo saa vigtigt at der ikke gaar for meget skævt i Menigheden i denne Tid; – De vil tænke ogsaa paa Studenterforbundet, ja jeg ved jo, at De gør det.

Mange Hilsner til Dem og Bispinden fra min
Hustru og

Deres ærbødige og hengivne
Gustav Brøndsted

Hellerup, 5.10.25

Kære Hr. Biskop Ammundsen!

Det er med Glæde og Taknemmelighed, at jeg idag kan sende Dem denne Bog.⁶ Maaske vil mange Enkeltheder i den vise sig uklare,

maaske ogsaa urigtige eller ufrugtbare: men med dens Grundtanker og Maal har jeg gennem mange Aar levet i en egen dyb Tryghed og dog Spænding – Tryghed fordi jeg følte, at dette skulde jeg sige, og Spænding, fordi det saa mange mange Gange saa ud til, at jeg aldrig fik det sagt. Jeg staar til Ansvar for en Præstegerning – om ikke i Formen, saa dog i Realiteten; og det er min Bøn, at denne lille Bog, om end ad Omveje, maatte blive en Del af den Gerning, der paahviler mig.

Og naar jeg sagde, at det er med Glæde og Taknemmelighed, jeg sender Dem denne Bog, saa tænkte jeg ogsaa paa, hvor stor en Gæld jeg staar i til Dem som min Lærer, lige fra den Tid, da Deres Laboratorieøvelser over Augustin gav mig det første Indblik i, hvor dejligt og hvor ydmygende det er at studere, – og ned gennem de mange Aar. Og ved og med Studiet blev De mig en Lærer paa en langt dybere Maade, gennem Skrift, gennem Tale og Samvær ved Studenterforbundets Møder; og mest af alt takker jeg – mere Gud end Dem selv, for, hvad De blev for mig i en sjælesyg Tid, som noget af en *virkelig* Læge og Ven.

Brorsons Vers og den lille Eranthis glemmer jeg ikke. Meget længere kom jeg ned siden – og Erantis'en med – men den blev Eranthis igen; og jeg vilde ønske, at dens Efterkommere i vor Have aldrig maa dø ud; thi hvad den lille Blomst dog kunde gøre – med det lille Vers og med det Besøg og med alle de Minder og Haab – ja hvad den dog kunde gøre. Og foruden alt det, den lærte mig dengang, da vi begge to var meget smaa, har den lært mig mere siden; den er blevet mig et Symbol og et Vidnesbyrd om, at vi behøver slet ikke at være noget selv, for at kunne udrette noget; det kommer helt an paa, hvad vi »staar« for.

Og da det igen blev lyst og varmt, og mit Sind var blevet rask – saa var der overhovedet slet ingen Ting at se af den. – Men den lever, og er blevet til mange – og jeg staver paa min Lektie.

Og Tak for Sommermødet paa Als, hvorved ogsaa denne lille Bog paa en Maade blev grundlagt.⁷

Deres ærbødigt og hengivne
Gustav Brøndsted

p.scr.

Anden Afdeling – Forskningen og dens Redskab – vil De rimeligvis (ligesom jeg selv) finde adskilligt at udsætte paa – ja maaske overhovedet det, at den *er* der. Men Gang efter Gang har jeg, navnlig under de periodisk tilbagevendende Discussionsmøder, haft en Følelse af, at man meget hellere maatte prøve at faa talt ud om selve det theoretiske Grundlag, ud fra hvilket de modstridende Parter tænker; og det samme

har jeg ofte mærket i private Samtaler. Derfor har jeg i dette Afsnit søgt at give Hovedlinierne af, hvad jeg, i mine Samlinger og Udkast fra for en 7-8 Aar tilbage egentlig havde tænkt mig at bruge til andre Arbejder, og hvoraf jeg forøvrigt ogsaa har haft noget fremme i Sursum Corda i 1918 og lidt nu i 1925.⁸

G.Br.

Rygaards Alle 80, 14.10.25

Kære Hr. Biskop Ammundsen!

Først vil jeg bede Dem tilgive mig, at jeg igen lægger Beslag paa nogle af Deres Minutter ved dette Brev; men, Sagen er, at jeg har været ved at blive bitter over den Behandling, Prof. Torm⁹ har givet min Bog i »Kr. Dagblad«. Jeg ved godt, hvor galt det er og hvor ufrugtbart det er; men netop derfor trænger jeg saa meget til blot at faa lettet mit Hjerte, for ellers slaar Bitterheden ind, er jeg bange for; i Forvejen har jeg jo saa forfærdelig svært ved Prof. T. Maa jeg have Lov til blot at skrive som det kommer. Personlig Stødthed, Bedrøvelse over at Bogens Tanker eventuelt skal ties ned paa denne Maade i Kredse jeg staar nær, og Vrede over den venligt-uretfærdige Behandling brydes paa den naiveste Maade i mit Sind.

At Prof. Torm finder Bogen meget ubetydelig skal jeg selvfølgelig ikke opholde mig over – men saa var der vel heller ingen Grund til at fortælle det i en Kronik. Og jeg skal heller ikke opholde mig over, at Anm., idet han sigter til s. 119 (at Historien lukker sig op gennem et stadigt, fint Sammenspil mellem Beretningerne, Historikerens Personlighed, og Metoden som det hjælpende, mekaniske Orienteringsmiddel) – at Anm. i denne Anledning siger at »Forf. synes ikke at være klar over, at alle Problemer gemmer sig i dette Sammenspil« – ja, det vilde unægtelig være i høj Grad beklageligt, om jeg ikke havde set det! Men det er Anm. der ikke synes at have opdaget, at hele det store midterste Afsnit af Bogen (– som Anm. tilmed har anerkendende Ord om!), tilmed forberedt gennem det første Afsnit, just gaar ud paa dette ene at vise, at Problemerne i dette »Sammenspil« netop *ikke* lader sig løse theoretisk; at der netop *ikke* lader sig finde nogen som helst theoretisk Sikkerhed for, at man løser det historiske Spørgsmaal rigtigt, men at dets Løsning i sidste Instans netop beror paa Historiens Virkning paa Karakteren. Men, som sagt, denne fundamentale Misforstaa-

else af hele Bogen, og den dermed følgende overlegne Dom, kan bero paa, at Anm. af den ene eller den anden Grund ikke kan faa det hele Spørgsmaal lagt om fra et theoretisk til et personligt, saa at Sikkerheden opgives eller rettere *ganske* skifter Karakter.

Men, hvad skal man sige til dette, at Bogens stærkt personlige Tone skal karakteriseres som Lyrik – der dækker Tomheden bagved? Er det en Ære at tale nøgternt akademisk om Spørgsmaal som disse, saa vé Menigheden for dens Theologer! Og er det et Maal at faa Grundlagene for Menighedens Livsindhold gjort afhængige af theoretiske Universitetsdrøftelser, saa vé Menigheden for dens Theologi. Aa, hvor er der snobbet for Abstraktionen – og det tit mest af dem, hvis egen Abstraktionsevne ikke rækker særlig langt. Kunde det dog gaa op for Menigheden, at den *dør* af den Slags Theori – akkurat lige meget, om den saa tager radikal eller konservativ Form.

»Akademikeren vil hurtigt gennem den megen Lyrik erkende...« – jeg synes næsten, de Ord er en Dom over den, der skrev dem, og skrev som den, der skal vejlede Menigheden og dens Præster i Jesu Ord – Og saa er det, at det bruser i mit Sind baade af ret og af ondt.

Og hvad skal man sige, naar Anm. bringer Bogen ned i et Niveau af Uvidenhed simpelt hen ved, som en Art Dokumentation af, hvor daarligt Bogen er funderet, at fortælle Avislæseren, at »overhovedet har den aabenbaringshistoriske Betragtning ikke nogen Tid været ganske uddød i Kirken. Og Bibelen selv tvinger enhver Læser ind i den, hvad enten han bliver sig det mere eller mindre bevidst« – som om jeg ikke netop selv havde fremhævet dette i flere Sammenhænge (64, 160, 167 o.a.), ja endog fremhævet det for dermed at fraskrive mig enhver Tanke om at ville »opbygge et nyt Bibelsyn« (f.Ex. 142), og for at sige, at denne Bogs Tanker netop dybest set ligger i Menighedens egen, gamle Linie (f.Ex. 31, 167).

Og hvad skal man sige, naar Anm. søger at bringe Bogen ned i et Niveau af Vrøvl og grov Naivitet, simpelthen ved at »undre sig over, at Forf. kan tænke sig, at et Slagord som »historisk Bibelsyn« ... kan have saa store Virkninger som han tilskriver det (NB); det skal bygge Bro baade paa langs ... osv.« – som om jeg ikke, og netop ogsaa i denne Sammenhæng (Bogens sidste Afsnit) havde fremhævet, at historisk Bibelsyn i sig selv ingen Ting siger, men at det kun er som aabenbaringshistorisk Bibelsyn det virker saaledes – og hvad aabenbaringshistorisk Bibelsyn er, hvorpaa det hviler og hvorledes det virker, derom handler hele det store foregaaende Afsnit.

Og hvad skal man sige, naar Anm. skriver: »Det er som Forf. betragter »historisk Bibelsyn« som et Trylleord, der klarer alle

Gaader« – og skriver saaledes, skønt jeg allerede i Begyndelsen af Bogen, med *Understregning* tilmed (S. 32), siger, at det er »vigtigt straks at slaa fast, at »historisk Bibelsyn«, det betyder ikke en ny, ufejlbar Methode, som klarer Sagen helt, blot den faar Lov at arbejde«, og når jeg derpå begrundet hvorfor – og naar Bogen helt *igennem*, lige til de sidste Blade, er en Udførelse af dette Thema – hvad skal man sige til saadant? Jeg harmes over det – men harmes med denne underligt urimeligt sammensatte Harm, som indeholder saa meget, der ikke er godt, og som er giftig for mig.

Det er en Skam af mig, at jeg har plaget Dem med alt dette, men, De er jo rejst herfra – og jeg tror, jeg alligevel har haft godt af at sige alt dette til Dem, fordi De kender lidt til mit Sind. Blot det at vide, at Ordene nu snart er paa Vej til Dem, er mig noget af den Hjælp, jeg i Øjeblikket trænger til, jeg kan allerede høre Dem sige noget af det til mig, som allerførst skal siges, og som jeg ogsaa saa godt ved – men »et er et Søkort at forstaa...«, og min Skude har i denne Henseende saa let ved at kuldsejle – ogsaa fordi jeg er en Del overkørt af Arbejde i denne Tid. Tænk en lille Smule paa mig i den Retning, som De her ser at jeg trænger til.

Deres ærbødige og meget hengivne
Gustav Brøndsted

Rygaards Alle 80, Hellerup 6.12.25

Kære Hr. Biskop Ammundsen!

Rigtig mange Tak for Deres Brev og Kritik! (Denne Gang skrev De ikke slet og ret mit Navn, hvilket i Deres forrige Brev gjorde mig saa glad. Professor og nu Biskop foran Deres Navn har for mig ikke blot en naturlig Ærbødigheds Klang men ogsaa i høj Grad Kl. af Varme). – Om jeg forstaaer Deres Kritik ret, sigter den mindre paa noget principielt, men paa noget der angaar Bogen som Bog, som Arbejde – og dermed naturligvis indirekte ogsaa den praktiske Værdi – og her skal jeg være den første til at indrømme dens Mangler. Var den oprindeligt blevet anlagt som Bog – og ikke som et Foredrag, der derpaa blev underbygget paa visse afgørende Punkter og udvidet med det *allernødvendigste* Stof til Illustration – saa var den sikkert kommet til at se anderledes ud,

antagelig netop ogsaa mere enkel og sluttet i hele sin Opbygning. Hvis den da overhovedet var blevet til. Thi naar man som jeg faar Timerne foræret enkeltvis og meget spredte, tør man ikke regne med at faa Lov til at udføre et litterært set virkelig modnet Arbejde. Kunde jeg faa Lov til i nogen Grad at pege paa Spørgsmaalenes Udgangspunkt og at give, paa enkelte vigtige Steder som strax maatte melde sig, Impulser til videre Arbejde, og endelig gennem Arbejdets hele Karakter ligesom holde Spørgsmaalene fast i den Sfære, i hvilken de ene kan drøftes paa frugtbar Maade – saa tilsigtede eller ventede jeg ikke mere. Bogens Værdi ligger udelukkende i, hvad den som en Art Tale eller Samtale kan sætte i Gang. Og skulde den faa Betydning ogsaa et Stykke ind i den kommende Tid, vil det stadig kun blive paa samme Maade. Nogen virkelig *Bog* om disse Spørgsmaal faar jeg vel aldrig skrevet – og rimeligvis vilde jeg heller ikke *kunne* gøre det, uden at det hele tabte i Umiddelbarhed og Friskhed. Det har ganske vist ikke manglet paa Lyst dertil og Haab derom, og Forarbejder og Notesamlinger har jeg ogsaa en Del af, med Tanker paa en Bog om Historieforskningens Theori, og en om Bibelsk Hermeneutik, der efterhaanden synes at dø ganske stille ved Universitetet, som ventelig var, naar man tænker paa, hvor umuligt dens Grundlag var, netop som »Enklave«. En Bog jeg gennem mange Aar har ønsket at faa Lov til at skrive, skulde være om Theologi som Menighedsopgave – og i den vilde jeg gerne have Lejlighed til at gøre op bl.a. med Enklavetankegangen i dens mange forskellige Former, bl.a. for paa *den* Maade at kunne tage Stilling til »enkelte typiske Anskuelser til Højre og til Venstre«; i et Skrift som det nu udgivne turde jeg ikke gøre det, netop for ikke at risikere, at jeg blev stillet ind et eller andet Sted *mellem* Højre og Venstre, hvad der jo i Virkeligheden vilde være at tage Kraften af Bogens Grundtanke. Jeg forstaa saa godt, at min Bog lider *meget* under Manglen paa Illustrationsmateriale til Principperne – ja hvad værre er, noget har jeg endog med tungt Hjerte skaaret bort dels for Omfangets Skyld, dels fordi jeg Gang efter Gang fik en Følelse af, at min personlige Stilling (og for saa vidt Anvendelsen af mit Grundsyn) i mangfoldige Enkeltspørgsmaal, netop naar de kom i Exempelform, uhyre let kunde forlede Læseren til at dømme ud fra Kategorierne konservativ-liberal, og at bringe mig ind f.Ex. et eller andet Sted paa Linien mellem Prof. Jacobsen¹⁰ og Prof. Torm – saa at det hele blev opfattet som en Slags Formidlingstheologi. Og dette følte jeg, at jeg ikke mægtede at værgе mig imod *her* – naar Skriftet da ikke ganske skulde skifte Karakter. Der er jo det ved Exemppler, at de paa den ene Side *kan* gøre det principielle saa levende og anskueligt – nemlig naar de virkelig, ogsaa for Læseren, kommer til at

illustrere det, de skulde illustrere – men paa den anden Side *kan* de ganske fortone det principielle, nemlig naar Menigheden er i den Grad kasuistisk indstillet som den er – af Exemplerne udlæser man den enkelte Theologs Plads paa den eneste Linie man kender: den fra »højre« til »venstre«. – *Opgaven var mig for svær i denne Sammenhæng*; men jeg har ikke opgivet den for al Fremtid.

Igen en oprigtig Tak fra Deres ærbødige og hengivne

Gustav Brøndsted

Rygaards Alle 80, Hellerup 16.12.34

Kære Hr. Biskop Ammundsen!

De kan vel næppe forstaa, at jeg kan blive ved at skrive en hel lang Række Artikler (i Tidehv.)¹¹ uden at stoppe og oppebie Svar fra Dem – og dog synes jeg, at der endnu nødvendigvis maa siges noget til Slut, inden jeg standser; jeg har blot ikke kunnet faa Tid og Kræfter til at gøre det færdigt – for jeg skriver forfærdeligt langsomt. Heller ikke denne Gang naaede jeg det; skønt jeg havde lovet Red. det.

Hidtil har Artiklerne været vejjet og overvejet og jeg har en Følelse af, at det er bedre i den Sag at tage meget for meget end lidt for lidt Tid.

Mange venlige Hilsner fra min Kone og Deres hengivne

Gustav Brøndsted

Glædelig Jul.

Vor lange Dreng Karl Gustav¹² er i Øjeblikket midt ude paa det Stille Ocean – paa Vej fra St. Francisco til Shanghai, som Messedreng paa Ø.K.s M/S Falstria. Han fyldte 17 Aar etsteds i Nærheden af Hawaii!.

Hellerup d. 28.2.1934

Kære Biskop Ammundsen!

Det er ikke for at fremkalde et hurtigt Svar paa mine Artikler om »Kirkens Skat«, at jeg skriver disse Linier – jeg forstaar meget vel, at der er meget, der optager Dem i disse Maaneder, og at Svaret kræver nogen Tid, men bl.a. for selv bedre at kunne disponere over min Tid vilde jeg gerne bede Dem blot med et Par Ord sige mig, hvornaar omtrent De mener, at et Svar fra Dem vil kunne foreligge – om i en ganske nær Fremtid eller først om nogen Tid.

Min Kone beder mig sende Hilsen
Deres
Gustav Brøndsted

KLADDE

4.3.34

Kære cand. Brøndsted!

Tak for Deres to Breve. Ikke mindst for Paaskriften: »Fra Deres Modstander og Ven«. ¹³ Den svarer ganske til mine Følelser.

Jeg har været i Uvished om, hvad jeg skulde gøre m.h.t. Svar. Deres Artikler er nok omfattende og vidtspændende (men) da et Svar jo i Reglen kræver mere Plads end det, der svares paa, vilde et indgaaende Opgør i Virkeligheden forlange en Bog; det er helt udelukket paa Grund af andre Pligter. Jeg har da tænkt paa et kort Svar, nærmest Theser, men det tilfredsstillende er vist ogsaa unødvendigt, da Læserne let vil se Modsætningerne. Vi har hver paa sin Side et stort Problem. Fra Tidehvervs Side: hvorvidt det, man forkynder, virkelig endnu ligger i N.T.s Linie; De er den eneste, som har taget dette alvorligt op, og selv De synes mig – saa vidt jeg i Øjeblikket har Klarhed over Deres Artikler – ikke at være gaaet til Bunds, nemlig overfor Jesus og hans Forkyndelse. Paa vor (eller min) Side: hvorledes vi klarer det paa en Gang at stræbe hen imod N. T. s Syn paa Troen som en Fornyeelse uden dog at turde tage Tønerne om Fuldkommenheden. Men hvorvidt dette kan klares i en Polemik, er maaske tvivlsomt. Jeg føler mere Trang til at arbejde dermed paa anden Maade. Der bliver derfor næppe foreløbig Tale om Svar.

1. G. H. Brøndsted (1885-1959), cand.theol. 1911, lærer ved Øregård gymnasium fra 1922.
2. O. V. Ammundsen (1875-1936), professor i kirkehistorie 1901-23, biskop over Haderslev stift 1923-36.
3. Mødet blev henlagt til København (8/1-15/1-26), Sursum Corda, sept. 1925, 11; februar 1926, 77.
4. H. C. H. Christoffersen (1901-37), præst ved Mariakirken i København 1927-34, sognepræst i Gimlinge 1934-37, formand for Kristelig akademisk Forening 1928-31.
5. 1924 begyndte i Danmarks kristelige Studenterforbund de brydninger som førte til dannelsen af Tidehverv: Hans Koch afgik som formand, og Hans Dreijøe blev leder af en bestyrelse, hvori også sad Tage Schack og Gustav Brøndsted. Man vilde ikke fortone de modsætninger som var under udvikling, men dog fortsætte samarbejdet, og især manede Brøndsted (på generalforsamlingen i november 1924 til fordragelighed: »skal vi ikke love hinanden, at der skal være mere Kristelighed iblandt os«), hvorefter Schack foreslog Mægtigste Kriste – om fred i land, kirke, hjerte!
Den pietistiske opposition dannede derefter sin egen fløj (Samfundskredsen), ledet af H. Christoffersen og Axel Malmstrøm, og da Schack på generalforsamlingen i foråret 1925 slog Malmstrøm med 180 stemmer mod 131 og blev formand, tog oppositionen stærkere til genmæle, så der fra efteråret 1925 var to skarpt adskilte partier i Forbundet. Yderligere skærpedes situationen, da Heje (1/2-26) fortrængte Schack som »af helbredsgrunde« trak sig tilbage. I maj 1926 kom det til to stormfulde generalforsamlinger, der endte med, at Samfundskredsen, med provst J. Nordentoft i spidsen, sejrede over Hejes bestyrelse med 181 stemmer mod 145. Den »hejanske« gruppe var herefter uden indflydelse på foreningens ledelse og dens blad, og i oktober 1926 stiftedes Tidehverv med Heje, Schack, Brøndsted og Olesen Larsen som redaktører. Se hertil bladet Sursum Corda 1924-26, jfr. Poul Hartling og Johannes Müller: Nogle Blade af den kristne Studenterbevægelses Historie i Danmark 1892-1942, 1942, 168ff. 180ff. og Den danske Kirkes historie VIII, 1966, 169ff. Hejes breve til Ammundsen – meget selvoptagne, ordrige og fyldt med gudelig jargon – afslører iøvrigt interessante indre modsætninger i tidehvervskredsen. 17/2-26 omtaler han sin lettelse ved Schacks afgang som formand og tilføjer: »hvad Situationen iøvrigt angaar har det været strengt med Schack, en vis tør, formel Korrekthed, som jeg har svært ved at holde til«, og 20/7-26 skriver han: »mit Forhold til (Schack) er vist væsentligt det samme. Hvad jeg mener at have set af hans Vanskeligheder og Svagheder berettiger mig til at begrænse det ydre Samarbejde eller udvide det, som jeg i hvert enkelt Tilfælde finder forsvarligt, ikke til at paatvinge de unge mit Syn paa Sagen. Med Hensyn til alle skarpe Udtalelser af mig gælder det, at Baggrunden er en Følelse af Forpligtelse til ikke at lyve, men søge at gøre aabenbart overfor Mennesker, jeg staar i Forhold til, hvad jeg tænker om Tingene. men jeg er ikke Gud (!), og derfor er mine Udtalelser ikke Udtryk for en absolut Afgørelse, men for Trang til Forstaaelse i den skarpest mulige Form. Jeg stræber selv i de meget dybe Forhold at tage mig selv saa lidt højtideligt som muligt, for at Livet kan blive mig højtideligt. – Mit Forhold til Schack er in suspenso, som det al Tid har været, men en Ting har for mig staaet fast, at jeg holdt meget af ham, og bortset fra, hvad jeg var i Stand til at mene muligt i Retning af praktisk Samarbejde i det enkelte Tilfælde, og selvom jeg maatte og maaske i Fremtiden maa udtale mig skarpt, saa har jeg dog troet ogsaa paa ham gennem alle Vanskeligheder og ment, at det, som f.Ex. Biskoppen over København saa udpræget ser som en Svaghed, måske er en Nødvendighed, en Opdragelse«. Under en samtale (som også må have drejet sig om Schack) havde biskop Ostenfeld

- bebrejdet Heje og hans venner at deres optræden i 1924 havde foranlediget Hans Kochs afgang som Forbundets formand; den var især begrundet i Hejes angreb på Svend Rehlings religiøse lyrik, jfr. min afhandling i *Fønix*, 1982, 101ff.
6. Historisk Bibelsyn, 1925. Om Brøndstedts »historiske metode« i bogen, se Niels Thomsens ypperlige indledning til: Gustav Brøndsted: *Historie og Evangelium*, 1966, 1ff. 5ff. jfr. *Den danske Kirkes Historie VIII*, 174f.
 7. Ved Forbundets sommermøde 1922, på Danebod højskole og med Ammundsen som leder, holdt Brøndsted det foredrag som siden blev til *Historisk Bibelsyn*, Sursum Corda maj 1922, 53; sept. 1922, 8.
 8. I Sursum Corda (1918, 25ff; 1919, 35ff.) skrev Brøndsted: Lidt om Tankens og Tidernes Krav, og sst. marts 1925, 84ff. Lidt om »Intellectualisme« – helt på linie med *Historisk Bibelsyn*.
 9. F.Th. Torm (1870-1953, professor i NT 1903-40) gav i *Kristeligt Dagblad* (13/10-25) Brøndstedts bog en særdeles nedladende anmeldelse. I den anledning skrev Heje til Ammundsen (der ventedes på besøg i Forbundet) 21/10-25: »Vil De ikke lede Bedemødet, holde Aftenandagten ogsaa næste Torsdag, og endelig noget der ligger adskillige af os paa Hjerte: Brøndstedts Bog. Er det muligt for Dem at skrive noget til Sursum Corda i Tilknytning til den. Ikke en kort Omtale. Mange af os synes, at han baade blandt os og ogsaa ude fortjener at vurderes, ikke mindst paa Grund af den Aand, der lyser fra omtrent hvert Blad i Bogen, og trods det sene Tidspunkt paa Maanedens mente vi ogsaa, at der burde optages noget i Novembernummeret og for Brøndstedts Skyld noget, der ikke er skrevet af os yngre«. Men det blev Ed. Geismar der (Sursum Corda 1925, 51ff.) kom til at give en særdeles positiv anmeldelse af bogen.
 10. J. C. Jacobsen (1862-1948), professor i GT 1891-1929.
 11. Brøndstedts »opgør« med Ammundsen skyldtes i første omgang borgmester E. Kapers katekisme; 1930 forelå den i tre udgaver, men efter nogle ændringer i 4. udgave blev den af de fleste bisper og landemoder godkendt og anbefalet til brug i folkeskolen, hvorefter den 1931 autoriseredes. Brøndsted opponerede ikke mod selve godkendelsen, men spurgte (*Tidehverv* 1931, 70f.) Ammundsen hvorledes den skulde opfattes, thi ved revisionen af 4. udgave var bogen – i sig selv et præcist udtryk for borgerlig-idealistsk religiøsitet, sigtende på kristendommen som »Samfundsværn« – presset »over evangeligrænsen«, med det resultat, at evangeliet kom til at »føre en rodløs Tilværelse i et Kaos af almindelig Borgerlighed«. Ammundsens svar (sst. 1931, 79ff.) blev anledning til at Brøndsted 1931-33 skrev en række artikler i *Tidehverv* (*Kirkens Skat*, genudgivet i *Historie og Evangelium*, 38-134, jfr. Niels Thomsens indledning sst. 36ff.). Se også: Jens Holger Schørring: *Kristendom og socialt Engagement*. V. Ammundsen og hans Samtid, 1980, 145ff. 164ff. og *Den danske Kirkes Historie VIII*, 184ff.
 12. K. G. S. Brøndsted (1915-45), henrettet af tyskerne, jfr. Gustav Brøndsted: *Derfor blev han Frihedskæmper*, 1946.
 13. Heraf fremgår at der har været ialtfald endnu et brev fra Brøndsted.

»At betragte Guds Ord«

– om allegorier i 1700-tallets kirkeinventar.

af Carsten Bach-Nielsen

I Kirkehistoriske Samlinger 1983/84 satte Karin Kryger i en artikel om antikke temaer i nyklassicistisk gravskulptur focus på anvendelsen af allegorien som udtryksform i perioden mellem 1760 og 1820. Karin Kryger ser i denne periode en voksende uvilje mod »den hellige allegori« til fordel for en ny interesse for et antikt inspireret billedsprog.¹ Med den hellige allegori menes der den form, der i renaissanceen var givet de billedlige udtryk for ord og begreber. Denne form for allegorier er hyppigt forekommende i dansk kirkeinventar i 1600- og 1700-tallet og jeg skal i det følgende fremdrage eksempler på, hvordan de anvendtes før nyklassicismen og dermed vise nogle stadier på vejen mod den forkastelse, der skete af dem i slutningen af 1700-tallet.

Det materiale, jeg har valgt til at eksemplificere dette, ligger Karin Krygers ganske fjernt, da det drejer sig om et provinsværksted, nemlig Horsensskolen i 1700-tallet. Dette har til gengæld den fordel, at man her indenfor blot tre generationer og i en og samme kunstneriske tradition kan observere ganske forskellige tilgange til det allegoriske billedsprog.

Den østjyske maler- og billedskærerkunst i 1700-tallet blev i 1930'erne og 40'erne udførligt behandlet. Efter en periode, hvor danske kunsthistorikere hovedsagelig havde interesseret sig for barokken i København, fremkom nu en række behandlinger af en jysk kirke- og herregårdskunst, der nok ikke nåede de samme kvalitetsmæssige højder som den kunst, der var stærkt præget af hovedstadens smagsidaler.² Dog vidnede den jyske 1600- og 1700-talskunst om et adelsmiljø i hovedlandet, hvor der fandtes en stærk vilje til at manifestere sig kunstnerisk.

Et væsentligt bidrag til udforskningen heraf er en række artikler om Horsensmestrenes billedskærerarbejder af Otto Norn,³ som fremdrog og behandlede en række kirkekunstneriske værker, der i løbet af 1700-tallet skabtes af Jens Jensen den Ældre, dennes søn Jens Jensen den Yngre og sidstnævntes stedsøn Jens Hiernøe, med hvem skolen uddøde i 1801.

Hvor den foreliggende litteratur overvejende søger at give et billede af relationen mellem kunstner og opdragsgiver i periodens provinsmiljøer, har jeg valgt at koncentrere mig om nogle enkeltmonumenter og underkaste dem en nærmere undersøgelse.

Jeg skal koncentrere mig om prædikestolsudsmykninger og som det første eksempel fremdrage Jens Jensen den Ældres prædikestol og inventar i Nørup Kirke fra 1730'erne. Den største vægt vil dog blive lagt på rokokointeriøret i Engum Kirke, der skabtes af Jens Jensen den Yngre i 1759 og endelig vil jeg nævne udsmykningen i det fine Louis Seize-interiør i Hatting Kirke, der i 1787 udfærdigedes af Jens Hiernøe.

Allegorien i dansk kirkeinventar

Dyderne spiller fra gammel tid en stor rolle i kristen ikonografi. Kampen mellem dyder og laster finder deres fornemste udtryk i de franske katedralers skulpturelle udsmykning,⁴ men også dansk middelalderlig kirkeudsmykning rummer fine eksempler på dyder.⁵

En række begreber fik således allerede i løbet af middelalderen deres allegoriske udformning; det gjaldt overvejende hoveddyder og -laster og i løbet af 1400- og 1500-tallet fortsatte beskæftigelsen hermed, idet en lang række malere og grafikere fremstillede allegoriske figurer. Det blev dog først de store italienske renaissanceikonologer, der bragte orden i allegorierne ved at afgrænse, opsplitte og danne nye.

Den mest navnkundige er vel Cesare Ripa, der med sin »Iconologia« fra 1593 skabte en ikonologisk håndbog, der fandt almindelig udbredelse. Bogen kom i en illustreret udgave i Rom i 1603 og i en yderligere udvidet og illustreret udgave i Padua i 1611. Den optryktes og oversattes i adskillige udgaver gennem hele 1600- og 1700-tallet. Heri kunne digtere, malere og billedhuggere finde et rigt stof til billedliggørelse af tanker og begreber.⁶

Ripa samler, hvad han kan bruge i den gamle litteratur fra oldtid og middelalder og sammenstiller heraf til en allegori. Ved denne metode kan han opfinde allegorier, der ikke allerede findes i traditionen. Han gør allegorierne aktive, handlende som figurer. Han lægger stor vægt på farve, klædning, retoriske attituder og ansigtsudtryk for at lade de indre kvaliteter spejles i ydre udtryk. Attributterne – der hos eklektikeren Ripa kan udgøres af traditionelle symboler – kan tjene til at øge denne effekt. Figurernes køn bestemmes af de italienske begrebs køn, således at et begreb eller en ting, der er maskulium, fremstilles som en mand og feminimumsbegreber som kvinder.

Hver figur gives i den ledsagende tekst en filosofisk fundering. Ripa lægger aristotelisk tænkning til grund herfor og benytter de fire principper materia, causa efficiens, forma og causa finalis som forskellige vinkler, hvorfra et begreb kan betragtes. Udfra dette mener han at kunne nå til en differentieret allegori.

B O N T À .



D O N N A bella, vestita d'oro, con ghirlanda di rufa in capo, e starà con gli occhi rivolti verso il Cielo, in braccio tenga vn Pelicano con li figliuolini, & a canto vi sia vn verde arboscello alla riva di vn fiume.

Bontà nell'huomo è compositione di patti buone, come fedele, verace, integro, giusto, & paziente.

Bella si dipinge, percioche la bontà si conosce dalla bellezza, essendo

G 2 che

Eksempel på en allegorisk personifikation fra Cesare Ripas »Iconologia« 1611. Her »Bontà«, »godheden«, som også indgår i decorationen af Engum Kirkes prædikestol fra 1759.

Allegorierne indrømmes en vis gådefuldhed, men han giver dog publikum midler til at løse dem og arbejde sig frem til deres betydning, hvilket imidlertid kun lader sig gøre under forudsætning af, at publikum ikke er helt forudsætningsløst. Man må eksempelvis forudsætte en basal viden om, at ild fortærer ting, at en pisk er et strafferedskab og at en søjle er stærk.

Allegoriens praktiske funktion er at skabe indsigt og forståelse. Den skal tydeliggøre ting og begreber. De handlende billeder kan for prædikanter og talere tjene som en hjælp til at indprente billedet af bestemte begreber og kvaliteter i hukommelsen. Ved hjælp af dette billede kan det begreb, det udtrykker, analyseres og udarbejdes med yderligere retoriske udsmykninger. Allegorien kan tjene til en differentieret, billedlig belysning af en given sag.

De allegoriske figurer slår for alvor igennem i dansk kirkeinventar efter reformationen. De kommer til at pryde altertavler, pulpiturer og ikke mindst de prædikestole, der indføres med den ny kirkeordning. Prædikestolen skal i sig selv have en påmindende funktion i forhold til menigheden. Peder Palladius skriver herom i sin visitatsbog under afsnittet »Om den anden gierning, som er at høre gudz ord«: »Det andet som i schulle gjøre udj eders sognekirche, skal eders prædiche stoell pominde eder, det er, at i schulle gjerne luche eders øren op och flictelig høre gudz ord, ligget paa hiertet och merchet grandgiffuelig og eders børn med, saa at i tøgget altid om vgen igien med dem ... at de kunde end komme til den forstand och vidskab om gudz ord ... etc.«⁷ Prædikestolen må altså også i sin kunstneriske udformning i ord og billede referere til centrale dele af den kristne forkyndelse eller rumme opfordringer til at lytte efter Guds ord. I det ældre lutherske kirkeinventar er prædikestolene oftest ganske enkle. Oftest er de alene forsynet med kalligraferede felter eller skriftbånd med citater fra Ny Testamente om at høre ordet. Egentlige billedlige udsmykninger, der rummer samme opfordring eller påmindelse, træder først frem mod slutningen af 1500-tallet. Louise Lillie har påpeget 1580'erne og 90'erne som en periode med en kraftig vækst i motiver.⁸ Hun ser de sidste årtier af århundredet som en periode, hvor prædikestolsudsmykningen finder en passende form, men mener også, at udsmykningerne herefter stagnerer i et meget fast motivvalg med evangelister samt passions- og barndomsfremstillinger. Dette, at billedrepertoiret i 1600-tallet skulle fordele sig på få faste typer, bør nok tages med et ganske betydeligt forbehold. Hvad der nemlig sker i 1600-tallet er, at hele stilen ændrer sig fra en forholdsvis logisk og overskuelig renaissancearkitektur med klart afgrænsede bærende og bårne led og med felter, der er nøje

afgrænsede og forbeholdt udsmykning. Senrenaissance og bruskarok viser i modsætning hertil en hvirvel af motiver og dekoration. E. Horskjær skriver: »... efterhånden befolkes denne lidt stive pragtarkitektur med et mylder af skikkelser. Reformationstidens sky for menneskefremstillinger i kirken er forduftet, og til de mange hellige skikkelser, der medtager alt, hvad der kan krybe og gå i det gamle og det nye Testamente, kommer der oven i købet hele renaissancens mylder af allegoriske figurer fra den klassiske oldtids ideverden – sanser og dyder, bukkemasker, trolde og ikke mindst hermer – mandlige svulmende af muskelkraft, kvindelige med mindst ligeså svulmende bryster og maver.«⁹

Ved overgangen til 1600-tallet er det altså ikke længer alene storfelterne og deres udsmykning, man skal lægge mærke til, men den strøm af sekundære motiver, der præger hele kirkeinventaret. De allegoriske figurer begynder at vise sig i form af hermer og selvstændige figurer mellem storfelterne. På S. Maria Kirkes prædikestol i Helsingør fra 1597 findes vel det største opbud af allegoriske figurer i denne periode. Patientia, tålmodigheden, har sit eget felt, mens Fortitudo, styrken; Prudentia, klogskaben; Spes, håbet; Fides, troen; Justitia, retfærdigheden; Caritas, kærligheden samt Temperantia, mådeholdet, ses som hermer. Denne prædikestol viser den ny konvention, der nu udbredes – også til den tidlige Horsensskole med Peder Jensen Koldings værksted.¹⁰

Allegorierne tilkæmper sig en stadig mere fremtrædende plads i kirkeinventaret i løbet af 1600-tallet. De mest imponerende eksempler findes i Norge, hvor man kan nævne prædikestolen i Stavanger Domkirke, der er skåret af Anders Smith i 1658 og som rummer allegorier på både dyder og sanser. Prædikestolen i Mariekirken i Bergen fra 1676 viser i storfelternes nicher otte store allegoriske kvindefigurer. Sigrud Christie mener så også, at den må være skabt i et »avansert teologisk miljø«¹¹

Blandt de allegoriske figurer, der stærkest vinder frem er de kristne dyder.¹² Skønt man kunne mene, at den lutherske teologi en gang for alle havde gjort op med dydevæsenet, dukker de med stor styrke op igen. Det kan have flere årsager.

Dels er der en stilistisk, nemlig den, at der til barokkens kunst hører et rigt udvalg af allegorier og i særdeleshed af dyder. Deres brug kan altså skyldes en påvirkning udefra. Desuden må man ikke glemme, at man ikke så let slap af med den aristoteliske arv, hvori dyderne har deres væsentlige plads. I den efterreformatoriske periode står aristotelismen stærkt hos bibelhumanister og filippister; i Niels Hemmingsens

etik tilkendes især de fire kardinaldyder stor værdi.¹³ Man ville kunne pege på opbyggelseslitteraturen som et sted, hvor dyderne som aspekter og konkretiseringer af det etiske fremtræder som iøjnefaldende og lethåndterlige størrelser, men endelig også fremhæve det enkle humanistiske synspunkt, at dyden nu engang er talerens og præstens sag.

De nye herrer

Den nye jyske adels fremkomst i 1700-tallet er der gjort fyldigt rede for andetsteds, hvorfor jeg her blot vil nævne det hovedtræk, at det overvejende drejede sig om nyrige, der havde skabt formuer ved storhandel, om fogeder, forpagtere og endda studehandlere, der fik mulighed for at erhverve sig jord og gods i den periode under Frederik IV, hvor landbruget lagdes om og der solgtes ud af kron- og ryttergods. Her var tale om en klasse, der ville opad i samfundet. Nogle forstod da også at forvalte deres rigdom, så de kunne samle adskillige godser sammen som deres ejendom; men den nye godsejertype i Jylland hørte 1700-tallet til. Hugo Matthiessen skriver: »Den unge Adels Glansperiode blev dog ikke af lang Varighed; allerede før Udgangen af 1700'erne gik deres Godsejervælde i Opløsning, og de Linder, de Lether, de Poulson'er, de Lasson'er, Friedenreicher, Fischere og hvad de nu alle hed, som stadsede Jylland op med ny glimmer, forsvandt efterhånden igen fra Gaardene.«¹⁴

Det, der medvirker til at gøre disse typer interessante, er deres mange bygge- og restaureringsforetagender i kirker og på herregårde. Den ny pengeadels pragtlyst har afsat sig markante spor i de landsbykirker, der hørte til gårdene. I det ydre røber de sig ofte ved de for 1700-tallet så karakteristiske løgkupler, deres middelalderlige tårne forsynedes med,¹⁵ i det indre ved deres prægtige nye inventar.

Nørup Kirke

Den mest navnkundige af disse jyske adelsmænd er uden tvivl stor købmanden, commerceråd, Gerhard Hansen fra Horsens, der i 1739 adledes under navnet de Lichtenberg. Han købte i 1731 herregården Engelsholm vest for Vejle (Vejle A., Tørrild H.) Og satte store ombygningsarbejder i gang. Den under gården hørende kirke i Nørup undergik hermed i årene 1731-33 en gennemgribende restaurering, der blev forestået af den billedskærer, Jens Jensen, som Lichtenberg overtog sammen med gården.¹⁶ Alt inventar udskiftedes eller moderniseredes i akantusbarok for at skabe et sammenhængende præg af storhed og glans om den ny kirkeejer.



Nørup Kirkes indre som det fremtræder efter Jens Jensens og Mogens Christian Thranes renovering i 1730'erne.

Kirken fik nyt alter, omgivet af degne- og skriftestol. Der placeredes som vanligt i østjysk kirkeinventar keruber med flammesværd i korbu- en,¹⁷ der leveredes ny fontelukkelse, en vældig herskabsstol med separat adgang opsattes på nordmuren, et orgelpulpir indrettedes og stolestaderne moderniseredes og bemales med emblemaleri. Endelig fremstilledes en prangende prædikestol. Alt snitværk forfærdiget af Jens Jensen. Maleriet udført af Lichtenbergs »egen« maler Mogens Christian Thrane.¹⁸ På herskabsstolen maledes scener fra Jesu fødsel og barndom, på orgelpulpitret billeder af de otte saligprisninger.

Nørup Kirke kan ikke betragtes som noget kunstnerisk eller teologisk nybrud. Inventaret er i stil og gruppering traditionelt, men hæver sig dog ved sin rigdom og pragt over det sædvanlige. Nørup blev en art prototype for de herremandskirker, der i løbet af 1700-tallet indrettedes i eksisterende middelalderbygninger.

Kirken er i sin dekoration udtryk for senortodoksiens kristendoms- syn. Otto Norn har påvist en sammenhæng mellem stolestadernes ma- leri og den ortodokse bodskristendom,¹⁹ men også orgelpulpitrets ma- leri bør ses i denne sammenhæng. Det er nok ingen tilfældighed, at de otte saligprisninger er vist herpå, da den sene ortodoksi kan tolke disse »otte saligheder« som en bodsvandring. I Christian Davids Betragtning- er over Salighederne fra 1733 ses de otte saligheder som stationer i en



Jens Jensen den Ældres prædikestol i Nørup Kirke. På prædikestolskurven de fire kardinaldyder, på opgangen de tre teologiske dyder.

bodskamp, hvor Faderen – under vor store smerte – drager os til Sønnen.²⁰

Prædikestolen svarer også til denne kristendomsform. Traps Danmarksbeskrivelse meddeler lakonisk, at prædikestolen er forsynet med

mageligt siddende dyder på den udladende undergesims samt at himmelen derover krones af en fugl i sin rede.²¹

Den som en krone udskårne lydhimmel afsluttes ganske rigtigt af en fugl i en rede, hvis betydning er understreget af den stråleglans, der er malet om den på kirkens mur. Det drejer sig om en pelikan med sine unger – et ældgammelt billede på Kristi opstandelse.²² Her erstatter den som bekroningsmotiv den opstandne med sejrspanen. Jens Jensen anvender pelikanen, da Kristi opstandelse findes som motiv på alterets topstykke. Herved undgår han at motiverne kolliderer.

Prædikestolens fod udgøres af en Mosesfigur, hvilket ikke er usædvanligt på ortodoksiens tid. Moses betegner den gamle pagt, hvorpå den nye hviler, ligesom evangeliets forkyndelse grunder på lovens prædiken. Skønt den kristne er frigjort fra loven, har den ikke mistet sin betydning som tugtemester – som kraftigt understreget i det sene 1600-tals bodskristendom.

Selve prædikestolskurven og -opgangen er udsmykket med dyder. De moralske på kurven og de teologiske på opgangen. Man kunne forvente at se de fire evangelister som udsmykning på stolen, men her gør det forhold sig atter gældende, at de allerede er anvendt som figurer på alteret. Dyderne må som nævnt her ses som eksemplifikationer af de gode gerninger, der bør følge på forkyndelsen og hørelsen af Guds ord.

At der på troen bør følge gode gerninger, gøres klart i de indskrifter, prædikestolen har. På lydhimmelen findes tre små kartoucher, hvis indskrifter lyder: Hør ordet med agtsomme ørne. Bevar ordet i et got hjerte. Bær frugt af det i et helligt levned. Derudover findes to skriftbånd. På lydhimmelen læses: O Lysens Fader Lysens Gud/Dit klare Lys dit Ord og Bud/Hver sjæl af Mørket lede ud. Nederst på kurven: Vil du vide hvad jeg taler/Jeg da som min Gud befaler/Loven straffer og husvaler.

Her tales om, hvorledes det at høre Guds ord og bud leder mennesket ud af syndens mørke samt om loven som den tugtemester, der både straffer og trøster, idet den afslører synden og åbner mennesket for evangeliets ord. De af bodsfromheden prægede teologer, der slår hårdt på bod som middel til en mere inderliggjort kristendom, overtager det toleddede skema fra *Confessio Augustanas* 12. art., som gøres treleddet med *conversio*, *fides* og *nova vita* – den form hvori det findes antydet i Nørup. De moralske dyder må sigte på det sidste led, *nova vita*, det hellige levned.

Ligesom inventarets stil, akantusbarokken, peger tilbage mod slutningen af 1600-tallet, så er den teologi, der ligger bag udsmykningen,

senortodoksiens bodsfromhed, også et arvestykke fra det foregående århundrede.

Jens Jensen har ved udførelsen af de allegoriske dydefigurer ikke nødvendigvis været afhængig af et ikonografisk opslagsværk. De syv dyder, han har brugt, har været udbredt i størstedelen af 1600-tallets kirkeinventar. Enhver billedskærer har vidst, hvilke attributter disse skulle have for at kunne genkendes. Anderledes ligger sagen, når man bevæger sig til hans søn, Jens Jensen den Yngre mesterstykke, inventaret i Engum Kirke. Ved at sammenligne de to inventarer, træder det frem, hvordan sønnen forvalter sin fædrearv. Forskellen ligger ikke blot i, at sønnen håndværksmæssigt er langt mere dreven end faderen, men også i den teologiske holdning, der kan anes hos rådgiverne bag projekterne.

Engum Kirke

Engum ligger en halv snes kilometer nordøst for Vejle i Hatting Herred. Kirken er en romansk frådstenskirke med sengotiske tilføjelser og fint romansk kalkmaleri.

Det meget rige rokokoinventar er signeret af Jens Jensen og maleren Heinrich Møller i 1759 – altså på den tid, hvor godsejerparret Jørgen Hvass de Lindenpalm og fru Maren Loss til Tirsbæk gjorde kirken til deres herskabskirke.

Disse ejeres liv og historie er ofte nok fortalt med den fornødne farverigdom, hvorfor nogle sparsomme oplysninger må række her.²³ Maren Loss kom oprindeligt til Tirsbæk som malkepige omkring 1740, men blev i nytåret 1751/52 viet med godsets ejer Christian Linde, hvorved hun nu var frue i huset. Efter Christian Lindes død i 1757 ægtede hun så en ridefoged fra Kjærgaardsholm, Jørgen Hvass, hvorved godset var overgået til helt nye ejere. Jørgen Hvass adledes i 1763 under det flot klingende navn de Lindenpalm. Parrets »hofkirke« i Engum er blandt de få varige minder om den formue godsejerparret i løbet af få år formøblede.

Som andre medlemmer af den ny jyske godsejerstand ønskede de at fastslå den nye position ved opbydelsen af stor ydre pragt. I Engum kan man tale om et hofagtigt rum, hvor de nye folk kunne stå i centrum og spejle sig i den pragt, de selv havde bekostet.

Jens Jensen den Yngre var et godt valg til denne opgave. Han kunne formidle det eftertragtede indslag af købstadskulturen, der atter var en afspejling af den københavnske hofkultur. Han beherskede på en egen måde den nye stil, rokokoen, der hermed markerede sig fjernt fra denne stils centre i København og Sønderjylland.



Interiøret i Engum Kirke. Det er resultat af samarbejdet mellem Jens Jensen den Yngre og Heinrich Møller og signeret 1759.

Jens Jensen den Yngre viser i Engum stor afhængighed af faderen ved den måde, hvorpå inventar og dekoration disponeres. Interiøret virker dog som helhed lettere og mere elegant end faderens i Nørup. Otto Norn siger, at det »gør så muntret og lyst Indtryk, at man føler sig hensat til en Balsal og ikke til et Kirkerum«. ²⁴ Alteret er med fletværk og rocailler en rokokogentagelse af Nørup Kirkes. I korbuen ses Østjyllands eleganteste keruber, der alene med deres store vinger afgrænser koret. Nordmurens store herskabsstol blev nedtaget i 1891 for derefter at forsvinde i Nationalmuseets magasiner. Amdi Worm leverede i 1760 det nye orgel, der ses over pulpituret med de ni gammeltestamentelige billeder, hvoraf de centrale afspejler parrets selvforståelse. Herover findes på god enevældemanér Jørgen Hvass' og Maren Loss' initialer i snitværkskartoucher. Stolestaderne er bemalet med bibelske emblemer.

Den imponerende prædikestol, som ses i kirken i dag, er et ældre arbejde, der i 1759 restaureredes af Jens Jensen. Ved senere restaurering i 1969 fandtes årstallet 1611 og rester af evangelistportrætter. ²⁵ Som i Nørup har det forhold gjort sig gældende, at evangelisterne fandtes på alteret og derfor ikke endnu engang kunne benyttes på prædikestolen. De er derfor udskiftet med allegoriske figurer.

I forhold til prædikestolen i Nørup er Mosesfiguren som fod forsvun-



De fire allegoriske personifikationer på prædikestolskurven i Engum Kirke forestiller godheden, visdommen, sandheden og klogskaben.

det og bekroningsmotivet ændret fra pelikanen til korslammet på bogen – et motiv, der fra Johannesåbenbaringen kendes som billede på den lidende og sejrrige Kristus.

Det har til dato vist sig vanskeligt at tolke prædikestolens figurer. Norn benævner dem simpelthen som dyder,²⁶ mens Herman Madsen i sit svært overskuelige værk om dansk kirkekunst skriver: »Men mest overdådigt har billedskæreren udfoldet sin fantasi i den imponerende prædikestol, hvor der ligefrem er trængsel af store siddende kvindeskikkelser i tidens yppige tilsnit. Det er højst besynderlige figurer, hvis symbolistiske egenskaber ikke er ganske lette at gennemskue, bortset fra, at de forestiller forskellige dyder ... Hver for sig er alle disse kvinder præget af besynderligheder, men helheden er overmåde rig og festlig, stråler i blå og guld, former sig som det mest overdådige synsbillede nogen dansk landsbykirke kan opvise.«²⁷

Det sidste tolkningsforsøg er i 1983 foretaget i sognepræsten Preben Koks bog, der har karakter af en opbyggelig lystvandring gennem kirken. Han tolker figurerne til fra venstre at være kærlighed, håb, tro og klogskab.

Ripas »Iconologia« afslører imidlertid at de fire allegorier er »Bon-tà«, godheden; »Sapientia«, visdommen; »Verità«, sandheden og – som også Kok siger – »Prudentia«, klogskaben. Det er et usædvanligt

valg af allegorier og netop herved tyder det i retning af et meget bevidst valg. Den, der har udtænkt kirkens dekoration, må have haft en bestemt hensigt – og desuden en ikonografisk håndbog med såvel illustrationer som forklarende tekst.²⁸

Den første af allegorierne er *godheden*. Det bør ifgl. Ripa være en skøn kvinde i gyldne klæder med en rudekrans om hovedet. Hendes blik må være rettet mod himmelen og på armen skal hun have en pelikan og dens unger. Den menneskelige godhed består af flere gode dele såsom trofasthed, sandfærdighed, renhed, retfærdighed og tålmod. Kvindens skønhed er udtryk for godhed, idet det indre kendes på det ydre. Den menneskelige godhed er i overensstemmelse med Guds vilje. Pelikanen er udtryk for godhed, idet den kommer sine unger til hjælp i deres nød ved at give dem at drikke af sit eget blod. Kvindens ansigt er himmelvendt i hellig kontemplation, der bortjager de til stidighed angribende slette tanker. Rudekransen bortjager onde ånder og dæmper den erotiske kærlighed. Den sande godhed tilsidesætter alle egeninteresser og klinger i skøn harmoni med alle dyder.

Der er fuld overensstemmelse mellem Ripas forbillede og den af Jens Jensen udførte figur. Godheden er en art samlebegreb eller -figur for alle gode dyder og er således praktisk ved, at man ikke behøver at specificere disse yderligere. Der er tale om en yderst sjældent brugt allegorisk figur i dansk kirkekunst. Jeg kender kun et andet eksempel, der påfaldende nok også er fra 1700-tallet, nemlig på Fr. Ehbischs prædikestol i Helligåndskirken i København. Den stod i kirken fra 1730'erne til 1846, men dens udseende kendes fra »Den danske Vitruvius«. Det er tydeligt at Ehbisch og Jensen har haft fæles forlæg i Ripa ved udførelsen af denne sjældne figur.²⁹

Den næste figur i rækken er *visdommen*, der er en kvinde med en tændt olielampe i højre hånd og som med venstre peger i en åben bog. Som sådan svarer hun til Ripas beskrivelse af visdommen – blot burde hun være gengivet i en mørk nat, hvilket dog er svært at vise i et lyst kirkerum.

Visdommen hersker over stjernerne, der formidler indsigt i Guds hemmeligheder og som aldrig ældes. Derfor må også kvinden vises som ung. Den tændte lampe betegner *forstandens lys*, der som en Guds gave brænder i sjælen uden nogensinde at aftage eller fortæres. Dette lys er et værn mod det, at forstanden formørkes og sløres af laster. Et værn mod at visdommen slukkes, så der istedet skabes uvidenhed og slette tanker. Bogen, som visdommen peger i, er Bibelen, da denne lærer den fulde visdom, der er nødvendig for frelsen.

Denne figur optræder mig bekendt ikke andetsteds i danske kirker.

Den indicerer, at der findes et forstandens lys, der er en Guds gave til mennsker. I dette lys må skriften og åbenbaringen ses.

Den tredie allegori er bedre kendt, nemlig *sandheden*. Jens Jensens figur mangler kun en af de af Ripa foreskrevne attributter, nemlig en palmegren. Det kan skyldes, at den smukke kvinde egentlig burde vises stående på jordkuglen. Denne har hun nu på skødet. Så får hun nok at holde styr på, da hun også med højre hånd skal holde en højt løftet strålende sol, som hun betragter, og med venstre skal holde en åben bog. Sandheden er her ikke vist så nøgen som det foreskrives, men dog med et blottet bryst.

Alle kender udtrykket den nøgne sandhed. Det har såmænd været kendt fra antikken og også hos Ripa møder man den i egentligste forstand nøgne sandhed. Nøgenheden er udtryk for enkelhed og naturlighed. Sandheden behøver ikke nogen slørende udlægninger eller udsmykninger. Sandheden er en sjælelig habitus, der holder mennesket fra fordrejninger af det, der skrives og tales om. Den bekræfter det, der er sandt og benægter det, der er usandt uden nogensinde at skifte mening.

Kvinden holder solen i hånden for at vise, at hun er lysets ven og Ripa henviser til Gud som solen, uden hvis lys der ingen sandhed er. Den åbne bog hentyder til den sandhed, der findes i bøgerne og videnskaberne.

Som allegorisk figur er sandheden ganske udbredt i barokkens kunst. Hyppigst mødes den i dekorationsmaleri og i gravskulptur,³⁰ men som prædikestolsmotiv kendes den også. Muligvis på Ehbischs prædikestol i Vor Frue Kirke i København og med sikkerhed på Mariakirkens prædikestol i Bergen, hvor den må referere til evangeliets sandhed.³¹

Endelig er den sidste af allegorierne *klogskaben*, der er vist som en figur med to hoveder som Janus. Det kvindelige spejler sig selv, mens det mandlige er vendt mod himmelen. Figuren i Engum har mistet sin ene attribut, der kan have været en slange, der snor sig om armen på figuren eller en bestemt art ålelignende fisk, der snor sig om en pil.

Klogskaben består i en sand og sikker erkendelse, der anviser det, der bør gøres. Denne erkendelse udspringer af en besindelse på de forgangne og kommende ting. Det er en dyd, der har sin fortræffelighed i, at den vender flere veje. Ved den huskes det forgangne. Det nuværende retter sig efter dette og det kommende kan forudsiges. Den, der ikke besidder denne dyd, kan hverken genvinde det tabte, bevare det, der allerede besiddes, eller søge det kommende. Spejlet alluderer til selverkendelsen. Man må kende sine egne fejl for at kunne rette dem. Slangen er med som attribut fordi den er et klogt dyr, der

forstår at sno sig og skjule sit hovede, når den angribes. Ved klogskaben gives der mulighed for at modstå skæbnens slag, som vi også ved det fra skriften, der byder os at være snilde som slanger.

Klogskaben hører til blandt de moralske dyder og er derfor velkendt i en lang række andet dansk kirkeinventar. Det er dog sjældent, at den optræder i sin allegoriske skikkelse med Janushovedet. Ripa foreskriver dette – og derfor har Engums »klogskab« det da også.

Der er tale om et meget nøje, bevidst valg af allegorier. Dels er kombinationen usædvanlig og dels må de enkelte figurers indhold have gået langt over menighedens forstand og langt ind i præstens – som det i anden sammenhæng udtrykkes af Otto Norn. Og det kan næppe have været Jens Jensen, der har valgt allegorierne. Det må snarere være en lærd teolog, der har været bekendt med de nyeste teologiske strømninger. Af teologer, der stod Jens Hvass nær, kan man nævne dennes to brødre samt Frederik Pedersen Deichmann (1718-83), der i 1758 tiltrådte sognepræsteembedet i Engum.³² Hvem det end er, må vedkommende teologisk søges i overgangen mellem pietisme og rationalisme.

Det er svært at sige, om Engum og egnen derom har været præget af den pietistiske vækkelse,³³ men et er sikkert, nemlig at et uhyre vidt udbredt skrift omkring 1760 var E. Pontoppidans pastoralteologiske lærebog »Collegium Pastorale practicum« fra 1757. Herom skriver Kornerup, at den for datidens unge præster må have været et uudtømmeligt skatkammer³⁴ og det er netop til dette skatkammer, man må ty for at finde en mening bag udsmykningen på Engumstolen.

Pontoppidan er en af pietismens væsentligste bannerførere, men indarbejder fra midten af 1750'erne en moderat oplysningslære i sine skrifter – uden dog at give fornuften frie tøjler. Han anser ligesom Spener fornuften som en af Guds gode gaver, der kan bruges til såvel erkendelse af den guddommelige åbenbaring som af denne verdens ting. Åbenbaringen er ikke i strid med den sunde fornuft – så længe denne holder sig klart, at den har sin ved syndefaldet betingede begrænsning. Derfor må fornuften og den overfornuftige åbenbaring, filosofien og teologien virke sammen. Dette er et gennemgående synspunkt i Collegium Pastorale, hvor det appliceres på prædikenen. Pontoppidan giver anvisninger om prædikernens form ud fra retorikkens regler, men også en længere redegørelse for dens indhold.³⁵

Den kristne forkyndelse må være en frelsesforkyndelse, der sigter på omvendelse og helliggørelse, hvorfor Pontoppidan i kap. 22 bestemmer en opbyggelig prædiken som en, der retter sig mod sjælens hovedkræfter, forstanden og viljen. Ved præstens lærdom må menighedens kundskab og indsigt i en sandhed blive klarere. Viljen må henbøjes til det,

forstanden er blevet overbevist om, så det med lydighed kan følges.³⁶

Når det drejer sig om oplysning om åndelige ting, må de begærlige sjæle »kunde prøve viiselig, hvilken der er den Guds gode, velbehagelige og fuldkomne Villie, hvilket er deres fornuftige Guds Tieneste; ja de maa lære at vandre nøye, at omgaaes viiselig, saavel som værdelig: de maa fyldes jo mere og mere med alle haande aandelig Kiendelse og Fornemmelse. Dette kalder Skriften, Linelse-viis, at **oplyses** eller at faa et klart og tydeligt Begreb, **oplyst Sinds Øyne**. Siger man: det Lys maa Guds egen Aand og ikke præsten antænde; da er det vel sandt: men Præsten er her den Hellig Aands Middel; thi umiddelbar-viis tør ingen nu omstunder vente eller kræve det. Sandhed maa frigøre Sielen fra Løgn og Mørkhed; og den Sandhed maa en Lærer grundig og tydelig fremsætte, saa at den kand **skinne ind i Menneskets Forstand til Mørkheds Dæmpelse** ... Derfor maa, næst **Underviisning**, følge en **Overbeviisning**. Af Underviisning reyser sig Troens første Stykke, nemlig **Noticia, Kundskab, Videnskab** og Begreb om Sandhederne. Men skal der til denne Kundskab komme Troens andet Hoved-stykke, nemlig **Assensus, Bifald og Tilstemmelse**, eller at man maa sige Ja, og tilstaae Sagens Sandhed; see, da kand det ikke skee, uden ved vis og fast Beviis, ja, **Overbeviisning**, saa at den modsigende Mund tilstoppes, og de opstigende Vantroer Tanker undertrykkes, hvilket **Paulus** kalder at **forstyrre de Befæstninger, som opløfte sig mod Christi Kundskab** ... Er Ordet et Lys paa vor Vey og en Lygte for vore Fødder, da bør en Sandheds Lærer, saasom Hiordens Forbillede og Forgænger paa Veyen, endelig holde denne Lygte i Haanden, og viise Troen Vey ved dette Lys, ja ved det allene, naar her tales om **atticulis puris, non mixtis**.³⁷

Præsten må altså dels oplyse og dels søge at overbevise. Han må tale til forstanden, men også bearbejde affekterne og dermed viljen. Præsten må »Idelig gaa over for **Forstanden** til **Villien**, og føre hver Sandhed fra **Hovedet** ned ad til **Hiertet**, til **Villien** og **Affecterne**³⁸ for »At Forstanden oplyses og overbevises, det skeer ikke for dens egen Skyld allene; thi det er ikke nok, at vi undflye de vildfarende Begreb, og lære at tænke rigtigere end tilforn. Der ved blive vi **orthodoxe** eller **rigtig troende**. Men for at blive **hellige, reene af Hiertet** og bequemme til at see Gud, al Sandheds Kilde; da behøves høyiligen, at vor **Villie ogsaa renses, bøyes og bevæges fra det Onde til det Gode**, samt at vore affecter opvækkes til at søge Guds Rige og hans Retfærdighed, med fuld **Iver og Alvor**.³⁹

Pontoppidan jonglerer her til stadighed med begreber om forstandens oplysning og om Sandhedens lys, ligesom han opererer med en følelses- og en fornuftsside, der må bearbejdes hos tilhøreren. Han er

her helt i overensstemmelse med oplysningens billed- og sprogbrug, når han kredser omkring lyset, lampen og solen som indsigtens og overbevisningens kilder. Søren Holm gør opmærksom på, hvordan »Oplysningens Sol« bliver tidens firmamærke, der som en parallel til menneskets »lumen naturale« lyser op og spreder vankundighedens mørke.⁴⁰ Man må dog huske på, at Pontoppidan supplerer fornuftens lys med den åbenbarede sandheds sol, hvilket findes helt tydeligt eksempelvis i de to vigtigste og centrale allegorier på Engum Kirkes prædikestol, nemlig den åbenbarede »Sandhed« med Bibelen og solen, der skinner ind i Menneskets Forstand til Mørkheds Dæmpelse, og der ved siden af »Visdommen«, der over sin bog holder lampen med forstandens lys for at mennesker kan »undflye de vildfarende Begreb« og blive »bequemme til at see Gud, al Sandheds Kilde«.

Bogen, Bibelen, Den hellige Skrift er et gennemgående motiv i prædikestolens udsmykning. Dels som del af bekroningsmotivet, dels i den kunstfærdige udsmykning af pulten til prædikenen og endelig som de væsentligste attributter for »sandheden« og »visdommen«. Disse to allegorier, der er centralt placeret på prædikestolen fører skriften som motiv – og endda med de guddommelige lyskilder over – ud mod betragterne på kirkegulvet.

Præsten skal med prædikenen henvende sig til forstanden og viljen – til hoved og hjerte. Disse to sider repræsenteres af »klogskaben«, der rationelt indser sine fejl og mangler, samt af »godheden«, der svarer til den gode vilje og det blødgjorte hjerte. Denne rettethed mod »det gode« skinner også igennem i citatet fra Rom. 10, hvor Paulus taler om forkynderne, der spreder det gode budskab til frelse blandt dets hørere: »Hvor deylig ere deres føder som forkynde Fred i Evangelio, som bebude de gode ting i Evangelio«.⁴¹

Man kan sige, at det centrale i Pontoppidans syn på en prædikens indhold og sigte findes i allegorisk form i Engum Kirkes prædikestol. Den udtrykker den overgangsteologi, der ligger i Collegium Pastorale. Dermed er imidlertid ikke sagt, at dette skulle være åbenlyst for samtidens betragtere af udsmykningen. Allegorierne er ikke de faste og velkendte, der kendes fra Nørup, og spørgsmålet er, om man ikke her er nået til en grænse for den allegoriske udtryksforms muligheder – i hvert fald i et landsbymiljø. Der er dog den mulighed, at det er sognepræsten, der har valgt decorationen, og at han derfor i fremførelsen af sine prædikener ligefrem har villet benytte sig af de allegorier, der i den situation ligefrem omkranser ham.

Overgangen mellem pietisme og oplysning modsvares af en overgang mellem rokokko og nyklassicisme i det kunstneriske udtryk. Den kunst-

neriske tradition, der udspringer i renaissancen, står ved slutningen af 1700-tallet for sin afslutning. Oplysningen benytter sig i vid udstrækning af et nyt videnskabeligt vokabular og begrebsapparat og finder derfor ingen hjælp og nytte i allegorien i den overleverede form. Den ny videnskabelighed går til antikkens kilder og monumenter på en ny analyserende måde; nyklassicisterne ønsker at beskæftige sig med antikken på dens egne præmisser. Det medfører ikke, at allegorien i det hele taget forkastes, men at den renaissance-/baroktradition, Ripa tilhører, erklæres krig. Ripa konstruerede sine allegorier ved at opsamle alt, hvad der kunne bruges i samtiden, middelalderen, antikken og den kristne kultur overhovedet. Dette betragtes nu af nyklassicisterne som ubrugeligt og usmageligt mismask, der ikke er i overensstemmelse med antikkens klare ånd.

Den første bannerfører for nyklassicismen i Danmark er Johannes Wiedewelt, der i 1759 vender hjem fra sit stipendium i Rom og med sig bringer nye tanker, der væsentligst er inspireret af J. J. Winckelmann. Wiedewelt udgiver i 1762 sin berømte traktat »Om Smagen udi Konsterne i Almindelighed«, hvor han mod renaissancens allegorier udtaler: »De fleeste Billeder udi hans (Cesar Ripas) Iconologie forleede alt for ofte til Vildfarelse, og den største Deel af Deviser og Sind-Billeder, som oversvømmede i sær det Tydske Rige udi forrige Seculo, bliver for en Konstnere monotoniske og hieroglyphiske Chimerer. Opfinderne have selv seet sig nødde til at giøre dem forstaaelige ved flyvende Sedler, og i hvor meget man i senere Tiider end har grublet paa nye Opfindelser, saa seer man dog deraf intet lykkeligt Udfald.«⁴² Wiedewelt søger ikke selv at give nye retningslinier for allegorien i en »Iconologia«, men det gør derimod hans læremester Winckelmann i det, der skulle være et nyt og genuint antikt inspireret modstykke til Ripas Bog, nemlig »Versuch einer Allegorie« fra 1766. Winckelmann bliver dog selv i høj grad traditionens offer; han kan nok rense ud i Ripas værste excesser, men en fuldstændig nydannelse bliver hans allegoribog ikke – til trods for hans ganske humoristiske udfald i forordet: »Seine Bilder (Ripas) sind höchstens bey Illuminationen und wenige in Gemälden, anzubringen. Man könnte viele Einfälle desselben nicht lächerlicher erdenken, und ich glaube wenn ihm z.E. das welche Sprichwort, in ein Sieb pissen, das ist, vergebliche Dinge thun, eingefallen wäre, er würde auch dieses figürlich gemacht haben.«⁴³

En række danske kunstnere tilsluttede sig hurtigt med Wiedewelt de nyklassicistiske krav til form og indhold. C. F. Harsdorff, C. F. Stanley og Wiedewelt hører til de kunstnere, der i slutningen af 1700-tallet skabte kirkekunstneriske værker af høj kvalitet. Eksempler som Frede-

rik Vs kapel i Roskilde Domkirke og Moltkernes gravkapel i Karise taler for sig selv.⁴⁴

Skønt 1700-tallets nyklassicistiske bølge først og fremmest vandt genklang i hovedstaden og blandt aristokratiet, kom de nye strømninger også til på længere sigt at påvirke de provinsielle værksteder, heriblandt Horsensskolen.

Jens Jensen den Yngres stedsøn, Jens Hiernøe, kom ved slutningen af 1760'erne i kontakt med kunstnerkredsen omkring Wiedewelt og Harsdorff, hvorved han skaffede sig fortrolighed med den nye kunst.⁴⁵ Hiernøe havde fået sin første uddannelse hos stedfaderen, men forlod hurtigt dennes rokoko til fordel for en Louis Seizestil, der kan betragtes som en tidlig nyklassicisme. Hvordan Jens Hiernøe forvalter Horsenssskolens arv, kan eksemplificeres ved et velbevaret arbejde fra hans hånd, nemlig interiøret i Hatting Kirke vest for Horsens (Hatting H., Vejle A.)

Hatting Kirke

Hatting Kirke hører under godset Bygholm. Dette solgtes i 1766 til justitsråd Lars Thygeson, samme år som denne sammen med sin bror Thyge Jesper til stamhuset Mattrup adledes under navnet de Thygeson. I Lars de Thygesons tilfælde for fortjenester i Rentekammeret.⁴⁶

Lars de Thygeson ægtede en datter af Gert de Lichtenberg og skaffede sig gennem denne forbindelse med finansmatadorens datter en anseelig kapital til restaurerings- og reformarbejder. Godset gennemrestaureredes og hovedbygningen nyopførtes af Horsensbygmesteren Anders Møller. Jens Hiernøe leverede dekorative detaljer hertil.⁴⁷

I 1786 påbegyndtes så nedbrydningen af den gamle Hatting Kirke, som året efter stod genopført i helt ny skikkelse af arkitekten Anders Kruuse.⁴⁸ Inventaret udførtes af Jens Hiernøe. Der er altså i endnu højere grad end i de tidligere eksempler tale om omdannelse af en romansk landsbykirke til herskabskirke, idet hele bygningen – tårnet undtaget – blev brudt ned og genopført.

Det er en bygning, der er traditionel i formen. Den følger mønsteret fra den romanske kirke. Det lange skib og kor er opført i gule flensborgsten og har store rundbuede vinduer. Det lyse rum har ingen hvælv, men ved at indskyde en kel lige under det flade loft, kommer dette til at virke let og nærmest svævende.

En række af de for Horsensskolen karakteristiske interiørdele findes her, men i modificeret form. Alteret flankeres af skrifte- og degnestol og selve alteret er en forenklet udgave af de typer, der kendes fra



Jens Hiernøes inventardele i Hatting Kirke fra 1787 fremtræder i Louis Seizestil med meget sarte farver.

Engum og Nørup. Topstykke, storvinger og bladværk mangler, men til gengæld ses der udskårne symboler for den ny og gamle pagt samt for nadverelementerne. Mellem to Louis Seizeurner ses som bekroning den velkendte stråleglans, der dog er blevet noget trykket af det lave loft i koret. Korgitter og keruber findes ikke, ligesom det karakteristiske emblemmaleri på stolestaderne savnes. I det hele taget er det i egentlig forstand opbyggelige, der præger kirkerne i Nørup og Engum her trængt stærkt tilbage af det dekorative. Endelig består en markant forskel fra de tidligere omtalte kirker i fraværet af herskabsstolen her i Hatting. Thygeson har været en noget anden type end handelsmanden Lichtenberg og proprietæren Hvass, og det kan ved indretningen af kirken have haft betydning, at Thygeson tilhørte den fremsynede del af godsejere, der indså det umulige i at drive landbrug ud fra det gamle fæstesystem og ved at samle mange godser på en hånd. I reformernes og bondefrigørelsens tid har det ikke længer passet med et prangende sæde højt over menigheden.⁴⁹

Prædikestolen i Hatting adskiller sig fra de to tidligere behandlede ved sin mådeholdne dekoration. Lydhimmelen har således intet bekrøningsmotiv, men i stedet på undersiden et vældigt Gudsøje, der »ser« ned på præsten. Prædikestolskurven er dekoreret med ophængte forgyldte »trofæer« i fem paneler. Der er altså ingen bibelske scener,

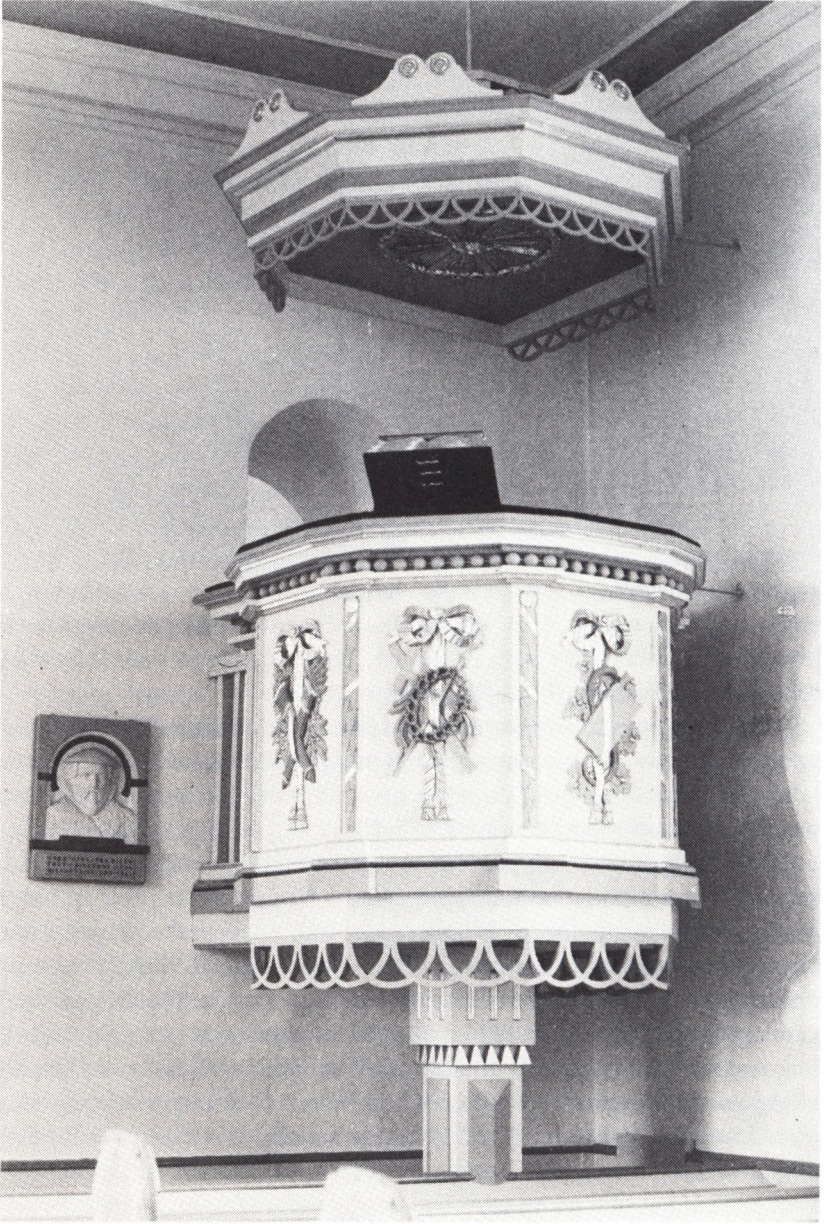
evangelister eller allegoriske figurer, kun løsrevne redskaber eller symbolske attributter.

At anvende sådanne trofæsamlinger til at udtrykke en tanke, et begreb eller en ide er velkendt i rokokovens kunst og for så vidt i hele renaissancetraditionen. Til de fineste danske eksempler hører de udskårne trofæer, S. C. Stanley i 1757 udførte til Amalienborg efter Jardins tegninger.⁵⁰ Man arrangerer i en båndsløjfe en række ting og redskaber, der sammen refererer til og udtrykker et overordnet begreb. Musikken kan eksempelvis som begreb udtrykkes af en række sammenbragte musikinstrumenter.

Trofæerne kan ses som det, der bliver tilbage, når man fjerner en allegorisk figur, men lader dens attributter blive tilbage. Herved vanskeliggøres forståelsen og tolkningen i høj grad, idet man som beskuer unddrages dele til forståelsen af, hvilken idé, det er, der skal udtrykkes. Der mangler en bestemmelse af begrebets køn; alle ydre personlige kendetegn og gester, der var med til at danne det allegoriske udtryk, forsvinder. Det betyder ikke, at det bliver helt umuligt at forstå ideen i en samling trofæer – især da ikke, hvis det drejer sig om forholdsvis enkle ting som musik, jagt, søfart etc. Står man imidlertid overfor en prædikestolsdekoration som i Hatting, bliver opgaven svær, når man ikke har »facitlisten«, Ripas *Iconologia* i hånden.

Motivet på prædikestolens centrale felt er indlysende. Det består af lidelssymboler: kors og lanse sammenholdt af en tornekrone, hvortil kommer palmeblade som et sejr- og triumfmotiv, der giver god mening i forbindelse med den korsfæstede, der besejrede synd og død.

Til højre herfor ses på panelet et trofæ bestående af en slange, der snor sig under en bog sammen med egeløv. Her opstår et problem, idet en slange kan symbolisere en lang række ting. Accepterer man, at der er tale om en slange, kan man vælge den letteste løsning: at det er syndens årsag, slangen i paradiset, der ses sammen med lovbogen, den gamle pagt. En anden mulighed er at se slangen som et evighedssymbol, men det fordrer, at den bider sig selv i halen. Endelig er slangen »klogskabens« attribut – og bogen kunne være den bøgernes bog, der giver klogskab og indsigt. Man vil kunne hævde, at slangen slet ikke er nogen slange, men en ål. Den ligner faktisk mere en ål end en slange, men også ål har mange og sære betydninger. En af deres egenskaber er at de er fedtede og glatte – og deri ligner de ordet. Henkel og Schöne citerer et emblem for den gejstelige talekunst, hvori der indgår en ål. Det er præstens opgave at sørge for, at ordet er tøjlet, at uoverlagte ord holdes tilbage.⁵¹ Bogen ville i så fald også være bibelen, der i egentligste forstand bliver »rettesnor«. Det egeløv, der danner baggrund, kan



Prædikestolen i Hatting Kirke med de i båndsløjfer ophængte trofæer, der er en reminiscens af den tidligere Horsensskoles overdådige allegoriske dekoration.

betegne troens og dydens styrke i prøvelser.

Panelet til venstre for det centrale viser to korslagte genstande, der umiddelbart ligner fakler. Af den ene kommer der rigtig nok ild, af den anden blomster. Den sidste er altså ikke nogen fakkell, men den traditionelle måde indenfor Louis Seize-stilen at fremstille et overflødheds-horn på.⁵² Panelets hovedindhold bliver da lys, fylde og rigdom og hertil kommer et evigheds- eller udødelighedsaspekt i form af det sted-segrønne laurbærløv i baggrunden.

Denne trofæsamling kan ses som et modstykke til panelet med slangen og bogen, hvis man benytter det centrale panel som dekorationens »omdrejningspunkt« og til venstre ser udtryk for Kristus og evangeliet, hvori der er lys og liv, mens der til højre med slangen og bogen er et udtryk for den gamle pagt.

Dette ligger lige for, men er ikke på nogen måde sikkert, for i den brændende fakkell kan man ligesåvel se et oplysningssymbol som i dekorationen af Engum Kirkes prædikestol og da ville dette ækvivalere med slangen som klogskabssymbol og det hele ville blive til et klart udtryk for oplysningsteologien. Som det kan ses, er der i tydningen af sådanne trofæsamlinger ikke mange sikre holdepunkter. Det bliver umuligt at argumentere for en entydig forståelse.

De resterende to paneler, der befinder sig fjernest fra det centrale, er identiske og består alene af plantedele, nemlig blomsterkranse i forbindelse med laurbær- og palmeblade. Palme- og laurbærblade er udtryk for hhv. triumf og udødelighed. Kransene er med deres uendelighed traditionelle symboler for udødeligheden og forekommer som sådan i gravkunsten.⁵³

Liv, lys, oplysning, evighed og udødelighed er hovedingredienser i prædikestolens udsmykning og særdeles stærkt står det, der kunne lede tanker hen på et kærnepunkt i oplysningsteologien, sjælens udødelighed. Hvor vigtig denne tanke er i oplysningstiden, kan illustreres ved E. Pontoppidans sene skrift »Tractat om Sielens Udødelighed samt dens Tilstand i og efter Døden, stadfæstet ved Guds Ord og den sunde Fornuft« fra 1762.

Pontoppidan skriver, at en af de allervigtigste sandheder, Jesu profetiske embede gik ud på, var sjælens udødelighed eller dens liv efter døden. Han »haver betaget Døden sin Magt, og førte Liv og Uforkrænkelighed for Lyset ved Evangelium: det er: Han hentede den Sag ud af tidligere Tiders Tusmørke, og satte den frem i sit fulde Lys, langt over all Tvivl hos enhver, som endnu ikke vil være seende blind, og om Middagen trave i Mørket.⁵⁴ Dette er nedarvet gennem kristen tradition, men »Saa finde vi ligeledes, at i den hedenske Verden var denne

Sandhed vel allevegne og i alle Tider bekiendt blandt Menniskene, dels ved Tradition eller Sandsagn fra **Noah** og de andre Patriarker, deels ved Fornuftens Brug, saa vidt denne kunne strække sig, i at udfinde enten naturlige eller sædelige Beviser for et Liv efter Døden«. ⁵⁵

Læren om, at der i menneskets natur findes såvel en udødeligheds- som en lyksalighedslængsel, der er »Guds egen Haands Vinken efter vor Siæl«, ⁵⁶ er altså en fornuftssandhed, der allerede er bevidnet under den gamle pagt og i hedningeverdenen – men som mennesket først for alvor oplyses om ved Jesu eksempel.

Jeg har her anvendt Pontoppidan fremfor en oplysningsteolog som Christian Bastholm ⁵⁷ da man må regne med, at Pontoppidans skrifter fik en videre udbredelse på landsplan end Bastholms og fordi man hos Pontoppidan finder udtryk, der så nøje svarer til indholdet i trofærerne på Hatting Kirkes prædikestol: såvel den gamle pagt som Kristi eksempel skaber indsigten af, oplyser om, at menneskesjælen er udødelig.

Tolkningen af denne prædikestol er usikker, da dens dekoration er så »mager«. I modsætning til renaissancens og barokkens allegoriske udsmykninger er der i Hatting ikke givet nogen markant støtte for det talte ord. Man kan nok øjne et teologisk indhold og skimte begreber fra oplysningens teologi, men en retningslinie for menighedens liv og handlen er der slet ikke. »Dyden« er forsvundet sammen med de allegoriske figurer.

Lad os til slut prøve at se, hvordan Hiernøes store forbilleder, de i hovedstaden arbejdende nyklassicister, løste en lignende opgave. I 1773 udførtes efter Peder Als', C. F. Harsdorffs og Wiedewelts planer en ny prædikestol til Vor Frelzers Kirke. Den er helt igennem et nyklassicistisk værk. Lydhimmelen bekrones af passionsredskaberne som trofæ, men på den cylindriske kurv undgår Wiedewelt helt allegorier. I stedet ses et relief »med de stående apostle, alle i olympisk ro som skikkelserne på en antik sarkofag, hvorfra han utvivlsomt har hentet inspirationen«. ⁵⁸ De nytestamentelige skikkelser ses altså i »korrekt« romersk klædedragt, hvormed de er i overensstemmelse med »Antiquiteterne«. Denne moderne prædikestol ligger 14 år forud for Hiernøes arbejde, men han har ikke formået at benytte den som inspiration.

Hiernøe har givetvis ikke magtet at skære sådanne relieffer og har vel i det hele taget ikke som de lærde og dannede københavnske kunstnere været i stand til at bringe sig selv og sit udtryk i overensstemmelse med antikkens ånd. Hiernøe forblev i Louis Seizestilen og fortsatte derfra snarere ad en forenklingens vej. Få år efter udførelsen af inventaret i Hatting Kirke, skaber han prædikestolen i As Kirke Bjerger H.,

Vejle A.). Denne er i formen en gentagelse af Harsdorffs og Wiedewelts i Frelserkirken – med den markante forskel, at dekorationen helt er forsvundet. Bekroningsmotivet er nu blot en kugle og den kannelle-rede cylinder, der udgør kurven er alene prydet af en række festoner.⁵⁹ Her er enhver forbindelse mellem ord og billede endelig brudt.

Afslutning

Hvad der her på et afgrænset område i Østjylland er fulgt, er ikke alene en stiludvikling, men en udvikling ved hvilken allegorien og dens brug ændres og udtyndes.

Det er vist, hvorledes Jens Jensen den Ædre ukompliceret overtager 1600-tallets og ortodoksiens traditionelle inventar af moralske og teologiske dyder, der støtter det etiske aspekt i prædikenen.

Ved 1700-tallets midte bringes den såkaldt hellige allegori i miskredit, men oprøret er ikke videre fremskredet i Østjylland, end at Jens Jensen den Yngre og dennes teologiske vejleder i det fine rokokoarbejde satser på allegorier, der er hentet lige ud af en Ripaugave. Der er dog ikke længere tale om traditionelle dydeallegorier, men om nøje udvalgte allegorier, der i overensstemmelse med en pastoralteologisk afhandling skal udtrykke betingelserne for erkendelse af skriftens sandhed og dens formodede resultat i menighedens liv og handling. Forsøget med at udtrykke dette allegorisk er velment, men det fungerer ikke. Figurernes indhold og indbyrdes relation er alt for svær at fange.

Jens Hiernøe står midt i den besværlige overgang mellem renaissance-tradition og nyklassicisme. I 1780'erne er det ikke længere muligt at anvende Ripas allegorier, hvorfor han søger redning i rokokotidens trofæer, der gives et antikt tilsnit i Hatting Kirkes paneldekorationer. Ved at løsrive attributter fra allegoriske figurer kommer man til at stå tilbage med et svært tilgængeligt symbolsprog, der vel kun i bredeste almindelighed lader sig tyde som udtryk for oplysningens udødelighedslære.

Med Hiernøes arbejde i Hatting Kirke forsvinder allegorien for ikke atter at opstå i nogen provinsiel skole. Det, der imidlertid gør Hiernøe så interessant er, at han viser en stærk bundethed til sin skole, Horsensmestrene gennem århundreder. Han fastholder nemlig på en egen stædig måde, at en prædikestols dekoration på en eller anden måde må være relateret til ordet, prædikenen – dens hensigt eller indhold. Her kan man kun give Otto Norn ret, når han taler om en traditionens sejhed i Horsensskolen.

Hiernøe sætter med sin død i 1801 punktum for denne billedskærer-

skole, der muligvis burde være gået under langt tidligere. De specielle konjunkturer i 1700-tallets Jylland medvirkede imidlertid til dens beståen. Med den nye adels fremkomst stilledes der fortfarende på herregårdene opgaver, der dannede eksistensgrundlag for disse kunstnere, der har forsøgt at holde trit med den kunstneriske udvikling og de teologiske strømninger.

Mod slutningen af 1700-tallet stagnerede de store totalsaneringer af jyske herregårdskirker. Det jyske æventyr var forbi og uden den forbindelse der bestod mellem opdragsgivere med rigelige midler, præster eller lærde, der udarbejdede dekorationsindholdet og kunstnere, der udførte opgaverne, var der ingen basis for skabelse af ny kunst.

Det, jeg har fremdraget, kan ses som en bekræftelse af Karin Krygers undersøgelses resultat, at det sene 1700-tal er en krisetid for den hellige allegori. Krisen blev ikke forvundet i de kunstneriske miljøer udenfor hovedstaden. Her var der ganske simpelt ingen til at løfte opgaven med at skabe værker i overensstemmelse med den ny og lærde form allegorierne fik hos en Wiedewelt, Stanley eller Dajon. Når man efter Jens Jensen den Yngres død i 1769 i Jylland finder gravmæler, der opviser eksempler på den nyklassicistiske allegori, er det oftest værker af kunstnere, der har baggrund i Kunstakademiet og hele den lærdom, det står for.

Noter

1. Karin Kryger: »Ukristelige gravmæler. Antikke temaer i det nyklassicistiske gravmæle«. Kirkehistoriske Samlinger 1983/84, p. 115-121. Se i samme forbindelse Karin Kryger: »Gravkapellet i Karise. A. G. Moltkes kapel og dets sarkofager.« *Architectura* 4. Arkitekturhistorisk Årsskrift. København 1982, p. 7-46. Karin Kryger har i øvrigt siden udgivet en meget righoldig undersøgelse af nyklassicismens gravkunst: *Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820*. København 1985.
2. Eksempelvis Chr. Elling: »Thranerne«. *Tilskueren*, LI, 1934, II, p. 233-52 og Hugo Matthiessens ganske vist noget senere Snapstinget. København 1946. Heri afsnittet om Snapstingsbarok.
3. Otto Norn: »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«. *Vejle Amts Aarbog* 1938, p. 168-206. »En østjysk Billedskærerslæggt fra dette attende Aarhundrede«. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*. København 1939, p. 43-54 samt »Cherubmotivet i østjysk Kirkeinventar fra Baroktiden«. *Fra Arkiv og Museum*. Serie II, Vol. 2. København 1943.
4. En begrundelse for brugen af dette tema kan søges i skrifter helt tilbage til Prudentius' »Psychomachia« fra omk. 400. Se Emile Mâle: *The Gothic Image. Religious Art in France of the Thirteenth Century*. N.Y. 1972, p. 98 ff.
5. Eksempler findes i Danmarks Kirker, Københavns Amt II, p. 750 og Danmarks Kirker, Holbæk Amt, p. 906-8.

6. En allegori kan defineres som en fremstilling, hvor et udsynligt begrebsligt eller abstrakt emne gives fuldt udtryk med billedlige midler. Allegorien må ikke forveksles med symbolet, der i sin rene form sætter enkle, overvejende reelle og konkrete former som udtryk for højere og mere universelle emner ud fra en vis fastslået indre relation, der ikke kan fattes rationelt. Symbolet er i sin form absolut. Enten forstås det, eller også forstås det ikke – fordi det forudsætter en viden om det, det peger hen på. Allegorien arbejder anderledes, idet den er grundet på en *sammentænkning* af flere betydningsplaner, mellem hvilke der postuleres en lighed. Det er i mødet mellem betydninger, den nye erfaring opstår, her der kan øjnes nye sammenhænge, der før var upågtede. Allegorien kan således antage form af en intellektuelt udformet gåde, der lægger op til, at betragteren eller den lyttende skal løse den for gennem denne proces at »dannes«.
7. Peder Palladius' Danske Skrifter. Udg. Lis Jacobsen. Vol. 5. København 1925-26, p. 61.
8. Louise Lillie: »Ordet og sakramenterne«. Den Iconographiske Post, nr. 2, 1984, p. 52.
9. Danske Kirker. Turistforeningen for Danmarks årbog 1962. Red. K. Bure. p. 101-2.
10. Danmarks Kirker. Frederiksborg Amt I, p. 398 f. samt Helge Jacobsen: Østjysk Barok. Odder 1974.
11. Sigrid Christie: Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800. Vol. 1. Oslo 1973, p. 214-15 og 170-71.
12. Der skelnes mellem teologiske dyder (tro, håb, kærlighed) og moralske dyder, blandt hvilke de fire kardinaldyder er de vigtigste (klogskab, styrke, mådehold og retfærdighed). Hermed er der tale om en skelnen mellem teologi og moral, idet de teologiske dyder ikke betegner forskellige bestemte gerninger, men en menneskets binding til Gud. Hvor de teologiske dyder er fast forankret i paulinsk teologi, stammer de moralske fra antik græsk tænkning, hvorfra de glider over i etisk kristen tænkning. I skolastisk teologi kan man dog se en *sammentænkning* af de moralske og teologiske dyder. De teologiske dyder går ud over menneskets natur, idet de retter sig mod Gud, men ved nåden flyder de moralske dyder ind i den menneskelige sjæls formåen som en evne eller vilje til at gøre det gode. Når mennesket derfor handler godt, beror det på en relation mellem Guds og menneskets vilje. Nåden formidles ved de teologiske dyder, men det er i de moralske dyder, det etiske fremtræder specifikt som fortjenstfuld gerning. Den lutherske teologi vender sig mod det meriterende aspekt af dyderne. Luther anser som bekendt de gode gerninger som troens frugter. Troen på guds ord forårsager, at mennesket gør det gode uden håb om ydre fortjeneste og vinding. Retfærdiggjort ved troen er den kristne frigjort til at tjene Gud. Ikke med selvopfundne gerninger, men ved de befalede. Det moralske hører alene hjemme i kaldet, i forholdet til næsten. Etikken er anvist sin plads i det menneskelige liv. Ikke som dyder, men som bud. Se hertil artiklen »Tugend« i Die Religion in Geschichte und Gegenwart 3. udg. Tübingen 1962. Leif Grane: Confessio Augustana. København 1976, p. 165 f. G. Ebeling: »Luthers kamp mod moraliseringen af det kristelige«. Fønix. 8. årg. 1984, p. 168 f.
13. Her tales om sjælelige kræfter, hvis sum udgør en *lex naturae*, der arbejder frem mod virkeliggørelsen af menneskets fuldkommenhedsgrad. For at nå målet indenfor det sociale liv, samfundslivet og det åndelige liv, udkræves der *prudentia*, *fortitudo*, *temperantia* og *justitia*, hvorfor disse moralske dyder må have en fremskudt plads i forkyndelsen. Se Erik Munch Madsen: Niels Hemmingsens Etik. En idehistorisk Studie. København 1946, p. 332 ff.

14. Hugo Matthiessen: Snapstinget. København 1946 p. 73.
15. N. J. Israelsen: Nicolaus Heinrich Riemann. Bygmester i Jylland. København 1965.
16. O. Norn: »En østjysk Billedskærerslægt fra det attende Aarhundrede«, p. 46-48. Danske Magazin IV, København 1750, p. 324 f. og desuden biografisk artikel i Weilbachs Kunsterleksikon.
17. O. Norn: »Cherubmotivet i østjysk Kirkeinventar«. Se note 3.
18. Chr. Elling: »Thranerne«. Se note 2.
19. O. Norn: »Nørup kirkes stolestader«. Den Iconographiske Post, nr. 2. 1978. På side 22 hedder det: »Den guddommelige sentens, det opbyggelige rim sigter mod at styrke moralen og vække trosfromheden i hjerterne« og side 23, at emblemerne »gør Nørup Kirkes stolestader til en storartet barokprædiken. De er især karakteristiske ved, at begreber og symboler har fået konkret visuel form i det billede, der anskueliggør rimets abstrakte, åndelige indhold og moralsk-kristelige hensigt. I sin helhed er suiten et imponerende forsøg på folkelig forkyndelse i ord og billede, som må have gjort det lettere for menigheden at forstå præstens allegoriske homiletik.« Se endvidere Lisbet Juul Nicolaisen: »Emblemmaleri i danske Kirker«. Kirkehistoriske Samlinger 1969, p. 126-151.
20. Christian David: Korte og Skriftmæssige Betragtninger over de otte Saligheder af Matth. 5,3 – 12 Udi et Sende-Brev til den apostoliske Menighed i Kjøbenhavn. Flensborg 1733.
21. Trap, Danmark. 5. udg. Vejle Amt. Kbh. 1964, p. 1104.
22. Frithiof Dahlby: De heliga teckens hemlighet. Om symboler och attribut. 7. udg. Arlöv 1982, p. 34.
23. Marius Hansen: Tirsbæk. Gods og Ejere. Kbh. 1923, p. 185ff.
24. O. Norn: »En østjysk Billedskærerslægt fra det attende Aarhundrede«, p. 51.
25. Preben Kok: Engum Kirke. Vejle 1983. p. 24.
26. Se note 24.
27. Herman Madsen: Kirkekunst i Danmark, Vol. 2. Odense 1965, p. 162.
28. Hvilken Ripaudgave, der har været brugt, er umuligt at bestemme. Udtagene fra 1600-tallet har særdeles fyldig tekst, mens 1700-talsudgavernes er indskrænket til få vigtige kendetegn. Da alle sene udgaver går tilbage til Paduaudgaven 1611, har jeg anvendt den. Den findes i facsimileudg. N. J. 1976, men man kan dog også benytte den hollandske udgave fra 1644, Cesare Ripa: Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands. Repr. Soest 1971. De i det følgende behandlede allegorier findes i den italienske udgave p. 51, 467, 529, 441 og i den hollandske p. 184, 620, 589, 622.
29. Danmarks Kirker. København I, p. 686-687.
30. Sigrd Theimann: Hinrich Krock 1671-1738. København 1980, p. 293 samt Carsten Bach-Nielsen: »Der Bildhauer Thomas Quellin und das Hochbarock im Norden«. Analecta Romana Instituti Danici. XIV, 1985, p. 167 f.
31. Danmarks Kirker. København I, p. 141. Sigrd Christie: Den lutherske ikonografi i Norge. Vol. II, p. 230-231.
32. Jørgen Hvass havde to brødre, der begge var teologer. Jens Hvass tiltrådte embedet i Brøndum og Hvidbjerg under Kjærgaardsholm efter at have fået expectancebrev derpå af sin bror. Den ældste broder, Vogn Hvass var også teolog, men fik af sin bror Jørgen penge til at købe sig en stilling som auditor og regimentskvartermester ved det sønderjyske nationale infanteriregiment. Han blev senere krigsråd og var efter 1758 en hyppig gæst på Tirsbæk, da regimentet lå i Vejle. Skønt Chr. Axel Jensen i Danske Herregaarde ved 1920, København 1923, Vol. III, p. 191 meddeler, at Deichmann står bag udsmykningen og indskrifterne i kirken er denne oplysning ikke

- dokumenteret på en måde, der tillader at Hvass' brødre udelukkes som muligheder. Se endv. Marius Hansen: Tirsbæk. Guds og Ejere, p. 190 og Otto Norn: »En østjysk billedskærerslægt fra det attende Aarhundrede«, p. 51.
33. F. Elle Jensen nævner i Pietismen i Jylland, Kbh. 1944, at der ingen spor er af pietisme i området omkring 1750. Se p. 89 heri.
 34. Den danske Kirkes Historie. Red. Hal Koch og Bjørn Kornerup. Vol. V, København 1951, p. 289.
 35. Om Pontoppidans påvirkninger i rationalistisk retning, se Søren Holm: Oplysningstiden. Tanker og Livssyn. København 1959, p. 219 samt Michael Neiiendam: Erik Pontoppidan II, København 1933, p. 200.
 36. Collegium Pastorale Practicum. København 1757, p. 264.
 37. Ibid. p. 266-68.
 38. Ibid. p. 281.
 39. Ibid. p. 280.
 40. Søren Holm: Oplysningstiden, p. 248-251.
 41. Vægten ligger i såvel Pontoppidans Collegium Pastorale som hos oplysningsteologerne på »det gode« som bredt begreb. Der specificeres ikke i forskellige gode egenskaber og dyder. Forkyndelsen af »de gode ting i Evangelio« sigter for rationalisterne på hele menneskenaturen. F. Elle Jensen skriver: »Man troede jo paa, at Menneskenaturen i sig selv var god, og det onde i Tilværelsen tillagde man kun ringe Betydning, idet man mente, at dets Magt blot skyldtes manglende Erkendelse; hvad var derfor naturligere end at antage, at det bedst bekæmpedes ved at sprede Oplysning i de brede Lag?« F. Elle Jensen: Rationalismen i Danmark. Et Blad af Den danske Kirkes Historie. København 1926, p. 17-18.
 42. J. Wiedewelt: Tanker om Smagen udi Konsterne i Almindelighed. Kbh. 1762, p. 32. Skønt Wiedewelt i sin kunstneriske praksis forsøger at rense og nyformulere allegorierne, benytter han sig dog i vid udstrækning af de udtryk, der allerede er kendt fra og benyttet med Ripa. Se Karin Krygers artikel om gravkapellet i Karise, note 3. Desuden er et godt eksempel at finde blandt de forslag, Wiedewelt leverede til monumenter til Fredensborg Slotspark. I en lille tryksag: »Forklaring over Tegninger til Kongen«. Kbh. 1762 findes et monument, hvor »Philosophien er Ideen«. Denne udtrykkes med allegorier for visdom, dyd og sandhed, hvilket stort set er de samme allegorier, Jens Jensen benytter i Engum, hvor teologien kan siges at være ideen. Det viser ganske klart, hvor kort der er mellem filosofi og teologi i oplysningstiden.
 43. J. J. Winckelmann: Versuch einer Allegorie besonders für die Kunst. Dresden 1766. Repr. N.Y. 1976, p. 23.
 44. Se Karin Kryger om gravkapellet i Karise, note 3 og Danmarks Kirker, Københavns Amt IV, p. 642 ff.
 45. O. Norn: »Billedhugger Jens Hiernø og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«. Vejle Amts Aarbog 1938, p. 174 f.
 46. Danske Herregaarde ved 1920. Vol. III, Kbh. 1923, p. 645. Lexichon over adelige Familier. Kbh. 1787, p. 220.
 47. Danske Slotte og Herregårde. 2. udg. Vol. 15, p. 177 f. og Trap, Danmark, 5. udg. Vol. 20, Skanderborg Amt, p. 461.
 48. Se biografisk artikel i Weilbachs Kunstnerleksikon. Desuden mange gode realoplysninger om Horsenskunstnerne i O. Norn: »Harsdorff og Palaiset i Horsens«. Aarbøger udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift. XXXI, 1938, p. 93 ff.
 49. Hiernø har dog andetsteds lavet herskabsstole. Dels i As Kirke, der tilhørte baron

- Juel til Palsgård og dels i Skanderborg Slotskirke, hvor dog en del af det gamle inventar genvanvendtes. Se O. Norn: »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige arbejder i Vejle Amt«, p. 185 f. og Poul Jørgensen: Skanderborg Slotskirke, Aarhus 1972, p. 80 f.
50. Christian Elling: Amalienborg Interiører. Kbh. 1945, p. 58. Som dekoration på eksempelvis prædikestole er sådanne trofæer ikke ualmindelige i 1700-tallet. Se f.eks. Helligåndskirken i København, note 29 og prædikestolen i Odense Domkirke, se Mirjam Gelfer-Jørgensen: Dansk Kunsthåndværk 1730-1850. Kbh. 1973, p. 43.
 51. Emblemata. Red. A. Henkel og A. Schöne, Stuttgart 1967, p. 708-9.
 52. Se f.eks. Tove Clemensen: Møbler af N. H. Jardin, C. F. Harsdorff og J. C. Lillie. Kbh. 1973, pl. 51a og 51b, hvor Hiernøes afhængighed af Harsdorff træder tydeligt frem.
 53. Se eksempelvis Hertug Hans' gravmæle i Sønderborg Slotskapel. Her er der tale om optagelse af en symbolik, der går tilbage til antik gravskik, som optages i et renaissanceværk. Danmarks Kirker, Sønderborg Amt, p. 2148 f. Motiverne med krans og palmegrene bliver særdeles udbredt i nyklassicistisk gravskulptur. Se f.eks. Weidenhaupts sarkofag for Sophie Hedevig Moltke fra 1770'ernes begyndelse i Karise. Karin Kryger: »Gravkapellet i Karise« p. 37.
 54. E. Pontoppidan: Tractat om Sielens Udødelighed samt dens Tilstand i og efter Døden stadfæstet ved Guds Ord og den sunde Fornuft. Kbh. 1762, p. 1-2.
 55. Ibid. p. 4-5.
 56. Ibid. p. 107.
 57. Christian Bastholm: Schrift- und Vernunftmässige Erklärung über die Auferstehung der Todten. Kbh. 1774. M.h.t. dekorationsindhold i det sene 1700-tals kirkeinventar, se Ingrid Telhammer: Predikestolsmakara och Predikstolskonst före 1777, Umeå 1978 og Bengt Ingmar Kilström: »Gud-dygd-odödlighet« Den Iconographiske Post, nr. 3, 1982, p. 26 f.
 58. Danmarks Kirker. København, vol. 2, p. 527 f.
 59. O. Norn: »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, p. 186-87.

Biskop Martensens optegnelser om visitatser i Alsted herred

af *Henning Heilesen*

Nedenfor meddeles optegnelser af biskop Martensen om de visitatser, han foretog i Alsted herred, efter original i Det kongelige Bibliotek, Ny kongelig Samling 3428 I-II, 4°. I dette herred visiterede Martensen to gange, første gang 1857, anden gang 1867 (3 pastorater) og 1870 (5 pastorater). Et pastorat, Munke Bjergby-Bromme, blev kun visiteret 1857, men ikke 1870, da der var vakance i pastoratet.

Før Martensen blev biskop, havde der i Alsted herred været nogen vækkelse i Lyngø, hvor sognepræst Ferd. Fenger holdt forsamlinger for de vakte. Disse forsamlinger fandt i begyndelsen stor tilslutning, men siden var der kun en lille, trofast kreds, der søgte til møderne. De ophørte ved Fengers forflyttelse 1854. I 1839 fandtes der i Pedersborg en ret betydelig og selvstændig forsamlingskreds, som kort efter sluttede sig til baptisterne. Da P. C. Kierkegaard 1842 blev sognepræst i Pedersborg, blev det pålagt ham at døbe baptisternes børn, hvad han dog nægtede. Efter 1850 sluttede baptisterne sig til mormonerne og lod sig af dem overtale til at udvandre til Utah. I Stenmagle fandtes o. 1850 kirketro forsamlingsfolk. De kirketroende i Stenmagle sluttede sig 1853 til Foreningen for indre Mission; dens formand, gårdfæster Peder Pedersen i Ordrup, Store Tåstrup sogn, holdt ofte møder i Stenmagle sogn. Provst Steenberg i Ringsted udtalte 1854, at forsamlingerne i Lyngø og Stenmagle var uden nytte.

I de øvrige pastorater i Alsted herred synes der ikke at have været nogen vækkelse, end ikke i Gyrstinge-Kirke Flinterup, hvor Jørgen Thisted var sognepræst 1825-1855; han havde som personel kapellan ved Trinitatis kirke i København 1822-1824 vakt stor opmærksomhed som vækkelsesprædikant. Martensen fandt efter sin første visitats 1857 tilstandene svage i herredet. Påfaldende var det for ham, at der ikke var noget samarbejde mellem præsterne (ved konvent el. lign.). Han betegnede præsterne Winther i Bringstrup og Lund i Munke Bjergby som ringe og foreslog, at de fik kapellaner; dette skete kun med den førstnævnte. I forvejen havde kun Lindegaard i Slaglille kapellan. Francke i Stenmagle fik kapellan året efter.

De bedste præster i herredet var for Martensen Zeuthen i Sorø, Anger i Gyrstinge og Tryde i Lyng. Forholdsvis hæderlig omtale fik Zøylner i Alsted og Becher i Pedersborg.

I de følgende år levede vækkelsen kun videre i Stenmagle, hvor de vakte samledes om kapellan Clausen. Han fik Vilh. Beck, dengang kapellan i Ubby, med i Foreningen for indre Mission, og sammen fik de ved det meget omdiskuterede »kup« i Stenlille skole 1861 gjort foreningen til Kirkelig Forening for Indre Mission. Efter Clausens bortrejse 1863 synes vækkelsen i Stenmagle at tabe sin ensidighed, vistnok det pietistiske præg, Clausen havde givet den. En kortvarig vækkelse fandt også sted i Alsted-Fjenneslev, da Georg Schepelern 1865 blev kapellan der. Den synes at være ophørt, da Schepelern 1866 vendte tilbage til Kirke Helsing, hvor han tidligere havde været kapellan.

Da Martensen igen visiterede Alsted herred 1867, var Anger stadig sognepræst i Gyrstinge. I Bringstrup og Alsted havde der været præsteskifte. Da han 1870 visiterede resten af herredet, havde præsterne skiftet overalt undtagen i Lyng. De præster og lærere, der fungerede i 1870, fik forholdsvis gode skudsmål, i nogle tilfælde bedre end de selv eller deres forgængere i 1857. Af den folkelige vækkelse levede kun noget i Stenmagle.

Alsted Herred

Bringstrup og Sigersted

1857: *Ørslevunderskov Skole*. 54 Børn. Lærer Jens Pet. Hedegaard¹ 31 Aar dimitt. fra Ranum. Katechis. ret godt og synes i det Hele brav.

Balslevs Lærebog var indført.² Børnene svarede ikke synderligt, men status maatte dog betegnes som ret tilfredsstillende. – Skolepatron Gaardfæster Jørgen Larsen, Ørslevunderskov. Rel. g. Bogl. mg. Geographie og Hist. mg. Reg. mg.

Sigersted Skole. Børneantal 104. Det overskydende sagdes at være fluctuerende og at ville forsvinde til Efteraaret. Lærer J. P. Fischer 55 Aar Student. Siges at være vantro og har engang foranlediget ved Provst Steenberg faaet en Irettesættelse³ af Mynster, fordi han ikke vilde holde sig til den befalede Lærebog. Katechiserede ret ordentligt, men det maatte beklages, at (heelt forskjelligt fra Ørslevunderskov Sk.) Børnene aldeles ingen Psalmer havde lært. Rel. g. Boglæsn. mg? Geogr. g? Reg. g. – Skolepatron P. Hansen, Gaardfæster, Skjelrød.

Jeg besøgte *Sigersted Kirke*. Ret vakker. Kirkeeier Møller *Staub*,⁴ en behagelig ung Mand, der viiste mig Kirken. – I Siger-

sted Kirke en Altertavle af Fru Ingemann⁵ (de Vise fra Østen tilbedende Barnet.)

D. 24^{de} Mai visiterede jeg i Bringstrup Kirke. En talrig Ungdom havde indfundet sig. Af de Ældre forholdsviis færre. (Fra Sigersted næsten Ingen.) Spræsten Winther⁶ prædikede over Coll. 1,9.10. »Hvo som søger Viisdommen herovenfra, finder den.« (Ordret det Samme som han prædikede for Mynster.) Christelig Tendents, men daarligt Gods, med en ubehagelig, jydsk Dialect. Katechiserede middelmaadigt.⁷ – Manden skal iøvrigt være retsindig. Har gennemgaaet haarde Prøvelser, mistet 5 Børn.

Kirkeeier Universitetet. Kirken ret vel vedligeholdt. En mærkelig Altertavle af Roed⁸ er for tre Aar siden skjænket af Universitetet: *Den forlorne Søns Hjemkomst til sin Fader*. – Efterlader Stemning og *Indtryk*. Copie efter Rembrandt.

1867: *Sigersted Skole*. 95 Børn. Lærer: J. P. Fischer 65 Aar skal have taget sig op i flere Henseender. Hans Katech. var kun tarvelig. Bogl. gik ret ordentlig og Skrivning g. Det Hele: Antageligt.

Ørslevunderskov Skole. 60 Børn. Lærer: J. P. J. Hedegaard 41 Aar duelig og brav, men katechiserede tørt. Boglæsning var meget god. Geogr. ug.

Censur I Ørslevund. Skole udviiste Fremgangen sig i det Hele som tilfredsst. og i Sigersted som antageligt.

D. 4 Aug. 7 Sønd. efter Trinit. visiterede jeg i *Bringstrup* Kirke. Talrig Forsamling. Spræsten Wedel⁹ prædikede over Dagens Evangelium (4000 Mand): Herren er vor Hjælper, vi ville ikke frygte. Ret opbyggeligt og i christelig Aand, om end ikke med betydeligt Indhold (dog en god og varieret Anvendelse af: Herren ynkedes over Folket. Er du fattig. Han ynkedes over dig. Er du riig, tænk som han ynkedes. Endelig: Herren græd over Jerusalem.) Foredraget noget slæbende. Ungdommen svarede ret godt. Her er en Fremgang i Sammenligning med det Forrige. Nogle Indflydelser ere her ogsaa fra den indre Mission. (Møller Staun.)

Censur. Efter den oppbygg. Prædiken der holdtes af Menig. Spr. Herr Wedel, k(atech. med den conf. Ungd.) der i det Hele fulgte godt med, og af hvilke Flere svarede med god Eftertanke. Herren forunde hermed Kraft og Velsignelse til at berede Herrens Vei.

I Skolerne kunde T. deels betegnes som tilfredsst. deels som antageligt.

Alsted og Fjenneslev

1857: *Fjenneslev Skole*. Børneantallet 80. Læreren Jørgen Christensen 52¼ Aar. Katechiserede *særdeles vel*. En meget agtværdig Mand. Geographie lærtes desværre ikke, fordi man manglede Landkort. Relig. mg. Boglæsn. mg. Skrivning g. Reg. mg.

Hylstrup Skole. Børneantal 70. Læreren Lars Peter Christensen Søn af ovennævnte 24 Aar gammel. Katechiserede særdeles godt. Tilstanden meget tilfredsstillende. Relig. mg. Bogl. mg. Skrivn. g. Reg. mg. *Landkort manglede*. Skolepatron Møller Byberg.

Alsted Skole blev ikke visiteret, fordi Skolelærerembedet er vacant.

D. 26 Mai visiterede jeg i Alsted Kirke. En talrig Ungdom var tilstede. Af Ældre Faa. Spræsten Zøylner¹⁰ prædikede over Matth. Evang. 7,24-27: »Hvo som hører efter mine Ord og gjør derefter« o.s.v. »Lader os høre Ordet og gjøre derefter, bygge vor Tro, vor Kjærlighed, vort Haab derpaa.« Ret vel udarbejdet, Reflexer af Mynsters Prædikener og Clausens Theologie, men uden indre Virksomhed. Dog enkelte opbyggelige Steder. (Jeg har iøvrigt en Anelse at denne Prædiken i det Væsentlige er den samme, han holdt for Mynster i Hirschholm: »Herre! paa dit Ord«.¹¹) Katechiserede ret godt. Ungdommen uden synderligt Liv. – Kirkeeier Etatsr. Rønnenkamp.¹²

Præstegaarden er bleven forøget med en ny Længe. Alt er her smukt og comfortable.

1867: *Alsted Skole*. 77 Børn. Lærer Carsten Kaysen 42 Aar katech. meget godt og er i det Hele en duelig Mand. Bogl. mg.

Hylstrup Skole. 77 Børn. Lærer Peter Christensen 34 Aar katech. særdeles godt og fortjener al Paaskjønnelse. Bogl. mg.

Fjennesløv Skole. 87 Børn. Lærer: J. Christensen 62½ Aar en meget duelig Mand, den forriges Fader, katech. meget godt. Bogl. mg.

Censur: I Skolerne er Fremgangen roesværdig, og jeg leverer de duelige Lærere min P. og Tak.

D. 6^{te} Aug. visiterede jeg i Alsted Kirke. Talrig Forsamling, hvorved maa bemærkes, at under den foregaaende Præst har Capell. Schepelern¹³ fremkaldt nogen Vækkelse her paa Egnen. Spræsten Lyngby¹⁴ (tidligere paa Taasinge) prædikede over Matth. 22,21: »Giver Keiseren, hvad Keiserens er, og Gud hvad Guds er.« Han vilde isærd. tale om, at vi skulle bruge Verden som de der ikke misbruge den. Themaet var uheldig valgt, men det

Værste var at Evangeliet om Synd og Naade aldeles ikke forekom. Denne Prædiken passede egentlig for den ration. Periode. Foredraget var meget flydende, tydeligt og kraftigt, men uden Aand. Manden synes ikke at mangle Gaver, men at befinde sig i en farlig Tryghed og Sikkerhed, hvilket ogsaa kjendes paa hans alt for fri og sorgløse Optræden i Kirken. Ved Katechisationen gjordes meget godt, idet han katech. om Naademidlerne. Ungdommen svarede ret ordentligt, men der var ingen Aand over det Hele.

Censur. Ved Katech. Den conf. Ungdom fulgte ret godt med og udviiste i det Hele upaaklagelig Kundskab. IH. sende Opv. og Opbyggel. Aand og give Menighedens retsindige Lærer Kraft og Vels. til at indføre Guds Naades Evang. i Hjerterne, at Guds Navn og der særd. maa være h., hans Rige komme!«

Liunge og Braaby

1857: *Topshøi Skole.* Børneantal 96. Skolepatron P. Møller, Mølleieier i Suserup. Læreren L. A. H. Sinding¹⁵ 40 Aar gammel katechiserer middelmanligt. Relig. tg. Bog. mg. Geogr. mg. Reg. mg. Skrivn. g.

Braaby Skole. Børneantal 75. Skolepatron ovennævnte P. Møller. Læreren J. A. F. Sevel 51 Aar katechiserer jævnt antageligt. Relig. mg. Bogl. mg. Geogr. mg. Regn. mg. Skrivn. g.

Liunge Skole. Børneantal 62. Læreren Otto Chr. Lavigne 53 Aar. Opdraget af Fenger i Grundtvigs Retning. Katechiserer simpelt. Rel. g. Læs. g. Skriv. g. Geogr. mg. Reg. mg.

Braaby Kirke ligger smukt ligeoverfor Næsby Kirke i Tybjerg Herred. Prædikestolen er her anbragt paa en saa smagløs Maade, at den aldeles stiller Alteret i Skygge og gjør dette halvt usynligt. – Kirkeeier Rønnenkamp, der intet gjør for sine Kirker.

D. 28 Mai visiterede jeg i Liunge Kirke. En talrig Forsamling baade af Ældre og Yngre. Spræsten Tryde¹⁶ prædikede over Matth. 25, 1-13 (de forstandige og uforst. Jomfruer). »Hvad vi have at iagttage, for at bevare og fremme det evige Liv i os, at vi kunne indgaae til den fulde Forening med Jesus hisset.« 1) Brugen af Guds Ord 2) Aarvaagenhed og Bøn 3) Sacramenterne. En christelig Prædiken. Men et alt for stort Stof var her sammenpakket og alligevel tautologisk. Foredraget med en skrigende og raabende Stemme, fuld af Naturlighedens Renhed. Han vilde ved at moderere sin Stemme kunne prædike langt opbyggeligere. Ungdommen svarede uden Liv og Færdighed. Præsten katechiserer

ret ordentlig. – Kirkeeier Rønnenkamp. Har istedetfor at restaurere en Altertavle opsat en Christusfigur af Gips.¹⁷ Jeg har i sin Tid yttret mig imod dette til Ministeriet.

1870: *Liunge Skole*. 90 Børn. Lærer L. A. H. Sinding 53 Aar katech. meget godt. En duelig Mand. Bogl. mg.

Braaby Skole. 72 Børn. Lærer S. L. Mørkeberg 42 Aar katech. ret brav og har godt Vidnesbyrd. Bogl. mg.

Topshøi Skole. 90 Børn. Lærer Ole Sørensen 40 Aar, har tidligere været Militair, katech. godt. Bogl. mg.

Det Hele i disse Skoler kan betegnes som tilfredsstillende.

D. 13 Septbr visiterede jeg andengang i Liunge Kirke. Meget talrig Forsamling. Spræsten Tryde prædikede over Joh. 15,1-8 Vintræet. »At bevare Samfundet med Christus.« Varmt og christeligt, men for langt og med et alt for raabende Foredrag. Ungd. svarede meget godt.

Censur. Jeg opbyggedes ved Spræstens christelige og indtr. Vidnesbyrd og glædedes ved at forefinde en veloplyst Ungd., der svarede med Liv og god Eftertanke. Vels. fra Kirkens Herre være fremd. over den nidkjære Sjæles. og lade ham i Menighs. Fremvæxt i vor Herre Jesu Christi Kundsk. og Naade finde den bedste Løn for det tro Arbeide.

Slaglille og Bjernede

1857: Præstegaard og Have i udmærket Stand.

Bjernede Kirke. Bygget i Form af en Bispehue.¹⁸ Kirkeeier Sorø Akademi.

Fuldbby Skole. En ny og smuk Skolebygning. Børneantal 97. (En Andenlærer skal ansættes.) Læreren M. A. Giebelhausen 46 Aar gammel. Katechiserer godt og er i det Hele en duelig og agtværdig Mand. Relig. mg. Bogl. mg. Geog. mg. Reg. mg. Skrivn. g.

Slaglille Skole. Børneantal 82. Læreren Jens Chr. Høyer 50½ Aar en jævn og gemytlig Mand, noget simpel, men katechiserer særdeles godt. Rel. mg. Læsn. mg. Regn. mg. Geog. mg. Skrivn. g.

Løverdagen 30^{te} Mai (Pintseaften) visiterede jeg i Slaglille Kirke. En talrig Forsamling af Yngre. Spræsten Lindegaard¹⁹ er ved Apoplexie bleven aldeles uskikket til Gjærningen. Har tidligere været en dygtig Mand, hvilket ogsaa kunde sees af hans Bibliothek, hvor der fandtes af de bedste nyere Sager. (Neander,²⁰ Schleiermacher,²¹ J. Müller,²² Langes Leben Jesu²³ p.p.) Perso-

nel Capellan Hoffmann²⁴ udfører Alt og burde egentlig være paa eget An- og Tilsvar. Han er brav, men synes lidt indbildsk. Han prædikede over Es. 55,6-7: »Søger Herren, medens han findes.« En Bods og Bededags Prædiken uden al indre Forbindelse med Pintsen. Klar og tydelig Stemme, men Indholdet tyndt, dog christelig Tendents. Ungdommen svarede ret godt og kunde flere gode Psalmer.

Lindegaard burde egentlig gaae af, men da Tilstandene i det Hele maa betegnes som tilfredsstillende, vil Sagen kunne staae hen indtil videre.²⁵

Paategning i Kirkebogen: »Ungdommen udviiste ved sine Svar, at den var vel underviist i de hellige Sandheder, ligesom den ogsaa med Færdighed kunde fremsige flere gode Psalmer. Herren skjænke fremdeles sin Aands Velsignelse til at berede hans Evang. Vei i Hjerterne! – I Skolerne befandtes Tilstanden at være meget tilfredsstillende, og Lærernes Duelighed og Flid fortjener al Paaskjønnelse.« (Om Prædiken er Intet yttret.)

1870: *Fuldby Skole*. 97 Børn. Lærer L. C. D. Poulsen 40 Aar katech. meget ordentligt og er en duelig Mand. Bogl. mg.

Slaglille Skole. 94 Børn. Lærer J. Chr. Høyer 64 Aar katech. ret opbyggeligt, men ud og ind og uden at holde sig til Opgaven. Bogl. mg.

Censur. *Fuldby Skole* tilfredsst. *Slaglille* antagelig.

D. 15 Septbr visiterede jeg i Slaglille Kirke. Talrig Forsamling. Spræsten Hansen²⁶ (tidligere paa Odden) prædikede over Joh. 11,40: »Kan du troe« etc. Den Tvivl, den Mismod, den Angst og Forsagthed, der saa ofte forurolicher Mskene og som Christendommen formaaer at fordrive. Texten blev ikke benyttet. Prædiken selv var tynd og tarvelig, dog christelig og ikke uden opbyggelige Steder. Ungdommen svarede meget godt.

Censur. Intet om Prædiken. Ved Katech. fulgte den conf. Ungdom godt med og viiste sig veloplyst grundet i de hellige Sandheder. Herrens Velsig. være fremd. over Menigh. nidkjære Sjæles. og lade ham see glæd. Frugt af det tro Arbeide i Ev. Tjeneste.

I Skol. udv. Tilst. sig deals som antagelig deals som tilfr.

Sorø

1857: D. 1^{ste} Juni visiterede jeg Sorø Kirke. En talrig Forsamling baade af Ældre og Yngre havde indfunden sig. Spræsten Dr. Zeuthen²⁷ prædikede over Dagens Evangelium (2^{den} Pintsedag) godt og opbyggeligt, men Prædiken var ikke tilstrækkelig udarbeidet, da

han ikke skriver sine Prædikener. Ungdommen svarede ikke med synderligt Liv.

I Kirken findes foruden Absalons og Holbergs Grave ogsaa Christoffer den 2^{dens} og Valdemar Atterdags. I Kirken opbevares Absalons Kalk og en Ring, som han har baaret,²⁸ hvilken Biskop Münter ønskede at acquirere for Sjællands Biskopper, naar de ordinerede.

Zeuthen har selv kjøbt sig en ny og smuk Præstegaard.²⁹

Sorø Borgerskole er kun en Almueskole, da honoratiories lade deres Børn undervise andensteds. Børneantal i øverste Classe 46. Læreren er Chordeggen *Tolderlund*, 50 Aar. Katechiserer jævnt; men i det Hele en duelig og agtværdig Mand. Rel. mg. Hist. mg. Geog. mg. Boglæsn. mg. I nederste Classe 16 Børn. Lærer: P. L. Damberg 54 Aar. Tilstanden tilfredsstillende.

1870: *Sorø*. Borgerskolen 72 Børn. Lærere Carsten Kaysen³⁰ 45 Aar S. P. Hansen 28 Aar. Begge ere meget duelige. Kaysen katech. godt om end noget udvortes og Børnene svarede vel.

*Louise Stiftelsen*³¹ der ligger smukt i en Skov, besøgte. Den hører til Liunge Pastorat. 12 Piger der opdrages til Tjenestepiger. Underviisning meddeles gratis af Forskjellige.

Pastor Glahn³² talede med mig om det Ønskelige i at den tvungne Kirkegang for Gymnasiasterne ophørte. Vanskeligheden er imidlertid, at man paa Herlufsholm udtrykkelig har ønsket at beholde den.³³

D. 11 Septbr 13^{de} Trinit. visiterede jeg i Sorø Kirke. Talrig Forsamling. Spræsten Glahn prædikede over Dagens Evang. (Samaritanen.) En blot Udlægning, sundt og christeligt, men manglede det Tiltalende. Han er en brav Mand, men maaske noget for jævn for Sorø. Ungdommen svarede, ligesom sidst, uden synderligt Liv, men lagde dog ordentlig Kundskab for Dagen. Skolens nuværende Rector Tregder³⁴ skal være meget indifferent for det Religiøse. Af Gymnasiasterne vare omtrent 5 paa Kirkegulvet, efter personlig Anmodning af Præsten.

Cens. Spræsten Hr Glahn gav os en chr. og opbyggelig Udlægn. af Dagens Ev. Frem (traadte) d. conf. Ungd., der i det Hele udviiste forsv. Christendoms Kundskab om end ligesom forrige Gang, men Liv havde været ønskelig. Velsign. hermed være fremd. over Menigh. og dens chr. og nidkjære Sjælesørger og lade ham see gl. Frugt af det tro Arbeide i Evangelii Tjeneste, at Guds Navn maa vorde helligt!

Pedersborg og Kindertofte

1857: D. 3 Juni visiterede jeg i Pedersborg Kirke, hvor en meget talrig Forsamling havde indfundet sig. Den nye Sgpræst Becher³⁵ prædikede over 1 Cor. 3,5-13. »Ingen kan lægge en anden Grundvold« p.p. Uden synderlig Kraft, men forstandigt og paa enkelte Steder ret opbyggeligt. Der savnedes det Objective i Vidnesbyrdet. Kun Enkelte af Ungdommen svarede med Liv, men dette savnedes i det Hele. Kirkegangen i disse Menigheder er slet, isærdeleshed i Kindertofte, hvor i Kierkegaards Tid³⁶ ofte ingen Gudstjeneste kunde komme istand. En heel By, Haugerup, hørende til Pedersborg Sogn, er gaaet over til Mormonismen. I dette Foraar ere henved 20 Mskr reiste til Saltsøen. I Alt vel 50 Mskr blevne Mormoner. Jeg maatte aflægge et alvorligt Vidnesbyrd. – Kierkegaard har manglet Evne til at tage disse Forhold paa den rette Maade. Paa den ene Side Død, paa den anden Mormonerne, uden at han har kunnet udøve nogen egentlig Virksomhed.

Pedersborg Skole. Børneantal 97. Læreren Mandrup Poulsen født 1808. En særdeles duelig Mand, der katechiserede særdeles godt. Relig. mg. Bogl. mg. Historie og Geog. mg+ Regn. mg. – Denne Mand har virket til stor Gavn i Sognet. Hans Skole hører til de bedste.

Borød Skole. Børneantal 57. Lærer Søren Jensen 80½ Aar er aldeles uskikket til Gjerningen, og Alt udføres af en Hjælpelærer Lars Olsen 40 Aar gammel, der katechiserer ret jævnt, men er lidt keitet. Status maa betegnes som tilfredsstillende. Den gamle Lærer, der uden Tvivl gaaer Noget i Barndom, begyndte paa at fremføre en Besværing over sin Hjælpelærer.

Kindertofte Skole. Er ny oprettet og bestaaer nu paa 3^{die} Aar. Et smukt Skolehuus. Børneantal 58. Lærer Carl Ludvig Møller 38¾ Aar katechiserede meget ordentligt. Relig. mg. Bogl. g. Hist. og Geog. mg. Regn. mg.

1870: *Pedersborg Skole.* 90 Børn. Lærer Mandrup Poulsen 62 Aar. Den samme duelige Mand som tidligere. Katech. særdeles godt om end med nogen Forlegenhed. Bogl. mg.

Kindertofte Skole. 50 Børn. Lærer C. L. Møller 52 Aar katech. ret ordentligt. Bogl. mg.

Borød Skole. 69 Børn. Lærer J. P. Westergaard 49½ Aar katech. høist middelmaadigt. Bogl. mg.

Censur. I Pedersborg Skole udviiste Tilstanden sig ogsaa denne Gang som roesværdig, hvor den duelige og tro Lærer virker med

den vante Kraft. I K. Skole kunde Tilst. betegnes som tilfredsst., men i Borød Skole lod Lærerens Katech. ikke Lidet tilbage at ønske.

D. 17^{de} Septbr visiterede jeg anden Gang i Pedersborg Kirke. Meget talrig Forsamling. Spræsten Heise³⁷ prædikede over Rom. 10,14. »Hvorledes skulle de troe?« Ikke heldigt, da han konstlede alt for meget paa Udførelsen og mere gav Reflexioner over Prædikeembedet end virkelig Prædiken. Ungdommen svarede særd. godt.

Censur. Efterat Spræst Herr P. Heise havde indledet Handl. ved et chr. Vidnesbyrd katech. med den conf. Ungd. der viiste sig som særdeles veloplyst og svarede med Lyst. Herrens Velsig. være over Menighs. nye Sjæles. med Kirkens Herre og sin Aand og lade ham see glæd. Frugt af Bestand. Gjærning.

Munkebjergby og Bromme

1857: Præstegaarden stor med en smuk Have.

D. 5 Juni visiterede jeg i Munkebjergby Kirke. En talrig Ungdom var tilstede, af Ældre Færre. Spræsten Lund³⁸ prædikede over Rom. 1,19-21. »Det som man kan vide om Gud – ingen Undskyldning.« Themaet, der ikke stod i ringeste Forbindelse med Texten: »Den oplyste, troende Christnes Vandring igjennem Livet.« Stemme og Foredrag ret ordentlig, skjøndt efter Papiret. Men Indholdet aldeles tomt. Morgenlærken og Morgenrøden. Af Evangeliet Intet uden enkelte Ord som paahængte Lapper. Den gamle Rationalismes Standpunkt. – Kirkebøgerne ikke i den bedste Orden. Paa enkelte Steder stemmede ikke Skolelærerens Bog med Præstens, og Skolelærerens Bog over de Døde i Bromme kunde Præsten idetmindste ikke finde. (Den er nu funden hos Skolelæreren, hvis Forsømmelse det var.)

Munkebjergby Skole. Børneantal 89. Skolelærer Chr. Thomsen 54 Aar var ikke tilsyne; han holder *Hjælpelærer* der udfører Alt. Den sidste Hjælpelærer P. Petersen 24 Aar blev medio Mai kaldet til Hørby Skole under Holbeks Amt. Indtil den nye Hjælpelærers Ankomst besørger Kirkeforretningerne og Underviisningen af Skolelærer P. Petersen i Døiringe. Denne foreviiste Skolen. Dens Tilstand var maadelig, og det indsees aldeles ikke, at der er Anledning til at den uduelige Lærer Thomsen fremdeles skal have Tilladelse til at have Hjælpelærer, istedet for at gaae af med Pension.

Bromme Skole. Børneantal 89. [Patron] Kammerraad Peter-

sen. Lærer Jesper Jensen³⁹ 69 Aar gammel, har været her i 45½ Aar. Havde særdeles godt Vidnesbyrd af biskop Mynster, men synes nu dog at blive noget for gammel. (Han skal have begyndt at være noget hengiven til Drik.) I hans Katechisation var meget godt, men noget ud og ind. Rel. g. Bogl. mg? Geog. mg.

Krøyerup Skole. Børneantal 53. Patron: Kammerraad Petersen. Læreren Lauritz A. P. Ørnberg 38 Aar katechiserede aldeles confust. Han er noget tunghør og mangler absolut det musicalske Gehør, hvorfor Børnenes Sang var forfærdelig. Rel. g. Bogl. mg+ Geogr. mg.

Døiringe Skole. Børneantal: 77. Skolelærer P. Petersen 30¼ Aar, en Slesviger, der tidligere har været i Dybbel. Katechiserer ret ordentligt, men skriger for Meget og tiltaler Børnene paa en meget støiende Maade. Rel. g. Bogl. mg? Patron: Kammerraad Petersen.

Med Pastor Lund har jeg gjort Aftale, at han inden Sptbr Maanedes Udgang indkommer med Ansøgning om en Capellan⁴⁰.

Steenmagle og Steenlille

1857: Steenlille visiteredes ikke som hørende under et andet Provsti. (Løve Herred).⁴¹

D. 7^{de} Juni visiterede jeg i Steenmagle Kirke, den Kirke i hvilken Mynster førstegang betraadte en Prædikestol. Kirken stor, med smukke Hvælvinger, tilhører Sorø Akademi. Sognepræsten Dr. Francke⁴² prædikede over Dagens Evangelium (Trinitatis Søndag) om Daabens Magt eller: »Vi skulle søge Naade hos Herren medens han findes; hvorfor gjøre Hedningerne ikke det Samme?« Prædiken havde et tydsk-pietistisk Anstrøg, manglede Vidnesbyrdets fyldige Indhold og savnede ogsaa indtrængende Kraft. Den havde i det Hele Præget af det Improviserede eller dog ved en temmelig løs Meditation Frembragte. Nogen fast Gang var ikke deri, og man tog Intet med sig. – Ungdommen svarede ret godt og udmærkede sig ved at kunne *Skriftstederne med stor Færdighed og i et Omfang som overstiger det Sædvanlige.* Han forærede mig sin Katechismus.⁴³ – Kirkegangen skal være temmelig ringe. Om ham selv ere forskellige Meninger.

Steenmagle Skole. Skolepatron T. Schiøler.⁴⁴ Børneantal: 81. Læreren Chr. Bredahl 44 Aar katechiserer ret ordentligt. Tilstanden tilfredsstillende. Rel. mg. Bogl. mg+ Geogr. mg. Skrivn. g.

Vandløse Skole. Patron Møller Schiøler. Børneantal 65. Læreren Anders Nielsen 56½ Aar katechiserer taaleligt, men er blot-

tet for Sangstemme, og Sangen i Skolen = 0. Status antagelig. Boglæsning roesværdig. Geogr. mg.

Assentorp Skole er ny oprettet og har kun bestaaet siden Februar. Lærer: Knud N. Carstensen Povelsen 36 Aar gammel. Katechiserer ret brav. Børneantal: 57. Patron Schiøler. Rel. mg. Bogl. mg+ Geogr. mg. Reg. mg.

1858: [Løve Herred]

Fra Nidløse af visiterede jeg Steenlille og Orebo Skoler der ikke medtoges, da jeg var i Steenmagle.

Orebo Skole. 61 Børn. Lærer Philipp J. W. Chr. Dørr⁴⁵ 39 Aar. Skolehuset smukt. Skolen har taget et Opsving ved denne særdeles duelige Lærer, hos hvem man kun maa beklage den tydske Dialekt. Rel. mg. Geogr. mg. Reg. mg. Skr. mg.

Steenlille Skole. 95 Børn. Lærer: J. C. Povelsen 44 Aar. *Særdeles duelig* NB. Rel. mg. Bogl. ug. Geogr. ug. Regn. mg. Skrivn. mg.

Ved samme Leilighed besaae jeg Steenlille Kirke, der tilhører Sorø Akademi og høilig trænger til indvortes Forskjønnelse.

1870: D. 18 Septbr 14^{de} Trinit. visiterede jeg andengang i Steenmagle Kirke. Spræsten Møller⁴⁶ prædikede over Dagens Evangelium (de ti Spedalske). Uden Thema, Texten noget uklart udlagt, men forøvrigt christeligt og opbyggeligt, om end uden synderlig Gehalt. Ungdommen svarede meget godt. – Opvækkelsen fra Clausens Tid⁴¹ synes nu at tabe sin Eensidighed.

Censur. Talrig Fors. Sognep. holdt en opb. Prædiken over Ds. Ev. og den conf. [Ungdom] udviiste sig ved gode og forst. Svar som velopl. i de hellige Sandheder. Hr. forunde Menig. værd. og rets. Sjæl. Kirk. Vels. fremdeles til at berede hans Ord Indg. i Hjerterne!

Steenmagle Skole. 90 Børn. Lærer Chr. Bredahl 56 Aar katech. godt, er meget duelig om end noget taktløs. Bogl. mg.

Assentorp Skole. 84 Børn. Lærer K. N. C. Povelsen 49 Aar katech. ret ordentligt. Bogl. mg.

Vandløse Skole. 67 Børn. Lærer A. Nielsen 69 Aar fungerede ike. Hjælpe lærer L. Jørgensen 28 Aar katech. meget ordentligt. Bogl. mg.

Censur. Religion og Boglæsning. Fremg. deels som tilf. deels som antagelig.

Gyrstinge og Flinterup

1857: D. 9^{de} Juni visiterede jeg i Gyrstinge Kirke (Kirkeeier Sorø Akademi), hvor en talrig Forsamling havde indfundet sig. Spræsten Anger,⁴⁸ der for et Aar siden er kommen hertil fra Svaneke paa Bornholm, prædikede over Joh. 15,1-6. »Om vort Hjertesamfund med Christus.« En veludarbejdet opbyggelig Prædiken. »Vi ere ved Daaben indpodede paa Christus. Forskjellen mellem levende og visne Grene. Bliver i ham, da bliver han i os. Faderen renser os. Betydningen af den christelige Bedrøvelse.« Katechisere ogsaa meget godt.

Gyrstinge Skole. Børneantal 73. Lærer Niels Chr. Hermann cand.phil. 39 Aar gammel blev ved Katechisationen aldeles confus af Angst. Forøvrigt var Skolens Tilstand tilfredsstillende. Rel. mg. Bogl. mg. Geogr. mg. Regn. mg.

Flinterup Skole. Børneantal 66. Lærer J. P. F. Zinn katechisere ret brav og Tilstanden var tilfredsstillende. Rel. mg. Bogl. mg. Geog. mg. Reg. mg. Skriv. mg.

Ørsløvvester Skole. Børneantal 71. Lærer Niels Jensen 62 Aar gammel. Sang = 0. Katechisationen slet og Børnenes Kundskab kun middelmaadig. Bogl. g. Skrivn. g. Regn. g. – Jeg tilkendegav den gamle Mand, at han bør tage Hjælpelærer.

1867: *Gyrstinge Skole.* 70 Børn. Lærer: Martin Andr. Giebelhausen 56 Aar meget duelig. Katech. godt, og Boglæsningen var fortrinlig. Fortjener særligt at fremhæves.

Ørsløvvester Skole. 67 Børn. Lærer J. Chr. E. Jørgensen 29 Aar Sem. fra Jonstrup katech. noget tørt og langsomt, men ret grundigt og kan blive god. Bogl. stod noget tilbage.

Flinterup Skole. 70 Børn. Lærer: Joh. Fr. Zinn 51½ Aar katech. godt og hjerteligt. Boglæsn. stod noget tilbage.

Alle tre Lærere ere brave og flittige Mænd.

Censur: I Skolerne arbeides med Duelighed og Flid, og den gode Tilst. i Gyrst. Skole fortjener særligt at fremhæves. I Ørsløvvester og Flinterup Skoler staaer Bogl. noget tilbage.

D. 2 August visiterede jeg i Gyrstinge Kirke. Den lille Kirke var overfyldt. Spræsten Anger prædikede over Rom. 5,1-5. De Retfærdiggjortes Rigdom. Veludarbejdet og opbyggelig, udmærkede sig ved en grundig Udlægn. og Anvend. af Texten. Han katech. fortrinligt, og Ungd. svarede særdeles godt.

Censur. Ogsaa dennegang glædedes jeg ved at høre den opbyggelige Prædiken der ud. sig ved selve Grund. Kraften og Anvend., der holdtes af Menig. begavede og dygtige Sgpræst. Lige-

ledes var en Glæde ved hans fortrinl. Katech., ved Ungdommens gode Christendomskundskab og Menig. levende Psalmes. og Lyst til Guds Ord. Herren sende fremd. sin Aand over Menigh. for sin Opvæk. og Opbygg. der ved sin lærde trofaste Lærer med Guds Naade atter har arbeidet saa Meget og lade ham fremdeles see gl. Fr. af den gode Gj. i Herren. Herre Chr. Aand være nvl. hos villige og tro Sjæles. Arbeide til M. Opv., Opb. og Opholdelse i den sunde Lærdom, være fremd. over Menigheden, og lade ham fremd. see gl. Fr.

1857: I dette Herred ere Tilstandene svage, og der findes intet Samliv imellem Præsterne. De svageste Puncter ere: Winther i Bringstrup og Lund i Munkebjergby, der begge skulle have Capellan. (Det samme maa nu ogsaa skee med Steenberg i Førsløv i Ringsted Herred.) De bedste Puncter ere: Zeuthen i Sorø, Anger i Gyrstinge og Tryde i Liunge.

Blandt Skolelærerne maae fremhæves: *Christensen* Fader og Søn i Fjenneslev og Hylstrup, *Giebelhausen* i Fuldby og den skikkelige *Høyer* i Slaglille. Den gamle Jensen i Bromme (der siges at blive Dannebrogsmænd) synes at være gaet tilbage.

Noter

1. Jens Peter Jørgensen Hedegaard, f. 1826 i Rær i Thy, lærer fra Ranum 1849, hjælperlærer i Lunderød ved Tølløse s.å., soldat 1850, deltog i slaget ved Isted, hjælperlærer i Stenmagle 1851, lærer her 1853-1897 (Ranum-Staten (1949), 22).
2. C. F. Balslevs »Lærebog« indført ifølge Kultusministeriets cirkulære af 25. marts 1856.
3. Denne irettesættelse må være sket mellem 1847, da Steenberg blev provst, og 1854, da Mynster døde.
4. Ejer af Englerup mølle, Sigersted sogn.
5. Lucie Ingemanns altertavle i Sigersted kirke er nu ophængt i kirkens skib (De danske Kirker IV (1967), 204f.).
6. Poul Olesen Winther (1792-1875), sognepræst her 1839-1863.
7. Mynster klagede ved sin visitats her 1845: »Daarligt Gods; Foredraget monotont og keedsommeligt med et ubehageligt og utydeligt jydsk Organ« (J. P. Mynsters Visitatsdagbøger I (1937), 258). Winther stammede fra Flamsted i Gunderup sogn i Himmerland.
8. Jørgen Roeds altertavle her er fra 1852 (De danske Kirker IV (1967), 75).
9. Johan Frederik Wedel (1813-1887), sognepræst her 1863-1884.
10. Christian Frederik Zøylner (1800-1866), sognepræst her 1846-1866 (han havde været sognepræst i Hørsholm 1829-1846).
11. Mynster visiterede 1844 hos Zøylner i Hørsholm (J. P. Mynsters Visitatsdagbøger I (1937), 101).
12. Christian Rønnenkamp (1785-1867), ejer af Næsbyholm 1835-1867.

13. Georg Sophus Frederik Schepelern (1839-1900), personel Kapellan her 1865-1866 (senere Holmens provst; se Dansk biografisk Leksikon³ XIII (1983), 71f.).
14. Johan Peter Christian Lyngbye (1811-1882), sognepræst her 1866-1882 (han havde været sognepræst i Landet, Tåsinge 1854-1866).
15. Ludvig August Hegelund Sinding (1817-1883), lærer her 1844-1863, i Lyngbe 1863-1883. Han var søn af lærer i Alsted Gudmand Hegelund Sinding (1782-1857), der var præstesøn fra Bjerregrav ved Randers.
16. Holger Kongslev Tryde (1808-1884), sognepræst her 1854-1882. Søn af stiftsprovst E. C. Tryde. Han efterfulgte Ferd. Fenger ved dennes forflyttelse til Høje Tåstrup.
17. Alteret i Lyngbe kirke blev 1923 forbedret med et maleri af Troels Trier, Den fortabte søns tilbagekomst.
18. Bjernede kirke fik sit nuværende udseende ved H. B. Storcks restaurering 1890-1892.
19. Vilhelm Theodor Lindegaard (1796-1859), sognepræst her 1832-1859.
20. Johann August Wilhelm Neander (1789-1850), professor i kirkehistorie i Berlin 1813-1850.
21. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), professor og præst i Berlin 1811-1834.
22. Julius Müller (1801-1878), professor i dogmatik i Marburg 1835-1839, i Halle 1839-1878.
23. Johann Peter Lange (1802-1884), udgav 1836 det nævnte modskrift mod D. F. Strauss' »Leben Jesu«, fik 1841 som følge deraf det professorat i Zürich, der var tiltænkt Strauss, forflyttet til Bonn 1854.
24. Matthias de Hoffmann (1816-1893), personel kapellan her 1853-1860 (sognepræst i Ullits-Fovlum 1861, senere i Tvede-Linde).
25. Lindegaard forblev sognepræst her indtil sin død 1859.
26. Morten Peter Hansen (1809-1870), sognepræst her 1860-1870 (forud sognepræst i Odden 1848-1860).
27. Frederik Ludvig Bang Zeuthen (1805-1874), sognepræst her 1849-1860 (derefter forflyttet til Fredericia Skt. Michaelis kirke-Erritsø).
28. Absalons kalk og ring blev optaget af hans grav ved åbningen 1827. De opbevares nu i et jernskab i korets nordmur.
29. Sorø gamle præstegård, af Mynster kaldt »maadelig«, blev efter sognepræst Magnus Sommers død 1848 inddraget af Sorø Akademi, der ejede den. Derefter var der ingen præstegård til embedet, indtil den nuværende præstegård blev bygget 1923.
30. Carsten Kaysen (1825-1898), lærer i Alsted 1857-1868 (efterfulgte der den ældre ærer Sinding), førstelærer her 1868-1892 (L. F. la Cour: Sorø (1938), 283).
31. Børnehjemmet Louisestiftelsen, oprettet 1852, ligger i Feldskov syd for Sorø sø, i Lyngbe sogn.
32. Henrik Christopher Glahn (1810-1891), sognepræst her 1861-1883.
33. Soranernes tvungne kirkegang bestod indtil 1898.
34. Poul Hagerup Tregder (1815-1887), rektor i Sorø 1863-1882.
35. Morten Thomsen Becher (1817-1886), sognepræst her 1857-1869 (derefter forflyttet til Herfølge-Sædder).
36. Peter Christian Kierkegaard (1805-1888) var sognepræst her 1842-1856, før han blev biskop i Ålborg. Han offentliggjorde i »Dansk Kirketidende« 1855 lejlighedstalen »Om og mod Mormonismen«.
37. Victor Heise (1825-1890), sognepræst her 1869-1879 (forflyttet til Kvislemark-Fyrendal, 1885 til Stenløse-Fangel).
38. Johan Christian Lund (1788-1867), sognepræst her 1822-1862.

39. Jesper Jensen (1788-1857), lærer her 1812-1857. Mynster betegnede ham 1837 som »en meget vakker og en meget duelig Mand« (J. P. Mynsters Visitatsdagbøger I (1937), 247).
40. Såvidt det kan ses, fik pastor Lund i Munke Bjergby ingen kapellan. Han gik af 1862 og efterfulgtes af Nicolai Carl Voetmann (1806-1870), der var sognepræst her indtil sin død.
41. Stenlille kirke visiteredes 1858 i forbindelse med Martensens visitats i Løve herred (se nedenfor).
42. Georg Carl Theodor Francke (1800-1866), f. i Husum, dr. phil. i Kiel 1821, konrektor i Flensborg 1825-1848, blev fordrevet af oprøret i Hertugdømmerne, sognepræst her 1849-1863.
43. »En liden Katechismus uddragen af den hellige Skrift« (1850). Oprindelig i J. Jensens »Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet« VII-VIII.
44. Thomas Larsen Schiøler (1802-1860), møller i Stenmagle. Farfader til biskop i Århus Th. Schiøler.
45. Philipp Julius Wilhelm Eberhard Dørr (1819-1899), f. i Elmshorn, Holsten, lærer fra Tønder 1843, lærer her 1857-1868, i Niløse 1868-1887 (J. Lampe: Tønder Seminaristat 1788-1963, 75).
46. Henrik Christopher Hegelund Møller (1814-1880), sognepræst her 1863-1878.
47. Johannes Carl Emil Clausen (1832-1908), personel kapellan her 1858-1863 (senere sognepræst i Vonsild-Dalby; se Dansk biografisk Leksikon³ III (1979), 424f.). Han var i sin første præstetid stærkt pietistisk-indremissionsk, hvad der synes at have præget den vækkelse, der opstod af hans forkyndelse.
48. Edvard Julius Anger (1813-1895), sognepræst her 1855-1868 (havde været sognepræst i Svaneke 1845-1855; forflyttet herfra til Horslunde-Nordlunde).

Der var to præstemord i Karlebo

af *Mogens Wellendorf*

Hos Hal Koch & Bjørn Kornerup¹ står der et lidet flatterende stykke om sognepræsten i Karlebo Christen Bircherod: »som efter Legenden skulde være blevet skudt af Svenskerne paa Prædikestolen, men som i Virkeligheden, stridslysten som han var, blev slaaet ihjel i et Drikkelag med Svenskerne i sin Præstegaard.« Dette ovenikøbet anført som modsætning til de heltmodige præster, der havde kæmpet imod fjenden. Når vi nu kender Christen Bircherod som kommende fra den lærde familie med udspring i faderen, sognepræst i Birkerød Jens Hermansen, og bl.a. ser, at den kendte efterfølger af Jens Hermansen nemlig Hendrich Thomsen Gerner, som hans svoger deltager ved skiftet, samt at Bircherod i sin korte præstetid (6 år) skænkede et legat til fattige skolebørns sko og strømper på 100 rdlr., så kan det være svært at forestille sig ham som en stridslysten drikkebroder.

Bjørn Kornerup fandt i sin tid et aktstykke i Dansk Kancellis arkiv,² som omhandlede et forhør holdt 14. august 1660. Det ejendommelige ved forhøret er, at det finder sted så sent som 1660, og Kornerup gør da også opmærksom på, at denne datering, sammenholdt med, at det i forhøret påpeges, at mordet skulle have fundet sted den dag fredsslutningen skete, og det forhold, at der 30. april 1659 allerede udgik et kongebrev til biskop Svane om at ordinere Gregers Hansen, Roskilde, til præst efter afgangne Hr. Christen Bircherod, tyder på, at datoen for forhøret kunne være fejlagtig. Gregers Hansen blev imidlertid fængslet for medviden ved Kronborg-sammensværgelsen. Endelig anføres, at præstens bo måtte betale for den svenske drabsmands ophold i Hirschholms fangehul og hans henrettelse.

Bircherods død er blevet særlig kendt fordi forfatteren H. F. Ewald i 1867 i romanen »Svenskerne paa Kronborg« har dramatiseret den: »En ny, stor Sorg havde ogsaa i denne Vinter ramt dem; hendes Broder Kristian, Sognepræst til Karlebo, havde for ikke længe siden fundet en brat og voldsom Død, da der under Gudstjenesten opstod Tumult, og svenske Soldater uventet trængte ind i Kirken. En af dem havde hævet Pistolen mod ham og skudt en Kugle gennem Hovedet, mens han stod paa Prædikestolen og forkyndte Guds Ord.«³

Ifølge familien Bircherods annaler er mordet begået 26. april 1659,

og skiftet efter Bircherod sker 11. maj samme år, men i det står der ikke noget om betaling for morderens »pleje og henrettelse.« Herom står der imidlertid i »Hirtzholmb's Regenschabft Beregnet fra Fræds Slutning A° 1660 och Thill Phillippi Jacobj A° 1661« på side 16: »-- Her foruden procederet, spist och bedt for Retten en Svensker ved Nafn Anders, som haffer drefftt presten i Karleboe, Huis bekostning aff dend død dreffte Prestes boesloed blef betalt och føres derfor her ej noget til Regb: Denne Prest var indsat aff de Svenske, och bleff drebt dend dag freden bleff Publicered.« Denne fredsslutning fandt sted 27. maj 1660.⁴

Det i forhøret udtalte, at drabet skulle have fundet sted den dag freden blev sluttet, altså 27. maj 1660 er netop, hvad det gjorde. Det var blot ikke Christen Bircherod, der blev dræbt, men hans efterfølger Jens Andersen, der, som det fremgår af det Hørsholmske regnskab, var indsat af de svenske! Dette har hidtil været helt upåagtet, trods det, at Jens Andersens skifte holdt den 17. december 1660 er indført i Hørsholm Lens skifteprotokol 1660-1669, p. 40. Dette skifte skal derfor her bringes in extenso, idet det skal oplyses, at Bircherods og Jens Andersens efterfølger Peder Nielsen Hobroe, som omtales i skiftet, kaldtes til Karlebo 17. august 1660. Af Kornerups omtale af drabet fremgår det, at Bircherods hustru, hvis navn han ikke kendte, døde kort tid efter ham. I Bircherods skifte står dog, at enken hed Dorothea Pedersdatter, og hendes lavværge ved skiftet var Hr. Peder Pedersen, den Guds ords tjener udtill Østre Eggesborg. I Karlebo kirke kan kun ses et hjørne af deres gravsten, der stikker frem ved altersranken; iflg. skiftet: »en fin Steen at lade bekoste for at lege paa den Sl. Mands Graff, Eragted at vill gielde att begraaffue och hugge med anden omkostning paa 40 Dlr.« Det legat, som Bircherod skænkede, går igen i mange år som regnskabspost for møllen »Passebiereg« i Karlebo, hvori kapitalen stod. I Hofmans foundationer meddeles det, at gavebrevet er bortkommet.

Det er mit håb med disse linier, at have rensat Hr. Christen Bircherod for de hårde beskyldninger om hans adfærd, og måske samtidig at have gjort det, der syntes »digt«, til en højest sandsynlig kendsgerning. Men én ting står fast, der var to præstemord i Karlebo: Christen Bircherod 26. april 1659 og Jens Andersen 27. maj 1660.

Hørsholm Len Skifteprotokol 1660-1669. p. 40

Anno 1660 Dend 17 December Er holden Schiffte udj Karleboe effter Affgangne Sl. Hr Jens Andersen, fordumb Prest, och motte lade sin Liiff sammesteds, Imellom hans effterlatte Arfvinger och Creditorer efftersom hans Gods och Formuffue dend 29 Maij nest afvigtt aff øffrig-

heden som paa dj tiider Her paa Stedet er møde tilskrifte de Danne- mænd Registreret och Vorderet efter deromb fremblagte skriffelig och under hvilcken Registreringsforretning, Offuerverende paa Rettens Veigne udj Ridefogdens sted Erlig Acht och Velforstandige Mand Tomas Bonix i Nibberød, Rasmus Søffrensen paa Hirshollmb Skifteskrif- fuer, Vederholdte Mand Laurids Michelsen i Auderød och Laurits Lauritsen i Veyenbred. Der er først Angiffued och fordred dend Boet schyldige Gield. Lorentz Tuxen Ridefoget paa Hirtsholmb fordrede efter forteignelsens indhold for huis saa er bekostet paa dend Persohn som drepte oc ihiel slog Hr Jens tilsammen Penge 16 Dlr 2 Mk, Tommis Bonix i Niberød fordrede 8 Dlr 2 Mk, Jens Christensen udj Helsingør 10 Dlr 2 Mk, Johan Ostman ibid. 12 Dlr, Anders Joneses ibid er 6 Dlr, Søffren Peder Tex 15 Dlr, Peder Degn i Karleboe for it pund Soldkorn er 6 Dlr, Peder Smid ibid. 6 Dlr, Biørns tieniste Carl for 3 Td korn a 6 Mk er 4 Dlr 2 Mk, bem^{te} Jacob for 5½ Veggers Arbiede vord. 30 s. Er 2 Dlr 2 Mk 5 s. Endnu effter Hr Jenses Bog och egen Haand 2 Dlr 1 Mk, Søffren Pedersen i Karleboe 1 Dlr, Vorderingsmendene 1 Dlr 2 Mk, Hr Peder Nielsen for forkostning Att lade Indløse huis Rueg och Korn som var saaed i Karleboe Byes Vange 2 Dlr, Schiffteskriffuieren for sin Umage 3 Dlr Sume Summar Beløber sig forskreffne Bortskyldi- ge Gield Penge 95 Rd 11 s. Derimod er befunden Effter^m Gods och formuffue Huad sig Belanger Registreringens formelding, der beløber det sig efter des Vordering Penge 43 Dlr 3 Mk 4 s. Hueraff Peder Nielsen Degn Haffer til sig Annammet for Bekostning paa dend Sl. Mand Hr Jenses Begravelse Penge 28 Dlr 1 Mk 4 s. Huad sig det øffrige kunde vere, da berettes at Hr Jenses Fader sig det bemægtiget och førde fra Steeden, eftersom det var lagt udj Prestegaarden i en Kistebenck uden Allermiste effterfølgende j gam. Sadel for 3 Mk, j Bradspil for 2 Mk 8 s. Herforuden er befunden i Prestegaarden ligen- des Rueg och Korn udj Straaed, Biug 5 L^r a 15 Mk er 18 Dlr 3 Mk, Rueg 4 L^r a 21 Mk er 21 Dlr. Derfra Regnis Høste Løn 2 Dlr Beløber sig saaledes effter forskr^{ne} Anteignelse som kand komme Arffuingerne och Creditorer Imellemb til Deelling, och effter huis Pendinge 41 Dlr 8 s, Til Vorderingsmendene, Hr Peder och beløber sig 3 Dlr 2 Mk, Schiffteskrifveren Iligem: Sadle for 3 Mk. Det øffrige Gods Beløber sig 20 Dlr 2 Mk Huorefter huer Creditor tilkommer paa Nota for 2 Dlr 1 Mk och er dennem til Deres Betalling Udlagt udj Biuguet Huilcket Hr Peder Nielsen til sig annammede och Lofuede en huer saaviit dem tilkommer paa Nota at ville betalle huilcket Creditorerne ogsaa gjorde Sambtøkke, Alt dette saaledes i dag passeret och Slutted ehr. Des til Vidnesbyrd vorris Egne hender och Boemerker heneden under Ac- tum ut Supra.

1. Hal Koch & Bjørn Kornerup: Den danske kirkes historie, IV. p. 302, København 1959.
2. Kirkehistoriske Samlinger 6. R. III. 1-8.
3. H. F. Ewald: Svenskerne paa Kronborg. Første udg. 1867, her citeret efter udgave 1928, p. 249.
4. F. Askgård & G. Olsen: En kamp for livet, Vi og vor fortid nr. 17. København 1958.

Kanniketestamenter fra dansk senmiddelalder som social- og kulturhistorisk kilde

af *Per Ingesman*

Indledning

»Et af de merkverdige Slags iblandt gamle Documenter ere uden Tvivl Testamenter eller vore Forfædres sidste Villies Forfatninger, som de, der frem for andre give os en Hoben Oplysning om Kirker og Klostere, om bekiendte Personer, der har levet paa de Tider, om Mønten, Klenodier, og ellers andre i daglig Husholdning brugelige Sager: Ikke at tale om adskillige i slige Skrifter forekommende rare Ord, som fordum har været god Dansk, men en Deel deraf ved Tidens Længde saaledes kommen af Brug, at de nu neppe mere forstaaes«.

Anvendelsen af de middelalderlige testamenter som kilder til det danske sprogs historie skal lades uomtalt i nærværende sammenhæng, men om historikernes brug af denne kildegruppe kan man sige, at den i forbavsende høj grad har holdt sig inden for de rammer, som Jacob Langebek ved midten af 1700-tallet angav i sin indledning til *Danske Magazins* udgave af et testamente fra reformationstiden.¹ Middelalderens testamenter har i dansk historieforskning først og fremmest været benyttet som institutionshistoriske, personalhistoriske og genstandshistoriske kilder. Af nyere eksempler herpå kan nævnes Tore Nybergs undersøgelse af klosterlister i testamenter fra det 13. århundrede,² Thelma Jexlevs artikel om middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde³ og afsnittene om spiseredskaber og drikkekar i Erik Kjersgaards bog om mad og øl i Danmarks middelalder.⁴

Først i de seneste år har danske historikere, påvirket af nogle af fagets nye discipliner eller synsvinkler, bevæget sig ud over den »klassiske« brug af de middelalderlige testamenter. Thelma Jexlev har gjort opmærksom på testamenternes store værdi som kvindehistorisk kilde-materiale og har med en række eksempler illustreret, hvorledes testamenterne giver et konkret indblik i bedrestillede kvinders forhold i dansk middelalder.⁵ I sit af fransk mentalitetshistorie inspirerede speciale har Lars Bisgaard i udstrakt grad inddraget testamenterne til belysning af den danske adels fromhedsideal og fromhedsformer i senmiddelalderen,⁶ vistnok første danske forsøg på en mere systematisk ud-

nyttelse af testamenterne som kilde til religiøse forestillinger og ytringer.⁷

Karakteristisk for den traditionelle anvendelse af danske middelalderlige testamenter som kilder er – og det gælder naturligvis i ekstrem grad den genstandshistoriske forskning –, at der plukkes enkeltoplysninger ud fra det samlede materiale af testamenter.⁸ Dette er i øvrigt, for testamenterne fra perioden indtil 1450, forholdsvis let ved hjælp af de meget udførlige navne- og sagregistre i Kr. Erslevs udgave af disse testamenter.⁹ I modsætning hertil har f.eks. Thelma Jexlevs benyttelse af testamenterne som kvindehistorisk kildemateriale vist værdien af at analysere det enkelte testamente som en helhed. Især ét af hendes eksempler – redegørelsen for indholdet af det testamente, som en Lundeborgers enke udstedte i 1482 – antyder, at man ved en sådan analyse kan få et samlet indtryk af testamentsudstederens ejendele og slægtninge og af, hvilke personer og kirkelige institutioner den pågældende i øvrigt føler tilknytning til.¹⁰

Nærværende artikel om danske kanniketestamenter fra senmiddelalderen som social- og kulturhistorisk kilde ligger i forlængelse heraf. Artiklen vil mere detaljeret vise, hvorledes man igennem en analyse af et testamente kan få placeret testamentets udsteder i et socialt og kulturelt »miljø«. Men den vil også gå et skridt videre og undersøge, om man ved at foretage en række helhedsanalyser af enkelttestamenter, der alle stammer fra samme miljø, i dette tilfælde domkapitemiljøet, kan blive i stand til at tegne et samlet billede af dette miljø.

Materialet

Det var ikke godt, hvis en kristen i middelalderen døde uden at have gjort testamente, uden at have givet gaver til fromme formål med henblik på sin sjæls frelse. I hvert fald i kristenhedens centrale områder søgte kirken derfor på forskellig vis at tvinge alle til at gøre testamente, f.eks. ved at rejse krav om konfiskation af efterladenskaberne efter personer, der døde uden at have gjort testamente.¹¹ I de nordiske slægtssamfund – hvor jordegods oprindelig betragtedes ikke som enkeltpersoners, men som slægtens ejendom – ser det dog ud til, at det nok så meget har været et problem for kirken overhovedet at sikre testamentsretten, den enkeltes frihed til testamentarisk at skænke gods til kirken med sikkerhed for, at arvingerne virkelig også rettede sig efter de trufne bestemmelser.¹² Med hensyn til gejstligheden selv er forholdene imidlertid mere komplicerede. Oprindelig søgte kirken nemlig at begrænse gejstlighedens testationsfrihed, idet den hævdede at have ret til efterladenskaberne efter afdøde gejstlige, den såkaldte spo-

liet. I senmiddelalderen var gejstlighedens adgang til frit at gøre testamente dog anerkendt, mens en begrænset spolieret gjordes gældende over for gejstlige, der døde uden at have gjort testamente.¹³ Også gejstligheden tilskyndedes derved til at gøre testamente, ja endda til hele tiden at føre dette à jour, hvorpå et enkelt eksempel skal nævnes. Roskildebispens Oluf Mortensen (Baden) havde i 1484 bestemt, at halvdelen af efterladenskaberne efter sognepræster, der ikke havde gjort testamente, skulle tilfalde bispen, idet dog afdødes gæld og begravelsesomkostningerne skulle udredes inden delingen. Denne bestemmelse skærpedes i Roskildebispens Lage Urnes synodalstatutter fra 1517, der fastsætter, at enhver præst skal forny sit testamente mindst én gang om året, hvis han ikke vil falde ind under biskop Olufs regel om konfiskation.¹⁴

Man kunne altså forvente, at vi havde bevaret et forholdsvis stort antal testamenter fra dansk middelalder, men det er ingenlunde tilfældet. Kr. Erslevs allerede nævnte udgave af testamenterne indtil 1450 omfatter 93 numre, der skal ses i forhold til, at vi for denne periode i alt har kendskab – i original, afskrift eller udtog – til cirka 10.000 danske dokumenter.¹⁵ For tiden fra 1450 til Reformationen anslår Thelma Jexlev, at vi næppe kender meget mere end 50 og i hvert fald under 100 testamenter mod et samlet antal dokumenter på omkring 20.000 fra den samme periode.¹⁶

Man kan spørge, hvorfor vi har bevaret så få testamenter fra dansk middelalder, men i virkeligheden skal spørgsmålet snarere stilles omvendt: hvorfor har vi overhovedet bevaret nogle? I Danmark har vi jo som hovedregel kun bevaret sådanne bestemte kategorier af middelalderlige kilder, som havde praktisk betydning for senere generationer, og det vil først og fremmest sige adkomstbreve på gods og rettigheder, forskellige former for privilegier osv. Thelma Jexlev har gjort opmærksom på, at flertallet af de bevarede testamenter stammer fra tre gejstlige institutioner, domkapitlerne i Lund, Roskilde og Ribe, at nogle stykker findes i klosterarkiver, men at der før 1450 kun undtagelsesvis er bevaret testamenter uden for de gejstlige arkiver.¹⁷ Hun siger derimod ikke, *hvorfor* testamenterne er bevaret igennem disse gejstlige institutioners arkiver, men det er i og for sig også ret indlysende. Gennemgår man samtlige testamenter, og det er til denne undersøgelse gjort for de hos Erslev aftrykte testamenter vedkommende, viser det sig, at så godt som alle – for perioden indtil 1450 87 af de 93 bevarede – har dét til fælles, at der i dem gives jordegods til en gejstlig institution. Også testamenterne er altså udelukkende bevaret som adkomstdokumenter på jordegods.¹⁸

Det betyder naturligvis, at de få testamenter, vi har bevaret, ikke på nogen måde kan antages at være et repræsentativt udvalg. Vi kan med det samme sige, at blandt vore testamentsudstedere møder vi kun personer, der har ejet jordegods. Det er dog ikke godsejerstanden, adelen, som sådan, der dominerer blandt udstederne af de bevarede testamenter. Thelma Jexlev har lavet en lille »statistik«, der viser, at testamenter udstedt af gejstlige personer har stor overvægt, idet de udgør to tredjedele af det samlede antal – i hvert fald for tiden indtil 1450.¹⁹ Dette er utvivlsomt udtryk for et generelt forhold, nemlig at en betydelig del af godsgaverne til middelalderkirken kom fra gejstligheden selv.

Nu kunne man naturligvis forestille sig, at materialet havde slagside til fordel for gejstlige med adelig baggrund, og det ser faktisk også ud til at være tilfældet, når vi ser på de testamenter, der interesserer os her, nemlig kanniketestamenterne.

Der er fundet i alt 20 kanniketestamenter fra den behandlede periode (1400-1536), syv fra Lund, syv fra Ribe, fire fra Roskilde, ét fra Odense og ét fra Århus.²⁰ Ni af testamenterne er udstedt af prælater, domkapitlernes ledere og fornemste medlemmer, mens de resterende elleve er udstedt af almindelige kanniker. Den lille gruppe prælater er således overrepræsenteret i forhold til den store gruppe af almindelige kanniker, og på samme måde er kapitelsmedlemmerne af adelig herkomst overrepræsenteret i forhold til kapitelsmedlemmerne af ikke-adelig oprindelse. Med sikkerhed kan det siges, at i hvert fald ni af de 20 er af adelig herkomst, mens yderligere et par stykker har deres sociale baggrund i grænseområdet mellem adelige og ikke-adelige. Denne skævheds betydning for undersøgelsens resultater vil blive vurderet i konklusionen.

I fremstillingen af resultaterne af undersøgelsen af disse 20 testamenter vil der først blive givet en gennemgang af et enkelt testamente, hvorefter de øvrige testamenter inddrages til sammenligning. Som det testamente, der skal underkastes en særlig gennemgang, er valgt Lundedekanan Svend Saxstrups testamente fra 1404.

Svend Saxstrups testamente

Den 1. maj 1404 gjorde Lundedekanan Svend Saxstrup testamente. Da han ønskede at blive begravet i domkirken i Lund, skænkede han en bondegård til domkirkens fabrica, dens bygningsfond, og til samme gav han tillige en gård i Malmö til gengæld for afholdelsen af to årtider, to årlige mindegudstjenester. Som adkomstdokument på de to gårde opbevarede Svend Saxstrups testamente af domkapitlet i Lund,²¹ og igennem kapitlets arkiv er det originale testamente blevet bevaret til

vor tid. Det findes imidlertid tillige afskrevet i den brevbog, indeholdende kapitlets vigtigste privilegier og adkomstbreve, som kapitlet lod udarbejde i slutningen af det 15. århundrede. I øvrigt indførtes de i testamentet nævnte årtider efter Svend Saxstrups død i 1405 i domkapitlets nekrologium, den kronologisk opstillede fortegnelse over de døde, der skulle mindes ved messelæsninger.²²

I henseende til bevaringsgrund adskiller Svend Saxstrups testamente sig altså ikke væsentligt fra andre af datidens testamenter, og det samme gælder, når vi vender os til testamentets opbygning.²³ Testamentet indledes med en invocatio, en påkaldelse af Herrens navn. Derefter følger en intitulatio, indeholdende brevudstederens navn og titulatur. I tilslutning hertil er der ikke, som ellers almindeligt, en forsikring om, at udstederens sjæl er sund, selv om legemet er skrøbeligt. Derimod er arengaen, den indledende begrundelse for udstedelsen af brevet, forholdsvis udførlig med et langt citat af Augustin. Fra dette ledes over til dispositio, selve den omhyggelige redegørelse for brevudstederens testamenteriske vilje. Denne slutter med at fastsætte, hvem der skal være eksekutorer af testamentet. Derefter følger corroboratio, dvs. omtalen af beseglingsforholdene, hvorefter testamentet slutter med en dateringsformel.

I sit testamentes dispositio oplyser Svend Saxstrup først, at han skænker den nævnte bondegård til Lunde domkirkes fabrica, idet han ønsker at blive begravet i domkirken i Lund. Til domkirkens fabrica giver han derefter gården i Malmö med det vilkår, at domkirkeværgerne skal lade afholde to årtider, den ene for ham selv, den anden for hans søster og svoger. Svend Saxstrup fortæller, for bondegårdens vedkommende, hvem han har erhvervet den fra, han omtaler, hvem der bebor gårdene, og hvilke ydelser de giver, og han træffer nærmere bestemmelser vedrørende afholdelsen af de to årtider. Derefter skænker han en bod til sognepræsternes »collegium« i Lund, formodentlig det store præstegilde, som til gengæld skal lade afholde to årtider ved deres alter i domkirken, den ene for Svend Saxstrups afdøde broder, den anden for Svend Saxstrup selv og hans forældre. Også her får vi nærmere underretning om den tidligere ejer af boden og om årtidernes afholdelse.

Efter disse indledende donationer af fast ejendom følger så testamentets bortskænkninger af forskellige former for løsøre, penge og naturalier. Det er muligt at skimte en social og kirkelig lagdeling bag rækkefølgen i og grupperingen af de personer, der betænkes i testamentet. Først af alle nævnte personer står ærkebispens selv, hvorefter Lundekapitlet som sådan nævnes. Så følger – uden navns nævnelse –

provst, ærkedegn og kantor, dvs. kapitlets tre andre prælater i den korrekte rangfølge. Uden at deres titler angives, nævnes derpå femten personer, der alle kan påvises som kanniker i Lund. Efter disse, kapitlets menige medlemmer, kommer tre navngivne personer, der tituleres henholdsvis skolast, sakristan og korkustos; vi er altså nu nede blandt domkirkens lavere gejstlighed. Andre kilder antyder, at også de fire navngivne gejstlige, der nævnes umiddelbart derefter, skal henføres til denne gruppe.²⁴

På dette sted i testamentet kommer et brud i personrækken. Svend Saxstrup befaler, at hans breviar skal sælges, hvorefter pengene på en nærmere angiven måde skal fordeles til følgende institutioner og personer: Lundekirkens fabrica, vikarerne, fattige peblinge og andre tigge-re, Allehelgens kloster, Skt. Peders kloster, Dominikanerklostret, Franciskanerklostret, prædikebrødrenes navngivne lektor, hver præstebroder »sammesteds« (dvs. i prædikebrødrenes kloster), en navngiven broder i Ystad, minoriterbrødrenes navngivne lektor i Lund, de syge i spedalskshuset i Lund og Helligåndshuset i Lund. Bortset fra munken i Ystad er der udelukkende tale om institutioner og personer i Lund. Derefter betænker Svend Saxstrup sin sognekirke samt tre andre kirker i Lund. Fem landsbykirker i Skåne og Halland, som Svend Saxstrup omtaler som »mine kirker«, betænkes sammen med deres vikarer og degne. Af de fem sognekirker tilhørte de tre dekanatet som sådan, mens de to sidste utvivlsomt lå til Svend Saxstrups kannikepræbende.²⁵ Den sidste kirkelige institution, der nævnes på dette sted i testamentet, er kirken i Saxtorp (Harjagers hrd), hvorfra Svend Saxstrups slægt stammede, der betænkes med dens navngivne præst og dens degn.

Så følger igen en række personer. Først nævnes fire gejstlige: en hr. Peder på Bornholm, en navngiven pebling, en hr. Peder Assersen, der i listen over testamentseksekutorerne kaldes hr. Peder Assersen »de Rethersløf« og derfor utvivlsomt er sognepræsten fra Reslöv (Onsjö hrd), samt endelig en hr. Jens Sægudsen, der omtales som en slægtning.²⁶ Efter disse fire gejstlige kommer en række verdslige personer. Mikkel Degn er antagelig identisk med den Mikkel Ingemarsen Degn, der i andre kilder kaldes foged i ærkebispens fjerdedel af Lund og notar på Lundegård, bispegården i Lund.²⁷ Truid Has og hans hustru, Esbern Knudsen og hans hustru og Jon Saxstrup tilhører alle den skånske adel.²⁸ I tilslutning til disse nævnes en række købstadspatriciere. Hans Skriver i Skanör, der betænkes sammen med sin hustru, er identisk med en rådmand i denne by.²⁹ På samme måde må Trugils Pedersen, der betænkes sammen med sin hustru og sin søster, være identisk med

en rådmand og borgmester i Lund af dette navn.³⁰ Efter en navngiven nonne i Skt. Peders kloster i Lund nævnes en Aage Mogensen, der vel er Lunderådmanden af dette navn.³¹

Efter denne gruppe på knap en snes personer, som vel kan betragtes som »slægtninge, venner og bekendte«, betænker Svend Saxstrup til slut en række personer, der kun vanskeligt kan gruppebestemmes. Først nævnes en Peder Thordsen »de Fylestathæ«, der antagelig er Felestad (Rönneberga hrd), en landsby en halv snes kilometer fra Saxtorp. Derefter betænkes tiggerne i Saxtorp. Aage Gunnensen, der betænkes sammen med sin datter, nævnes også blandt testamentseksekutorerne. Efter Peder, der omtales som Svend Saxstrups »tjener«, nævnes skolen i Lund og til slut Peder Thordsens hustru. Selv om det kun siges direkte om Peder, er det nærliggende at forestille sig, at denne sidste gruppe personer i testamentet repræsenterer Svend Saxstrups tjenere af forskellig art. Sådan er det i hvert fald i de fleste andre testamenter.

Som testamentseksekutorer indsættes to Lundekanniker, hr. Peder Assersen af Reslöv, Jon Saxstrup, der var en slægtning af Svend Saxstrup, og den lige omtalte Aage Gunnensen. Som besejlere af testamentet sammen med Svend Saxstrup nævnes testamentseksekutorerne.

Vi har nu set, hvilke kirkelige og sociale grupper, Svend Saxstrup betænkte, men lad os også se, *hvad* han betænkte dem med.

Som allerede nævnt, betænkes Lunde domkirkes fabrica med to gårde og sognepræsterne i Lund med en bod. Først af alle de personer, der modtager testamentariske gaver, nævner Svend Saxstrup hr. Jakob, ærkebiskop i Lund, der betænkes med en sølvskål og et missale. Kapitel i Lund får en bog, som kaldes »repertorium juris«, en alfabetisk ordnet samling af kirkelige retsgrundsætninger, hvortil kommer, som det siges, »flere bøger i eet bind, som før tilhørte hr. Niels Bunkeflo« – en Lundekannik, der døde i 1346.³² Både hr. provsten og hr. ærkedeggen får et drikkehorn, mens hr. kantoren får en sølvske. Hr. Peder Due betænkes med »compendium theologie«³³ og ti patener »af Pragerarbejde« med tilhørende små tinbægre. Hr. Jens Jakobsen får en sølvske, hr. Uffe et pund malt og hr. Hartvig et par flasker. Hr. Jens Most betænkes med »pars de rosario archidyaconi«, altså en del af den italienske kanonist Guido de Baysios († 1313) kommentar til Gratians dekret.³⁴ Hr. Laurids Aagesen får en bog, der kaldes »Mandagotus«. Denne bog blev Svend Saxstrups broder, Lundekanniken Jon Saxstrup testamenteret af en medkannik i 1366.³⁵ Formentlig er der tale om samme værk som den i et lundensisk testamente fra 1358 nævnte »li-

ber Mandagoti De eleccione«, der er en kirkeretslig afhandling af den franske kanonist Guillelmus de Mandagoto († 1321).³⁶ Hr. Eskild skænkes et par knive, som også siges at være »af Pragerarbejde«, og hr. Sivid en lysestage af kobber. Derefter betænkes hr. Niels Tuesen med »rationale divinorum officiorum«, en af den franske kanonist og liturgiker Guillelmus Durandus († 1296) forfattet fremstilling af den samlede liturgi.³⁷ Hr. Peder Mikkelsen får en bog »de doctrina christiana«, som begynder »Moyses, cum quo loquebatur Dominus«,³⁸ og »glosa super psalterium«. Til hr. Mikkel Turesen gives en bog »de viciis et remediis contra vicia«, utvivlsoomt en afhandling om moral.³⁹ Et kirkeretsligt værk gives til hr. Peder Trugilsen, nemlig en vis »lectura super decretales«. ⁴⁰ Hr. Bent får Augustins »Enchiridion« med en udlægning af Genesis (»cum expositione genesis«), som må være en af Augustins tre kommentarer til Genesis.⁴¹ Mens hr. Peder Isaksen betænkes med en lovbog på latin (»legisterium in latino«), får hr. Jakob af Hyby »forma judicalem«, altså en juridisk formularsamling. Hr. Mads Bentsen får »questiones ethicorum«. ⁴²

Også den lavere domkirkegejstlighed betænkes fortrinsvis med bøger. Skolasten hr. Jakob Mogensen får en prædikensamling (»liber sermonum de adventu Domini«),⁴³ sakristanen hr. Niels Stefansen en kappe og korkustos hr. Laurens en håndlygte. Hr. Jens Bosen får en prædikensamling (»liber sermonum, qui incipit: Contra Faustum«) og Augustins bog om den sande uskyld (»liber beati Augustini de vera innocentia«), der må være et pseudoaugustinsk værk – det findes i hvert fald ikke i moderne fortegnelser over Augustins værker.⁴⁴ Hr. Peder Fugl betænkes med »epistolas cum evangelii«, altså et eksemplar af Det nye Testamente, et udtog af Bibelen (»extractum bible«) og »summa Johannis Beleth«. Det sidstnævnte værk er identisk med »Summa de ecclesiasticis officiis« af den franske liturgiker Johannes Beleth fra det 12. århundrede. Værket, der begynder »In primitiva ecclesia«, var blevet testamenteret Svend Saxstrup af en medkannik i 1372.⁴⁵ Også hr. Jens Jakobsen junior får et Bibeludtog, mens hr. Trugils Bentsen får en prædikensamling (»liber sermonum, qui incipit: Aspiciebam in visione noctis«).

Derefter fordeles de penge, der skal komme ind ved salget af brevaret. Det er også næsten udelukkende penge, der gives til de ti sognekirker og nogle af deres præster og degne, som derefter betænkes; dog får præsten ved Svend Saxstrups sognekirke i Lund og præsten ved kirken i Saxtorp hver en kjortel, mens kirken i Saxtorp får et par messeklæder.

Blandt gaverne til de fire gejstlige personer, der derefter nævnes, optræder igen bøger. Hr. Peder på Bornholm får et lille sølvbælte,

Svend Saxstrups passionarium og nogle af hans andre bøger, hvis art eller titler ikke angives. Til peblingen Aage Mogensen giver Svend Saxstrup »formularium meum de modis dictaminum cum aliis libris gramaticalibus«, vel nærmest skolebøger.⁴⁶ Hr. Peder Assersen får en bryggerkedel med en stor potte, mens Svend Saxstrup til sin slægtning hr. Jens Sægudsen giver et par brune klæder, sin »canon« – dvs. en bog indeholdende messens hoveddel – og sin sadel med seletøj.

I den gruppe af verdslige, som ovenfor bestemtes som adelige og patriciere, betænkes næsten alle med smykker eller klenodier af forskellig art. Mikkel Degn får nogle små sølvvægte med vægtskåle, Truid Has et forsølvet horn, hans hustru en ring eller kæde af guld, Esbern Knudsen et horn, hans hustru et bogstav af guld, Hans Skriver i Skanör et horn, hans hustru en sølvske, Trugils Pedersen et horn, hans hustru en sølvske, hans søster en skilling grot, fru Benedicte i Skt. Peders kloster i Lund et guldspænde og Aage Mogensen et horn. Kun Jon Saxstrup skiller sig ud, idet han får en bryggerkedel med spænde og andet tilbehør, en morter med støder, en sort potte, en kande med bækken, en lovbog på dansk, alle testators svin og en stor lysestage.

Når man derefter ser på, hvad den sidste række personer i testamentet betænkes med, bekræftes det indtryk, at vi nu er ovre i en anden og socialt betydeligt lavere stillet gruppe. Peder Thordsen af Felestad får to pund byg, de fattige i Saxtorp en øre korn, Aage Gunnensen en kiste, hans datter fem alen blå klæde, tjeneren Peder tre skilling grot, skolen i Lund en »sangbog« og Peder Thordsens hustru en rød kjortel.

Inden der ud fra gennemgangen af Svend Saxstrups testamente skal siges noget om hans placering i et socialt og kulturelt miljø, vil det være på sin plads kort at omtale, hvad der i øvrigt vides om ham.

Svend Saxstrup tilhører en skånsk lavadelsslægt med meget nære forbindelser til Lundekirken.⁴⁷ Af hans to brødre, der begge døde i 1368, var den ene kannik i Lund, mens den anden tilhørte kredsen af ærkebispelensmænd – og i øvrigt havde en svigersøn, der gjorde det samme.⁴⁸ Svend Saxstrup havde desuden to søstre, hvoraf den ene var gift med en borgmester i Helsingborg.⁴⁹ Skønt der ikke haves direkte vidnesbyrd herom, kan der næppe være tvivl om, at Svend Saxstrup har studeret udenlands, antagelig i Prag ligesom en række andre Lunde-kanniker på denne tid. I sit testamente bortskænkede han nemlig, som vi lige har set, ikke blot forskellige ting, der siges at være »af Pragerarbejde«, men også en omfattende bogsamling bestående af teologiske, juridiske og grammatiske værker foruden diverse liturgiske håndbøger og fremstillinger.

De første trin i Svend Saxstrups gejstlige karriere kender vi ikke meget til. Han findes helt tilbage fra 1353 ofte betænkt i forskellige Lundekannikers testamenter, men kaldes først udtrykkeligt kannik i Lund i 1368.⁵⁰ Utvivlsomt i 1379 fik han dekanatet i Lund,⁵¹ hvorefter han nævnes som indehaver af dette embede indtil sin død i 1405.⁵² Gennemgår man samtlige kilder, hvori Svend Saxstrup nævnes,⁵³ ser man, at hans kirkelige og sociale kontakter helt svarer til hans oprindelse i et skånsk lavadelsmiljø, der ikke blot var knyttet til Lundekirken, men også havde forbindelser til det skånske købstadspatriciat. Han optræder altid i skånsk sammenhæng, ikke en eneste gang kan han påvises uden for Skåne. Det er lundensiske gejstlige, skånske adelige, patriciere fra Lund og Malmö og Lundeborgere, han nævnes sammen med. Han færdes i det, man kunne kalde »det lundensiske miljø«.

Ser man nu på testamentets vidnesbyrd, må man sige, at de passer smukt ind i dette mønster. Centrum i Svend Saxstrups verden, som den fremgår af testamentet, er absolut Lund og her først og fremmest domkirken i Lund med ærkebispem, domkapitlet og den lavere gejstlighed. Der er gode forbindelser til andre kirkelige institutioner og personer i Lund, men forbavsende få forbindelser, der rækker ud over Lund, og slet ingen uden for ærkestiftet. Af verdslige personer betænker Svend Saxstrup naturligvis sine tjenere, men ellers er hans kontakter begrænset til adelige og patriciere, stadigvæk med centrum i Lund. Svend Saxstrups sociale miljø er så absolut den lokale overklassen – et rigt miljø, som det fremgår af den lange række kostbare smykker og klenodier, der borttestamenteres. Blandt Svend Saxstrups ejendele er det ellers den omfattende og alsidigt sammensatte bogsamling, der påkalder sig størst opmærksomhed. Tegner Svend Saxstrups testamente generelt et billede af et kirkeligt og socialt miljø omkring domkirken i Lund, der var ret lukket med forholdsvis få forbindelser uden for Lund, så peger bogsamlingen dog i retning af, at domkapitlet til gengæld besad et vist niveau og en international orientering på vidensområdet.

Testamenterne og domkapitemiljøet

Det blev indledningsvis sagt, at denne artikel skulle vise, hvorledes man igennem en analyse af et testamente kan få placeret testamentets udsteder i et socialt og kulturelt »miljø«. Dette er forhåbentlig blevet illustreret med Svend Saxstrups testamente som eksempel. Det blev endvidere nævnt, at det derefter skulle undersøges, om man ved at foretage en række helhedsanalyser af enkelttestamenter, der alle stammer fra samme miljø, kan blive i stand til at tegne et samlet billede af

dette miljø. Der er ikke plads til først at fremlægge udførlige analyser af de 19 andre kanniketestamenter for derefter at formulere en konklusion. Der vil derfor blot blive tale om, at de øvrige testamenteres vidnesbyrd inddrages til belysning af, hvorvidt det billede, Svend Saxstrups testamente tegner af domkapitelmiljøet i Lund, har generel gyldighed. Fremstillingen koncentrerer om tre forhold: a. kannikernes forbindelser uden for stiftsstad, b. kannikernes kontakter til verdslige personer, c. kannikernes bøger.

Til indledning skal det blot bemærkes, at de øvrige kanniketestamenter stort set viser samme opbygning som Svend Saxstrups testamente. Det er de samme personer og institutioner, der betænkes: domkirken og dens gejstlighed, andre kirkelige personer og institutioner i stiftsstad, slægtninge og venner, tjenere osv. De betænkes til dels også grupperet på samme måde og i den samme rækkefølge som i Svend Saxstrups testamente.⁵⁴ Dog er det meget almindeligt, at testamentsudstederens *slægtninge* nævnes sammen på en mere fremtrædende plads i testamentet, end vi så i Svend Saxstrups tilfælde. Såfremt kapitelgejstligheden optræder som en særlig gruppe i et kanniketestamente, nævnes slægtningene dog altid efter denne gruppe, men de kan godt være placeret før den lavere gejstlighed og også før socialt højerestående verdslige personer.

a. Hovedindtrykket er, at kannikernes forbindelser som oftest er begrænset til stiftsstad, og at man som regel kan finde en speciel forklaring på de kontakter, der rækker ud over denne.

I en række tilfælde kan kontakter uden for stiftsbyen forklares som forbindelser til et oprindelsesmiljø andetsteds. Lundekanniken Bo Sommer, der netop stammede fra Fyn,⁵⁵ betænker en række personer i Middelfart; en af dem omtales som en slægtning og får Bo Sommers fædrene gård i byen. På Lundekanniken Mogens Kempes gravsten oplyses det, at han var født i Åhus,⁵⁶ og i sit testamente betænker han da også en række ellers ukendte personer i det nordøstlige Skåne.

En familiemæssig forbindelse til en bestemt geografisk lokalitet gav naturligvis også kontakter til denne lokalitets gejstlige institutioner, som vi så med Svend Saxstrups forhold til kirken i Saxtorp. Ribekanniken Otto Bosen betænker således en bestemt sydslesvigsk sognekirke, »i hvilken min far er begravet«, Roskildedekenen Laurens Nielsen en bestemt skånsk sognekirke, »i hvilken jeg modtog dåben«. Også Roskildeprovsten Odde Hansen og Lundekanniken Oluf Esbernsen nævner eksplicit de sognekirker, hvori de er døbt. Lignende relationer ligger sikkert bag, når Ribekanniken Mads Jensen, der var fra Mittel-

fart, uden for Ribe alene betænker Middelfart kirke samt tre fynske gejstlige, og når Lundekanniken Mogens Kempe fra Åhus betænker kirken, præsten og prædikebrødrenes kloster i Åhus.

Kannikers besiddelse af kirkelige embeder andre steder end i den stiftsby, hvori de residerede, sætter sig tydelige spor i testamenterne. Lundedekanan Svend Saxstrup betænkte, som vi så, tre sognekirker, der hørte til dekanatet, og to, der hørte til hans kannikepræbende. De tre første møder vi naturligvis igen i hans efterfølger, Lundedekanan Jens Jakobsens testamente. Denne var i øvrigt, ved vi fra andre kilder, i besiddelse af et kanonikat i Roskilde og af Skt. Petri kirke i Malmö,⁵⁷ hvorfor man da også ser, at han i sit testamente betænker Roskilde domkirkes fabrica og kirken i Malmö. Der kan gives talrige tilsvarende eksempler: Kannik i Ribe og sognepræst i Ål Ebbe Jensen betænker kirken i Ål og sin kapellan sammesteds; kannik i Ribe, Slesvig og Lübeck Otto Bosen betænker netop bisperne og domkirkernes fabrica de tre nævnte steder osv.

På denne måde kan kanniketestamenterne også bruges til at påvise embedsbesiddelser, der enten er ukendte eller mindre sikkert bevidnede. Pavebrevens oplysninger om, at Odenseprovsten Hans Urne også havde kanonikater i Lund og Roskilde,⁵⁸ underbygges således af hans testamente, i hvilket der skænkes bøger netop til Roskilde domkirkes og Lunde domkirkes biblioteker. Og når vi ser, at Ribedekanan Anders Skeel i sit testamente betænker *både* sin herre Ribebispen og enhver residerende kannik i Ribe *og* Århusbispen og enhver residerende kannik i Århus, kan vi utvivlsomt være næsten fuldstændig sikre på, at Anders Skeel sammen med dekanatet i Ribe har haft et kanonikat i Århus – også selv om dette ikke skulle fremgå af nogen anden kilde. Det gør det dog, igen af pavebreve, hvoraf ét endda nævner navnet på den præbende, Anders Skeel havde i Århus domkirke, nemlig Egå præbende.⁵⁹ Det behøver vel knap nok bemærkes, at sognekirken i Egå, som tilhørte denne præbende, faktisk betænkes i testamentet.

I forlængelse heraf kan man påpege, hvorledes bestemte kirkeligt-administrative forhold sætter sig spor i enkelte kanniketestamenter. Den lige nævnte Anders Skeel havde på et tidligere tidspunkt i sin karriere været Ribebispens official i Jellingsyssel og må som sådan ofte have opholdt sig i områdets hovedby, Vejle.⁶⁰ I hans testamente ser vi da også, hvorledes han betænker Vejle kloster, Vejle kirke, samtlige munke i Vejle kloster, samtlige præster og særligt sognepræsten i Vejle, to altre i Vejle kirke samt i øvrigt flere verdslige personer i Vejle. Troels Dahlerup har gjort opmærksom på, at Ribebærkedegnen Johan van Hafn i sit testamente betænker hele tolv af landsognekirkerne i det

af ærkedegnen administrerede sysselprovsti. På denne måde bekræfter testamentet andre kilders vidnesbyrd om, hvilket område dette sysselprovsti omfattede.⁶¹

b. I alle de undersøgte kanniketestamenter betænkes også verdslige personer, og i næsten alle er der tale om, at i hvert fald slægtninge og tjenere betænkes.

Kun i ét eneste af testamenterne, Ribekanniken Jon Pedersens fra 1442, betænkes ingen personer, der omtales som slægtninge; ellers nævner samtlige kanniker én eller flere slægtninge. Det er ganske klart, at jo højere vi kommer op på den kirkelige og måske især den sociale rangstige, jo flere slægtninge betænkes. Højdepunktet nås med det testamente, som Odenseprovsten Hans Urne, der tilhørte en fremtrædende fynsk adelsslægt, udstedte i 1503, idet der i dette testamente betænkes mindst 25 af udstederens slægtninge. I øvrigt gælder det, at det i en række tilfælde netop er kanniketestamenternes oplysninger om slægtninge, der sætter os i stand til at fastslå de pågældende kannikers oprindelsesmiljø.

Personer, der omtales som tjenere af en eller anden art, nævnes også i næsten alle kanniketestamenterne. Ribeærkedegnen Johan van Hafn bestemmer blot, at enhver af hans »familia«, dvs. ethvert medlem af hans husstand, skal have 8 skilling, men normalt nævnes hver enkelt tjener for sig, således at vi her møder diverse tjenere, tjenestedrenge og tjenestepiger, redesvende og smådrenge, staldsvende, ridetjenere og fogeder, hvortil kommer de gejstlige: kapellaner og peblinge.

De fleste af de verdslige personer, der nævnes ud over slægtningene og tjenerne, er ellers ukendte og har følgelig sandsynligvis tilhørt lave- re samfundsklasser. Svend Saxstrups forbindelser til stiftsstadens patri- ciat og til adelige er *ikke* typiske for kanniketestamenterne som helhed. Kun Roskildeprovsten Odde Hansen ser ud til at have haft lige så livlige forbindelser til stiftsstadens patriciat, som Svend Saxstrup havde, idet han betænker en borgmester i Roskilde, byfogeden og hans hustru, hustruen til en rådmænd i Roskilde samt i øvrigt datteren af en borgmester i København. Adelige slægtninge betænkes naturligvis i de adelige kapitelsmedlemmers testamenter, men der er egentlig forholds- vis få eksempler på, at verdslige adelsmænd, der ikke er slægtninge, betænkes. Det sker dog i de fleste prælattestamenter, men kun undta- gelsesvis i de almindelige kannikers testamenter.

Det er således temmelig usædvanligt, at Lundekanniken Oluf Es- bernsen i sit testamente betænker en hel række adelige med den høja- delige ridder Oluf Stigsen (Krogno), hans hustru og parrets fire børn i

spidsen. Oluf Esbernsen kalder Oluf Stigsen for sin kæreste ven og fortæller, at han har holdt hans eneste søn over dåben. Dette testamente er da ikke et vidnesbyrd om almindelige kannikers sociale omgangskreds, men om et usædvanligt gejstligt karriereforløb, hvor en skånsk højadelsmands personlige kapellan – der utvivlsomt også har været i besiddelse af betydelige evner – er protegeret frem til stillingen som kannik i Lund.⁶² De adelige, som Oluf Esbernsen betænker ud over Oluf Stigsen og hans familie, tilhører inderkredsen af ærkebiskoppelige lensmænd og embedsmænd, og da Oluf Esbernsen selv havde været ærkebiskoppelig kansler, er denne forbindelse ikke så overraskende. Også Lundekanniken Jens Mogensen, der var ærkebiskoppelig official,⁶³ betænker i sit testamente hele ni ærkebispjetjenere, hvoriblandt to lavadelsmænd.

c. Det er stort set de samme ejendele, som vi mødte i Svend Saxstrups testamente, der også træffes i de andre kanniketestamenter: fast ejendom, penge, diverse smykker og klenodier, klæder, husgeråd og andre af dagligdagens brugsgenstande, forskellige former for inventar, naturalier og husdyr samt endelig bøger, som fremstillingen her vil koncentrere sig særligt om.

Trykte bøger nævnes eksplicit i Odenseprovsten Hans Urnes testamente fra 1503 og forekommer muligvis også i andre af de yngre testamenter; men ellers er det håndskrevne bøger, der er tale om. Et enkelt testamente, Ribekanniken Otto Bosens, nævner ligefrem en bog, som testator selv har afskrevet sammen med en anden præst, men om dette har været almindeligt i domkapitelmiljøet, vides ikke. Sådanne håndskrevne bøger, der ofte, om end ikke udelukkende var skrevet på pergament,⁶⁴ har været umådeligt kostbare. Svend Saxstrup regnede med, at salget af hans breviar kunne indbringe penge nok til at betænke tretten forskellige formål. Ribekantoren Anders Brok skænker et kapel 24 mark penge til sammenskrivning af et missale, mens Odenseprovsten Hans Urne skænker Vor Frue kirke i Odense en ny messebog og et nyt graduale til en værdi af 64 mark, hvilket nærmest svarer til halvdelen af købsprisen for en mellemstor bondegård.⁶⁵ Bøgernes kostbarhed er forklaringen på, at man brugte at lænke dem fast – »forat de lærde læsere ikke i distraktion skulde tage dem med sig«, som Arup skriver.⁶⁶ Ribekanniken Otto Bosen gav i sit testamente således det eksemplar af Gregors »Moralia«, som han selv havde været med til at afskrive, til Ribe domkirke, idet han bestemte, at bogen skulle lænkes fast på et passende, let tilgængeligt sted. Han tilføjede et ønske om, at de, der kom for at studere bogen, ville huske at bede for de to afskrive-

re. Roskildeprovsten Odde Hansen gav i sit testamente en Bibel, en legendesamling og en bibelordbog til De hellige tre kongers kapel i Roskilde domkirke, »at the ther bliffue cathenerede [lænkede] fattige klercke tiil bestande«.

Bøgernes kostbarhed – sammen med deres holdbarhed – er naturligvis også forklaringen på, at bøgerne, som vi så eksempler på ved gennemgangen af Svend Saxstrups testamente, ligefrem »vandrede« i domkapitelmiljøet, således at samme bog kan træffes i flere forskellige testamenter, endda over længere tid. De bøger, som endte i domkirkernes eller domkapitlernes egne biblioteker, kan i heldigste fald være bevaret endnu. Det kirkeretslige værk, som Lundekanniken Niels Bunkflo i sit testamente i 1346 skænkede til domkapitlet i Lund, ligger således den dag i dag i Universitetsbiblioteket i Lund.⁶⁷ Selv bøger, som ikke blev i domkapitelmiljøet, kan på forunderlig vis være bevaret til vor tid, og et eksempel herpå har vi vistnok fra et af de her behandlede kanniketestamenter: Knud Ottosen har vist, at en i British Museum opbevaret agende muligvis er identisk med en af de »håndbøger«, som Odenseprovsten Hans Urne i sit testamente i 1503 skænkede til fattige sognekirker.⁶⁸

Som det senere skal vises, var hovedparten af bøgerne »brugsbøger«, der var nødvendige for den gejstliges udøvelse af sit erhverv. Undertiden gives bøgerne da også til slægtninge, såfremt disse går eller ønsker at gå den gejstlige vej. Ribekanniken Ebbe Jensen giver sine bøger til sin søstersøn. Lundedekananen Jens Jakobsen giver sit breviar og sine samlinger af kanonisk ret til sin slægtning Jakob Pedersen, der var kannik i Roskilde, dog med den betingelse, at de juridiske bøger efter modtagerens død frit skal vende tilbage til Lundekirken. Ribekanniken Jon Pedersen giver sin broder, der også var kannik i Ribe, sit breviar, idet han tilføjer, at det efter broderens død skal tilfalde en bestemt pebling. Også Odenseprovsten Hans Urne giver sine kirkeretslige værker til sin broder, den daværende Roskildekannik Lage Urne, »med saa Skiell, att de Bøger oc andre flere, som ieg haffuer, at de bliffue foruarede till voris effterkommendis Arffuinger, som saadanne Bøger behoff giøris«. Lundekanniken Oluf Esbernsen giver til sin nieces to drenge sin omfattende bogsamling, men bestemmer, at bøgerne skal henlægges i en kiste og opbevares ved Lundekirken. Hvis domkapitlet ser, at enten én af eller begge de to drenge vil »gøre fremskridt i videnskab og sæder og forblive hos kirken«, så skal bøgerne gives til dem – dog på den betingelse, at de ikke sælger eller afhænder dem!

Lad os nu se på, hvem der ejer bøger, og hvilke bøger de ejer. Af de

behandlede 20 testamenter nævner seks slet ingen bøger,⁶⁹ ét nævner testators bøger uden nærmere omtale af art eller antal, tre nævner kun enkelte bøger, mens de sidste ti nævner adskillige bøger. I den gruppe testamenter, hvori der nævnes enten ingen eller kun ganske få bøger, dominerer de almindelige kannikers testamenter, mens det er lige omvendt i den gruppe testamenter, hvori der nævnes adskillige bøger, her dominerer prælattestamentene. Der er imidlertid ikke tale om, at det fortrinsvis er de adelige kapitelsmedlemmer, hvis testamenter fremviser mange bøger.

De fleste af bøgerne er udprægede »brugsbøger«. Ser vi f.eks. på de tre kanniker, der kun bortskænker ganske få bøger, viser det sig, at alle tre ejer et breviar. Ribekanniken Jon Pedersen bortskænker et breviar og to prædikensamlinger, Ribekantoren Anders Brok tre breviarer og Ribekanniken Mads Jensen et breviar og et dekret.⁷⁰ Går vi til de kanniker, der bortskænker adskillige bøger, gælder det, at kun to af de ti testamenter ikke nævner kirkeretslige værker, mens kun et enkelt ikke nævner liturgiske værker. Man kan altså sige, at det normalt er liturgiske og kirkeretslige værker, der udgør grundstammen i de kannikebogsamlinger, der har blot en vis størrelse.

Den vigtigste og mest omfattende af middelalderkirkens liturgiske håndbøger var breviarret, der indeholdt alle de daglige bønner.⁷¹ Breviarret viser sig da også at være den hyppigst forekommende liturgiske håndbog i kanniketestamentene, idet hele ni af disse nævner breviarer. Som regel omtales de uden nærmere karakteristik, men i et par tilfælde understreges det, at der er tale om et breviar til brug i en *domkirkes* gudstjenesteliv: Ribekanniken Mads Jensen bortskænker »unum magnum Breviarium Cathedrale«, Lundekanniken Oluf Esbernsen »breuiarium meum conscriptum iuxta ordinarium Lundensis ecclesie«. Andre liturgiske bøger er betydeligt mindre udbredte. I tre testamenter nævnes et missale eller en messebog, den liturgiske håndbog, der indeholdt messens forskellige tekster. Et passionarium, en liturgisk håndbog indeholdende tekster til læsning på de forskellige helgendage, nævnes i tre andre testamenter. Lundekanniken Mogens Kempe gør i sit testamente udtrykkeligt opmærksom på, at der er tale om et passionarium til *hele året*: »passionarium de sanctis per totum annum«. Kun enkelte testamenter nævner andre liturgiske håndbøger. I den lige nævnte Mogens Kempes testamente optræder der også et psalterium, en bog indeholdende Davids salmer med henblik på den liturgiske brug af disse i den daglige tidebøn. Odenseprovsten Hans Urnes testamente nævner flere eksemplarer af et graduale, en liturgisk håndbog indeholdende messens sange, og af et diurnale, det samme som et

breviar, blot uden teksterne til dagens første gudstjeneste, matutinen. Ribedekananen Anders Skeel bortskænker et kalendarium, antagelig en liturgisk kalender, mens Svend Saxstrup, som vi så, bortskænkede en bog indeholdende messens hoveddel, en »canon«. – Skønt hvert enkelt stift i middelalderen som bekendt havde sin egen liturgi, må man i et par tilfælde konstatere, at liturgiske håndbøger tilsyneladende foræres til modtagere uden for stiftet.⁷²

Den kirkeretslige litteratur i kanniketestamentene kan inddeles i samlinger, kommentarer, bearbejdnings- samt selvstændige værker, hvortil kommer forskellige »hjælpemidler«.⁷³ Kun Odenseprovsten Hans Urne ejede »totus Corpus Juris Canonici«, mens Lundekanniken Oluf Esbernsen ejede Gratians dekret, Gregor IX's dekretaler, Liber sextus og Clementinae, altså alle de vigtigste samlinger af kirkeret undtagen Extravagantes.⁷⁴ Det var mere almindeligt kun at eje et udvalg af de kanoniskretslige samlinger, og her er det Gregor IX's dekretaler, der nævnes oftest. Alene nævnes Gratians dekret kun i Ribekanniken Mads Jensens testamente, mens dekretalerne udover i de ovenfor nævnte to testamente også optræder i Lundedekananen Jens Jakobsens, Roskilledekananen Laurens Nielsens, Ribedekananen Anders Skeels og Lundekanniken Mogens Kempes testamente. Både Jens Jakobsen og Laurens Nielsen ejede foruden dekretalerne også Liber sextus og Clementinae. I reglen var de kirkeretslige samlinger ledsaget af den såkaldte »ordinære kommentar« (»glossa ordinaria«), og Lundekanniken Mogens Kempe fremhæver da også som noget særligt, at hans udgave af dekretalerne er *uden* kommentar: »decretales sine glosa«. Af selvstændige kommentarer til de kirkeretslige samlinger forekommer flere af de mere kendte. Svend Saxstrups testamente nævnte, som vi så, den italienske kanonist Guido de Baysios kommentar til dekretet, her omtalt som »Rosarium archidiaconi«. I Roskilledekananen Laurens Nielsens testamente nævnes den franske kanonist Henricus Bohics († 1350) »distinctiones« til dekretalernes anden, tredje, fjerde og femte bog.⁷⁵ I Odenseprovsten Hans Urnes testamente nævnes i tilslutning til hele Corpus juris canonici »alle Panormitanus' bøger«, dvs. at Hans Urne i hvert fald har ejet alle den store italienske kanonist Nicolaus Panormitanus' († 1445) kommentarer til de forskellige kanoniskretslige samlinger, hvoraf den vigtigste var kommentaren til dekretalerne.⁷⁶ En særlig form for kommentarer var casus-håndskrifterne, der sammenstillede retstilfælde (»casus«) til belysning af de kirkeretslige samlinger, inddelt på samme måde som disse. Af sådanne kommentarer ejede Lundekanniken Oluf Esbernsen en af de kendteste, den italienske kanonist Bernardus Parmensis' († 1266) »Causa longi« til

dekretalerne,⁷⁷ mens Lundekanniken Mogens Kempe tilsyneladende ejede den tyske kanonist Michael de Dalens »Causa summarii« til Liber sextus.⁷⁸ »Summa« kaldes en form for bearbejdning, som sammenfatter større afsnit i en af de kirkeretslige samlinger, og af sådanne nævnes et par stykker i kanniketestamentene. Lundekanniken Mogens Kempes testamente nævner »Summa Henrici«, der måske er den berømte italienske kanonist Henricus Hostiensis' († 1271) »Summa« til dekretalerne,⁷⁹ mens Odenseprovsten Hans Urnes testamente nævner »Summa Astaxani«, altså »Summa de casibus« af den italienske franciskaner Astesanus de Asti († o. 1330).⁸⁰ Af selvstændige kirkeretslige arbejder er enkelte allerede nævnt ved gennemgangen af Svend Saxstrups testamente, men det kan tilføjes, at Lundekanniken Mogens Kempe i sit testamente bortskænker en bog »om advokatembedet« (»liber de officio aduocationis«), der muligvis er identisk med en kanonistisk håndbog for advokater af Bonaguida Aretimus, der var advokat ved kurien omkring 1250,⁸¹ og »iudiciarius nuncupatus vrbach«, altså den af den tyske kanonist Johannes Urbach omkring 1405 forfattede fremstilling af den kanoniske procesfremgangsmåde, »Processus iudiciarius«.⁸² I gruppen af »hjælpemidler« kan for det første nævnes forkortede udgaver af de kirkeretslige samlinger. Af sådanne nævner Ribekanniken Otto Bosens testamente et forkortet dekret (»decretum abbreviatum«), mens Roskildedekanan Laurens Nielsens testamente nævner »margrita decreti«, tilsyneladende den polske dominikaner Martinus Polonus' († 1278/79) forkortede samling af kanonisk ret.⁸³ Ligesom vi i Svend Saxstrups testamente traf kirkeretslige hjælpemidler, der ikke kunne identificeres nærmere, som »forma iudicialium«, træffer vi i Lundekannikerne Mogens Kempes og Oluf Esbernsens testamenter en juridisk ordbog, »vocabulary iuris«. Flere testamenter nævner i øvrigt forskellige juridiske bøger uden nærmere specifikation.⁸⁴

Det er temmelig spredt, hvad der findes ud over de liturgiske og kirkeretslige bøger, men et forsøg skal gøres på at give en karakteristik af de andre testamenter i forhold til Svend Saxstrups. Svend Saxstrups testamente nævnte foruden de liturgiske og kirkeretslige værker bibelskrifter og bibelkommentarer, værker af Augustin, dogmatiske og moralfilosofiske værker, prædikensamlinger, grammatiske bøger samt en lovbog på dansk. Bibler nævnes desuden i Lundedekanan Jens Jakobsens testamente, i Roskildedekanan Laurens Nielsens testamente og i Roskildeprovsten Odde Hansens testamente, altså udelukkende i prælattestamenter. Bibelkommentarer er endnu sjældnere. Roskildeprovsten Odde Hansens testamente nævner »Mametractus«, en bibelkom-

mentar i ordbogsform af den italienske franciskaner Marchesinus de Reggio fra det 13. århundrede,⁸⁵ mens Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente omtaler glosser til Salmerne og til Apokalypsen (»glossas super psalterium, glossas super apochalipsim«). Kun et enkelt andet testamente end Svend Saxstrups nævner kirkefædre, nemlig Ribekanniken Otto Bosens med den allerede omtalte Gregors »Moralia«. Værker af dogmatisk eller filosofisk art i bredeste forstand nævnes også i testamenterne fra Lundekanniken Anders Strangesen,⁸⁶ Roskildeprovsten Odde Hansen,⁸⁷ Odenseprovsten Hans Urne⁸⁸ og Lundekanniken Oluf Esbernsen,⁸⁹ samt måske i Ribekanniken Otto Bosens og i Lundekanniken Mogens Kempes testamente,⁹⁰ men ingen af dem når overhovedet på højde med Svend Saxstrups på dette felt. Heller ikke med hensyn til prædikensamlinger er Svend Saxstrups testamente typisk, idet prædikensamlinger kun nævnes med sikkerhed i ét andet testamente, Ribekanniken Jon Pedersens.⁹¹ Grammatiske bøger nævnes også i Odenseprovsten Hans Urnes testamente, som skal omtales nærmere nedenfor, og i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente,⁹² men ellers ikke. Ligesom Svend Saxstrup forærede »legisterium meum in Danico« til en lavadelig slægtning, nævner Roskildeprovsten Odde Hansen i sit testamente »myn logbogh«, utvivlsomt en dansk lovbog. Også den foræres til en lavadelsmand, for øvrigt netop rigskansleren Hans Keldsen.

Kun få kanniketestamente indeholder bøger af en art, som vi ikke mødte i Svend Saxstrups testamente. Historiske værker nævnes kun i Odenseprovsten Hans Urnes testamente, hvor vi møder »Speculum historiale Vincentii«, den franske dominikaner Vincent de Beauvais' († o. 1264) store verdenshistorie, der sammen med samme forfatters »Speculum naturale« og »Speculum doctrinale« udgjorde middelalderens første og største encyklopædi.⁹³ I Lundekanniken Mogens Kempes testamente optræder en håndbog i kalenderberegning og en regnebog (»computus manualis et ad inueniendum kalendas, nonas et ydus cum algorismo«), mens der i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente nævnes bøger i logik og fysik sammen med bøgerne i grammatik (»omnes libros meos gramaticales, logicales, physicales«). Roskildeprovsten Odde Hansen borttestamenterer i 1490 et eksemplar af middelalderens populære legendesamling, Jacobus de Voragine »Legenda aurea«,⁹⁴ men det er faktisk også det første eksempel på den mere populære litteratur. Denne optræder derimod i rigt mål i Odenseprovsten Hans Urnes testamente fra 1503, i hvilket der bortskænkes bl.a. ni krøniker og tre bønnebøger. Forskellen skyldes helt klart bogtrykkerkunstens udbredelse, der sammen med papiret havde skabt

grundlaget for bøgernes billiggørelse. En rig prælat som Odenseprovsten kan nu – 20 år efter trykningen af den første danske bog – bortskænke 200 nyligt trykte bøger, nemlig forskellige lærebøger i latin,⁹⁵ til fattige peblinge i Odense og 30 håndbøger til fattige kirker. At der så måske har været tale om »usælgelige restoplæg« fra provstens omfattende forlagsvirksomhed, er en anden sag.⁹⁶ I øvrigt er det et interessant vidnesbyrd om en tidstypisk udvikling, at hvor det før næsten udelukkende var gejstlige, der modtog bøger i kanniketestamentene, ser man her verdslige adelsmænd – ja endda adskillige adelsdamer – modtage bønnebøger og krøniker.

En konklusion skal nu forsøges formuleret. Svend Saxstrups testamente viste forholdsvis få forbindelser uden for stiftsstaden, og dette indtryk bekræftes i hovedsagen af de øvrige kanniketestamenter. Kontakter uden for stiftsstaden kan i reglen forklares som forbindelser til et oprindelsesmiljø andetsteds eller som en følge af besiddelsen af kirkelige embeder andetsteds. Kapitelsmedlemmer, der besad flere kirkelige embeder, og som havde et længere karriereforløb bag sig – begge dele gælder fortrinsvis de adelige og prælaterne – har generelt flere forbindelser uden for stiftsbyen end de almindelige kanniker.

Svend Saxstrups livlige forbindelser til stiftsstadens patriciat og til adelige er ikke typiske for kanniketestamentene som helhed; de må være en følge af hans personlige baggrund. Almindeligvis – dvs. når man ser bort fra slægtsrelationer – har de menige kanniker ingen forbindelser til adelige og patriciere, mens prælaternes kontakter er begrænset til nogle få adelsmænd.

Svend Saxstrups omfattende og alsidigt sammensatte bogsamling er heller ikke typisk for domkapitelmiljøet. Knap halvdelen af de behandlede testamenter indeholder enten slet ingen eller kun ganske enkelte bøger, og i den anden halvdel er det først og fremmest den liturgiske og kirkeretslige »brugslitteratur«, der dominerer, mens det er ret begrænset og temmelig spredt, hvad der findes derudover. Også med hensyn til bogsamlingerne skiller prælaterne sig normalt ud fra de almindelige kanniker.

Vi må altså gå ud fra, at domkapitelmiljøet som sådan har været betydeligt mere afgrænset, socialt og kirkeligt, og betydeligt mere fattigt på bøger, end Svend Saxstrups testamente gav indtryk af. Dette gælder ikke mindst, når man tænker på, at de almindelige kanniker, det store flertal blandt kapitelgejstligheden, er underrepræsenteret blandt de undersøgte testamenter, og at *de* almindelige kanniker, hvis testamenter er bevaret, er atypiske netop derved, at de har kunnet borttestamentere jordegods og således få deres testamenter bevaret.

Afslutning

Domkapitlerne var betydningsfulde led i middelalderkirkens organisation – her hjemme som i udlandet. Middelalderkirkens centrale embedsmand, biskoppen, valgtes af domkapitlet og styrede sit stift med kapitlet som rådgivende og kontrollerende organ. Ved vakance på bispesædet overtog domkapitlet ansvaret for stiftsadministrationen, men kapitlet spillede også til daglig en rolle i denne, idet de vigtigste stiftsadministrative embedsmænd som regel samtidig var kanniker i domkapitlet. Stiftets kirkelige centrum, domkirken, var underlagt domkapitlet, og dermed var det kapitlet, der administrerede domkirkens omfattende gods, og kapitlet, der havde overopsynet med domkirkens rige gudstjenesteliv. I stiftets præsteuddannelse var domkapitlet en væsentlig faktor, ikke blot igennem sit ansvar for den til domkirken knyttede katedralskole, men også fordi de fremtidige sognepræster netop fik deres praktiske uddannelse ved en tids deltagelse i domkirkens liturgiske dagligdag.

Domkapitlernes betydning i middelalderkirken synes fuldt ud anerkendt også i dansk forskning. Netop derfor er det påfaldende, hvor dårligt den gængse opfattelse af domkapitel*gejstligheden* som domineret af adelige embedsjægere, kongelige cancelliembedsmænd osv. i grunden harmonerer hermed. En større, endnu utrykt undersøgelse af de lundensiske kapitelsmedlemmers sociale baggrund, uddannelse og karriereforløb i senmiddelalderen, som nærværende forfatter for nylig har foretaget, har da også givet et noget andet billede.⁹⁷ I modsætning til, hvad man hidtil har ment, viste denne undersøgelse, at kun et mindretal af kapitelsmedlemmerne var af adelig herkomst, idet det hverken var den sociale baggrund eller kongetjeneste, men derimod universitetsuddannelse, der spillede den afgørende rolle for opnåelsen af kapitelsembederne. Nok omfattede den lundensiske kapitelgejstlighed i senmiddelalderen en lille gruppe kongetjenere og personer af adelig oprindelse, til dels identisk med prælaterne, men heroverfor stod en dobbelt så stor gruppe almindelige kanniker af ikke-adelig herkomst. Alle eller næsten alle var imidlertid i besiddelse af universitetsuddannelse, og her – i det høje uddannelsesniveau – har vi vel netop forudsætningen for, at domkapitlerne kunne varetage de funktioner, som de rent faktisk havde i middelalderens danske kirke.

En væsentlig del af den omtalte undersøgelse bestod i det helt elementære at finde ud af, hvem der var medlemmer af domkapitlet i Lund i senmiddelalderen. Det viste sig da, at kapitelsmedlemmernes testamenter var en værdifuld kilde til kapitelgejstlighedens personalhistorie. Som vi har set, var det åbenbart kutyme, at man i sit testamente

betænkte sine kolleger i domkapitlet, og flere af de lundensiske kanniketestamenter fra senmiddelalderen indeholder derfor veritable lister over kapitlets medlemmer. Men det viste sig tillige, at kanniketestamentene indeholdt meget mere end blot personalhistoriske informationer; de gav også interessante indblik i det lundensiske domkapitel-miljø som sådan. Det forekom derfor oplagt at underkaste hele kildegruppen en nærmere undersøgelse, og det er resultaterne af denne, der er fremlagt i nærværende artikel.⁹⁸

Hvorledes medvirker netop testamenterne så til at forøge vores viden om domkapitlerne og deres gejstlighed? Testamenterne er først og fremmest værdifulde, fordi de giver en lang række konkrete oplysninger, som ikke kan findes i andre kilder. Det enkelte testamente bringer os ind i kannikens dagligdag, giver os navnene på hans slægtninge og venner, fortæller om hans omgangskreds og kontakter, viser os hans personlige ejendele fra smykker og klæder til bøger, formidler kort sagt et indtryk af hans sociale, materielle og kulturelle stilling. Og som *kildegruppe* giver kanniketestamentene tilsvarende et konkret og detaljeret indblik i kapitelgejstlighedens miljø, som vi ellers ikke har haft nærmere forestillinger om. Som eksempel kan bøgerne fremdrages endnu engang: Testamenternes vidnesbyrd om kannikernes bogsamlinger må betragtes som en væsentlig konkretisering af billedet af domkapitelgejstligheden som varetager af først og fremmest juridiske, administrative, liturgiske og uddannelsesmæssige funktioner. Interessant er det også, at testamenternes bogsamlinger tillige viser, at der må være blevet drevet teologiske og filosofiske studier i domkapitel-miljøet – og her må man i øvrigt huske på, at domkapitlerne som sådan havde deres egne biblioteker, således at den enkelte kannik ikke blot var henvist til sine private bøger.⁹⁹

Det blev indledningsvis sagt, at det har været karakteristisk for den traditionelle anvendelse af danske middelalderlige testamenter som kilder, at der plukkes enkeltoplysninger ud fra det samlede materiale af testamenter. Det siger sig selv, at store informationsmængder i testamenterne derved ligger uudnyttet hen. Derfor pointerede indledningen da også værdien af at analysere det enkelte testamente som en helhed, hvorved alle dets enkelte oplysninger sættes ind i en sammenhæng, knyttes til en konkret person i et givent socialt og kulturelt miljø. Rent metodisk kan nærværende artikel betragtes som et forsøg på at arbejde videre ad denne vej. I artiklen er en række testamenter, der alle stammer fra samme gejstlige gruppe, blevet analyseret som en helhed. Det værdifulde heri er, at en hel række testamenter store mængde enkeltoplysninger derved har kunnet benyttes til at tegne et billede af den

pågældende gruppes sociale og kulturelle miljø.

Forhåbentlig kan denne undersøgelse da tjene til at gøre opmærksom på de endnu uudnyttede muligheder, der ligger i middelalderens danske testamenter. En undersøgelse svarende til den, der her er foretaget af danske kanniketestamenter fra perioden 1400-1536, vil man også kunne foretage af andre grupper af testamenter, f.eks. de knap 30 danske kanniketestamenter fra før år 1400 eller senmiddelalderens adelige testamenter. Den grundlæggende påstand i den foretagne undersøgelse er jo, at et testamentes udformning og indhold er bestemt af udstederens miljø, og at det derfor kan bruges til at tegne et billede heraf. Af påstanden følger, at undersøgelser af testamenter fra andre miljøer gerne skulle give andre resultater. At dette virkelig er tilfældet, skal antydningvis illustreres med et afsluttende eksempel. Vi tager dog ikke springet til f.eks. adelige eller borgerlige miljøer, men bliver blandt gejstligheden, hvor vi skal kaste et blik på ærkebisp Jakob Gertsens testamente, udstedt kun få år efter Svend Saxstrups (1410).¹⁰⁰ Det er ikke nødvendigt at gå i detaljer, kun de personer, der betænkes, skal fremhæves: Selvfølgelig betænker ærkebispemiljøet i Lund og en stribe personer i sin tjeneste, slotsfogeder, personalet på Lundegård osv., men *før* alle disse nævner han rigets toptfigurer: kong Erik, dronning Margrethe og dronning Philippa, Roskildebispemiljøet og Ribebispemiljøet samt en halv snes fremtrædende sjællandske og skånske adelige, de fleste riddere, adskillige tillige rigsråder. – Unægtelig en slående illustration af, at ærkebispemiljøet færdedes lige så hjemmefrem i det højadelige rigsrådsmiljø som i det beskedne lundensiske bysamfund domineret af talrige gejstlige institutioner med domkirken i centrum, som Svend Saxstrups testamente førte os ind i.

1. Hr. Mogens Bildes Testament. 1537, *Danske Magazin* 1. rk. VI, 1752, s. 49. Det er Johan Jørgensen, der i *Skifter og testamenter*, Kbh. 1968, s. 29 har henledt opmærksomheden på dette sted.
2. Tore Nyberg, Lists of monasteries in some thirteenth-century wills. Monastic history and historical method: a contribution, *Mediaeval Scandinavia* 5, 1972, s. 49-74.
3. Thelma Jexlev, Middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde, *Personalhistorisk Tidsskrift* årg. 101, 1981, s. 1-11.
4. Erik Kjersgaard, *Mad og øl i Danmarks middelalder*, Kbh. 1978, s. 138-164. Også i de genstandshistoriske artikler i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder I-XXI*, Kbh. 1956-78 (herefter KLNMI) gøres flittigt brug af testamenterne.
5. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, *Aspects of Female Existence. Proceedings from The St. Gertrud Symposium »Women in The Middle Ages« Copenhagen, September, 1978*, ed. Birte Carlé, Nanna Damsholt, Karen Glente and Eva Trein Nielsen, Kbh. 1980, s. 28-40.

6. Lars Bisgaard, Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder, utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1985 (under udgivelse).
7. Der foreligger en lang række udenlandske undersøgelser af denne art. Den kendteste er vel Michel Vovelles studie over fromhedsformer i Provence i det 18. århundrede, der bygger på en undersøgelse af omkring 20.000 testamenter: Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII^e siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973. I dette værks bibliografi findes en særlig afdeling om »testamentet som mentalitetshistorisk kilde«.
8. Jf. også Tore Nyberg, anf. st., s. 53.
9. *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, udg. Kr. Erslev, Kbh. 1901.
10. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, anf. st., s. 32.
11. Art. »Testament«, *Dictionnaire de droit canonique* I-VII, Paris 1935-65 (herefter DDC), VII, sp. 1190-1206, især sp. 1195.
12. Art. »Testamente«, KLNLM XVIII, sp. 218-233.
13. Art. »Spolierett«, KLNLM XVI, sp. 517-525.
14. Erik Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ diplomatici* I-IV, Kbh. 1741-52, II, s. 680-682; Biskop Lage Urnes Synodalstatuter fra Aaret 1517, udg. Holger Fr. Rørdam, *Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. III, 1864-66, s. 288.
15. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 1. rk. I-IV, udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1912, der er en fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen til og med 1450, omfatter 8.600 numre, men dertil kommer breve i brevbøger og registraturer, der ikke har fået eget nummer.
16. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, anf. st., s. 29.
17. Thelma Jexlev, Middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde, anf. st., s. 1f.
18. Det fremgår i øvrigt også af overskrifter over testamentsafskrifter i brevbøger og af påskrifter på enkelte testamenter, se f.eks. *Testamenter* nr. 8, 10, 11, 12, 14, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 35, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 50, 56, 57, 63, 65, 66, 72, 73, 75, 80, 82, 87.
19. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, anf. st., s. 37; Thelma Jexlev, Middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde, anf. st., s. 1.
20. Se bilaget. Til opstillingen er benyttet Erslevs udgave af testamenterne indtil 1450 samt fortegnelsen over de benyttede testamenter efter 1450 i Johs. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, s. 276f, som er kontrolleret ved en gennemgang af kapitelsarkiverne 1450-1536 i *Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver* I-II, ved Thelma Jexlev, (Vejledende Arkivregistraturer XVII-XVIII), Kbh. 1973-77. Jeg takker cand. mag. Marianne Johansen for at have henledt min opmærksomhed på Roskildekanniken Peder Andersen (Jernskæg)s testamente, der ikke medtages af Lindbæk.
21. Det fremgår klart af påskriften på testamentet: »Testamentum domini Swenonis Saxtorp, condam decani Lundensis, super anniversario suo de una curia in Synderhvide et una curia Malmøgis«.
22. *Libri memoriales capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger* (»Libri datici Lundenses«), udg. C. Weeke, Kbh. 1884-89, s. 55.
23. Jf. art. »Testamente. Danmark«, KLNLM XVIII, sp. 218-221.

24. Jens Jakobsen junior nævnes også *Testamenter* nr. 79, Troels Bentsen også *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III-VI, utg. Lauritz Weibull, Lund 1900-39, III, s. 22-24.
25. *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff, 1. rk. II, nr. 88, jf. Erik Schalling, *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*, Stockholm 1936, s. 126 med note 2; *Lunds stifts landebok* I-III, utg. K. G. Ljunggren och Bertil Ejder, Lund 1950-65, I, s. 23; *Diplomatarium Danicum* 2. rk. X, nr. 295.
26. Han nævnes også 1415 og 1418, begge gange i lundensisk sammenhæng, men er ellers ukendt (*Svenskt Diplomatarium från och med år 1401* I-IV, utg. Carl Silfverstolpe, Stockholm 1875-1904, III, s. 18; *Testamenter* nr. 82).
27. *Testamenter* nr. 69, 77; *Repertorium* 1. rk., nr. 3121, 3415, 3417, 3745, 4108, 4111, 4265, 4270; *Svenskt Diplomatarium* I, s. 512f.
28. *Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 182; *Svenskt Diplomatarium* II, s. 803; *Danmarks Adels Aarbog* 1914, s. 309.
29. *Svenskt Diplomatarium* I, s. 671f.
30. *Repertorium* 1. rk., nr. 3324, 3382, 3745, 3858, 3931, 4077, 4258, 4265, 4276, 4364, 4586; *Svenskt Diplomatarium* I, s. 66, 145f, 445f, 614, III, s. 172.
31. *Repertorium* 1. rk., nr. 3745, 3811, 3931 (?), 4012, 4258, 4270, 4364, 4503, 4525, 4528, 4586, 4668; *Svenskt Diplomatarium* I, s. 50, 66, 67f, 145f, 487.
32. Om »repertorium juris« se Joh. Friedrich von Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart* I-III, Stuttgart 1875-80, II, s. 486f.
Om Niels Bunkeflos dødsår se *Diplomatarium Danicum* 3. rk. II, nr. 280; *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 263f.
33. Det mest udbredte af de værker, der gik under denne titel, var forfattet af den engelske dominikaner Simon de Hinton (o. 1250), se *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100-1500 A.D.*, Cambridge (Mass.) 1979, nr. 0245, jf. nr. 1114, 2155; jf. art. »Simon de Hinton«, *Dictionnaire de Théologie Catholique* I-XV, Paris 1931-50 (herefter DTC), XIV, sp. 2121-2123.
34. Jf. art. »Gui de Baysio«, DDC V, sp. 1007f.
35. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 403 = *Testamenter* nr. 60.
36. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. V, nr. 109 = *Testamenter* nr. 53; jf. art. »Guillaume de Mandagout«, DDC V, sp. 1077f.
37. Jf. art. »Guillaume Durand«, DDC V, sp. 1014-1075, især sp. 1055f. Se også nedenfor note 45 om Johannes Beleths »Summa«.
38. Et værk med disse begyndelsesord har ikke kunnet findes.
39. En række værker havde titler i denne stil. Det mest udbredte – en af middelalderens populæreste afhandlinger om moral – var »Summa de vitiis et virtutibus« af den franske dominikaner Guillelmus Peraldus († 1271), se art. »Wilhelm Peraldus«, *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Auflage, I-X, Freiburg 1957-66 (herefter LTK), X, sp. 1147; *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices* nr. 1628, jf. nr. 1586, 1982, 2379, 3936.
40. Om betydningen af »lectura« se Joh. Friedrich von Schulte, anf. arb., I, s. 217f, jf. s. 214. En af de berømteste »lectura« til dekretalerne var Hostiensis' »Summa«, jf. nedenfor s. 260.
41. Jf. art. »Augustin«, DTC I, sp. 2268-2472, se sp. 2300; Ellen Jørgensen, Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger, *Historisk Tidsskrift* 8. rk. IV, 1912-13, s. 27.

42. Et værk med denne titel kendes ikke. Et værk af den franske filosof m.m. Johannes Buridanus († o. 1358) gik blandt andet under titlen »Questiones ethicae de virtutibus et vitiis«, se *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices* nr. 0645; jf. om Buridanus George Sarton, *Introduction to the History of Science* I-III, Baltimore 1927-48, III, s. 540-546.
43. Hverken denne eller de i det følgende nævnte prædikensamlinger har kunnet identificeres.
44. Jf. art. »Augustin«, DTC I, sp. 2286-2315.
45. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IX, nr. 179 = *Testamenter* nr. 63, jf. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. V, nr. 109 = *Testamenter* nr. 53. I den første trykte udgave fra 1553 har værket ved en fejl fået titlen »Rationale divinatorum officiorum«, under hvilken det følger ofte går (art. »Johannes Beleth«, LTK V, sp. 1009). Dette er uheldigt, fordi det derved let forveksles med Guillelmus Durandus' ovenfor omtalte værk.
46. Jf. Ellen Jørgensen, anf. st., s. 33f; Bjørn Kornerup, *Ribe Katedralskoles Historie* I-II, Kbh. 1947-52, I, s. 132.
47. Se om slægten *Danmarks Adels Aarbog* 1914, s. 398ff.
48. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 17, VII, nr. 99, 403, VIII, nr. 50, 51; *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 246, 251, 252, 253; jf. *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut*, utg. Gösta Johannesson, Lund 1953, s. 140-149, 217-229, 506-508, 536ff. En nærmere redegørelse for ærkesædets godsadministration, herunder også de lavadelige, der anvendes som lensmænd o.l., gives i Per Ingesman, *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Lund 1987.
49. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 17; *Testamenter* nr. 75; *Repertorium* 1. rk., nr. 2917; *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 244.
50. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 17 = *Testamenter* nr. 51; *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 403 = *Testamenter* nr. 60; *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VIII, nr. 161.
51. *Repertorium* 1. rk., nr. 3247, 3277; *Testamenter* nr. 66.
52. *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 55, jf. s. 245; *Svenskt Diplomatarium* IV, s. 179f.
53. En sådan gennemgang er foretaget i Per Ingesman, *Den lundensiske kapitelgejstlighed i senmiddelalderen*, utrykt licentiatafhandling, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1985, s. 32-34.
54. Det er kun i ganske enkelte testamenter, at der næsten ikke er tale om nogen form for gruppering af de betænkte personer og institutioner, ligesom disse også nævnes i en tilsyneladende ret tilfældig orden. Det gælder især Roskildedekanen Laurens Nielsens testamente fra 1434 og Ribedekanen Anders Skeels testamente fra 1459. Forklaringen på, at enkelte kanniketestamenter har en noget usædvanlig opbygning, er muligvis, som professor Troels Dahlerup har gjort mig opmærksom på, så at sige »redaktionshistorisk«. Som ovenfor omtalt, må man forestille sig, at en gejstlig med mellemrum har fornyet sit testamente, og det må da have været fristen-de ikke at ændre hele testamentet, såfremt der – måske ligefrem som følge af en social opstigen? – var kommet nye venner til, men i stedet blot tilføje dem til slut.
55. *Die Matrikel der Universität Rostock* I-VII, hrsg. Adolph Hofmeister, Rostock-Schwerin 1889-1922, I, s. 15; *Repertorium* 1. rk., nr. 6857, 7959; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 325.
56. Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid* I-II, Kbh. 1951-53, stenkatalogen nr. 45.

57. *Svenskt Diplomatarium* IV, s. 179f; *Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536* I-VII, udg. Alfr. Krarup, Johs. Lindbæk og L. Moltesen, Kbh. 1904-42, nr. 1306; *Kjøbenhavns Diplomatarium* I-VIII, udg. O. Nielsen, Kbh. 1872-87, I, s. 136f.
58. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 273f, 297, V, s. 115; *Acta pontificum Danica* nr. 3943.
59. *Acta pontificum Danica* nr. 2024, 2165.
60. Vilhelm Samuel Skeel, *Optegnelser om Familien Skeel*, Kbh. 1871, s. 362. Jf. Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 132-135.
61. Troels Dahlerup, anf. arb., s. 93 med note 8. Eksemplet er fremhævet af Johan Jørgensen, anf. arb., s. 32 note 3.
62. En nærmere omtale af Oluf Esbernsen findes i den i note 53 anførte afhandling, s. 185-189.
63. Jf. Per Ingesman, *Det lundensiske officialsemede, Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 89.
64. I Ribekanniken Jon Pedersens testamente 1442 nævnes to prædikensamlinger, hvoraf den ene var »skrevet på papir«.
65. Omkring 1500 lå den gennemsnitlige pris ved salg af jord i Danmark på ca. 50 mark lybsk (= 70 mark dansk) pr. pund kornskyld. Gårde af almindelig størrelse ydede 1-3 pund korn (Erling Ladewig Petersen, *Jordprisorhold i dansk senmiddelalder, Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966*, Kbh. 1966, s. 233; Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 329ff).
66. Erik Arup, *Danmarks historie* I-III, Kbh. 1925-55, II, s. 666.
67. Lauritz Weibull, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*, Lund 1901, s. 6f, 115.
68. Knud Ottosen, *En typografisk undersøgelse af Odense agenden (British Museum I A 9983) ca. 1483/1502, Nova et vetera. Studia in honorem Martti Parvio*, Helsinki 1978, s. 363-387, især s. 381.
69. Mærkeligt er det vel, at der slet ikke nævnes bøger i den århusianske ærkedegn, dr. Morten Krabbes testamente, men det er her nærliggende at forestille sig, at bøgerne er blandt det »gods«, som ikke opregnes særskilt i testamentet, men blot gives til de rette arvinger med følgende bemærkning: »Jtem mine Rette arffuinng Giffuer iegh hues Guods, gud haffuer migh her wdoffuer wnnndt Och forlenndt, med saa skiell att huer aff dennom fannger deraff denn partt Och Anndeell, som dem bør att haffue«. Jf. hvad der lige er sagt om bøger, der gives til slægtninge.
70. Jeg går ud fra, at »decertum meum« i Terpagers aftryk er en fejl for »decretum meum«.
71. Til karakteristikken af de liturgiske bøger er benyttet artiklerne »Breviarium«, »Graduale«, »Kalendarium«, »Missale«, »Passionale« og »Psalter« i KLNLM.
72. Lundedekananen Jens Jakobsen giver bl.a. sit breviar til sin slægtning, Roskildekanniken Jakob Pedersen, mens Ribekanniken Mads Jensen bl.a. giver et breviar til kirken i Middelfart.
73. Til afsnittet om den kirkeretslige litteratur er benyttet art. »Kanonistisk litteratur«, KLNLM VIII, sp. 229-232.
74. Jf. art. »Corpus juris canonici«, DDC IV, sp. 610-644. På dette tidspunkt forelå de vigtigste kirkeretslige samlinger i trykte udgaver, se Ludovicus Hain, *Repertorium Bibliographicum* I-II, Stuttgart, Tübingen & Paris 1826-38, nr. 3583-3629, 5407-5447, 7881-7919, 7996-8040; W. A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum* I-II, Manchester 1896-1902, nr. 1206-1211, 1671-1673, 2777-2778,

- 2784-2787; Dietericus Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum* 1-3, München 1905-07, nr. 81, 200, 540, 542.
75. Jf. art. »Henri Bohic«, DDC II, sp. 928f.
76. Jf. art. »Panormitan«, DDC VI, sp. 1195-1215, om hans værker se sp. 1202-1206. I 1503 kan der godt have været tale om trykte udgaver, se Hain nr. 12308-12371; Copinger nr. 4589-4595; Reichling nr. 651-654.
77. Jf. art. »Bernard de Parme«, DDC II, sp. 781f. I 1505 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 2929-2939; Copinger nr. 998-999.
78. Jf. art. »Casus«, DDC II, sp. 1402f. I 1483 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 4657-4659.
79. Jf. art. »Hostiensis«, DDC V, sp. 1211-1227. I 1483 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 8959-8963. Der kunne dog også være tale om den fremtrædende skolast Henricus de Gents († 1293) »Summa theologica«, jf. art. »Henri de Gand«, DTC VI, sp. 2191-2194.
80. Jf. art. »Astesana«, LTK I, sp. 959; art. »Astesanus«, DTC I, sp. 2142. I 1503 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 1888-1897; Copinger nr. 714.
81. Jf. Joh. Friedrich von Schulte, anf. arb., II, s. 111.
82. Jf. art. »Urbach«, *Allgemeine Deutsche Biographie* I-LVI, Leipzig 1875-1912, XXXIX, s. 345. I 1483 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Copinger nr. 776-777.
83. Jf. art. »Margarita«, DDC VI, sp. 730; art. »Pologne«, DTC XII, sp. 2471f.
84. Ribekanniken Otto Bosens testamente nævner »libri in legibus«, Odenseprovsten Hans Urnes testamente »...cæteros libros juridicos: item libros continentes casus tam Logicos qvam summaricos, & reliqvos scientiam tam juris novi qvam antiqvi civilis & canonici continentes« og Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente »vocabularium iuris cum aliis paruis tractatibus«.
85. Jf. art. »Glossen«, LTK IV, sp. 950. I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 10551-10568; Reichling nr. 612.
86. »Extractus proprietatum rerum« er et uddrag af den engelske franciskaner Bartholomæus Anglicus' encyklopædiske værk »De proprietatibus rerum« fra første halvdel af det 13. århundrede (jf. art. »Barthélemy l'Anglais«, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* Iff, Paris 1912ff, VI, sp. 975-977), mens »flores philosophie« må være en filosofisk ekscerpt- eller citatsamling (jf. art. »Florilegium«, KLN M XXI, sp. 166-170).
87. »Liber apum« er utvivlsomt den brabantiske dominikaner Thomas de Cantimprés († 1263 el. 1270/72) meget udbredte »Bonum universale de apibus« (jf. art. »Thomas von Cantimpré«, LTK X, sp. 139). I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain-Copinger nr. 3644; Copinger nr. 1218.
- »Boecius de consolacione philosophie« er den senantikke filosof Boecius' († o. 525) hovedværk »Consolatio philosophiae« (jf. art. »Boèce«, DTC II, sp. 918-922; art. »Boëthius«, LTK II, sp. 554-556). I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 3354-3358 og 3367-3381; Copinger nr. 1093.
- »Tractatus de missa« er vel den franske dominikaner Hugo de St. Chers († 1263) meget udbredte opbyggelsesbog »Speculum ecclesie« eller »Expositio missæ« (jf. art. »Hugo v. St. Cher«, LTK V, sp. 517f; art. »Hugues de Saint-Cher«, DTC VII, sp. 221-239, se især sp. 239). I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 8977-8991; Copinger nr. 3182-3192; Reichling nr. 218.

88. »Pantheologia« er en teologisk ordbog af den italienske dominikaner Rainerius de Pisa († o. 1348) (jf. art. »Rainer v. Pisa«, LTK VIII, sp. 980; art. »Rainier de Pise«, DTC XIII, sp. 1642f). I 1503 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 13014-13019.
89. »Bartholomeus de proprietatibus rerum« er det i note 86 omtalte værk. I 1505 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 2498-2510.
90. En bog kaldet »Armachani episcopi« i Ribekanniken Otto Bosens testamente må være et af den irske teolog – og ærkebisp i Armagh – Richard Fitzralphs († 1360) værker (jf. art. »Richard Fitzralph«, LTK VIII, sp. 1290; art. »Richard d'Armagh«, DTC XIII, sp. 2667f).
- Mht. »Summa Henrici« i Lundekanniken Mogens Kempes testamente se note 79.
91. »Duo libri sermocinales, videlicet Peregrinus et alius de sanctis et dominicis«: den første er den polske dominikaner Peregrinus Polonus' († o. 1335) meget populære »Sermones de tempore et de sanctis« (jf. art. »Peregrinus«, LTK VIII, sp. 270), mens den anden må være den franske dominikaner Guido Ebroicensis' († o. 1300) »Sermones de tempore et de sanctis« (jf. Jacobus Quetif et Jacobus Echard, *Scriptores Ordinis Prædicatorum* I-II, Paris 1719-21, I, s. 420f). Generelt henvises i øvrigt til Anne Riising, *Danmarks middelalderlige prædiken*, Kbh. 1969.
- Mht. »Jordanus« i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente, se note 93.
92. »Omnes libros meos gramaticales«, »unum vocabularium de expositione theutonico wlgari«.
93. Jf. art. »Vinzenz v. Beauvais«, LTK X, sp. 798. Værket siges at være i »to store bind«, hvorfor der næppe er tale om en trykt udgave; de kendte inkunabeltryk er i enten tre eller fire bind, se Copinger nr. 6245-6248.
- »Jordanus« i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente er utvivlsomt ikke den gotiske historieskriver Jordanes, men derimod en af de forskellige middelalderlige forfattere ved navn Jordanus, mest nærliggende vel den tyske augustinereremit Jordanus de Quedlinburg († 1380), hvis prædikensamlinger var meget udbredte og forelå i flere trykte udgaver inden 1500 (jf. art. »Jordanus v. Quedlinburg«, LTK V, sp. 1120; Hain nr. 9438-9447; Copinger nr. 3372-3377).
94. Jf. art. »Legenda aurea«, KLNLM X, sp. 410-412. I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Copinger nr. 6380-6455.
95. »II. hundrede Bøger, som Donather, Regulas, Facenus, tres Partes Alexandri udi octava, hvilke Bøger som nylig satt er«. Om disse forskellige skolebøger se Bjørn Kornerup, anf. arb., I, kap. V: »Undervisning og Skolebøger i Middelalderen«, især s. 125-127 (om »Donatus«, den elementære latinske grammatik), s. 143-148 (om Alexander de Villa Deis »Doctrinale«, en større latinsk grammatik), s. 139 (om »Facenus«, en kommentar til Alexanders værk) og s. 140 (om »Auree regule partium gramatice artis fundamentales«). Jf. også art. »Skolebøger«, KLNLM XV, sp. 641-647.
96. Knud Ottosen, anf. st., s. 381, 385. Se i øvrigt *Bogvennen* 1982: »Skrift, Bog og Billede i Senmiddelalderens Danmark« samt Troels Dahlerups kommende bind om 1400-tallets Danmarkshistorie.
97. Per Ingesman, *Den lundensiske kapitelgejstlighed i senmiddelalderen*, utrykt licentiatafhandling, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1985.
98. Artiklen er en samarbejdet version af manuskriptet til min licentiatforelæsning på Aarhus Universitet den 29. november 1985.
99. Jf. hvad der ovenfor er sagt om gaver af bøger til domkirker og domkapitler. Fra Roskilde domkapitel er ligefrem bevaret to lister, fra henholdsvis 1459 og 1460,

over kapitlets udlån af bøger til dets medlemmer: Alfred Otto, *Liber daticus Roskildensis*, Kbh. 1933, s. 127-131, 139-141.

100. *Testamenter* nr. 79.

Bilag

Danske kanniketestamenter 1400-1536

- 1404 1.5 Svend Saxstrup, dekan i Lund (*Testamenter* nr. 75).
- 1408 7.9 Ebbe Jensen, kannik i Ribe og sognepræst i Ål (*Testamenter* nr. 76).
- 1418 21.3 Jens Jakobsen, dekan i Lund (*Testamenter* nr. 82).
- 1421 15.7 Peder Steeg, kannik i Roskilde (*Testamenter* nr. 83).
- 1427 1.8 Otto Bosen, kannik i Ribe, Slesvig og Lübeck, provst i Vardesyssel (*Testamenter* nr. 86).
- 1432 10.2 Anders Strangesen (Gagge), kannik i Lund (*Testamenter* nr. 87).
- 1434 8.7 Laurens Nielsen, dekan i Roskilde (*Testamenter* nr. 88).
- 1442 7.4 Jon Pedersen, kannik i Ribe (*Testamenter* nr. 90).
- 1458 11.3 Bo Sommer, kannik i Lund (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 389-392).
- 1459 26.2 Anders Skeel, dekan i Ribe (Skeel, *Optegnelser om Familien Skeel* s. 364-367).
- 1462 17.12 Anders Brok, kantor i Ribe (Terpager, *Ripæ Cimbricæ* s. 61f).
- 1474 10.5 Mads Jensen, kannik i Ribe (Terpager, *Ripæ Cimbricæ* s. 62-64).
- 1483 4.4 Mogens Kempe, kannik i Lund (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 383-387).
- 1490 31.8 Odde Hansen, provst i Roskilde (*Repertorium* 2. rk., nr. 6776).
- 1498 29.3 Johan van Hafn, ærkedegn i Ribe (*Repertorium* 2. rk., nr. 8560).
- 1503 11.8 Hans Urne, provst i Odense (*Danske Magazin* I, s. 293-298).
- 1505 9.5 Oluf Esbernsen, kannik i Lund (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 169-177).
- 1513 16.1 Peder Andersen (Jernskæg), kannik i Roskilde (*Repertorium* 2. rk., nr. 12443 (stærkt beskadiget)).
- 1517 10.11 Morten Krabbe, ærkedegn i Århus (KB. Gl. kgl. Saml. 844fol., fol. 217-218).
- 1532 17.6 Jens Mogensen, kannik i Lund (RA. Privatarkiver på papir. Jens Mogensen).

1986 – En oversigt

af *Leo Kamstrup Olesen*

1986 blev naturligvis et jubilæumsår for Den danske Folkekirke. Den 30. oktober var det 450 år siden, at reformationen blev indført i Danmark. Og denne begivenhed blev markeret ved højmesserne på Allehelgens dag over det ganske land. Københavns Domkirke var fyldt til sidste plads med Dronningen og KM Mette Madsen som deltagere. Biskop Ole Bertelsen prædikede og bar for første gang sin nye bispekåbe – kaldet Lutherkåben (KD 3/11, BeT 3/11). Blandt de mange ledere fra andre kirkesamfund, der deltog i denne gudstjeneste, var dog ikke den katolske biskop Hans Martensen, men han kan godt se det positive ved reformationen. Kirken havde måske ikke rettet sig uden denne katastrofale medicin, udtaler han, dog begræder han, at enheden gik tabt (KD 30/10). Anledningen blev også brugt til at mindes »det glemte« reformationsmonument, der blev afsløret på Bispetorvet foran Københavns Domkirke i 1943 (KD 30/10).

Reformationsjubilæet synes også at have fået udenlandske teologiske forskere til at interessere sig for den danske reformations historie med 450 års forsinkelse, idet der på Københavns Universitet blev afholdt et internationalt symposium med deltagere fra 8 forskellige lande. Og en af arrangørerne, professor Leif Grane, betegner symposiet som en stor succes (KD 29/10).

Selv om der var en vis mathed over forberedelserne til festlighederne, blev der dog offentliggjort en del artikler om begivenheden (jvf. TF nr. 10 og 11, DKt 22). Universitetslektor Martin Schwarz Lausten minder om, at ingen steder i Europa blev reformationen og den lutherske kirke indført på en så dramatisk måde som i Danmark.« (kronik i Pol 30/10). Med denne begivenhed »blev Bibelen sluppet løs – også til billedbrug«, skriver sognepræst Lisbeth Smedegaard Andersen (kronik i BeT 30/10). Jubilæet er en udfordring til at sætte folkekirken i fokus,

I fremstillingen bruges – især ved henvisninger – følgende forkortelser: BeT, Berlingske Tidende; DKt, Dansk Kirketidende; DØF, Det økumeniske Fællesråd; EB, Ekstra Bladet; FKN, Folkekirkens Nødhjælp; Ft, Folketinget; Hb, hovedbestyrelse(n); JyPo, Jyllands-Posten; KM, kirkeminister(en) eller kirkeministeriet; KD, Kristeligt Dagblad; LafM, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer; MrBl, Menighedsrådenes Blad; MF, Menighedsfakultetet; Pol, Politiken, Prf, Præsteforeningen; PrfBl, Præsteforeningens Blad; TF, Teologisk Forum (tillæg til KD); WA, Weekendavisen. Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1986. Årstal i parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret.

skriver MF'eren Alice Brack (C) (kronik i KD 15/8). Folketinget bør lave en jubilæumsfest, mener hun (JyPo 23/6). Og Søren Krarup benytter anledningen til at fastslå, at »der er grund til at genindføre reformationen i Danmark – og ligesom dengang kunne vi begynde med at fængsle nogle biskopper ...«, nemlig Ole Bertelsen og Henrik Christiansen, fordi de ved deres udtalelser om dette og hint forvirrer det verdslige regimente (JyPo 30/10).

Dog var der et par emner, der mere end alt andet fik debatten om, hvad der er ret luthersk kristendomsforståelse, til at flamme op, uden at de stridende parter dog på nogen måde blev tilnærmelsesvis enige. Det var debatten om Kairos-dokumentet og Lima-dokumentet. Diskussionen om begge dokumenter vil blive gennemgået udførligt nedenfor.

Et andet jubilæum, som på det »festlige« plan forblev næsten ubemærket, var 250 års-dagen for konfirmationens indførelse i Danmark, men blev måske indirekte anledning til det, som nok vil vise sig at være kulminationen på de seneste års fornyede opmærksomhed om konfirmationsforberedelsen og selve konfirmationen. Provst Kristian Jordanen spørger, om den ringe opmærksomhed om dette jubilæum skyldes, at det var pietistene, der indførte den (PrfBl 18,328ff. jvf. samme i WA 17/4). Det skal dog nævnes, at »Aalborg Stiftsbog 1986« har konfirmationsspørgsmål som sit hovedtema.

Og i 1986 var det også 900 års-dagen for Knud den Helliges voldelige død i Skt. Albans Kirke i Odense. Denne begivenhed blev på behørig vis fejret på flere måder: med en mindegudstjeneste i Odense Domkirke og et symposium på Odense Universitet, hvor bl.a. lektor, dr. theol. Carsten Breengaard holdt en forelæsning, hvori han påviste, at behandlingen af Knud den Hellige i den nyere historieskrivning hviler på en række »fordomme«, der er f.eks. ingen basis for at fremstille ham som en tyrann (KD 11/7, jvf. 12/7 og TF nr. 6 og Historisk Tidsskrift Bd. 86,1ff., jvf. ligeledes KD 9/7, 10/7).

Det må tillige nævnes, at der i dette mindere år kom de første signaler om, at paven ønsker at besøge Norden og dermed også Danmark i 1988 eller 1989 (KD 17/9, BeT 27/2-87). Det vil i givet fald blive det første pavebesøg i Danmark nogensinde. Det tyder ikke på, at han vil få en enstemmig hjertelig modtagelse af danske kirkefolk (WA 2/1-87).

Kairos-dokumentet

I slutningen af 1985 udgav bl.a. DØF heftet: »Kirkernes kamp mod

apartheid«, hvis hovedartikel er det sydafrikanske »KAIROS-dokumentet«. Grunden til, at dette dokument, der er udarbejdet/underskrevet af en tværkirkelig gruppe på 151 sydafrikanske teologer, fremkaldte en så voldsom teologisk diskussion her i landet, som det blev tilfældet, var dels, at biskop Henrik Christiansen – som formand for DØF – er medansvarlig for udgivelsen af heftet og har skrevet et forord til det, dels at biskop Thorkild Græsholt – som næstformand for Folkekirkens Nødhjælp – formodes at være medansvarlig, fordi FKN var medudgiver af heftet. Og det spørgsmål, som først og fremmest blev rejst, var, om disse to biskopper kan tilslutte sig Kairos-dokumentets ord om, at »tiden er inde« i NT-lig forstand.

Der kan på dette sted ikke blive tale om en egentlig gennemgang af den teologiske debat om dette dokument, men der fremdrages kun de teologiske vurderinger, der er nødvendige for at forstå lidt af debattens voldsomme karakter.

Debatten fik måske en lidt forkert start ved Søren Krarup's polemisk overspillede åbning af den i JyPo, og bedre blev det ikke af, at professor Steffen Kjeldgaard-Pedersen i sit åbne brev til de to ovennævnte biskopper kædede sin kritik af biskop Christiansen sammen med dennes sag mod pastor Inge-Lise Wagner (jvf. DKt 8,119), og ved at Christiansen meddelte DKt's redaktion, »at tiden ikke tillader ham at svare på folks åbne breve« (jvf. DKt 10,149).

Kairos-dokumentet er et kristeligt kætteri, fastslår Søren Krarup, fordi der ved brug af det ord menes, at tiden er inde i NT-lig forstand, og det er ikke tilfældet (jvf. Kjeldgaard-Pedersen DKt 8,120). Derfor er manifestet i sit udgangspunkt og i sin problemstilling »en forvanskning af evangeliet, og dette præger det fra begyndelsen til enden. Der er tale om politisk teologi.« Og de, som rundsender det, gør sig skyldig i evangelieforfalskning, mener han. Dokumentets »grundbegreb: et »retfærdigt samfund««, kender Paulus ikke. Hos ham »er enhver tale om samfundet *negativt* bestemt: Det drejer sig om at begrænse uretfærdigheden. I Kairos-manifestet er retfærdighed i samfundet et positivt begreb: det drejer sig om at skabe »en retfærdig lov og den rette orden«. Derfor er manifestet i klar modsætning til paulinsk teologi (og dets grundholdning) et udtryk for den gerningsretfærdighed, Paulus bekæmper med al sin lidenskab og styrke.« Det er kætteri, »når den ene part i en politisk strid vil tage patent på det gode og møder frem med kravet om at repræsentere Gud i striden.« »I Kairos-manifestet er den for evangelisk luthersk kristendom uopgivelige forskel på åndeligt og verdsligt regimente slettet ud.« Ved at påtvinge Den danske Folkekirke dets indhold er de to biskopper i færd med at gøre evangeliet

hjemløst i vores kirke, fastholder Krarup («Tidehverv» 3,99ff., jvf. samme i JyPo 1/2, 21/3, 23/6, WA 14/2). Kraup's udtalelser fik Bibelselskabets generalsekretær N. J. Cappelørn til at kræve en tjenstemandsundersøgelse af ham (WA 14/2, KD 18/2). At påføre ham en sag og måske sågar et martyrium er at gøre for meget stads af ham, mener sognepræst Andreas Davidsen (WA 21/2). Han lider af uevangelisk dømmesygge, mener dr. theol. Øyvind Foss (JyPo 4/3, jvf. samme i JyPo 13/6, 11/7).

Det er »en skandale og en katastrofe«, at dette dokument er udsendt i dansk biskoppeligt regie, fastslår Kjeldgaard-Pedersen. Og afvisningen af det, som dokumentet kalder »Kirke-teologien«, er »en total afvisning af den lutherske sondring mellem åndeligt og verdsligt regimente«. Fejlen er netop, at den politiske interessekonflikt opfattes som »kampen mellem retfærdighed og uretfærdighed, godt og ondt, Gud og Djævelen« (jvf. domprovst Rudolph Arendt i KD 20/5). Den kærlighed, der tales om, er af morderisk karakter. Og kærlighedsbudet er dermed gjort betinget. Dokumentet har politiseret synds- og retfærdighedsbegrebet og aner derfor ikke, »hvad synd mod og retfærdighed over for Gud er« (DKt 8,119ff.).

Biskop Græsholt mener, at dokumentet er betydningsfuldt og ser det gerne læst med eftertanke og debatteret af danske præster. For ham er undertrykkelsen i Sydafrika »fuldt såvel (et) teologisk og kirkeligt anliggende som et politisk.« En særlig grund til at tage de uretfærdigheder op, som sker der, er, »at de sker i kristendommens navn.« Dokumentet er et nødskrig. »En teologi, der deler selve nadveren i en nadver for hvide og en anden for ikke-hvide, er afsporet«, anfører han (jvf. til dette sognepræst Jørgen Juul, PrfBl 32,538ff., især 540 og Peter Lodberg, PrfBl 38,678f.). Men han erkender, at det vanskeligste for ham netop er, at dokumentet indeholder begrebet Kairos, dog mener han ikke, at det »nødvendigvis behøver at fortolkes i strengt eskatologisk forstand, hver gang det anvendes« (DKt 10,148f.).

Generalsekretær i DØF, cand. theol. Peter Lodberg anfører, »at det er en skandale, at kristne, der har det samme bekendelsesgrundlag i det samme land, ikke kan mødes ved et fælles nadverbord«. »Det er dokumentets udgangspunkt, at der finder en kirkekamp sted i Sydafrika. Dets forfattere hævder, at apartheid er et nutidigt kristens kætteri, men det forleder dem ikke til at absolutere deres sag,« og dokumentet »legitimerer ... ikke brug af magt,« fastslår Lodberg. Og han »ser ingen modsætning mellem KAIROS-dokumentet og den evangelisk-lutherske lære« (DKt 10,149ff., jvf. samme i PrfBl 24,425ff., især 431f.). Øyvind Foss har en kritisk kommentar til Lodberg, fordi han

»de facto er villig til å kaste Luthers lære om de to regimenter ... over bord.« (JyPo 11/7, jvf. hertil Krarup i JyPo 23/6 og Lars Holm i DKt 15,224).

Anders E. Nielsen overvejer »om »Kairos« ikke netop med rette fordømmer et med skriftsteder legitimerende regime for at have sammenblandet verdsligt og åndeligt regimente« (PrfBl 32,543f.). Sognepræst Henrik True mener, at der er en »fundamental uoverensstemmelse mellem Kairos-dokumentet og bekendelsesskrifterne«. Det negligerer ganske enkelt »den lutherske sondring mellem åndeligt og verdsligt regimente til fordel for en kristeligt politisering.« (PrfBl 28,502f.).

Kjeldgaard-Pedersen finder det urimeligt at forsvare dokumentet, som Græsholt gør, ved at henvise til, at der er tale om et nødskrig. »Der er tale om et teologisk papir, som efter sit eget udsagn er blevet til efter grundige diskussioner«. Og det er ikke først og fremmest en protest mod det delte nadverbord, som Græsholt med rette anfører det forargelige i. Men det er ikke sagen for dokumentets forfattere, de går »langt videre, ja nævner, så vidt jeg kan se, end ikke det delte nadverbord«, anfører Kjeldgaard-Pedersen. Men det, som virkelig er problemet ved at godtage dokumentet, er, at forfatterne er sikre på »at deres og den undertrykte sorte befolknings sag er Guds sag«, mener han. »Hvor sondringen mellem åndeligt og verdsligt regimente ikke fastholdes, kan det heller ikke fastholdes, at mennesker aldrig kan komme til at skabe en retfærdighed på jorden, hvormed de bliver retfærdige over for Gud, eller en fred, som kan kaldes Guds fred.« Dokumentets forfattere og dets forsvarer, Lodberg, viser tydeligt, at de ikke har begrebet, »hvad synd er i evangelisk forstand. Som om den var noget, mennesker kan slippe ud af«, slutter Kjeldgaard-Pedersen (DKt 11,164ff., især 167f.).

Som en kommentar til opfordringen om at bede for Sydafrika i kirkerne den 16. juli skriver domprovst Arendt: »At bede er at kaste sin sag over på Gud, ikke at spænde Gud for sin sag«. Skal vi bede for Sydafrika, så må vi også »bede for Det sydafrikanske Kirkeråd om, at det må holde op med at forfalske evangeliet i dets i øvrigt berettigede modstand mod apartheid-systemet«, mener Arendt (KD 20/5).

Hele debatten om »Kairos-dokumentet« og »Lima-teksten« viser, at det for mange er »selve kristendommens hovedindhold, der er på spil.« Og der er i Den danske Folkekirke »ved at udvikle sig to poler af vidt forskellig teologisk og deraf følgende kirkepolitisk observans.« Hvor en tilsidesættelse af begrebet »retfærdiggørelse af tro« synes at blive »stadig mere tydeligt hos den ene pol«, mener DKt's redaktør,

Lars Holm (DKt 9,131).

Sognepræst Ricardt Riis har skrevet en lang og meget læseværdig artikel: »Luther og Kairos-dokumentet«, hvor han prøver at finde de momenter i Luther's øvrighedsforståelse, der har relation til den ovenfor omtalte debat. Han gør opmærksom på, at Luther godt kan tale om »retfærdig krig«. Behandlingen af den sorte befolkning i Sydafrika »er imod Guds naturlige lov«, fastslår Riis. Endvidere påpeger han, at »Luther skelner mellem en anerkendelse af øvrigheden og en anerkendelse af øvrighedens gerninger. Den skelnen gennemfører KAIROS-dokumentet ikke.«, skriver han (PrfBl 39,685ff., især 689, jvf. samme i WA 27/2 og PrfBl 13-14,225ff.: Kaj Munk om KAIROS-dokumentet). I en artikel i TF (11,6ff.) i anledning af reformationsjubilæet skriver Kjeldgaard-Pedersen, at tilslutningen her til lands til Kairosdokumentet, er et tegn på en bevægelse i katolsk retning. Biskop Christiansen slår fast, at det er et arbejdsrapport, der skal opfattes som et grundlag for en fortsat diskussion, og det er ikke en læretæst. Det »er et teologisk arbejde, som er blevet til i en bestemt tid med dens særlige folkelige og politiske forhold.« (TF 1, 1987,1ff., jvf. samme i WA 24/1-86). Universitetslektor Jens Holger Schørring advarer imod »en forhastet, letkøbt dom over Kairosdokumentet«, men han erkender, at det »på sine steder (er) så vidtgående, at det må vække betænkelighed.« (TF 1,1987,4ff.). Sognepræst Anders Gadegaard mener, at Kjeldgaard-Pedersen overbetoner »tendensen (i Kairos-dokumentet) til at udnævne kampen mod apartheidstyret som ikke blot bekæmpelse af »det, der tager sig ondt og forargeligt ud«, men også som en vej til absolut fred og retfærdighed, (denne tendens) er klar nok.« (TF 1,1987,8).

Kulminationen i debatten nåedes midt i september under et besøg i København af generalsekretæren for Det sydafrikanske Kirkeråd, Beyers Naudé, der er et af de mest fremtrædende medforfattere af dokumentet. Han deltog i et debatmøde på det teologiske fakultet i København sammen med nogle af dokumentets hovedmodstandere i Danmark. Samme aften (11/9) var der en udsendelse i Kirkeligt Forum i TV med Leif Grane, Henrik Christiansen, Steffen Kjeldgaard-Pedersen og Peter Lodberg som deltagere (jvf. til denne udsendelse provst N. C. Lilleør's kommentar i KD 24/9). I debatten erkendte Naudé, at der er en fare for, at dette dokument kan blive misbrugt, men han understregede igen og igen, at dokumentet ikke er en endegyldig sandhed. Og han bemærkede, at der er mange punkter i det, som han selv stiller sig kritisk over for (KD 13/9). Kjeldgaard-Pedersen finder det interessant, at Naudé under mødet forsøgte at modificere dokumentets

indhold. Men tilbage står dog, at det er gennemsyret af det dualistiske, enten er man på Guds side eller på Djævelens, fastholder Kjeldgaard-Pedersen (KD 13/9, jvf. KD 11/9, 12/9, 28/8 og Else Houmøller-Jørgensen's kronik i KD 18/11).

Lima-dokumentet

I løbet af 1986 kom det til en meget voldsom debat om ovennævnte dokument, en debat, der egentlig burde være kommet i 1985, da sagen for så vidt blev afsluttet på bispemødet i efteråret 1985 (jvf. KD 23/9-85). Men sognepræst Folker Willesen åbnede debatten med en kritisk artikel i PrfBl (51-52,941ff.) i slutningen af 1985 i den tro, at biskopperne skulle behandle sagen om Den danske Folkekirkes svar på Lima-dokumentet på januar-bispemødet i 1986 (jvf. PrfBl 5,71). Uden hans indlæg havde sagen vel sluttet med bispemødets vedtagelse.

Forhistorien er den, at kommissionen Faith and Order under Kirkerne Verdensråd i 1982 ved et møde i Lima, Peru's hovedstad, fik vedtaget en endelig tekst om dåb, nadver og embede. Og alle medlemskirker af Kirkernes Verdensråd blev bedt om at tage stilling til denne tekst og sende deres svar og kommentarer til Faith and Order inden udgangen af 1985. I 1984 udgav DØF dokumentet på dansk med titlen: »Dåb nadver embede« (Jvf. Erik Kyndal i TF 8,1984,1ff.). Da biskopperne ikke så sig i stand til selv at afgive et svar på Den danske Folkekirkes vegne, bad man de teologiske fakulteter om at nedsætte et udvalg til at udarbejde et udkast til et dansk responsum til dokumentet. Udvalget kom til at bestå af professorerne Leif Grane og Mogens Müller (København), lektorerne Erik Kyndal og Lars Thunberg (Århus). Kyndal blev formand.

Århusfolkene var de mest aktive i udvalget, der kun holdt et møde, hvor Leif Grane ikke havde mulighed for at deltage, mens den resterende forhandling skete ved skriftlige indlæg (jvf. Thunberg i PrfBl 25,1985,469ff., Grane i PrfBl 20,361ff., DKt10,152f., Kyndal i PrfBl 23,414ff.). I slutningen af 1984 havde udvalget udkastet færdigt, men Grane kan kun underskrive udkastet med følgende forbehold: »For mit vedkommende må de forekommende positive udsagn (berigelse, taknemmelighed osv.) tillægges et så minimalt indhold som muligt.« Midt på sommeren 1985 bliver udkastet offentliggjort i PrfBl (25,473ff.) sammen med en lang introduktion til Lima-dokumentet af Thunberg (469ff.) På efterårsbispemødet bliver spørgsmålet om udkastets videre skæbne behandlet, dog er Herluf Eriksen og Helge Skov ikke til stede. Her bliver udkastet uden ændringer ophøjet til at være

det svar, der skal afgives fra folkekirken. I et følgebrev blev det bl.a. sagt, at dette responsum »bedes betragtet som det ønskede svar fra Den danske Folkekirke.« (Jvf. KD 23/9-85, PrfBl 5,71, DKt 9,135f.).

Efter offentliggørelsen af udkastet kom der sidst på sommeren -85 en kommentar til det fra cand. theol. Asger Højlund, lærer ved MF i Århus. Han savnede meget i det omtalte udkast, fordi der er »fatale mangler i det centrale«, selv om Lima-dokumentet har mange positive detaljer (PrfBl 35,1985,621ff.). Sidst i 1985 skriver – som nævnt ovenfor – Folker Willesen et meget kritisk indlæg om dette udkast til det danske svar på Lima-dokumentet, som han tror, biskopperne skal behandle på deres januar-møde i -86. Hans hovedindvending er, at det »må gøres lysende klart for kommissionen: at biskopperne kun svarer som topfunktionærer i Folkekirken. Ikke på dens vegne, ikke »på højeste beslutningsniveau«. Desuden mener han, at dokumentet er uklart i mange henseender, og det »anser øjensynligt »den apostolske tro« for en given, kendt størrelse, som kirkerne hver især bør prøve sig og sit på.« Den meget specielle styringsform, som Den danske Folkekirke er undergivet, kommer ikke tilstrækkeligt klart frem ved følgende bemærkning i udkastet: »Dog mener vi ikke, at ledelsen af menigheden *udelukkende* tilkommer det ordinerede embede.« Med en henvisning til finanslovens § 19, gør han opmærksom på, at »Folkekirken er medlem hos Verdensrådet efter Folketingets beslutning« (PrfBl 51-52, 1985, 941ff., jvf. 5,71). Selv om biskopperne allerede havde afgjort sagen, er det nok en kendsgerning, at uden hans indlæg ville dette responsum i sin helhed næsten være forblevet ukendt i den store offentlighed (PrfBl 5,71, DKt 9,133f.). Og han opfordrer menighedsrådene til at kræve et svar fra biskopperne om, hvorledes de »ønsker Den danske Folkekirke opfattet ude omkring: som embedets kirke eller som folkets.« (MrBl 5,192f.).

Senere på året viser det sig, at de to fraværende biskopper på efterårsmødet, Herluf Eriksen og Helge Skov, allerede på januarmødet havde taget afstand fra den tekst, som deres 8 kolleger havde ledsaget responsummet med, at det »bedes betragtet som det ønskede svar fra Den danske Folkekirke«. Derfor afgav de på dette bispemøde en mindretalsudtalelse, som er sendt til Geneve den 9. april: »Efter kommissionens anmodning fremsender vi et responsum, der er indhentet fra et fælles fakultetsudvalg nedsat af de teologiske fakulteter ved Københavns og Århus universiteter.« Deres argumentation var, at flertalsudtalelsen kunne tolkes således, »at danske biskopper kunne udtale sig på folkekirkens vegne«, og at de stærkere ønsker markeret, at dokumentet »på en række punkter klart afviger fra en evangelisk-luthersk

forståelse af dåb, nadver og embede.« (PrfBl 18,331, DKt 9, 134f., KD 6/5). Samtidigt gjorde biskop Wiberg opmærksom på, at han på bispemødet den 23/10-85 stillede forslag om en formulering i lighed med Eriksen's og Skov's, og at det ikke kunne opnå tilslutning, men desuagtet fastholder han, at det svar, som han var været med til at godkende, ikke er afgivet på folkekirkens vegne (PrfBl 18,331f., DKt 9,135).

Som en noget forsinket kommentar til Willesen's kritik skriver biskop Grøsholt, at han vedkender sig medansvaret for at sende denne vurdering til Geneve og bede Faith and Order »betragte den som det ønskede svar fra Den danske Folkekirke.« Han »finder det udarbejdede papir væsentligt som replik i en samtale« og mener, at det har stor værdi »som et foreløbigt resultat af en samtale mellem kirkelige fagfolk af vidt forskellig baggrund.« Men han må afvise, at han dermed har »sagt god for Lima-dokumentet, eller at teologernes svar skulle binde Den danske Folkekirke« (PrfBl 18,332, jvf. Willesen's duplik PrfBl 23,418f.).

Den megen opmærksomhed, som det danske svar får i de første måneder af 1986, får professor Grane, til at træde ind i debatten, og han offentliggør bl.a. sine indlæg i udvalgsarbejdet. Han gør her opmærksom på, at denne sag var overordentlig væsentlig for Århus-medlemmerne af udvalget, men udvalgets formand, Kyndal, havde i et brev til Grane givet udtryk for, at der jo ikke var tale om en ny bekendelse, men der skulle blot fremføres nogle af de synspunkter, der var rådende i folkekirken, og denne opfattelse af opgaven kunne Grane tilslutte sig.

Da han fik det endelige udkast til underskrift, faldt det ham vanskeligt »at acceptere Kyndals hyppige tale om taknemmelighed og andre former for begejstring.« Men med Kyndal's – ovenfor omtalte – relativering af skrivelserns betydning, valgte han alligevel at underskrive, dog med det ovennævnte forbehold. Han havde aldrig forestillet sig, at biskopperne uændret ville overtage skrivelserne og fremsende den. Og derved er den »af andre blevet opfattet anderledes, end jeg havde gjort, og den fik tillagt en betydning, den på intet tidspunkt havde haft for mig.« Grane beklager, at sagens forløb viser, at han har fejlvurderet situationen. Nu føler han, at det er nødvendigt at offentliggøre sin vurdering af dokumentet, således som den kom til udtryk under udvalgsarbejdet: 1) Næsten intet i dokumentet har en præcis mening. 2) Den ortodokse kirkes nadversyn præger store dele af nadverafsnittet. 3) Den synlige kirkelige enhed er kirkepolitisk og dermed ikke noget fundamentalt. 4) At tale om apostolsk succession må være en ret, så længe man ikke påstår, at den er kirkens fundament. Og han fortsætter, »det papir, vi skal tage stilling til, kan man gerne kalde

»very interesting«, men »fundamental« er det ikke«. Og »har man godkendt, at der ikke står noget *afgørende* på spil«, kan man godt tolke det venligt, fastslår Grane (PrfBl 20,361ff., jvf. samme i DKt 10,152f.). I en anden sammenhæng nævner han, at det er ubestrideligt, at folkekirken historisk befinder sig i en økumenisk sammenhæng, men en økumenisk praksis, som for nogle år siden fandt sted i Københavns Domkirke, finder han »udvendig: den katolske biskop, Hans Martensen, fik overladt prædikestolen, men forlod kirken, inden den altergang, som blev forestået af biskop Ole Bertelsen, fandt sted.« (TF 6,4ff).

Kyndal undrer sig over, at Grane og de to biskopper, der har været med til at vedtage det officielle svar, »finder det nødvendigt nu bagefter at retfærdiggøre sig over for en åbenbart magtfuld kirkepolitisk lobby«. For nu da biskopperne har overtaget teksten, er den ikke længere »*vor* udtalelse«, men det »officielle svar fra Den danske Folkekirke.« Biskoppernes behandling af sagen »var sikkert (den) eneste praktisk mulige og efter mit skøn fuldt forsvarligt«, skriver Kyndal. Men sagens kerne er »den udtalte og uudtalte evindelige angst for, at nogen skulle komme til at udtale noget væsentlig »på Folkekirkens vegne«,« fastslår Kyndal (PrfBl 23,414ff.).

Som en kommentar til denne sag skriver N. J. Cappelørn, at det er et problem af vidtrækkende betydning. »Hvis ingen nogen sinde kan udtale sig på Folkekirkens vegne om noget så fundamentalt som forståelsen af dåb og nadver, stivner kirken så ikke i en tros lære, der er sand i den form, den engang har fået, alene af den grund, at ingen kan tage ansvaret for at ændre den?« (WA 6/6).

Konfirmandundervisning

Man kan vist roligt sige, at den stigende interesse for konfirmandundervisningen, som man har kunnet fornemme de senere år, kulminerede i årets første halvdel. Anledningen var, at tre biskopper, en provst og en lektor på Præstehøjskolen kort efter nytår kom med et »Debatoplæg til en forsøgsordning med en indledende konfirmationsforberedelse på 4. klassetrin«. Den egentlige ophavsmand til debatoplægget er biskop Herluf Eriksen (jvf. Henrik Christiansen i Aalborg Stiftsbog 1986,43ff.).

En omfattende og kvalificeret debat om dette forslag og om konfirmationsundervisningen i øvrigt blev ført i KD og DKt, mens der i PrfBl kun kom få bemærkninger om emnet. Derimod var højresiden i dansk kirkeliv stort set tavs. Den havde opmærksomheden koncentreret om

søndagskolernes vanskeligheder (KD 8/4, jvf. KDs leder 12/4). Denne tilbagegang i organisationernes søndagskolearbejde betyder ikke, at der er tilbagegang i det kirkelige børnearbejde som helhed, tværtimod er der meget liv i det folkekirkelige børnearbejde, påpeger provst Knud Schjødt-Petersen, der er formand for et udvalg om børnearbejde i Aalborg stift, og sognepræst Henning Nørhøj, der er formand for Evangelisk Pædagogisk Samvirke (KD 12/4). Bjarne Gertz Olsen, landssekretær for Danmarks Folkekirkelige Søndagskoler og Børnegudstjenester, er optaget af, hvornår »kirken fra officiel side vil indse, (at denne bevægelse) fører ind i kirken og ikke ud af den«, men nævner ikke et ord om konfirmationsundervisningen (kronik i KD 24/4).

På januarbispemødet fremlagde biskopperne Henrik Christiansen, Herluf Eriksen og Helge Skov et debatoplæg til en forsøgsordning med forberedende konfirmandundervisning på 4. klassetrin på i alt 36 timer. Oplægget var udarbejdet sammen med provst Kristian Jordansen og lektor på Præstehøjskolen Jens Kr. Krarup. Ordningens sigte er »at gøre børnene fortrolige med den kristne børnelærdom og folkekirkens gudstjeneste.« Der skal lægges vægt på fortælling af bibelhistorie og salmesang. Man forudsætter, at de fleste lærere rekrutteres blandt folkeskolelærere, men cand.theol.'er og cand.pæd.'er i kristendomskundskab kan også komme på tale, det samme gælder stud. theol.'er i slutningen af studiet. Læreransættelser skal godkendes af vedkommende biskop efter indstilling af menighedsråd og præst. Og endelig blev det præciseret, at præster ikke skulle pålægges mere konfirmandundervisning end hidtil.

I de sogne, hvor man besluttede at indføre forsøgsordningen skulle deltagelse være obligatorisk, såfremt man senere ville konfirmeres. Fritagelse kunne dog ske ved tilflytning fra et område uden den forberedende undervisning (forslaget er gengivet i sin helhed i DKt 2,23f., PrfBl 6,86f.).

Forslaget blev positivt modtaget af biskopperne, idet de ønskede en debat om det (KD 9/1). Formand for Folketingets Kirkeudvalg, Poul Brøndsted (V), mener, at ordningen vil kunne opfylde et behov (KD 10/1 og 13/1). KM Mette Madsen finder forslaget spændende (KD 10/1). Religionspædagog Karen Lundblad tror ikke på ideen. Man skal ikke satse på øgede kundskaber. Og en øget obligatorisk konfirmandundervisning vil betyde mange færre konfirmander, hævder hun (KD 10/1). Sognepræst Erik Ågård (lærer i kateketik på pastoralseminariet i Århus) mener også, at en udvidelse af den obligatoriske konfirmandundervisning vil decimere antallet af konfirmander. Desuden mener han ikke, at den nuværende konfirmandundervisning »er god nok og

attraktiv nok til at fungere som en anbefaling for en udvidelse« (KD 2/4). Ideen er god nok, men det er fatalt at fastholde, at den skal være obligatorisk, dér hvor man beslutter at sætte den i gang, skriver præstehøjskolens forstander, Niels Thomsen (KD 10/3, jvf. DKt 2,24). Cap-pelørn er enig med Thomsen i, at det er uheldigt, at man taler om, at undervisningen skal være obligatorisk (WA 12/9). Ordet obligatorisk skurrer også i skolepsykolog Kristian Jensen's ører (KD 18/1). For- manden for LafM, gårdejer Henning Rasmussen er meget betænkeligt ved, at deltagelse i ordningen skulle være obligatorisk dér, hvor »sog- net« beslutter sig til at gå ind i ordningen. Hvem er sognet? spørger han. På grund af den foreslåede biskoppelige godkendelse af lærerne kaldte han det »en biskoppelig skole«, og det kunne han ikke være med til (KD 10/1, jvf. til det sidste pastor Poul Hansen, Søndbjerg i KD 5/2). Seminarirektor Knud Munksgaard, formand for FDF/FPF, var positiv over for forslaget, men fandt det betænkeligt at lave en konfirmandundervisning uden præsternes deltagelse (KD 10/1, jvf. samme i KD 14/1 og 6/2). Formanden for Danmarks Folkekirkelige Søndagsskoler og Børnegudstjenester, indremissionær H. P. Asmussen hilser det velkomment, at biskopperne endelig har erkendt, at den nuværende undervisning er utilstrækkelig (KD 10/1). Det samme glæ- der generalsekretær for KFUM & K Mogens Nielsen sig over, men han håber, at der kan blive et samspil mellem det frivillige kirkelige børne- arbejde og den officielle kirke om denne undervisning (KD 10/1). Lærer Grete Lorck synes, at det er på tide, at folkekirken tager sin dåbsoplæring alvorligt og beklager, at det er så vanskeligt at få gen- nemført noget nyt i den. Debatoplægget går »i den rigtige retning, men det er ikke nok«, fastslår hun (KD 11/6). Domprovst Søren Lod- berg Hvas hilser forslaget velkomment, blot er det så spinkelt, at det kun er en lappeløsning, mener han (BeT 9/2).

Landssekretær for Luthersk Missions børnearbejde, Ebbe Kaas, glæ- der sig også over forslaget, men ved at gøre præsten til leder af den obligatoriske undervisning indeholder forslaget noget principielt sprængstof, hævder han. Han fastslår, at forældrene har det fulde an- svar for deres børns kristendomsoplæring. Og ønsker kirken at indføre en ny obligatorisk konfirmandundervisning, så må der gives plads for andre undervisningstilbud fra de frivillige kirkelige organisationer, kun derved sikres den nødvendige frihed for forældrene, mener han. Og sognepræstens rolle over for disse alternative tilbud må begrænses til det minimale. Uden en meget fleksibel ordning skabes der »en unødigt konflikt mellem forældremandatet og kirkens oplæringsforpligtelse«, skriver han (KD 3/3).

Provst Jordansen er ikke i tvivl om, at Kaas er repræsentativ for den bekymring for forslaget, som man finder hos dem, der er engageret i de frivillige organisationers børne- og ungdomsarbejde. Men samspillet mellem dem og folkekirken »er så betydningsfuld, at det er af konstitutionel art«, fastslår Jordansen. Og det er forkert at antyde, at folkekirken begrænser disses arbejdsmuligheder ved at stille imod to års konfirmandundervisning. Han finder det besynderligt, at man i den anledning kan bebrejde biskopperne, at de vedkender sig et ansvar for deres embede. Når Kaas taler om samvittighedskonflikt og tabt frihed for en forældregruppe, så glemmer han, at der er folkekirkeligt indstillede mennesker, der allerede har mistet den frihed, og de spørger efter hjælp, en hjælp som folkekirken ikke i dag kan tilbyde dem, men de pågældende vil ikke tage imod den hjælp, som de kirkelige organisationer tilbyder dem, fastslår Jordansen (KD 14/3).

Informationssekretær Jørgen Jørgensen og stud. theol. Krista R. Larsen på MF i Århus var glade for forslagets fremkomst, men kædede spørgsmålet om, hvem der skulle undervise, sammen med et ønske om at få ansat sognemedhjælpere med pædagogiske forudsætninger (KD 6/2).

Pastor Visti Christensen håber, at forslaget »vil blive modtaget og værdsat i rette ånd. For det er hverken en anklage imod skolens arbejde eller en tilsidesættelse af almindelige folkekirkemedlemmers indflydelse på egne børns opdragelse.« (JyPo 24/8, jvf. seminarieadjunkt og hjælpepræst Mads Gammelmark Mikkelsen i JyPo 2/9). Rektor K. F. Brondbjerg mener, at der næppe er tvivl om, at en gennemførelse af forslaget vil være frugtbart, og som flere andre er inde på, nævner han, at undervisningen måske burde ske i 5. klasse (KD 24/9). Og han er enig med Kristelig Forældre- og Lærerforening, der også støtter bispernes forslag (KD 17. og 18/9), i, at den egentlige konfirmandundervisning burde flyttes til 8. og endnu bedre, til 9. klasse (smst.).

Erik Ågård skriver, at dette kirkepædagogiske initiativ har »meget af den fantasi og dristighed, som man med rette efterlyste hos den nu hedengangne arbejdsgruppe om konfirmation.« Men han er noget forundret over »kravet om maksimal boglig uddannelse til underviserne«. Han foreslår en undervisning indenfor skolens timeplan, med katekiske sognemedhjælpere eller med personer med lignende kvalifikationer. Desuden må undervisningen være frivillig, fastslår han (KD 2/4).

Dertil siger provst Jordansen, at sigtet er, at undervisningen skal være folkekirkelig, og med 85 % af en årgang som konfirmander vil det kun være børn fra kirkelige kredse, der melder sig, hvis den er frivillig, og derfor er det nødvendig at knytte undervisningen til præstestillin-

gen, skriver han. Skulle Ågård være interesseret i »at få det frivillige kirkelige arbejde lyst i kuld og køn som folkekirkeligt i officiel betydning«, så viser den nyere danske kirkehistorie, at det ikke er muligt, fastslår Jordansen (KD 30/4).

En styrket dåbsundervisning ville være en god 250 års jubilæumsgave, fastslår overlærer Gunner Schouboe (kronik i KD 31/1). Viggo Uttrup finder, at det er et glædeligt initiativ, fordi uvidenheden iblandt de yngre voksne er stor, og børn i den alder er erfaringsmæssigt åbne og interesserede (Prf.Bl 12,212ff.).

Redaktøren af DKt, sognepræst Lars Holm, glæder sig over, at der fra folkekirkelig side gøres forsøg på at få den øgede kristendomsundervisning ind i konfirmandstuens regie. »Øget undervisning og pædagogisk tiltag er sikkert en ganske udmærket ting. Men sækulariseringen og folkekirkens krise er en anden og langt alvorligere ting, der ikke løses med 36 timers øget undervisning på 4. klassetrin.« (DKt 2,19f., jvf. KD 1/2). Man kan ikke undervise sig ud af sækulariseringens problem, skriver sognepræst Jens Ole Henriksen. Men ønsker man en øget kirkelig undervisning, så må den »have en gudstjenstlig og rituel forankring«, fastslår han. Det er vigtigt at undervisningen bygger på frivillighed, ellers vil de reelt forøgede betingelser for at blive konfirmeret blive opfattet som et stykke kirketugt, og det bryder danskerne sig ikke om (DKt 3,3 ff.).

Domprovst Holger Jepsen er enig i debatoplæggets udgangspunkt, »at der de sidste år er sket et ganske betydeligt traditionstab, når det drejer sig om kirke og kristendom.« Derfor må alle »være interesseret i, at danske børn får en ordentlig oplysning om, hvad kristendom og kirke er.« Desuden finder han det spændende med det samarbejde mellem præst, folkeskolelærere og andre, der er lagt op til i forslaget (DKt 4,53f.). Valgmenighedspræst Ingrid Kjeldsen erkender »at ægte viden forudsætter fortrolighed, ja kærlighed. Men fortrolighed og kærlighed har dog også videnselement i sig, som er nødvendig« (DKt 4,51ff.).

I den manglende fortrolighed med kirke og kristendom forekommer den pædagogiske vej at være både naiv og selvbedragerisk, fordi det frister en til at tro, at nu sker der virkelig noget. Og det undrer Lars Holm meget, at »det foreliggende forslag lægger op til en tiltro til undervisningens undergørende virkninger« især fordi to grundtvigske biskopper er med som forslagsstillere. Og han mener ikke, at der eksisterer et behov for mere kirkelig undervisning hverken for børn eller voksne. »Det er for nutidsmennesker bæredygtige og gyldige omgangsformer med de kristelige sandheder, vi savner, ikke kundskaber«,

fastslår Holm (DKt 5,67ff.).

Jens Ole Henriksen mener, at det er et spørgsmål »hvor vigtigt det egentlig er, at børnene erhverver større viden om kristendommen. I den situation vi befinder os i idag, er det i hvert fald vigtigere, at børnenes forhold til kristendommen bliver andet og mere end et kundskabsforhold.« (DKt 5,69f.). Fr. Stordal mener ikke at folkekirkens krise løses med 36 timers ekstra undervisning i kristendom. »For problemet ligger i virkeligheden et helt andet sted – nemlig ude i vore danske hjem – hos forældrene« i det materielle jag, hvor vi glemmer, at hverken vi eller vore børn kan leve af brød alene (DKt 5,71). Biskop Eriksen gør opmærksom på, at vægten i forslaget lægges på større fortrolighed. »Derfor er viden ikke det centrale. Vi ønsker ikke, som antydnet af flere kritikere, at løse sækulariseringsproblemet gennem et pædagogisk greb, men vi mener, at vi kan og skal tage fat på det fortrolighedsproblem, som skolen hverken kan eller skal løse efter skoleloven af 1975, men som nu er hjemmenes og kirkens sag i forening.« (DKt 6,84ff.). Sognepræst Ole Brandt-Pedersen anfører, »at hvis blot forældrene går i kirke, så behøver børn ikke mere indøvelse, end hvad der kan gives under den nugældende konfirmandundervisning« (DKt 6,87f.). Dertil replicerer provst Jordansen, at »det er ikke vanskeligt at blive enige om, hvad der er det ønskværdige, men hvordan er det muligt at lukke øjnene for de kendsgerninger, der ikke svarer til det ønskelige?« (DKt 8,118). Vil man med den udvidede undervisning gøre et forsøg på »at fange de børn ind, som er tabt på grund af forældrenes påståede forsømmelighed, så vil der ikke komme noget godt ud af det.« Udvides folkekirkens officielle konfirmandundervisning vil det gøre mere skade end gavn, mener Brandt-Pedersen (DKt 9,132).

I maj måned offentliggjorde 20 præster 6 teser om konfirmation (jvf. DKt 11,173 ff., PrfBl 24,433ff.). Baggrunden for tesoerne var et religionspædagogisk kursus på Præstehøjskolen i efteråret 1983, hvor deltagerne – 2 fra hvert stift – fik til opgave grundig at overveje konfirmationsforberedelsen. Om de 6 teser, der næsten forblev ukommenterede i den kirkelige debat, kan man kort sige, at de stort set bryder med alt, hvad man hidtil har knyttet sammen med konfirmationen. I tese 3 siges, at man finder den særlige sammenknytning af dåb og konfirmation for forfejlet, og i tese 2, at konfirmationsforløbet er gudstjeneste, derfor ser de ingen hindringer for, at udøbte deltager i konfirmandtimerne. Pastor Malling Mølgaard Nielsen siger om tesoerne, at det hele virker så uforpligtende (PrfBl 33,566f.).

Selv om KM Mette Madsen er positivt indstillet over for forslaget om

en forberedende konfirmandundervisning i 4. klasse, ser det ikke ud til, at der umiddelbart er anden mulighed – indtil videre – end at finansiere disse forsøg indenfor rådighedsbeløbet, oplyser hun (KD 6/9, jvf. Cappelørn i WA 12/9).

Sandsynligvis vil Oue og Valsgård sogne ved Hobro blive de første sogne, der fra efteråret 1987 går igang med denne undervisning, oplyser sognepræst Paul Chr. Arnbak (KD 19/3). En ny konfirmationsanordning, der bl.a. udvider det pligtige antal undervisningstimer fra 48 til 56, og som var planlagt til at træde i kraft fra skoleåret 1986/87's begyndelse, blev udskudt indtil videre på grund af Prf.s modstand, der var begrundet med, at Prf. ønskede kompensation for den øgede arbejdsbyrde for præsterne (KD 11/6 og 14/6).

Folkekirkens ansatte

Himmerlev. Her bliver hjælpepræst (kvote 25 %) Annette Skaarup opsagt i sin stilling af KM til fratrædelse pr. 31/12-85. Den faste sognepræstestilling bliver opslået af KM. Blandt de 28 ansøgere til stillingen er Annette Skaarup. På det orienterende møde, som biskoppen, Bertil Wiberg, har med menighedsrådet, pointerer han, at alle ansøgere skal behandles ens. Derfor bør menighedsrådet høre mindst en 5-6, påpeger han. Hvilket sker (KD 4/2). Ved menighedsrådets indstillingsmøde (17/12-85) blev cand.theol. Annette Jensen Kbh. indstillet som nr. 1., mens Annette Skaarup kun blev indstillet som nr. 3 (KD 4/2).

Denne forbigåelse af Annette Skaarup vakte ikke udelt tilfredshed i Himmerlev og førte til avispolemik med beskyldninger imod menighedsrådet for urigtig håndtering af indstillingsproceduren. Rådet gik ikke ind i en offentlig debat om dets grunde til kun at indstille hende som nr. 3 (jvf. dog formandens redegørelse i KD 4/2 og udtalelse til BeT 27/1).

De utilfredse folkekirkemedlemmer i Himmerlev satte en underskriftaktion i gang, der gav 734 underskrifter. Underskriftindsamlerne krævede afholdt et menighedsmøde, hvor rådet skulle afkræves en redegørelse for sin indstilling (BeT 27. og 28/1; KD 28/1). Denne aktion medførte, at KM Mette Madsen udsatte den endelige afgørelse til efter det afholdte menighedsmøde (KD 30/1), selv om mødet ikke har nogen formel ret til at suspendere menighedsrådets afgørelse, fordi det ikke var indkaldt i kraft af menighedsrådslovens § 42, idet de aktionerende ikke var bekendt med reglen om, at underskrifter fra mindst 20 % af et pastorats folkekirkemedlemmer skulle være afleveret senest før indstillingsmødets afholdelse (dvs. i dette tilfælde før den 17/12-85)

(jvf. KD 13/1). De 734 underskrifter udgjorde næsten 20 % af folkekirkemedlemmerne i Himmerlev (KD 28. og 30/1). I mødet (6/2) deltog 350, her blev der med kun 18 stemmer imod og 17, der undlod at stemme, vedtaget en resolution til fordel for Annette Skaarup. Næsten samtidigt havde biskop Bertil Wiberg erklæret menighedsrådets indstilling for ugyldig, på grund af procedurefejl subsidiært indstillet til KM, at Annette Skaarup blev indstillet (KD 8/2), og hun blev udnævnt (KD 11/2). Menighedsrådets formand oplyste til KD, at man overvejede at klage til KM over biskoppens rolle i præsteansættelsen (26/2).

Hørsholm. Hjelpepræst (kvote 75 %) Rosa Petri opsagde i august 1985 sin stilling med den begrundelse, at hun følte sig overanstrengt (KD 13. og 24/1), det skal dog nævnes, at hun afviser at have brugt sit helbred som begrundelse for sin opsigelse (BeT 23/1), alligevel var hun blandt de 33 ansøgere til stillingen (KD 13/1).

Da en gruppe hørsholmborgere blev klar over, at hun ikke var blandt de seks, som menighedsrådet havde udtaget til prøveprædiken, satte de en underskriftindsamling i gang (KD 13/1). Der skulle indsamles i alt 2223 underskrifter (KD 11/2), og samme dag som menighedsrådet skulle have indstillingsmøde, blev der afleveret 2566 underskrifter til menighedsrådsformanden (KD 23/1, BeT 23/1, Pol 21/, 22/, 23/ og 24/1) til fordel for den tidligere hjelpepræst. Menighedsrådet indstillede cand. theol. Kirsten H. Eistrup som nr. 1, men det skete ikke enstemmigt, og Rosa Petri blev indstillet som nr. 2 (KD 23/1, BeT 23/1, Pol 23/1). Flertallets begrundelse for at vrage Rosa Petri var, at de frygtede, at hun med sine 51 år og efter sit eget udsagn om overanstrengelse ikke ville kunne klare at blive en populær og afholdt præst i Hørsholm. Også set på baggrund af, at sognets øvrige 3 præster var omkring 50 år, fandt man det rigtigst at indstille den 20 år yngre Kirsten H. Eistrup (KD 23/1, BeT 23/1, Pol 23/1). BeT's leder kalder menighedsrådets omsorg for Rosa Petri's helbred for falsk omsorg og hykleri (23/1). Sognepræst Svend Biørn, Rungsted, og menighedsrådsformand Kirsten Rudfeldt har et par skarpe kommentarer til BeT's lederskrubent (BeT 30/1, 20/2). Initiativtageren til underskriftindsamlingen, revisor Lars Therkelsen, finder menighedsrådets begrundelse besynderlig (BeT 24/1).

Spændingen om udfaldet øgedes, da det viste sig, at der var usædvanlig mange ugyldige underskrifter blandt de 2566, så kun 2068 kom igennem nåleøjet, og der skulle have været 155 mere for at opfylde lovens krav for indkaldelse til et menighedsrådsmøde (KD 11/2, Pol 14/2, BeT 15/2). Nu var alle spændt på, om biskop Johansen ville følge

menighedsrådets flertal. Men »ikke mindst påvirket af den store opbakning hun har fået i sognet« indstillede han Rosa Petri til udnævnelse af KM (Pol 14/2, BeT 15/2, KD 15/2). På baggrund af udfaldet af Himmerlev-sagen, der skete kort før, var ingen vel for alvor i tvivl om udfaldet. Udnævnelsen af Rosa Petri kom også en af de sidste dage af februar (KD 27/2).

Det bør bemærkes, at både Anette Skaarup og Rosa Petri er særudannede (KD 28/1) og var ansat som kvoterede hjælpepræster. Der verserede påstande om, at Anette Skaarup var meget nøjeregnende med sin kvote, og at det skulle have påvirket menighedsrådets indstilling. Men menighedsrådets formand afviser, at det har været bragt på bane (KD 28/1). Prf's formand, Knud Møller, erkender, at Prf bestemt ikke er gode venner med kvoteringer på 25% (KD 28/1). Disse lave kvoter kan være med til at skjule, at der vitterlig er præstemangel, fortsætter han (KD 28/1, 3/2).

Som en kommentar til de to udnævnelser siger formanden for LafM, Henning Rasmussen, at et menighedsråd »bør have lov til at gå i protest, såfremt det bliver underkendt i forbindelse med en præsteindstilling«. Og han mener, at der er et problem i disse græsrodsbevægelser, der forsøger at påvirke biskop og minister (KD 3/3). Medlem af LafM's Hb overlærer Edel Hertz fastslår, at det endnu engang har vist sig, at menighedsrådsmedlemmer kun er folkevalgte marionetter (KD 14/3). KD's leder (3/3) finder KM's afgørelse betænkeligt på det principielle plan og mener ikke, at et menighedsråds indstilling bør desavoueres, medmindre stærke teologiske grunde taler for det, f.eks. i pastorater med flere præster, hvor der kan være mindretal, der skal tilgodeses. På bispemødet på Nyborg Strand den 15/4 fandt de øvrige biskopper ingen anledning til at kritisere de to kollegers indstilling, tværtimod understregede de, at biskopperne også er mindretallets værn (KD 16/4).

Esajas Kirke. Blandt de 33 ansøgere til stillingen blev sognepræst Peter Hjort, Søborg, indstillet som nr. 1 med 8 stemmer ud af 12 mulige, mens den 52 årige lektor, cand. theol. Niels Bo Carøe blev indstillet som nr. 3 med kun 2 stemmer. Provst Claus Harms og biskop Ole Bertelsen indstillede begge til KM Mette Madsen, at den tidehvervske Bo Carøe blev udnævnt, hvilket KM gjorde (KD 18/4, BeT 18/4). KM ville ikke udtale sig om sagen, men kontorchef Asger Jørgensen oplyste, at udnævnelsen var sket efter anbefaling fra provst og biskop under hensyn til menighedsrådslovens § 41, stk. 2, hvor KM ved besættelsen af stillinger ved kirker med flere præster *skal* tage et tilbørligt hensyn til

mindretallene i sognet (KD 18/4, BeT 18/4).

Udnævnelserne skabte stor utilfredshed blandt menighedsrådets flertal. Formanden og næstformanden meddelte straks, at de ville træde ud af menighedsrådet i protest, og det nævntes, at de otte andre ville slå følge, hvis ikke udnævnelserne blev omstødt (KD 17/4, 18/4, BeT 18/4). Samtidigt besluttede ni af rådets medlemmer at klage til ombudsmanden over KM's udnævnelse (KD 17/4, BeT 19/4, Pol 19/4). Dette hjælper næppe, sagde KM's fhv. departementschef, A. Roesen (BeT 18/4) og fortsætter: »Denne sag er et skoleeksempel på, hvornår mindretalsbestemmelsen skal bruges.« Tidehvervstilhængerne i vort sogn kan tælles på to hænder, og deraf er halvdelen sognebåndsløse, derfor er der ikke længere brug for en tidehvervspræst hos os, sagde menighedsrådsformanden (KD 18/4, BeT 18/4). Det er biskop Bertelsen, der har presset denne udnævnelse igennem, sagde han, og han har ikke informeret KM ordentlig om forholdene i sognet, fastslår menighedsrådsformanden (BeT 18/4). »Udnævnelserne beskytter højst et mindretal af præster, ikke et mindretal i menigheden«, sagde menighedsrådets næstformand, Aase Lundt (Pol 19/4). Mindretallets størrelse er uden betydning, fastslår kontorchef Asger Jørgensen, derimod er det væsentligt, om mindretallet har et klart formuleret kirkesyn, og det er tilfældet her (BeT 19/4). Menighedsrådsformanden mødte op i KM og afleverede kirkens nøgle og menighedsrådets protokol (BeT 18/4, Pol 19/4), og da næstformanden også havde nedlagt sit hverv, var menighedsrådets arbejde foreløbig lammet, selv om KM nægtede at godkende tilbagetrædelserne (KD 19/4, BeT 18/4, Pol 19/4). Menighedsrådet ved Esajas kirke kunne ikke hente megen støtte og sympati til deres aktion hos formanden for LafM, Henning Rasmussen, idet han på en forespørgsel kun henviste til, at loven var blevet fulgt, og til sine tidligere udtalelser om, at menighedsrådsmedlemmer burde have mulighed for at nedlægge deres mandater (KD 22/4). Men på LafM's årsmøde kommer han i forsigtige vendinger ind på, at denne lovbestemmelse måske bør revideres, og han gætter på, at nogle af de hensyn, der affødte bestemmelsen i 1922 ikke længere er relevante (MrBl 6, 215f.; jvf. KD 7/6 og BeT 8/6). Derimod fastslog KD's leder (18/4), at den brugte lovbestemmelse næppe bør ophæves. »Men til gengæld bør den anvendes med skønsomhed. Der skal ikke megen fornemmelse for menighedsrådsdemokratiet til for at se, at det næppe er tilfældet i denne sag«.

KD's leder mener endvidere, at menighedsrådets reaktion ikke er særlig hensigtsmæssig, »men den er til gengæld illustrativ for den sogne- og folkekirkevirkelighed, der krænkes groft, når det store flertal

i et menighedsråd føler sig sat uden for indflydelse i, hvad et menighedsråd opfatter som en af sine« væsentligste opgaver, nemlig præstevalget. Og det er det, sagen drejer sig om, og det er sagen uvedkommende, at det i dette tilfælde er Tidehverv, der har fået gavn af mindretalsbestemmelsen, mener bladet. BeT's leder (19/4) mener, at »almindelig demokratisk anstændighed er ikke nødvendigvis den eneste målestok i denne sag.«, fordi selv et stort flertal i et menighedsråd kan ikke med umiddelbar ret »påberåbe sig at repræsentere det endnu større flertal af helt passive folkekirkemedlemmer« på grund af den meget lave valgdeltagelse ved menighedsrådsvalgene. Og bladet fortsætter: »I virkeligheden er disse (passive folkekirkemedlemmer) i bedre overensstemmelse med et tidehvervsk syn på, hvorvidt kristendommen udadtil skal ytre sig i rituelle former (!) (eller?) såkaldt »aktivisme«.« »Den nye præst ved Esajas Kirken kan godt betragtes som en rummelig folkekirkens tilbud til et mindretal, der trods alt rækker ud over Østervold sogn.«, slutter bladet. Poul Dam slår fast, at mindretalsbestemmelsen »sikrer rummeligheden i forkyndelsen« (KD 26/4). Og han fortsætter: »Hvis den ikke fandtes, kunne vi få meget ensartede sogne, der blev domineret af eventuelt hver sin kirkepolitiske gruppe.« Professor Peder Olesen Larsen, den ene af de to tidehvervske medlemmer af Esajas menighedsråd, skriver, at man kan altid diskutere, hvor store hensyn man skal tage til et mindretal, men alternativet til mindretalsbestemmelsen vil være ensretning (BeT 24/4). De højkirkelige glædede sig over, at biskop Bertelsen vovede pelsen for mindretallet, sagde den afgående formand, sognepræst Poul Exner, for Fællesskabet Kirkelig Fornyelse ved årsmødet i Århus. Og han håbede, at hans indstilling ville komme andre mindretal i stiftet til gode (KD 10/5, Reformatio 2,27f.). Den nye formand, sognepræst Olav Fog, anførte, at man i fremtiden i langt højere grad må gøre brug af denne mindretalsparagraf, hvis man vil undgå dannelse af separatmenigheder i folkekirken (KD 13/5).

Menighedsrådets flertal valgte alligevel at forblive i rådet, da det kom til stykket, den eneste, der valgte at drage de fulde konsekvenser af sin protest og udtræde, var næstformanden, Aase Lundt. Formanden gav som begrundelse: »Vi skylder vores vælgere at blive og kæmpe.« (BeT 23/4, KD 24/4). Men han fastslår, at »den nye sognepræst er uønsket i sognet og uvelkommen i menighedsrådet. Vi vil være kølige og kolde og se hen over hovedet på ham.« (BeT 23/4, jvf. KD 24/4). Disse udtalelser fik en række personer med tilknytning til Esajas kirke til at skrive et åbent brev til kirkeministeren, biskoppen og provsten, hvori de anmodede dem om at bruge de dem betroede embeder til at

råde bod på den skade, der er sket ved de usaglige udtalelser fra menighedsrådets side (BeT 3/6, KD 5/6).

I et portræt af Carøe (BeT 21/4) skriver Flemming Behrendt, at Carøe, der har været menighedsrådsformand i Ordrup siden 1984, har vist sig som en smidig forhandler og har formået at formidle nogle klassemodsatninger i dette sogn, og denne indsats har sikkert »fået de kirkelige myndigheder til at stille forventninger til ham ikke alene som vogter af den tidehvervske tradition, men også som brobygger.« I en kort analyse af tidehvervsbevægelsen fastholder han endvidere, at tidehvervs teologi ikke behøver at være »dovne præsters teologi« (BeT 19/4). I en kronik i BeT (10/6) med overskriften: Det religiøse tyranni, skriver Carøe, at ethvert pavedømme heldigvis er udelukket i den danske kirke. Da Carøe blev indsat den 10/8 var kirken mod sædvane stuvende fuld, og han kom i sin tiltrædelsesprædiken ind på modstanden i menighedsrådet imod sin udnævnelse (BeT 11/8, KD 11/8).

Skødstrup. I Skødstrup ved Århus var hjælpepræsten gennem 4 år, Bodil Søndergaard blandt de 18 ansøgere til den ledige sognepræstestilling. Da menighedsrådet i forbindelse med opslaget skrev, at man ikke havde en favorit, og da hun heller ikke blev indkaldt til prøveprædiken og samtale med menighedsrådet, var der nogle af sognets beboere, der satte en underskriftindsamling i gang. Der blev indsamlet 684 underskrifter, nok til at der skulle afholdes menighedsmøde efter menighedsrådslovens § 42. Derfor blev sagen efter samråd med biskop Eriksen sendt til KM, der bestemte, at der skulle afholdes afstemningsmøde den 25/8 (KD 9/8, JyPo 21/8). 669 personer mødte op, og heraf stemte 474 – eller godt 70 % – for, at Bodil Søndergaard skulle være sognets præst. Og da stemmerne udgjorde mere end 2/3 af de fremmødte, blev hun udnævnt (KD 27/8, JyPo 27/8).

At tre kvindelige hjælpepræster måtte igennem en særlig procedure med karakter af en sag før deres ansættelse, karakteriserer Cappelørn på følgende måde: »Interessant er alene de tre sagers fælles kerne: en klar uoverensstemmelse mellem et sogns menighedsråd og en bredere kreds af beboere i sognet ved besættelse af et ledigt embede.« Og et sådant menighedsråd, der har mistet sit demokratiske grundlag, »bør gå af, så der kan udskrives nyvalg«, mener han (WA 15/8).

Tjørring. Sidst på året opstod der en lignende sag i Tjørring ved Herning. Her indstillede menighedsrådet sognets hjælpepræst, Jens Djursdal, som nr. 2, mens cand. theol. Asger Korsholm blev indstillet som

nr. 1, dog ikke enstemmigt. Efter indstillingsmødet med det nævnte resultat, blev der indsamlet 1208 underskrifter til fordel for hjælpepræsten (KD 17/12). På trods af denne store opbakning, og på trods af, at både provst John Ørum Jørgensen og Biskop Geil indstillede Djursdal til udnævnelse, udnævnte KM Mette Madsen Asger Korsholm (KD 6/1-87). »Geil oplyser, at han er vidende om, at (KM) kun vil udnævne kandidat nr. 2, når vedkommende repræsenterer et kirkeligt mindretal.«!! (KD 6/1-87).

Hobro. Menighedsrådet indstillede to kandidater med henholdsvis 7 og 6 stemmer til det ledige sognepræsteembede. Flertallets kandidat, Lilli Bøgh Svinth, gift med sognepræsten i Støvring 30 km derfra, blev udnævnt af KM. Det grundtvigske mindretal var skuffet over, at deres kandidat, der kunne bosætte sig i Hobro, ikke blev udnævnt. Desuden gør det opmærksom på, at flertalsgruppen har valgt én præst i sognet, derfor har ministeren svigtet ved ikke at benytte sig af mindretalsparagraffen, udtaler mindretallets talsmand til Ålborg Stiftstidende (KD 21/10). Biskop Eriksen er enig i dette og anbefaler i sin indstilling, at der bliver taget hensyn til mindretallet, og at en præsts bopælspligt bliver opretholdt i et bysamfund (KD 21/10).

Året var også rigt på præstesager, der kom for en provsteret, ikke mindre end tre sager blev det til i årets løb, og den mest omtalte var Inge-Lise Wagner's. Hun var også stillet for en provsteret i 1984, der dog blev ophævet, før den blev afsluttet (jvf. 1985,252f.).

Inge-Lise Wagner påny for provsteret. Ved gudstjenesten i Hansted og Vang Kirker søndag den 5/1 holdt hun en noget usædvanlig prædiken, blev det åbenbart for offentligheden, da den blev bragt i EB den 16/1. Prædikenen indeholdt bl.a. et usminket angreb på politiet for dødsfald i forbindelse med anholdelser.

Efter biskop Henrik Christiansen's vurdering havde hun derved gjort sig skyldig i misbrug af sit prædikeembede. Og han betragtede det som en grov tjenesteforseelse, som han så sig nødsaget til at påtale på det kraftigste. Han indberettede sagen til KM med anmodning om, at det afgør, hvilke tjenstlige konsekvenser det måtte have for hendes fortsatte tjeneste som præst i folkekirken (KD 18/1, Pol 21/1). Men for mig er der ingen tvivl om, at hun bør afskediges, siger han (JyPo 18/1). Og han anbefaler KM, at hun bliver suspenderet, mens ministeriet undersøger sagen (BeT 19/1). Wagner svarer igen ved at klage over biskoppen, fordi han har handlet overilet og ikke undersøgt, hvad hun i realiteten sagde på prædikestolen (BeT 19/1, jvf. JyPo 29/3). Til det

sidste skal der retfærdigvis bemærkes, at det under sagens videre forløb i provsteretten blev fastslået, at hun rent faktisk havde sagt det, som EB havde gengivet, bortset fra uvæsentlige korrektioner (BeT 30/1). KM gav hende mulighed for at udtale sig skriftlig om sagen inden syv dage (BeT og Pol 22/1), men hun sagde til pressen, at hun hellere ville have en samtale med ministeren om sine tjenstlige forhold, bl.a. om sit forhold til biskoppen (Pol 22/1), men det fik hun dog ikke lejlighed til. I stedet for fik hun meddelelse om, at hun var suspenderet, medens hendes sag blev undersøgt tjenstligt. KM gav tre grunde for undersøgelsen: 1) Den før omtalte prædiken. 2) Tilsidesættelse af et pålæg fra KM i forbindelse med ophævelsen af hendes forrige provstesag om at bruge et mere urbant sprogbrug til hendes foresatte, bl.a. biskoppen (jvf. JyPo 29/3). 3) Samarbejdsvanskeligheder med biskoppen (KD, BeT, JyPo og Pol 31/1).

Reaktioner fra hendes sognebørn (BT og EB 31/1) viste, at de stod nogenlunde ligelig delt i kravet om hendes afskedigelse. Magister Helmutt Toftdahl mener, at præsten har både ret og pligt til at revse uanstændighed og appellere til samvittigheden (JyPo 26/1). I stedet for at angribe volden i f.eks. Sydafrika, har hun udiplomatisk peget på splinten i vort eget system, siger han (JyPo 23/2, jvf. H. Riis-Vestergaard i JyPo 2/2). Cand. theol. Jørgen Hornemann mener, at Inge-Lise Wagner – set i relation til Ruben Jørgensen – har fået et langt tøj, og nu er hun vist på målstregen, hvor hverken sogn eller folkekirke kan leve med det længere (KD 24/1).

Som hun har ret til, valgte Wagner at få sin sag undersøgt ved en provsteret (Pol 30/3). Da den begyndte sin undersøgelse den 2/4, opnåede hun at blive den første præst, der er blevet fremstillet for en provsteret 2 gange (BeT 2/4). På hendes begæring arbejdede retten for åbne døre, og der blev afsat 2 dage til hendes forklaring (JyPo 29/3). Allerede på dette tidspunkt slog biskop Christiansen fast, at han ville afgive forklaring for provsteretten, såfremt den ønsker det, og Wagner meddelte på forhånd, at hun anså biskoppen for at være en nøgleperson i sagen, fordi KM var utilfreds med hendes sprogbrug i et brev til ham (JyPo 2/4).

På retsmødets første dag fik hun rettens tilladelse til at fremlægge sin sag gennem en næsten 6 timers lang enetale, som hun brugte til at gennemgå 5 års korrespondance med biskoppen for at bevise, at de havde haft et gensidigt friskeprog over for hinanden. Og derfor stillede hun sig meget uforstående over for KMs indgreb på dette punkt. Det må erkendes, at de eksempler hun fremdrog, afslørede en lidt usædvanlig tone i tjenstlige breve, og deres rigtighed synes ikke at være undsagt af

biskoppen (jvf. JyPo, BeT, Pol og KD 3/4). Forløbet af første retsmøde fik EB til at skrive: »Wagner vandt første runde« (3/4) og »Wagner-sagen kan knuse biskop« (BT 3/4).

Det næste retsmøde blev også en soloforestilling af Wagner, hvor hun brugte hele formiddagen til at gennemgå den omtalte prædiken, og hun hævdede, at biskoppen havde fejltolket den, når han opfattede den som et generelt angreb på politiet (KD 5/4). Hun ville ikke beklage »indholdet, for hvert ord i den prædiken er sandt.« (JyPo 5/4). Og hun føler sig forfulgt og chikaneret af de kirkelige myndigheder med Christiansen i spidsen (Pol 5/4). Inden retten udsatte sagen til 1. maj. med bl.a. biskoppen som vidne, gennemgik Wagner en artikel, som Henrik Christiansen havde skrevet, og den tolkede hun derhen, at han er helt på linje med det, som hun havde sagt i sin prædiken (Pol og EB 5/4). Det sidste skal ses i relation til, at Christiansen til provsteretten gentog, at der efter hans mening slet ikke var tale om en prædiken, men om et samfundspolitisk indlæg, og at det ikke taler til hendes fordel, at hun ikke formår at skelne mellem en prædiken og en artikel, som han i dette tilfælde har skrevet. Hvis hun var mødt til bispeeksamen med den prædiken, var hun dumpet og havde ikke fået kollats, erklærer han. Derfor finder han det overordentlig betænkeligt at lade hende udføre prædiketjeneste under hans tilsyn (JyPo, Pol og BeT 2/5). Endvidere sagde han: »vi kan ikke være Inge-Lise Wagner bekendt i folkekirken« (BeT 2/5, jvf. JyPo 21/8).

Hendes had til politiet, mente han, kunne tilskrives, at hun i sine yngre år var kommet på kant med en præst i Nordsjælland og havde fået et polititilhold om ikke at vise sig i præstens kirke, hvilket hun overtrådte og derfor var blevet tvangsindlagt til psykiatrisk behandling (JyPo, Pol og BeT 2/5). Men disse oplysninger havde han ikke givet menighedsrådene i forbindelse med hendes ansættelse som hjælpepræst i 1980, fordi han ikke mente, at man skal »hænge på sin fortid« (Pol 2/5).

Et andet vidne – hendes nuværende provst – Anders Hindsholm, karakteriserede hende som et menneskevildæsel, men et sådant skal også have sin ret, fastslog han (JyPo og Pol 3/5). Hendes tidligere provst, Jens Erik Christiansen, oplyste, at hun tog dobbelt så lang tid som provstiets øvrige 12 præster tilsammen (JyPo 3/5). Yderligere en række vidner blev afhørt, men de kom ikke med belastende oplysninger og udtalelser om hende. I et næsten 2 timer langt afsluttende indlæg sagde Wagner, at nu havde hun fået et godt samarbejde med sit menighedsråd, sin provst, sin kirkebetjening, men ikke med biskoppen, han bærer stadig på gammelt nag (JyPo og Pol 3/5).

Afslutningsvis ønskede KMs juridiske repræsentant, advokat N. E. Westen-Jensen, Aalborg, adgang til at procedere sagen enten skriftligt eller mundtligt, men Wagner's bisidder, advokat Peter Faber-Rod, Hellerup, protesterede, og dommer Esther Søndergaard fandt ikke, at der var tilstrækkelig hjemmel til en sådan procedure. Denne afgørelse kærede KMs advokat til Vestre Landsret (JyPo, Pol og BeT 3/5). En måned senere afviste landsretten kæremålet, fordi den ikke har hjemmel til at blande sig i en provsteretssag (JyPo 4/6). Nu var det op til KM at afgøre, om hun vil appellere til landemodet, hvilket KMs advokat vil fraråde, fordi det yderligere vil forsinke sagen. Desuden uddyber han baggrunden for, at han oprindeligt ønskede at procedere. Det skyldes, at provsteretten oprindeligt skulle have været inkvisitorisk, dvs. undersøgende, men på grund af det meget omfattende materiale gav retten Wagner lov til selv at redegøre for sine synspunkter. Når man en gang afviger fra den normale praksis, anser han det for rimeligt, at han i en procedure får mulighed for at trække væsentlige ting frem fra det omfattende materiale, men nu regner han med at sende sin redegørelse direkte til KM, der så kan afgøre Wagner's fremtid i folkekirken, når hun får provsterettens indstilling (JyPo 5/6).

Denne indstilling lod imidlertid vente på sig, fordi Wagner's redegørelse, der skulle udarbejdes sammen med hendes bisidder, først kom provsteretten i hænde sidst på sommeren. I denne redegørelse bliver biskop Christiansen beskyldt for tjenesteforseelse og ærekrænkende behandling af pastor Wagner, fordi hun som den eneste ikke blev inviteret med til en ordinationssammenkomst (JyPo 21/8).

I begyndelsen af oktober er rettens hemmelige indstilling klar (KD 3/10), men alligevel kom det frem i pressen nogle dage senere, at retten havde delt sig, den er dog enig i, at hun har overtrådt sit prædikeembede, og at hun har gjort sig skyldig i andre tjenesteforseelser. Men den juridiske dommer indstiller hende kun til en administrativ bøde efter KMs skøn, mens den gejstlige dommer ikke mener, at hun fremover vil kunne fungere bare nogenlunde tilfredsstillende i folkekirken, hvorfor hun bør afskediges (KD 11/10).

Selv om KM Mette Madsen's tone i afgørelsen er meget bestemt, blev det kun til en bøde på ½ månedsløn. KM misbilliger alvorligt hendes handlemåde og advarer hende om, at fortsatte samarbejdsvanheligheder med biskoppen, der kan tilskrives hende, vil få alvorlige følger for hendes fortsatte ansættelse i folkekirken.

Der er nok ingen tvivl om, at den milde afgørelse skyldes, at KM har lagt vægten på prædikenen, og kontorchef Kr. Bagger indrømmer, at man i KM har skelet til andre sager af samme type (en begravelsestale i

1950, Søbye-sagen 1964, jvf. 1965, 609f. og Lundehus-sagen i 1984, jvf. 1985, 221ff.), hvor man ikke i noget tilfælde skred til afskedigelse i første omgang (KD 1/11). Havde man fulgt den gejstlige dommers indstilling, var KM's praksis blevet brudt, nemlig at man farer med lempe i sager om »utilstedelige udtalelser fra prædikestolen«, fastslår KM i en pressemeddelelse (jvf. KD 1/11).

Biskop Henrik Christiansen finder, at det var rigtigst at afskedige Inge-Lise Wagner, men man skal ikke overse, at hun har »fået lovens strengeste straf og er blevet kendt skyldig i alle forhold. Men jeg synes ikke, at det kirkelige er blevet tilgodeset i dommen.« Med den afgørelse lever KM ikke op til de forventninger, som folkekirkens menigheder stiller til hende, mener han (KD 1/11).

Lyng-Uggeløse. Pastor Lis Conradsen havde været suspenderet i næsten et år, før det i foråret kom til offentlighedens kendskab ved, at en provsteret i Hillerød påbegyndte en undersøgelse af den række klager imod hende, der havde ført til suspensionen. De anklager imod hende, der havde ført til, at biskop Johs. Johansen den 9/5-85 havde indstillet hende til tjenestefritagelse, gik bl.a. ud på, at hun var kommet 25 min. for sent til en aftengudstjeneste skærtorsdag, og da hun endelig var kommet, virkede hun beruset, hvilket hun også havde gjort nogle gange tidligere. Desuden skulle hun have udøvet telefonterror mod nogle menighedsrådsmedlemmer (JyPo 10/4 og 13/4).

Flere menighedsrådsmedlemmer mente, at hun havde haft spiritusproblemer lige siden sin ansættelse i 1981, og det havde været nødvendig med et forligsmøde den 7/12-83 hos biskoppen. Her havde man klaget over alkoholproblemer og overtrædelse af tavshedspligten. Begge anklager blev afvist af biskoppen, der fastslog, at præsten måtte drikke, hvad hun måtte have lyst til, i sin fritid. Sluttelig pålagde han parterne at få et rimeligt samarbejde i stand (JyPo 16/4, KD 18/4 og BT 18/4).

Allerede inden provsteretten påbegyndte sit arbejde havde Lis Conradsen erkendt, at hun var kommet for sent til den pågældende gudstjeneste og havde undskyldt det. Men hun sagde, at det skyldtes overgangen til sommertid, og at hun var kørt tør for benzin på vej til kirken. Derimod mente et menighedsrådsmedlem, fru Elise Jensen, sammen med andre kirkegængere, at det skyldtes beruselse, og forløbet af gudstjenesten havde været pinligt, da den endelig kom i gang, oplyste hun til provsteretten (KD 18/4, Pol 19/4). Det var tolkningen af denne begivenhed, der gav KM grundlaget for at træffe beslutning om at nedsætte en provsteret. Selv mener præsten, at hun er udsat for en

hetz, der allerede blev indledt imod hende, før hun tiltrådte, og som skyldes, at hun er kvindelig præst, at hun er særuddannet, at hun er fraskilt. Og allerede på dette tidspunkt i provsteretsforløbet udtaler hun, at hun næppe vil kunne fortsætte som præst i Lyng-Uggeløse, uanset om provsteretten måtte frikende hende for anklagerne (JyPo 13/4). I retten, der bestod af dommer Peter Garde og provst Poul Falk Hansen, afviste Conradsen alle beskyldninger og sagde, at hun nød alkohol i samme omfang som en gennemsnitsdansker (JyPo og KD 16/4).

I provsteretten kunne de to menighedsrådsformænd henvise til flere episoder, hvor de turde stille diagnosen: beruset (KD 18/4), mens Fru Elise Jensen kun ville sige: »ude af balance« (BT 18/4). Ligeledes kunne hendes kollega, pastor H. C. Bang Rasmussen bevidne to lejligheder, hvor hun var beruset (Pol 19/4). To ansatte ved kirken bekræftede de ovennævnte vidneudsagn, mens kirkens tidligere organist fastslog, at der stod et komplot med Bang Rasmussen i spidsen bag anklagerne (JyPo 23/4). Hendes læge afviste, at hun havde et alkoholproblem. Og en deltager i den nævnte gudstjeneste fastslog, at hun ikke var beruset ved den. Derimod mente hendes kollega i Lillerød, at hun ved nogle telefonsamtaler havde lydt spirituspåvirket (JyPo og BT 3/6). Dette fik hendes forsvarer, advokat P. Faber-Rod, til at hævde, at hans mistanke om et komplot styrkes mere og mere (JyPo og BeT 3/6). Det sidste vidne i provsteretten var biskoppen, der sagde, at han følte, at Lis Conradsen med episoden skærtorsdag havde svigtet hans tillid. Faber-Rod anklagede biskop Johansen for at tage anklagen mod præsten for givet uden at søge den bevist. »Har De ingen retsbevisthed hr. biskop?,« spurgte han (JyPo og BeT 10/6).

I det afsluttende skriftlige indlæg rettede Faber-Rod et kraftigt angreb mod Lis Conradsen's modstandere, der har udsat hende for en sand hetz. Og han mener, at KM må tilbyde hende ventepenge, når hun rimeligvis må frifinde hende for stort set samtlige anklager (KD 20/12). Sidst i januar 1987 forlød det, at KM ville afskedige hende efter en indstilling fra provsteretten. Den væsentlige grund var påstanden om, »at hun gang på gang under udførelse af tjenstlige opgaver optrådte uafbalanceret i et sådant omfang, at hun kunne have været beruset« (BeT, Pol og KD 27/1-87, Pol 28/1-87). Dagen efter oplyste KM Mette Madsen igennem Ritzau, at hun endnu ikke havde taget stilling til provsterettens indstilling (jvf. KD 28/1). Kort tid efter blev det klart, at ministeren ville følge rettens indstilling, og Lis Conradsen blev afskediget med pension (KD 4/3-87, jvf. KD 25/2-87).

Ensted. Først i december var der optræk til, at det blev haderslevbispen's tur til at få en provsteretssag, idet sognepræst Johs. Bondesen i Ensted bebudede, at han ville åbne en ølstue nogle timer om ugen i sin præstegårds konfirmandstue, fordi byens eneste kro var blevet lukket, og derfor manglede sognets beboere et samlingssted, sagde han.

Menighedsrådet var ikke indforstået med ideen, og biskop Olav C. Lindegaard understregede, at det var ulovligt (JyPo 5/12), derfor henstillede han til Bondesen at opgive sin plan (JyPo og KD 6/12). Men han åbnede alligevel sin ølstue (JyPo 6/12), og selv om han et par dage senere flyttede den til den private del af præstegården, undgik han dog ikke en indberetning til KM (JyPo 8/12).

Omtrent samtidigt nægtede de fleste af hans konfirmander at lade sig undervise af ham i lokalet, fordi de påstod, at der var øllugt, derfor afbrød Bondesen undervisningen (JyPo 9/12). Han benægter dog at have afbrudt undervisningen (KD 6/1-87). Det kom frem, at der havde været klager over Bondesen flere gange i de 20 år, han har været præst i sognet, og nu opfordrede menighedsrådet ham til at tage sin afsked (JyPo 9/12). Jeg er bekymret over situationen, erklærer biskop Lindegaard, fordi Bondesen tilsyneladende er kommet i konflikt med både unge og ældre i sognet (JyPo 10/12), og i sin indberetning til KM finder han det nødvendigt, at han afskediges (JyPo 6/1-87).

Af de punkter, som KM fremfører som begrundelse for at afskedige ham, er en anklage for brud på tavshedsløftet den alvorligste, men Bondesen erklærer, at han ikke vil gå frivilligt, fordi han vil have sin sag prøvet ved en provsteret (JyPo 6/1-87). Efter en drøftelse med Prf besluttede den 57-årige sognepræst dog at søge sin afsked med udgangen af juni måned på grund af sygdom (KD 10/1-87).

Mens denne sag verserer, udtaler universitetslektor Hans Raun Iversen, at »det er blevet sværere at være præst«. Deri er provst N. C. Lilleør ikke enig. Og Prf's generalsekretær, cand. jur. Asger Gewecke afviser, at flere og flere præster skulle have personlige problemer (JyPo 21/12).

De mange provsteretssager og tilløb til samme gav anledning til en fornyet debat om det betimelige i denne kirkelige retsinstitution. Gewecke finder det usagligt at opretholde den undersøgende provsteret, når man rent faktisk har afskaffet den dømmende, eftersom den ikke har været i funktion siden 1972 (jvf. 1973,289; KD 15/4). Universitetslektor Jørgen Stenbæk finder det meget uheldig, at den dømmende provsteret er på vej ud netop nu, hvor folkekirken er præget af pluralisme (KD 4/2). Derimod anfører advokat Faber-Rod, at præsterne er bedst tjent med, at den undersøgende provsteret bevares, fordi det »at være præst er en

meget speciel og vanskelig tjenestemandstilling« (KD 15/4). Medlem af LafMs Hb overlærer Edel Hertz mener, at en provsteret er uværdig for folkekirken. Og hun finder det uheldigt, at præsten alene afgør, om den holdes for åbne eller lukkede døre. Desuden bør menighedsrådene have juridisk bistand under hele sagen (KD 5/7). Tiden er løbet fra provsteretten, mener KM Mette Madsen, og hun vil derfor bede det udvalg, der skal nedsættes i begyndelsen af 1987 til at forberede en ansættelseslov for folkekirken, om at overveje denne retsinstans fremtid, og det finder hun meget vigtigt alene af den omstændighed, at disse provsteretter arbejder efter meget gamle og temmelig uklare regler (KD 19/12). Allerede på LafMs årsmøde havde formanden, Henning Rasmussen antydnet noget i samme retning (MrBl 6,216; jvf. KD 7/6). Men biskopperne ønsker ikke, at provsteretten afskaffes, oplyste Vincent Lind efter januarbispemødet, men de foretrækker dens funktion som dømmende instans styrket, oplyste han (KD 8/1-87).

Præsteforeningen. Kort efter nytår blev sognepræst Knud Møller valgt til ny formand for Prf. Selv om han ikke fik opbakning fra hele Hb, var det alligevel uventet, at den liste – den grundtvigsk/tidehvervske – som han repræsenterede, også denne gang fik formandsposten, især i betragtning af, at den var gået tilbage fra 4 til 3 pladser i Hb, men valget skyldes et samarbejde med missionslisten og den gammelkirkelige liste, der hver fik en plads. Prisen for samarbejdet var bl.a., at missionslisten fik næstformandsposten ved højskoleforstander Eskil Agger, Haslev, der om det usædvanlige samarbejde siger, at Knud Møller var den bedst egnede til hvervet (KD 7/1, PrfBl 3,38).

Yngre Præsters Liste, der var med for første gang ved et Hb-valg, blev altså ikke særlig centralt placeret ved konstitutionen, selv om den opnåede godt ¼ af stemmerne. Måske i skuffelse over denne placering blev fronten ekstra tydeligt markeret ved, at dens tilhængere dannede en selvstændig fraktion indenfor Prf med kontingent og medlemsskab, hvis navn er: »Yngre Præsters Forum«. Et af gruppens krav er større åbenhed omkring Hb-arbejdet, desuden et mere energisk fagforeningsarbejde for at skaffe bedre arbejdsvilkår for præster. Oprettelsen af fraktionen er ikke sket med henblik på at skabe splittelse i Prf, men primært for at skabe et bagland for gruppens to medlemmer i Hb, Ulla Sandbæk og Mary Holm-Larsen, oplyser gruppens talsmand, pastor Egon Laursen (KD 30 og 31/1). Knud Møller betragter ikke fraktionsdannelsen som epokegørende og går ud fra som en selvfølge, at gruppens to medlemmer vil gå ind i et positivt samarbejde med den øvrige bestyrelse (KD 31/1).

Nye præstestillinger. Mange præster har det alt for hårdt, udtaler den nye formand, men vi hverken kan eller bør spille med musklerne, sådan som andre fagforbund gør. Derfor er vi henvist til at klare os med gode argumenter. Og vort højeste ønske for øjeblikket er at få oprettet mange nye præstestillinger, siger han (BeT 12/1).

Allerede i begyndelsen af februar bebuder KM, at hun også i år (jvf. 1986,253) har fundet midler til at oprette 18 nye præstestillinger. »Præstefordelingsudvalget« (MrBl 16,218f., jvf. 1986,254) skulle ved fordelingen af stillingerne først og fremmest tilgodese større institutioner, såsom sygehuse og fængsler (KD 6/2). KDs leder (7/2) peger dog på, at der er ikke så få fire-sogns pastorater, og de burde få en høj prioritering ved denne fordeling. Det samme er formanden for Landsforeningen: Landsbyerne i Danmark, sognepræst Aage Sørensen, Eltang ved Kolding, inde på (KD 8/2).

Flere kvoterede hjælpepræstestillinger blev omdannet til sognepræstestillinger (KD 24/7 og 8/2). Ved Lindehøjkirken i Herlev ved København oplevede man det usædvanlige, at den ene af kirkens 3 præster afslog tilbudet om en 4. præst ved kirken. Sognepræsten, Svend Erik Wagner, føler sig ikke spor overbebyrdet (EB 12/6, KD 13/6).

For at få nedbragt arbejdsbyrden for nabopræsterne ved stillingskift anmodede Prf's formand sine kolleger om at indsende deres afskedsansøgning så tidligt, at der kunne indsættes en ny samtidig med fratrædelsen (KD 29/4 og 30/6). Men en undersøgelse viste, at det kun ville hjælpe minimalt til løsning af problemerne, fordi de fleste stillingskift sker ved forflyttelse (KD 10 og 11/6). KDs leder mente, at problemerne nok snarere burde løses ved ansættelse af stiftskapellaner (11/6). Yngre Præster Forum krævede, at der blev ansat vikarpræster som led i arbejdstidsnedsættelsen fra 1/1 1987 (KD 12/11, jvf. bl.a. KD 5/2 og 23/2), men en sådan løsning vil Prf ikke gå med til. Derimod havde den stillet krav om oprettelse af 50 fuldtidsstillinger som kompensation (KD 8/1, 29/4 og 12/11).

Sidst på året besluttede KM at sætte hensynet til præsters beskæftigelse over hensynet til bopælspligt (KD 22/10). Ligeledes viste de stadig færre ansøgere og flere og flere genopslag, at folkekirken er ved at få et ø-problem (KD 18/12).

Adgangslov for folkekirken. Kort før jul afleverede det kirkeministerielle udvalg (jvf. 1986, 246f.) en betænkning samt udkast til lovforslag om en ny adgangslov til præstestillinger i folkekirken. Følges forslaget af folketinget vil der næsten blive lukket for adgang til præstestillinger for andre end cand. theol'er. Selv om der var betænkeligheder ved

forslaget, hilste biskopperne det velkomment på deres januarmøde i 1987 (KD 8/1-87).

Fire biskoppers udtalelse om flygtningepolitikken. Den forlængst fastslåede kendsgerning, at ingen kan udtale sig på Den danske Folkekirkes vegne, gav anledning til en kort, men heftig debat omkring årsskiftet. Fire biskopper: Ole Bertelsen, Henrik Christiansen, Vincent Lind og Thorhild Græsholt, kritiserede den stramning i flygtningepolitikken, som blev resultatet af aftalen med DDR. Stramningen blev gennemført af regeringen efter aftale med Socialdemokratiet. Loven er nu uklart og overilet, og administrationen af den er vilkårligt, sagde de fire biskopper.

De samme biskopper kom samtidigt med udtalelser, der mere eller mindre tydeligt udtalte deres støtte til danskeres illegale hjælp til udviste flygtninge (KD og Pol 3/1, jvf. Pol 4/1). Professor Stig Jørgensen mener, at »biskopperne har valgt at indtage en farlig position, når de ulovligt forsvarer ulovlige handlinger, der ganske vist er foretaget ud fra de smukkeste motiver.« (KD 13/1). Provst N. C. Lilleør finder det betænkeligt, at en biskop lukker det ene øje i forbindelse med ulovlig husning af flygtninge, mens han åbner begge øjne, når en præst angriber landets politi og taler om uniformerede mordere, og derpå ønsker præsten afskediget (KD 24/6).

Der kom modstridende signaler (jvf. BeT 7/1, KD 8/1) fra de fire biskopper om, hvorvidt de ønskede et møde med justitsminister Erik Ninn-Hansen, der erklærede sig villig til at drøfte flygtningelovens teori og praksis. Men der blev intet møde, bl.a. fordi Ole Bertelsen fastslog, at det er hele befolkningen, der savner en redegørelse for den konkrete praksis af flygtningeloven (Pol 3/1). Hele den efterfølgende debat kom ikke til at dreje sig om de fire biskoppers anliggende, men derimod om, hvorvidt de havde ret til at udtale sig om et politisk spørgsmål, hvilket Bertelsen beklagede (KD 4/1).

Et af Venstre's medlemmer af folketingets kirkeudvalg, Helge Sander, fastslog, at »Biskopperne skal holde sig til forkyndelsen og ikke blande sig i partipolitik« (KD og Pol 3/1). Det blev sagt, at venstremanden Poul Brønsted, der er formand for udvalget, skulle være enig med Sander, men det var ikke tilfældet. Han tog afstand fra Sander's udtalelse, men han var uenig med biskopperne i deres opfattelse af flygtningespørgsmålet. Men biskopperne har ret til at udtale sig, fastslog Brønsted. Dog er han bekymret over den udlægning af deres udtalelser, der finder sted, med bl.a. overskrifter som »Biskopperne siger«. Og han slår fast, at hverken fire eller ti biskopper kan udtale sig på folkekir-

kens vegne. Men det er deres ret, og i virkeligheden også deres pligt at udtale sig om samfundsspørgsmål (KD 6/1, Pol 3/1). Det, der bekymrer mig i denne sag, er, at pressen har givet det udseende af, at de fire biskopper udtaler sig på folkekirkens vegne (KD 4/1). Provst N. C. Lilleør fremhæver, at det må siges gang på gang, at »ingen biskop kan udtale sig på folkekirkens vegne.« Og han finder, at vi er på vej ind i fundamentale misforståelser, når man – som Ole Bertelsen – tager spørgsmålet om flygtninge op i kristendommens og kirkens navn. Og han fastslår, at »Det må stå aldeles klart, at biskopperne intet som helst har at sige, som ikke alle kristne har pligt til at sige, i kristelige anliggender.« (KD 25/1).

Den radikale folketingsmand Bernhard Baunsgaard bad KM Mette Madsen bekræfte, at biskopperne i samfundsspørgsmål også har deres personlige ytringsfrihed, hvilket hun gjorde (Pol 4/1, KD 8/1. Venstre's formand, udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen, tog afstand fra forsøget på at give biskopperne mundkurv på (KD 4/1). Sander's angreb blev mødt med forbløffelse af de angrebne biskopper (KD 4/1). Kristeligt Folkepartis formand, pastor Flemming Kofod-Svendsen, slår fast, at der ikke er tale om partipolitiske udtalelser, men om kritik af en lov, som folketinget har vedtaget (KD 4/1). BeTs leder (5/1) undrer sig meget over, at Sander's kritik intet har med *sagen* (flygtningeloven) at gøre og fastslår, at under »vor særprægede folkekirkelige ordning« findes der kun én måde at imødegå en kritisk biskop på, nemlig ved modargumenter om sagen. Hvis »Sander tillægger en biskops udtalelser om et politisk spørgsmål større vægt end en skomagers«, må det blive hans egen sag, mener KDs leder (4/1). Biskopperne skal ikke holde deres mund, »de udtalte sig som privatpersoner, og det skal de have ret til, hvad ellers?« spørger Asger Baunsbak-Jensen (BeT 26/1, KD 29/1). Skolebibliotekskonsulent Bjarne Nederby Jensen glæder sig over, at der endelig er nogle biskopper, der tager bladet fra munden, og udtaler sig om en aktuel sag (KD 10/1). Formanden for KFUM-spejderne, skoledirektør Per Hylander, skriver, at biskoppernes initiativ har »åbnet for noget kolossalt positivt og frugtbart i den danske folkekirke, nemlig kirkefolkets vilje til at ville integrere sig og sine synspunkter i det øvrige samfund og i den offentlige debat.« (KD 8/2). Poul Dam skriver, at »selvfølgelig kan ingen tale på folkekirkens vegne, men den sandhed bliver misbrugt, når man vil bruge den til at lukke munden på folkekirkens mænd og kvinder.« (KD 28/1).

Folkekirken og dens relationer

Sognemedhjælpere. Debatten om ansættelse af sognemedhjælpere fortsatte (jvf. 1986,256f.), uden at det kom til en afklaring på spørgsmålet. Den væsentligste begivenhed om emnet i årets løb blev kendt, da det blev offentliggjort sidst på sommeren, at tre kirkelige organisationer, nemlig De Samvirkende Menighedsplejer, Diakonissestiftelsen og Kirkefondet har underskrevet en aftale om et samarbejde, der skal fremme sognemedhjælpertanken. Og de har oprettet en fælles fond på 2 mill. kr. til hjælp ved aflønning af sognemedhjælpere (KD og JyPo 22/8, jvf. Kirkefondets Årbog 1986/87,77f.). For Diakonissestiftelsen var der tale om et helt nyt felt, men ikke noget principielt nyt, oplyser forstander H. J. Torkelund (KD 17/3).

At præster er uenige om behovet for ansættelse af sognemedhjælpere er ikke nogen nyhed, men man ventede spændt på, hvordan Prf's nye Hb ville stille sig til spørgsmålet, dels på baggrund af, at den nye næstformand, Eskil Agger, i sin tid som sognepræst i Holstebro var med til at etablere en sognemedhjælperordning der (KD 20/3), og dels fordi Prf's tidligere næstformand, N. E. Grunnet, i PrfBl (6,91ff.) har en lang og skarp anmeldelse af bogen »Sognemedhjælperen« (jvf. 1986,256), hvor han siger, at bogen er »København-fixeret« og udtrykker frygt for, at en sognemedhjælperordning vil komme til »at camouflere det påtrængende behov for (flere) præstestillinger« (jvf. generalsekretær Paul Honoré's og pastor Johs. Jong's kommentar til anmeldelsen PrfBl 10,170ff., KD 20/3).

På LafMs årsmøde blev der afholdt en paneldiskussion om frisogne og sognemedhjælpere, hvor domprovst Karen Horsens i sit indlæg gik kraftigt imod, at eventuelle sognemedhjælpere skulle aflønnes over den kirkelige ligning. Mange af de tilstedeværende menighedsrådsmedlemmer var uenige med hende (MrBl 6,222ff) Fra samtlige deltagere i KFUM & K's lands- og delegeretmøde kom der en opfordring til KM Mette Madsen om at gøre det muligt at lønne sognemedhjælpere over den kirkelige ligning (KD 28/4, jvf. 12/4).

Folkekirkenes stilling

Kirkestatistik/Kirkesociologi. En offentliggørelse af Danmarks Statistik's kirkestatistik for året 1983 viste, at dåbsprocenten fortsat falder for danske statsborgeres vedkommende, men ikke så meget som tidligere (KD 21/5). KDs leder (22/5) bemærker, at det falder godt i tråd med, at vi i dag oplever »en større åbenhed om og spørgen efter tilværelsens religiøse dimension«. Først på året var der en kirkesociolo-

gisk studiedag i Skovlunde kirke med over 100 deltagere fra hele landet. Det store deltagerantal viste, at der er en bred interesse for kirkesociologi (KD 14 og 15/1). Midt på foråret kom det første større danske værk om kirkesociologi. »Kirke og Folk i Danmark« er titlen på den store bog (KD 4/2). I forbindelse med udgivelsen skriver en af forfatterne, Poul Dam, at det er en katastrofe, at Danmarks Statistik af sparehensyn har opgivet menighedsrådsvalgsstatistikken (KD 1/2). Departementschef i KM Maria Topp oplyser, at man i ministeriet anser det for meget vigtigt, at den kirkelige valgstatistik fortsat udarbejdes, dog måske mindre udførligt end tidligere (KD 5/2).

Den ovennævnte bog rummede blandt meget andet også dokumentationen for universitetslektor Hans Raun Iversen's påstand fra 1985 (jvf. 1986, 258f.) om, at kun 2 pct. af danskerne går i kirke på en almindelig søndag. Selv om lektor i religionssociologi ved Århus Universitet Ole Riis tvivler på, at tallet er så lavt som 2 pct., nok snarere i nærheden af 5 pct., så erkender han, at Danmark har en meget lav kirkegang set med international målestok. »Nu er kirkegangsprocenten ikke særlig interessant i sig selv. Det ville være vigtigere at få belyst kirkegangens betydning for deltagerne – og begrundelserne for at undlade at gå i kirke.« mener han (KD 15/4). Om samme emne, men med adresse til det foregående års debat, skriver programsekretær i Danmarks Radio, pastor Mogens Hansen, at det foruroliger ham, at mange af kirkens ledende folk »har en næsten religiøst begrundet foragt for statusopgørelser i form af statistik, undersøgelser og historiske redegørelser.« (BeT 29/12-85). »Kirken har brug for et korstog« er journalist Kirsten Boas' kommentar til bogen (Pol 6/4).

Gudstjenesten. Den debat om folkekirkens gudstjeneste, som for alvor kom i gang i fjor, fortsatte med flere indlæg i årets løb. Den fornyede interesse for denne kirkens hovedhjørneste må nok ses i sammenhæng med det nye »Forslag til Alterbog«, som udkom sidst i 1985.

I en kronik i KD (24/1) skriver sognepræst C. C. Jessen – under indtryk af den nye alterbogs fremkomst – at biskopperne nu må overveje, »om ikke tiden er inde til en gennemtænkning af højmessens som helhed, under indtryk af de store kulturelle forandringer de sidste årtier, og under hensyntagen til den liturgiske udvikling, der faktisk har fundet sted i vor egen og i andre kirker«. Som en af disse udviklinger nævner han deltagelse i altergangen, der er langt hyppigere nu, og at det også er blevet almindeligt, at børn er med. Dermed er der »sket en udvikling i retning af en klarere forståelse for hovedgudstjenestens samlende funktion«, hævder han. Provst Hans Thysen beskæftiger sig i

et par kronikker med gudstjenesten, der »set fra menighedens side ... må betegnes som det væsentligste kirkelige problem i nutiden, og det er i egentligste forstand et teologisk problem. Under overskriften: Teologiens elfenbenstårn, giver han udtryk for, at gudstjenestens problem er et formidlingsproblem, fra fagteologer til en myndiggjort medlemsskare af lægfolk (KD 14/2). Overlæge Børge Heilberg hilser dette »oplæg til en samtale mellem teologer og lægfolk velkommen« (KD 13/3). I en kronik i BeT (21/3) skriver Thysen, at gudstjenesten, der egentlig skulle være kirkelivets pulsslag, »efterhånden har fået et skær af anakronisme over sig«. »Derfor er en revision ikke tilstrækkelig, men der må en fornyelse til«, skriver han. Dr. phil. Roar Skovmand er enig med Thysen i, »at gudstjenesten i den danske folkekirke er alt for traditionstynget« (kronik i KD 5/3).

Sognepræst Bent Christiansen, Døllefjelde, mener, at særlige arrangerede gudstjenester får flere til at komme i kirke, og det har en selvforstærkende virkning, hævder han. Desuden har han fået sin biskops tilladelse til at skære lidt ned på antallet af gudstjenester i sit pastorat, og det peger i retning af en større deltagelse i de enkelte gudstjenester. Men han indrømmer, at det kan give argumenter til dem, som vil have nedlagt kirker. Man lærer gudstjenesteliv at kende ved at rykke sammen, fastslår han (KD 20/3). »Sandheden fås ikke ved at addere og dividere, Den fås kun ved at komme der«, skriver sognepræst Yvonne Marie Yde (kronik i KD 8/3).

I en kronik senere på året (KD 8/9) skriver Thysen, at efter hans »opfattelse bør der kun være det ene overordnede formål med alle forsøg på gudstjenestefornyelse, at de skal tjene til fremme af en ægte solidaritet mellem de mennesker, der i kraft af dåben tilhører kirken.« Sognepræst Frederik Hjerrild skriver i en kronik (KD 3/10), at kirkens styrke er, at den er en »faktor, som ikke er i oprud, og hvor alt er, som det altid har været«, og »kirken må tilbyde et ægte fællesskab.« Biskop Olav C. Lindegaard mener, at der i en ny gudstjenestevejledning må gives flere alternative gudstjenesteformer (KD 16/9).

Nye ritualforslag. Det nye alterbogsforslag (jvf. 1986,261f.) fik ikke en særlig blid velkomst. Fra nær sagt alle sider i dansk kirkeliv fik det en hård medfart. Det er blevet og vil blive gransket i mange sammenhænge. Et bestemt punkt ved højmesse, som den liturgiske kommission *ikke* behandlede, nemlig kirkebønnen, fik sin særlige meget ophedede og følelsesladede behandling midt på sommeren.

Netop det manglende forslag til en ny kirkebøn giver en antydning af uenigheden i den liturgiske kommission. En uenighed, den opmærk-

somme læser af indledningsbindet fornemmer, når det i forordet fremhæves, at de enkelte afsnit ikke entydigt skal forstås som *kommis-sionens* standpunkt, men skal præsentere de enkelte medlemmers syn på alterbogsforslaget (s. 8, jvf. s. 71).

»Forslaget til en ny alterbog er en grov desavouering af alt, hvad der er sket på det liturgiske område officielt og uofficielt i indland og udland siden 1912«, siger formanden for Fællesskabet Kirkelige Fornyelse, sognepræst Poul Exner. Da biskoppernes krav er, at enten skal man bruge forslaget i sin helhed, eller lade det ligge (KD 16/4), så er valget let, fortsætter han: forslaget er ubrugeligt (KD 10/5, jvf. Re-Formatio 2,25). Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse betvivler kommissionens teologiske kvalifikationer (KD 11/10, PrfBl 43,772).

De tre hovedændringer, der især gav anledning til debat er følgende: 1) De GT-lige læsninger på epistlens plads. 2) Udgangslæsningen lige før velsignelsen, der i indhold stort set svarer til de tidligere epistler. 3) Anna Sophie Seidelin's nye kollektforslag samt indgangs- og udgangs-bøn. Hertil kommer så kirkebønnen.

Professor Eduard Nielsen erkender, at det »er et markant brud på en århundredelang tradition og derfor en ganske dristig ide« at indføre GT-lige læsestykker ved gudstjenesten (Indledningsbindet s. 33). Erik A. Nielsen skriver, at hovedformålet med denne omlægning af tekstlæsningernes placering har været, »at der ikke i gudstjenesten må optræde bibeltekster, hvis oplæsning kunne synes overflødig eller mindre velmotiveret, og hvis funktion i den liturgiske helhed er uklar.« (s. 56). Pastor Anne Bønløkke Braad undrer sig over, at de fleste GT-lige læsestykker er salme- og profetstof og kunne ønske sig nogle flere af de steder, som mange mennesker holder af og bedst kan huske (DKt 14,215). Sognepræst Ove Paulsen mener ikke, at det er uproblematisk med de mange læsestykker fra GT, især ikke, når man – som professor Nielsen og Professor Chr. Thodberg (s. 35 og 31) – fremhæver, at de skal høres på GTs egne betingelser (DKt 25,392ff., jvf. samme i nr. 23,364f.). Professor P. G. Lindhardt anser det ikke for sandsynligt, at kommissionen vil holde fast ved, hvad man »oprindeligt mente (og skrev), at læsningen af Det gamle Testamente »sker på dets egne betingelser«. (BeT 23/2). I den forbindelse må det også nævnes, at Udvalget for Konvent og Kirke og Theologi har udgivet et lille skrift: Religionshistoriske Tekster eller Kirkebibel, der er vendt imod denne formulering og Bibelselskabets oversættelsesarbejde af GT især (jvf. Kresten Drejergaard's anmeldelse i PrfBl 49,985f., og Jørgen Glent-høj's replik hertil i PrfBl 1-2, 1987, 17f., og Drejergaard's duplik i PrfBl 5,1987,81f.). Bibelselskabet sigter imod en kirkebibel, fastslår dets ge-

neralsekretær, N. J. Cappelørn (Bibelselskabets Årbog 1986,45).

Domprovst Im. Felter, Maribo, anser de GT-lige læsninger for at være et udmærket forslag (PrfBl 26,467, jvf. samme i PrfBl 35,609ff.). Den samme opfattelse har pastor Vagn Hersted (PrfBl 37,659). Pastor Johs. Værgø anser de GT-lige læsninger for at være en stor gave til gudstjenesterne (WA 5/9). Man kan ikke undvære denne læsning, når man først har prøvet den, skriver pastor Andreas Davidsen (PrfBl 24,437).

Udgangslæsningens indhold og placering var der få positive bemærkninger til. P. G. Lindhardt siger stilfærdigt om ideen: »Jeg tvivler på, at den slår an«, men han kan godt forstå intentionen bag flytningen (BeT 23/2). Pastor Hersted, der bruger forslaget, har fået tilladelse til at flytte denne læsning hen i formessen (PrfBl 37,659f.), den samme placering plæderer domprovst Felter for og anfører, at den foreslåede placering er forfejlet (PrfBl 26,467), dette synspunkt kan pastor Poul Lilleør også tilslutte sig (PrfBl 32,542).

Anna Sophie Seidelin's nye kollekter samt indgangs- og udgangsbøn fik dog flest kommentarer med på vejen, fra en næsten fuldtoneende tilslutning hos Lindhardt: »gjort... med et talent, der fastholder evangelietekstens indhold, og samtidig udtrykker det i en rytmisk og poetisk form« (BeT 23/2), til en total afvisning af dem fra Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse: syndsforståelsen og kristologien i dem viser, at der er tale om en kristendom, der er forskellig fra den lutherske og bibelske opfattelse. I adskillige tilfælde foreligger der »en række usmagelige naivismser« (PrfBl 43,722f., KD 11/10). »De er Fandens opfindelse«, fastslår pastor Kristen Erik Andersen og begrundet det med, at forfatteren mangler selvkritik og æstetisk sans, og hun demonstrerer, at hun mangler »de mest elementære forudsætninger for at skrive en bøn« (PrfBl 33,565). »Umiddelbart positivt og kærkomment er de nye kollekter«, skriver pastor Susanne Fabritius (PrfBl 7,112). Forfatteren har på overraskende sproglig vis haft evne til at ramme noget væsentlig i evangelieteksten, mener pastor Hersted (PrfBl 37,659f.). Sognepræstene Peter Balslev-Clausen og Helge Baden Nielsen mener, at »den poetiske form er et tvivlsomt gode for en kollekt.« Og det gælder især for de kollekter, der ikke er lykkedes, og det drejer sig trods alt om de fleste, mener de (DKt 24,376ff.). Desuden anfører de, at der i kollekternes teologiske begrebsreferencer »er tale om et skift fra en teologisk til en kultisk livs- og kristendoms-tolkning.«

Derimod var næsten alle enige i, at indgangsbønnen var forfejlet og ubrugelig, således Andreas Davidsen (PrfBl 24,437). Pastor Helge

Noe-Nygaard er enig i Davidsen's kritik (PrfBl 28,501f.). »Den er rent ud sagt ugudelig«, sagde pastor K. E. Andersen (PrfBl 33,565). »Skal vi have en ukristelig indgangsbøn?«, spørger pastor Svend M. Lauritsen (PrfBl 9,149ff.). Pastor Helge Severinsen har været glad for at bruge indgangsbønnen i næsten tre år, men han erkender, at kritikken af indgangsbønnen er berettiget ud fra æstetiske kriterier (PrfBl 39,694). Pastor Juul Værgе overvejer indgangsbønnens begrundelse og funktion, og han når frem til, at stillejet er for højt, når den skal være en bøn på den almindelige kirkegængers vegne (PrfBl 46,925f.). Pastor Lisbeth Foss's kommentar til debatten er, at det er længe siden, at ind- og udgangsbønnen har fungeret i gudstjenesten, derfor mener hun, at de kan undværes (PrfBl 51-52,1035f.). Pastor Frank Kærgaard spørger, om de mange indvendinger imod indgangsbønnen gør indtryk på kommissionen, så spørgsmålet om revision bliver taget op i »utide« (PrfBl 49,979, jvf. Davidsen i PrfBl 33,567).

Kirkebønnen. 1. maj udsendte KM et cirkulære om kirkebønnen for Dronningen og Det kongelige Hus (jvf. PrfBl 23,424). Anledningen var, at Kronprins Frederik blev myndig ved sin 18 års fødselsdag den 26. maj og derved blev berettiget til at blive nævnt med navns nævnelse i kirkebønnen. Cirkulæret fastholder, at der skal bedes for Dronningen og Det kongelige Hus. Og såfremt der nævnes navne, skal der bedes for Dronning Margrethe II, Prins Henrik, Kronprins Frederik, Dronning Ingrid og hele Det kongelige Hus. Så vidt, så godt, indtil universitetslektor Erik A. Nielsen, medlem af liturgikommissionen og gift med præsten og SF-folketingsmedlemmet Margrete Auken (jvf. 1980, 256ff.), hvilket ikke er ganske uvæsentligt i denne sammenhæng, i en kronik (BeT 26/6) skriver, at dette cirkulære åbenbarer »et stykke regerings- og administrationsarbejde, hvis klodsethed og taktløshed er enestående.« Han kan oplyse, at et flertal i liturgikommissionen i et brev til KM ønskede at få fastslået en gang for alle, at bønnen for kongehuset kan reduceres til: a) for Dronningen og hele hendes hus, eller b) for al lovlig øvrighed. Dronningen skulle også have tilkendegivet, at hun er indforstået med denne løsning.

Kommissionen forstod KMs svar af den 22/11-84 således, at den ikke skulle beskæftige sig videre med kirkebønnen (jvf. forordet til indledningsbindet, jvf. desuden biskop Johs. W. Jacobsen's redegørelse i PrfBl 1-2, 1987, 15ff.), og at der ikke ville blive udsendt et nyt cirkulære ved Kronprinsens fødselsdag, oplyser Nielsen. Han finder det uheldigt, at dette cirkulære legaliserer alle de præsters fremgangsmåde, der hidtil ikke har nævnt navne, men kun bedt for dronningen og hele

hendes hus, mens hans kone, pastor Auken, med sin »for al lovlig øvrighed« stadig er uden for det legale. Han finder det inkonsekvent påny at indskærpe dette, når man samtidigt i mere end 10 år har tilladt Margrete Auken at benytte sin formulering.

Pastor Lars Holm skriver, at hele spørgsmålet er bagatelagtigt, men er Nielsen's vrede berettiget, spørger han. Dronningen er »et symbol på den danske øvrigheds stabilitet og balance.« Derfor er forbønnen for Dronningen en forbøn for dette, og betragter man det som noget positivt, er der intet »forkert eller anstødeligt i en sådan bøn«, men det er selvfølgelig modsat, hvis det betragtes som noget negativt, og det er jo traditionelt venstreorienteret tænkning, skriver Holm (DKt 14,211). KM Mette Madsen mener, at cirkulæret er udtryk for en liberalisering, mens Margrete Auken ikke mener, at det er tilfældet (BeT 26/6).

»Præster i oprør«, »Vil ikke bede for Frederik« var overskrifter i BT (27/6). BeTs leder nøjes med nøgternt at konstatere, at det er uheldigt, hvis cirkulæret kan tolkes som en politisering af folkekirken (27/6). Kgl. konf., professor Chr. Thodberg og Anna Sophie Seidelin finder sagen beklagelig og mener, at der er tale om diskretionsbrud og føler sig politisk misbrugt (KD 28/6). KDs leder (28/6) mener, at Nielsen har gjort sig skyldig i tillidsbrud og er enig med BeTs leder i, at der i sagen ligger et element af politisk drilleri.

Erik A. Nielsen holder fast ved, at KM med sit cirkulære har underkendt Dronningens ønske med hensyn til en liberalisering af kirkebønnen (KD 27/7). Seidelin betegner cirkulæret som »ikke så fikst«, men mener, at Nielsen's indankning af sagen for offentligheden er betydningsløs, bortset fra at den har voldt personskade mellem tidligere venner (KD 2/7). Pastor Kaj Bollmann mener ikke, at sagen om kirkebønnen kun er en personsag med Margrete Auken i centrum, derimod er cirkulæret sjældent uklart, skriver han (KD 4/7). Cappelørn roser KM for dets cirkulære og skriver, at Nielsen på usmagelig måde fremlægger »fortrolige oplysninger fra følere, der har været stukket ud til kongehuset.« Han forstår godt, at medlemmer af kommissionen føler sig politisk misbrugt (WA 4/7).

I cirkulæret nævnes det, at kirkebønnen er omfattet af § 29 i Lov om Menighedsråd af 16. maj 1984, og det kunne tyde på, at navns nævnelse eller ej er en liturgisk ændring, som menighedsrådet kan tage stilling, er det tilfældet? spørger Bollmann (KD 4/7, jvf. PrfBl 38,679f.). Seidelin mener, at kongebønnens udeladelse er en mindre ændring i relation til § 29 (KD 2/7, jvf. Bollmann i PrfBl 38,679f.). I et svar på et spørgsmål fra SF-folketingsmanden Hanne Thanning Jacobsen skriver KM, at kongebønnen ikke kan udelades, selv om præst og menighedsråd

bliver enige derom (KD 16/7, jvf. 3/6). Diskussionen får Poul Dam til at spørge, om vi overhovedet skal bevare kirkebønnen fra prædikestolen, men så længe vi har den, skal man beholde kongehuset, mener han (KD 12/7). Sidst på året kom der påny et spørgsmål til KM om kirkebønnen fra et SF-folketingsmedlem, nemlig Jørgen Lenger, ud fra den opfattelse, at den er et internt kirkelig anliggende, som KM ikke skal blande sig i (KD 26/11). Debatten fremkaldte mange læserbeve bl.a. i KD. og i øvrigt viste det sig, at biskopperne tolkede bestemmelsen forskellig.

Nyreligiøsitet

Det nyreligiøse spørgsmål eller problem kom for alvor frem i lyset i løbet af 1986. Biskopperne udpegede en eller to præster fra hvert stift til særligt grundig at sætte sig ind i det nyreligiøse spørgsmål. Først på efteråret arrangerede præstehøjskolen et første kursus for disse præster (KD 23/8). I stiftsbogen for Århus stift skriver pastor Torben Gudmand-Høyer, at vi må opfatte nyreligiøsiteten som en positiv udfordring (1986, 47ff., jvf. KD 18/12). Forstander og pastor Johs. Dragsdal skriver i en kronik, at »nyreligiøsitetens største værdi og risiko (nok er) følsomheden. Den opsøges af mennesker, der er kvæstet af de ydre livsformer, og får derved ofte overbalance til det følelsesbestemte, sværmeriske.« (KD 6/12).

Grunden til, at mange mennesker i løbet af året fik øjnene op for farerne ved den nyreligiøse omklamring, var, at to unge FDF/FPF'ere blev indfanget af Moon-bevægelsen under et ophold i USA. FDF/FPFs Hb diskuterede indgående de to unges »fangenskab« hos Moon-bevægelsen (Lederen nr. 2,18, jvf. KD 29/1-87). Begge FDF/FPFs blade »Lederen« (nr. 2, '87) og »Senior Bladet« (januar '87) behandler indgående det nyreligiøse problem med udgangspunkt i de to unges »fangenskab« hos Moon-bevægelsen i USA. Dialogcenteret er også involveret i bestræbelserne på at »befri« disse to unge mennesker (jvf. Den Nye Dialog nr. 22,19f., nr. 23,10ff. og nr. 24,10ff.). Vincent Lind og Georg S. Geil, der er biskopper i de stifter, hvor de unge hører hjemme, blev også inddraget i sagen om de to unges »befrielse« (KD 6/12).

Register

- Abel, Marie 68, 74
 Absalon 190, 197
 Agger, Eskil 261, 265
 Alckmade, Van 93
 Alexander VII, se også Fabio Chi-
 gi 103-105, 135
 Alexander de Villa Dei 22, 24
 Als, Peder 176
 Ammundsen, Valdemar 141, 143,
 145, 147, 149-152
 Andersen, J. Oskar 65
 Andersen, Jens 200
 Andersen, Kristen Erik 269
 Andersen, Lisbeth Smede-
 gaard 233
 Andersen, Peder 226, 232
 Anger, Edvard Julius 184, 195-
 196, 198
 Anglicus, Bartholomaeus 230
 Anthelius 121
 Arendt, Rudolph 236-237
 Aretimus, Bonaguida 220
 Arnbak, Paul Chr. 248
 Arndt, J. 58
 Arup, Erik 229
 Askgaard, F. 202
 Asmussen, H. P. 244
 Assersen, Peder 208-209, 211
 Asti, Astesanus de 220, 230
 Aspel, Gudrun 19
 Augustin 207, 210, 220, 227-228
 Auken, Margrete 270-271

 Bach-Nielsen, Carsten 180
 Bagger, Kr. 257
 Bagno, Giovanni-Francesco Guidi
 del 103
 Bagno, Niccolò Guidi del 89-91,
 103
 Balslev, C. F. 184, 196
 Balslev-Clausen, Peter 269

 Bang, J. P. 71, 78
 Banning, Knud 68
 Barclay, abbé 89-90, 103
 Barclay, John 89, 103
 Bastholm, Christian 176, 182
 Battista, P. Giovanni, se Ahasverus
 Payngk
 Baunsbak-Jensen, Asger 264
 Baunsgaard, Bernhard 264
 Baysio, Guido de 209, 219, 227
 Beauvais, Vincent de 221
 Becher, Morten Thomsen 184,
 191, 197
 Beck, Axel 48, 67, 75-76
 Beck, Nina 67, 75-76
 Beck, Vilh. 27, 33-79, 184
 Begtrup, Holger 62, 71, 73, 75
 Behrent, Flemming 253
 Beleth, Johannes 210, 227-228
 Bennike, V. 65
 Bentsen, Mads 210
 Bentsen, Troels 227
 Bentsen, Trugils 210
 Bertelsen, Ole 233, 242, 250-252,
 263-264
 Biaudet, H. 110
 Bichi, Antonio 109-110
 Bilde, Mogens 225
 Bille, Anders 124
 Bille, Eske 81
 Bircherod, Christen 199-200
 Birkedal, Vilh. 27-29, 32, 37-38,
 41, 45-46, 50, 62-65, 67, 69, 71,
 73-74, 77-78
 Birket-Smith, S. 129, 133, 136-139
 Bisgaard, Lars 203, 226
 Biørn, Svend 249
 Bjelke, Henrik 90, 103, 110-111,
 135
 Bjelke, Jens 90, 103
 Bjelke, Jørgen 103

- Blauenfeldt, L. 68
 Bloch, J. Victor 32, 65-66, 72
 Blædel, N. G. 29, 72, 78
 Boas, Kirsten 266
 Boecius 230
 Boesen, C. F. 71
 Bohic, Henricus 219
 Bojsen, Eline 67
 Bojsen-Møller, Jutta 67
 Bollmann, Kaj 271
 Bondesen, Johs. 260
 Bonix, Tomas 201
 Borch, Ole 138
 Borup, Ernst J. 69
 Bosen, Jens 210
 Bosen, Otto 213-214, 216, 220-221, 230-232
 Braad, Anne Bønløkke 268
 Brack, Alice 234
 Braem, Corfitz 132-133
 Brammer, G. P. 68
 Brandt, C. J. 43-44, 67
 Brandt-Pedersen, Ole 247
 Bredahl, Chr. 193-194
 Brengaard, Carsten 234
 Bret, Jacques de 103
 Bricka, C. F. 97
 Brok, Anders 216, 218, 232
 Brondbjerg, K. F. 245
 Brorson, H. A. 36, 144
 Brouwer, Jacob de 102
 Brun, Madame 117
 Brun, Le 96, 117-119
 Brøndsted, Gustav 141-145, 147, 149-152
 Brøndsted, Karl Gustav 149, 152
 Brøndsted, Poul 243, 263
 Buchwaldt, N. A. 35, 68
 Bundgaard, Niels 74
 Bunkflo, Niels 217, 227
 Buridanus, Johannes 228
 Bursill-Hall, G. L. 22
 Busck, Gunni 41
 Bülow, A. 36
 Bæksted, A. 22-23
 Bøggild-Andersen, C. O. 102
 Baagø, Kaj 64-66
 Cantimpré, Thomas de 230
 Cappelørn, N. J. 236, 242, 248, 253, 269, 271
 Carbonnel, Gérard 92, 102
 Carl Gustav, pfalzgreve 87, 113
 Carl Philip, arveprins 132, 138
 Carlé, Birte 225
 Carøe, Niels Bo 250, 253
 Chigi, Fabio 83-86, 88, 90-91, 94-100, 102-110, 122-123, 125, 127-131, 133, 135-139
 Christensen, Jens 201
 Christensen, Jørgen 186, 196
 Christensen, Lars Peter 186, 196
 Christensen, Mads Chr. 19
 Christensen, Torben 74
 Christensen, Visti 245
 Christensen, William 226
 Christian III 81
 Christian IV 81-83, 85, 87-90, 92, 94, 96, 98, 101-102, 104, 115, 125, 133
 Christiane 82
 Christiani, E. 27, 42, 61, 64-65
 Christiansen, Bent 267
 Christiansen, Henrik 234-235, 238, 242-243, 254-258, 263
 Christiansen, Jens Erik 256
 Christie, Sigrid 157, 179-180
 Christoffer II 190
 Christoffersen, H. C. H. 141, 151
 Clausen, N. H. 61, 67, 186
 Clausen, Johannes 30, 33-35, 37-39, 41-48, 50, 54, 56-57, 63-64, 73, 184, 194, 198
 Conradsen, Lis 258-259
 Coolen, Matthias 92, 102
 Cornelissen, J. 103
 Cromwell, O. 133

- Dahl, E. C. S. 22
 Dahlerup, Troels 214, 228-229, 231
 Dahlby, Frithiof 180
 Dalen, Michael de 220
 Dam, Poul 252, 264, 266, 272
 Damberg, P. L. 190
 Damsholt, Nanna 225
 David, Christian 159, 180
 Davidsen, Andreas 236, 269-270
 Degn, Mikkel 208, 211
 Deichmann, Frederik Peder-
 sen 167, 180
 Djursdal, Jens 253
 Dolleris, Andreas 75-77
 Dorothea Elisabeth 96
 Dragsdal, Johs. 272
 Drejøe, Hans 151
 Drejergaard, Kresten 268
 Due, Peder 209
 Duin, Johs. J. 101-104, 122-123, 134-139
 Durandus, Guillelmus 210, 227
 Dureel, gesandt 87
 Dyrholm, Jens 36, 37, 39-40, 69
 Dyssegaard, P. 74
 Dørr, Philipp J. W. Chr. 194, 198

 Ebberup, Mads Andersen 16
 Ebeling, G. 179
 Eberhard of Bethune 22, 24
 Ehbisch, Fr. 165-166
 Eistrup, Kirsten H. 249
 Ejder, Bertil 227
 Ellemann-Jensen, Uffe 264
 Elling, Chr. 178, 180, 182
 Elmqvist, Th. 53, 68, 71, 75
 Elvedahl, Fredrik W. 105
 Engelgrave, Jean-Baptiste 91, 102-103
 Erik, kong 225
 Eriksen, Herluf 239-243, 247, 253-254
 Erslev, Kr. 101-102, 204-205, 226

 Esbensen, Oluf 213, 215-221, 231-232
 Ewald, H. F. 199, 202
 Exner, Poul 252, 268

 Faber-Rod, Peter 259-260
 Fabritius, Susanne 269
 Favreau, R. 22, 24
 Feilberg, N. L. 68
 Felter, Im. 269
 Fenger, Johannes Ferdinand 68, 71, 183, 187, 197
 Fenger, P. A. 34, 77
 Ferdinand 2., storthertug 128
 Ferroni 118-119
 Fischer, J. P. 184-185
 Fog, Carl 28, 38, 65
 Fog, Olav 252
 Fogtmann, N. 27-28, 65
 Foss, Lisbeth 270
 Foss, Øyvind 236
 Francke, Georg Carl Theo-
 dor 183, 193, 198
 Francken, Gottfried 91, 93, 104
 Frederik, kronprins 270-271
 Frederik II 105
 Frederik (III), hertug 113-114, 133
 Frederik III 95, 97, 138
 Frederik IV 158
 Frederik V 170
 Frederik Hendrik 110
 Frederik af Oranien, prins 86, 102, 107, 109, 117
 Fridericia, J. A. 103-104
 Friis, Christen 128
 Friis, Jørgen 81
 Frimodt, Rud. 39
 Fugl, Peder 210

 Gadegaard, Anders 238
 Gamborg, Anders 78
 Garde, Peter 259
 Garstein, Oskar 81, 136

- Gassmann, Günther 71
 Geil, Georg S. 254, 272
 Germer, Hendrich Thomsen 199
 Gertsen, Jakob 225
 Gersdorf, Joachim 97
 Gewecke, Asger 260
 Giebelhausen, M. A. 188, 195-196
 Ginetti, Marzio 129, 137
 Glahn, Henrik Christopher 190,
 197
 Glahn, Torben 137
 Glente, Karen 225
 Glenthøj, Jørgen 268
 Goesman, Mattheus 92-93, 104
 Goody, J. 19, 22
 Grane, Leif 179, 233, 238-239,
 241-242
 Gravensen, H. 66
 Grotius, Hugo 103
 Grundtvig, N. F. S. 27-32, 34, 36,
 40-44, 46, 55, 59-61, 64-65, 68-73,
 77-78
 Grundtvig, Sv. 15-17, 22, 25
 Grunnet, N. E. 265
 Grunnet, N. P. 36, 39-40
 Grüner-Nielsen, H. 22
 Gregor IX 219, 221
 Gregor XV 123
 Græsholt, Thorkild 235-237, 241,
 263
 Gude, L. 41
 Gudmand-Høyer, Torben 272
 Guglielmi, Giuseppe 83-86, 88,
 90-91, 94-97, 100, 102-103, 105-
 109, 122-126, 129-131, 133, 135-
 136, 139
 Guldenchrone, Christian 132
 Gunnersen, Aage 209, 211
 Gustaf II Adolf 98
 Günther, Anton 126
 Gøtzsche, C. V. 37-38, 46-47
 Gøtzsche, Johs. 69
 Hafn, Johan van 214-215, 232
 Hagen, L. C. 66
 Hais, Roberto 114
 Hajdu, H. 22
 Hamp, I. v. 22, 25
 Hammerich, Fr. 44
 Hans, hertug 182
 Hansen, Christen 31, 66
 Hansen, Gregers 199
 Hansen, Martin A. 7, 22
 Hansen, Marius 180
 Hansen, Mogens 266
 Hansen, Morten Peter 189, 197
 Hansen, Niels 65
 Hansen, Odde 213, 215, 217, 220-
 221, 232
 Hansen, P. 184
 Hansen, Poul 244
 Hansen, Poul Falk 259
 Hansen, Rasmus 66
 Hansen, S. P. 190
 Harms, Claus 250
 Harsdorff, C. F. 170-171, 176-177,
 181-182
 Hartling, Poul 151
 Has, Truid 208, 211
 Hassenfeldt, C. F. 64, 66
 Hedegaard, J. P. Jørgensen 184-
 185, 196
 Heilberg, Børge 267
 Heise, Victor 192, 197
 Heje, N. I. 141, 151-152
 Helk, Vello 136
 Helms, J. 22, 24
 Helveg, L. 30, 66
 Hemmingsen, Niels 157, 179
 Henkel, A. 173, 182
 Henrik, prins 270
 Henrik d. III 15
 Henriksen, Jens Ole 247
 Hersted, Vagn 269
 Hertz, Edel 250, 261
 Herbst, C. F. 139
 Hermann, Niels Chr. 195
 Hermansen, Jens 199

- Hiernøe, Jens 153-154, 171-172,
 176-178, 182
 Hindsholm, Anders 256
 Hinton, Simon de 227
 Hjerrild, Frederik 267
 Hjort, J. M. L. 64, 72
 Hjort, Peter 250
 Hobroe, Peder Nielsen 200
 Hoff, V. J. 35, 38, 40, 44, 49, 51,
 53, 63-64, 69, 71, 74-75
 Hoffmann, Matthias de 189, 197
 Holberg, Ludvig 81, 190
 Holm, Lars 238, 247, 271
 Holm, P. A. 68
 Holm, Søren 169, 181
 Holm-Larsen, Mary 261
 Horskjær, E. 17, 22, 24, 157
 Holstenius, Lucas 128, 138
 Holt, Paul 64, 69, 71, 73-76
 Holten, Nicolai 54-55, 63, 70, 72
 Honoré, Paul 265
 Hornemann, Jørgen 255
 Horsens, Karen 265
 Hostiensis, Henricus 220
 Hostrup, Chr. 46, 57, 63, 73, 75-
 76
 Houmøller-Jørgensen, Else 239
 Hude, Anna 226
 Hvass, Jens 167, 180
 Hvass, Vagn 179
 Hylander, Per 264
 Härdelin, A. 71
 Højlund, Asger 240
 Høyer, Jens Chr. 188, 196
 Haastrup, Niels 14, 19, 21, 22

 Ilsøe, Harald 136, 138
 Ingemann, B. S. 78
 Ingemann, Lucie 185, 196
 Ingeman, Per 228-229, 231
 Ingoli, Francesco 91-92, 103
 Ingrid, dronning 270
 Irenæus 42
 Isaksen, Peder 210

 Israelsen, N.J. 180
 Iversen, Hans Raun 260, 266

 Jacobsen, Hanne Thanning 271
 Jacobsen, J. C. 148, 152
 Jakobsen, Jens 209-210, 214, 217,
 219-220, 229, 232
 Jacobsen, Johs. W. 270
 Jacobsen, L. 20, 22
 Jacobsen, Lis 179
 Jacobsen, Ole 124
 Jacobsen, Sv. 22
 Jakob I 89, 103
 Janssens, Dominicus 103
 Janssens, Nicolas 102-103
 Jardin, N. H. 173, 182
 Jensen, Annette 248
 Jensen, C. A. 22, 180, 228
 Jensen, Ebbe 214, 217, 232
 Jensen, Elise 258-259
 Jensen, F. Elle 181
 Jensen, Hans 75
 Jensen (den Yngre), Jens 153-154,
 162-163, 165-167, 171, 177-178,
 181
 Jensen (den Ældre), Jens 153-154,
 158-162, 177
 Jensen, Jesper 193, 196, 198
 Jensen, Kristian 244
 Jensen, Mads 213, 218-219, 229,
 232
 Jensen, Niels 195
 Jensen, Peder 157
 Jensen, Søren 191
 Jensen, Thyra 77
 Jepsen, Holger 246
 Jespersen, Emil 39, 70
 Jessen, Bjarne Nederby 264
 Jessen, C. C. 266
 Jexlev, Thelma 203-206, 225-226
 Johannesson, Gösta 228
 Johansen, Marianne 226
 Johansen, Johs. 249, 258-259
 Johansen, Niels 44

- Jong, Johs. 265
 Jonsson, Finnur 137
 Joosten, Andreas 91-93, 103-104
 Jordansen, Kristian 234, 243, 245-247
 Juhl Jensen, J. 22, 24
 Juul, Jørgen 236
 Jørgensen, Asger 250-251
 Jørgensen, Ellen 227-228
 Jørgensen, F. 22
 Jørgensen, H. G. A. 22, 24
 Jørgensen, J. Chr. E. 195
 Jørgensen, Johan 225, 229
 Jørgensen, John Ørum 71, 254
 Jørgensen, Jørgen 245
 Jørgensen, L. 194
 Jørgensen, Ruben 255
 Jørgensen, Stig 263
- Kalkar, Chr. 48-49, 74
 Kantzenbach, F. W. 71
 Kaysen, Carsten 186, 190, 197
 Keldsen, Hans 221
 Kempe, Mogens 213-214, 218-221, 231-232
 Kirkeby, A. 39, 68
 Kierkegaard, P. C. 29, 78, 183, 191, 197
 Kierkegaard, Søren 29, 30, 33, 43, 65, 67
 Kilström, Bengt Ingmar 182
 Kinschot, Jasper van 118-119
 Kjeldgaard-Pedersen, Steffen 235-239
 Kjersgaard, Erik 203, 225
 Kjeldsen, Ingrid 246
 Kjær, I. 22
 Kleijntjen, J. 101, 104
 Knud, den Hellige 106, 132, 138-139, 234
 Knudsen, Esbern 208
 Knudsen, I. Hansteen 103
 Koch, Hal 181, 199, 202
 Koch, Hans 151-152
- Koch, L. 68-69, 71
 Kofod-Svendsen, Flemming 264
 Kok, Preben 164, 180
 Kold, Christen 30, 51
 Konradsen, K. D. 50
 Kornerup, Bjørn 67, 136, 167, 181, 199-200, 202, 228
 Korsholm, Asger 253
 Krabbe, Morten 229, 232
 Krarup, Alfr. 229
 Krarup, Jens Kr. 243
 Krarup, Søren 234, 237
 Kristina, dronning 87, 91
 Krock, Hinrich 180
 Krog, Jens 66
 Kruuse, Anders 171
 Kruse, Th. 65
 Kruse, Vibeke 95, 113-114
 Kryger, Karin 153, 178, 181-182
 Kærgaard, Frank 270
 Kyndal, Erik 239, 241-242
 Kaas, Ebbe 244-245
- Lange, Johann Peter 188
 Langebek, Jacob 203
 Larsen, Christen 65
 Larsen, Emil 67, 72
 Larsen, Jens 35
 Larsen, Jørgen 184
 Larsen, Krista R. 245
 Larsen, K. Olesen 141, 151
 Larsen, Ole Peter Holm 69
 Larsen, Peder 66
 Larsen, Peder Olesen 252
 Larsen, Peter 78
 Laub, Otto 39, 64, 71
 Laurentius Nicolai Norvegus 81, 121, 136
 Lauritsen, Laurits 201
 Lauritsen, Svend M. 270
 Laursen, Egon 261
 Lausten, Martin Schwarz 68, 233
 Lavard, Knud 131-133, 138-139
 Lawaetz, O. 68

- Lavigne, Otto Chr. 187
 Leibnitz, G. 103
 Lenger, Jørgen 272
 Leonora Christine 123-124, 131,
 133, 136
 Lichtenberg, Gerhard de 158, 172
 Lichtenberg, Gert de 171
 Lilleør, N. C. 238, 260, 264
 Lilleør, Poul 269
 Lillie, J. C. 182
 Lillie, Louise 156, 179
 Lind, P. E. 34
 Lind, Vincent 261, 263, 272
 Lindberg, Jacob Christian 29-30,
 64-65
 Lindberg, Niels 47-48, 53, 60, 63,
 65, 71-73, 75
 Lindbæk, Johs. 226, 229
 Linde, Christian 162
 Lindegaard, Olav C. 260, 267
 Lindegaard, Vilh. Theodor 183,
 188-189, 197
 Lindenov, Hans 124
 Lindenov, Jacob 129
 Lindenpalm, Jørgen Hvass
 de 162-163, 172, 180
 Lindhardt, P. G. 57, 68, 70-71, 75-
 77, 141, 268-269
 Lund, M. A. S. 72
 Löhe, Wilh. 41
 Ljunggren, K. G. 227
 Lodberg, Peter 236-238
 Lodberg Hvas, Søren 244
 Lorck, Grete 244
 Loss, Maren 162-163
 Lund, Johan Christian 183, 192-
 193, 196-197
 Lundblad, Karen 243
 Lundt, Aase 251-253
 Luther, Martin 36-37, 58, 123,
 237-238
 Lyngbye, Johan Peter Chr. 186,
 197
 Mackeprang, M. 22, 24
 Madsen, Chr. 31, 66
 Madsen, Christen 32, 66
 Madsen, Erik Munch 179
 Madsen, Herman 164, 180
 Madsen, Jacob 136
 Madsen, Mette 233, 243, 247-251,
 254-255, 257-259. 261-262, 265,
 270, 272
 Mâle, Emile 178
 Malling, A. 22
 Malmstrøm, Axel 151
 Mandagoto, Guillelmus de 210
 Margrethe, dronning 225
 Margrethe II, dronning 233, 270-
 271
 Maria Eleonore, dronning 98
 Marquard, Emil 136, 138
 Marselis, Selio 82, 95
 Martensen, H. 33, 34, 37-38, 41,
 45, 65, 67-71, 77, 183-184, 198
 Martensen, Hans 233, 242
 Martensen, Josepha 67
 Matthiesen, Hugo 158, 180
 Mau, E. 68
 Mauritius, Nicolaus 130
 Mazarin, kardinal 88, 110
 Melbye, Mads 30
 Michelsen, Laurids 201
 Mikkelsen, Mads Gammel-
 mark 245
 Mikkelsen, Peder 210
 Mogensen, Jakob 210
 Mogensen, Jens 216, 232
 Mogensen, Aage 209, 211
 Molland, E. 104, 136
 Moltesen, L. 229
 Moltke, E. 20, 22-23
 Moltke, Sophie Hedevig 182
 Mortensen, Ludvig 32, 53, 67-68,
 75
 Mortensen, Oluf 205
 Most, Jens 209
 Munk, Kaj 238

- Munk, Kirsten 95-96, 113, 124,
 133
 Munksgaard, Knud 244
 Müller, Johannes 151
 Müller, Julius 188, 197
 Müller, Mogens 239
 Mynster, F. L. 64
 Mynster, J. P. 28, 67-68, 184-186,
 193, 196-198
 Münter, biskop 190
 Møller, Anders 171
 Møller, Carl Ludvig 191
 Møller, Chr. 66
 Møller, Elna 18-19
 Møller, F. B. 69, 71
 Møller, Heinrich 162-163
 Møller, H. C. Hegelund 194, 198
 Møller, Knud 250, 261
 Møller, L. Chr. 77
 Møller, Lars Pedersen 32
 Møller, Otto 41, 67, 72, 77-79
 Mørkeberg, S. L. 188

 Nares, R. 23
 Naudé, Beyers 238
 Neander, Johann August Wil-
 helm 188, 197
 Neiiendam, Michael 181
 Nielsen, Anders 193-194
 Nielsen, Anders E. 237
 Nielsen, Eduard 268
 Nielsen, Erik A. 268, 270-271
 Nielsen, Eva Trein 225
 Nielsen, Fr. 67
 Nielsen, Helge Baden 269
 Nielsen, Jørgen 65
 Nielsen, Knud 65
 Nielsen, Laurens 213, 219-220,
 228, 232
 Nielsen, Malling Mølgaard 247
 Nielsen, Mogens 244
 Nielsen, Peder 201
 Nielsen, Rasmus 66
 Ninn-Hansen, Erik 263

 Niitemaa, V. 23
 Noe-Nygaard, Helge 269
 Nogara 23
 Nordentoft, J. 151
 Norn, Otto 17, 19, 23, 153, 159,
 163-164, 167, 177-178, 180-182
 Nyberg, Tore 203, 225-226
 Nyegård, Fr. 68
 Nyegård, Lavrids 65, 73, 77
 Nørgaard, A. 66
 Nørhøj, Henning 243
 Nørlund, P. 17, 23

 Ohrt, F. C. P. 23, 25
 Olesen, Elith 68, 70
 Olsen, Bjarne Gertz 243
 Olsen, G. 202
 Olsen, Lars 191
 Olsen, Peter 74
 Ong, W. J. 19, 23
 Ostenfeld, biskop 151
 Ostman, Johan 201
 Otto, Alfred 232
 Ottosen, Knud 217, 229, 231
 Ovezande, se Jacob de la Torre

 Palladius, Peder 156, 179
 Paludan-Müller, J. 62
 Pamphili, Camillo 85-86, 91, 100,
 105, 123
 Panciroli, Giovanni Giacomo 89,
 97, 99-100, 103
 Panormitanus, Nicolaus 219
 Parmensis, Bernardus 219, 230
 Paulsen, Ove 268
 Payngk, Ahasverus 130, 137-138
 Payngk, Christian 130, 138
 Payngk, Peter 130
 Paul V 103
 Pedersdatter, Dorothea 200
 Pedersen, Christiern 10
 Pedersen, Jens 35, 68
 Pedersen, Jakob 217

- Pedersen, Jon 215, 217-218, 221, 229, 232
 Pedersen, (gårdfæster) Peder 183
 Pedersen, Peder 200
 Pedersen, Søffren 201
 Pedersen, Trugils 208, 211
 Petersen, Egil 12
 Petersen, Erik 10, 19, 23
 Petersen, Kammerråd 192-193
 Petersen, P. 193
 Petri, Rosa 249-250
 Philippa, dronning 225
 Pisa, Rainerius de 231
 Piø, Iørn 19, 23, 25
 Ploug, Carl 56-58, 75-76
 Pontoppidan, Dines 56, 75
 Pontoppidan, Erik 14, 17, 23, 167-169, 175-176, 181-182, 226
 Polonus, Martinus 220
 Poulsen, L. C. D. 189
 Poulsen, Mandrup 191
 Povelsen, J. C. 194
 Povelsen, Knud N. Carstensen 194

 Quedlinburg, Jordanus de 231

 Rasmussen, H. C. Bang 259
 Rasmussen, Henning 244, 250-251, 261
 Rasmussen, Jørgen Nybo 137-138
 Rebolledo, grev 113-114, 126
 Reggio, Marchesinus de 221
 Rehling, Svend 152
 Rembrandt 185
 Resen 16, 23
 Reumont, A. von 100
 Rhode, Johan 128-129, 137-138
 Rhugius, Johannes Martini 136
 Ricard, Olf 67
 Richelieu, Kardinal 103
 Richter, Johan 132
 Riemann, Nicolaus Heinrich 180
 Riis, Ole 266
 Riis, Ricardt 238

 Riising, Anne 231
 Riis-Vestergaard, H. 255
 Ripa, Cesare 154-155, 164-167, 170, 173, 177, 180-181
 Roch, Peder Christensen 84, 105-106, 124, 128-130, 134, 138
 Roed, Jørgen 185, 196
 Roesen, A. 251
 Rohde, Peter P. 65
 Roncagli, Guglielmo 107
 Rost, H. 23
 Rothe, V. 49
 Rovenius 85
 Rudelbach, A. G. 27-29, 53, 61, 65-66, 78
 Rudolf, Kirsten 249
 Rønne, C. F. 34, 47-48, 54, 68, 73, 75-76
 Rønnenkamp, Christian 187-188, 196
 Rønning, F. 72
 Rørdam, H. F. 72
 Rørdam, Peter 72
 Rørdam, Skat 63, 72, 77
 Rørdam, Thomas 51-52, 55

 Sadolin, O. J. 61
 Sandbæk, Ulla 261
 Sander, Helge 263-264
 Sarton, George 228
 Saussay, André de 103
 Saxstrup, Jon 208-209, 211
 Saxstrup, Svend 206-217, 219-222, 225, 232
 Schacht 121
 Schack, Tage 141, 151
 Schalling, Erik 227
 Scharling, C. H. 71
 Schepelern, Georg Sophus Frederik 39, 70, 184, 186, 197
 Schepelern, H. D. 138
 Schiøler, Thomas Larsen 193, 198
 Schjødt-Petersen, Knud 243

- Schleiermacher, Friedrich
 D. E. 188, 197
 Schouboe, Gunner 246
 Schrøder, Fr. 69
 Schrøder, Ludv. 69
 Schumm, W. 23
 Schutte, Joh. Friedrich von 227,
 230
 Schöne, A. 173, 182
 Schørring, Jens Holger 152, 238
 Sriver, Chr. 58
 Sehested, Christian Thomis-
 sen 87, 124
 Sehested, Hannibal 82, 85-87, 89,
 95, 102, 104, 124, 127-128, 137
 Sehested, Thyra 104
 Seidelin, Anna Sophie 268-269
 Sevel, J. A. F. 187
 Severinsen, Helge 270
 Simeonibus, Gaspar de 112-113,
 126, 136
 Silverstolpe, Carl 227
 Sinding, L. A. Hegelund 187-188,
 197
 Skeel, Anders 214, 219, 232
 Skeel, Vilh. Samuel 229
 Skov, Helge 239-240, 243
 Skovmand, Roar 267
 Skriver, Hans 208, 211
 Skaarup, Annette 249-250
 Slange, Niels 81
 Smith, Anders 157
 Somigliania 115
 Sommer, Bo 213, 232
 Sommer, Magnus 197
 Sommer, Mogens Abraham 67
 Sperling, Otto 97-100, 104, 127-
 128, 133, 135, 137-138
 Stanley, C. F. 170
 Stanley, S. C. 173, 178
 Staun, Møller 184-185
 St. Cher, Hugo de 230
 Steeg, Peder 232
 Steenberg, provst 183-184, 196
 Stefansen, Niels 210
 Stenbæk, Jørgen 261
 Stockholm, J. R. 65
 Stoklund, Marie 21, 24
 Stordal, Fr. 247
 Strangesen, Anders 221, 232
 Strauss, D. F. 197
 Stricker, Martin 84, 101, 105
 Stigsen, Oluf 215-216
 Stubkjær, Anders 31-32, 36, 66,
 68
 Svane, biskop 199
 Sveistrup, H. 62
 Svinth, Lilli Bøgh 254
 Sægudsen, Jens 208, 211
 Søffrensen, Rasmus 201
 Søndergaard, Bodil 253
 Søndergaard, Esther 257
 Sørensen, Chr. 70, 78
 Sørensen, Morten Aamann 19
 Sørensen, Ole 188
 Sørensen, Aage 262
 Tancke, Martin 130
 Telhammer, Ingrid 182
 Thaning, Kaj 68
 Theimann, Sigrid 180
 Therkelsen, Lars 249
 Thisted, Jørgen 183
 Thodberg, Chr. 268, 271
 Thomsen, Chr. 192
 Thomson, D. 23
 Thomsen, Niels 152
 Thomsen, Niels 244
 Thorsen, Peder 209, 211
 Thrane, Mogens Christian 159
 Thunberg, Lars 239
 Thygeson, Lars de 171-172
 Thygeson, Thyge Jesper 171
 Thyssen, Hans 266-267
 Thyssen, A. Pontoppidan 64-65,
 68, 72
 Toftdahl, Helmutt 255
 Tolderlund 190

- Tonnesen, H. 67
 Topp, Maria 266
 Torkelund, H. J. 265
 Torm, F. Th. 145, 148, 152
 Torre, Jacob de la 85, 96, 102, 107, 117
 Tregder, Poul Hagerup 190, 197
 Trier, Ernst 35, 37, 50-51, 53, 68-69, 72, 74
 Trier, Troels 197
 True, Henrik 237
 Trugilsen, Peder 210
 Tryde, Holger Kongslev 184, 187-188, 196-197
 Tuesen, Niels 210
 Turesen, Mikkil 210
 Tuxen, Lorentz 201
- Ulfeldt, Christian 128, 129, 133-135
 Ulfeldt, Corfitz 83-91, 93-101, 103-112, 114-119, 121-126, 128-135
 Ulfeldt, Eiler 123, 127, 136
 Ulfeldt, Flemming 127
 Ulfeldt, Frantz 126, 128
 Ulfeldt, Jacob 126, 136
 Ulfeldt, Knud 126, 128
 Ulfeldt, Laurids 126, 128
 Ulfeldt, Leo Belgicus 128
 Ulfeldt, Ludvig 129
 Ulfeldt, Mogens 127
 Ulfeldt, Peder 126
 Urban VIII 123, 128
 Urne, Hans 214-221, 232
 Urne, Lage 205, 217, 226
 Urbach, Johannes 220
 Ursinus 121
 Uttrup, Viggo 246
- Vahl, J. 68, 71, 78
 Valdemar, grev 113-114, 124, 128, 133
 Valdemar Atterdag 190
- Vedel, Anders Sørensen 16, 19
 Vibergius, Nicolaus 129, 137
 Vind, Jørgen 124
 Visscher, Judocus 92
 Voetmann, Nicolai Carl 198
 Volf, Rud. 39
 Vovelle, Michel 226
 Vries, De 88
 Værge, Johs. 269
 Værge, Juul 270
- Wachter 93
 Wad, M. 71
 Wadsdorff, Christoph 137
 Wagner, Inge-Lise 235, 254-258,
 Wagner, Svend Erik 262
 Walther, H. 9, 10, 23
 Watt, I. 22
 Wedel, Johan Frederik 185, 196
 Wegener, C. F. 104
 Wehner, Richard 136
 Weibull, Lauritz 227, 229
 Weltzer, Carl 67
 Westen-Jensen, N. E. 257
 Westergaard, J. P. 191
 Wexels, W. A. 37
 Vibe, Peder 95, 97
 Wiberg, Bertil 241, 249
 Wiedewelt, Johannes 170-171, 176-178, 181-182
 Wienberg Jensen 13
 Wilberforce, R. J. 71
 Wilhelm af Brandenburg, kurfyrst 86, 102, 107
 Willesen, Folker 239-241
 Winther, Poul Olesen 183, 185, 196
 Wippert, A. 76
 Wivel, Ole 7, 14, 23
 Worm, Amdi 163
 Worm, Ole 16, 22, 129, 138
 Worm, Pauline 28, 55-60, 63-65, 75-78
 Worsaae, J. J. A. 139

Yde, Yvonne Marie 267
Yates, F. 19, 23

Zeuthen, F.L. B. 28, 65, 78, 183,
189-190, 196-197
Zinn, J. P. F. 195

Zøylner, Christian Frederik 184,
186, 196

Ørnberg, Lauritz A. P. 193

Aagesen, Laurids 209
Ågård, Erik 243, 246
Aakjær, S. 23, 25

Forfatternes adresser

Professor, dr. phil.
Niels Haastrup
Stenstykkevej 51
2650 Hvidovre

Pastor Elith Olesen
Linå Skolebakke 19
8600 Silkeborg

Johs. J. Duin †
(c/o professor, dr. philos.
Oskar Garstein
Viggo Hansteens Vei 30
0376 Oslo 3)

Overarkivar, dr. phil.
Vello Helk
Lindehøjvej 29
3460 Birkerød

Professor, dr. theol.
P. G. Lindhardt
Tagmosevej 7
8541 Skødstrup

Cand. theol.
Carsten Bach-Nielsen
Haslevgade 9
7400 Herning

Fhv. arkivar, cand. mag.
Henning Heilesen
Ellinorsvej 39
2920 Charlottenlund

Professor, cand. pharm. et mag.
scient.
Mogens Wellendorf
Bakkedal 4
2980 Kokkedal

Cand. mag. et lic. theol.
Per Ingesman
Høegh-Guldbergs Gade 139,
2. tv.
8000 Århus C.

Pastor Leo Kamstrup Olesen
Sdr. Boulevard 87, 4. tv.
1720 København V.

D. 5. juni (1857) visiterede jeg i Munkebjergby Kirke. En talrig Ungdom var tilstede, af Ældre Færre. Spræsten Lund prædikede over Rom. 1,19-21. »Det som man kan vide om Gud – ingen Undskyldning.« Themaet, der ikke stod i ringeste Forbindelse med Texten: »Den oplyste, troende Christnes Vandring igjennem Livet.« Stemme og Foredrag ret ordentlig, skjøndt efter Papiret. Men Indholdet aldeles tomt. Morgenlærken og Morgenrøden. Af Evangeliet Intet uden enkelte Ord som paahængte Lapper. Den gamle Rationalismes Standpunkt. – Kirkebøgerne ikke i den bedste Orden. Paa enkelte Steder stemmede ikke Skolelærerens Bog med Præstens, og Skolelærerens Bog over de Døde i Bromme kunde Præsten idetmindste ikke finde. (Den er nu funden hos Skolelæreren, hvis Forsømmelse det var.)

Munkebjergby Skole. Børneantal 89. Skolelærer Chr. Thomsen 54 Aar var ikke tilsyne; han holder *Hjælperer* der udfører Alt. Den sidste Hjælperer P. Petersen 24 Aar blev medio Mai kaldet til Hørby Skole under Holbeks Amt. Indtil den nye Hjælperers Ankomst besørger Kirkeforretningerne og Underviisningen af Skolelærer P. Petersen i Døiringe. Denne foreviiste Skolen. Dens Tilstand var maadelig, og det indsees aldeles ikke, at der er Anledning til at den udelige Lærer Thomsen fremdeles skal have Tilladelse til at have Hjælperer, istedet for at gaae af med Pension.

Af: biskop Martensens visitats i Alsted Herred.